

незалежний культурологічний часопис

28
2003

незалежний культурологічний часопис

Число вийшло
за участю
Фонду Гайнріха Бьолля
(Берлін)

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА
Тарас Возняк
(головний редактор)
Ярослав Ісаєвич
(куратор числа)
Василь Расевич
(куратор числа)
Антон Борковський
(куратор числа)
Мирослав Маринович
Вальтер Моссманн
Ірина Магдиш
Володимир Єшкілев
Софія Онуфрив
Андрій Павлишин
Алла Татаренко

Адреса редакції:
e-mail: ji@litech.lviv.ua
e-mail: ji@is.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

з приводу 60-річниці збройного українсько-польського
конфлікту на Волині

Українсько-польські відносини впродовж своєї тисячолітньої історії пережили декілька драматичних і навіть трагічних моментів. Проте, в пам'яті нинішніх поколінь чи не найбільючішою травмою залишається братовбивчий польсько-український збройний конфлікт 1943 року на Волині, коли здетонували міни сповільненої дії українсько-польської історії.

Затиснуті в ідеологічних ле щатах комунізму, обидва наші народи були позбавлені можливості вести чесний і відвертий діалог щодо згаданих подій, який спирався б на конкретні факти історії. Огульне засудження комуністичною пропагандою національно-визвольних змагань українців, зокрема діяльності ОУН і УПА, було лише інструментом тотальної советизації українського народу, а не іспитом його сумління. Поляки можуть це зрозуміти, оскільки самі, хоч і меншою мірою, пережили таке ідеологічне спотворення історії щодо Армії Крайової. Сьогодні, 60 років опісля трагічних подій на Волині, такого іспиту сумління не оминати.

Це була війна, про яку ідеологи знають більше, ніж історики. Однак достовірні факти, документи і свідчення можуть суттєво спростувати викривлені чорно-білі картини минулого. Дух правдивої історії не терпить таких чорно-білих інтерпретацій, коли з одного боку бачать тільки героїв, натомість з іншого – лише злочинців.

Проте, хоч якими ретельними будуть дослідження істориків, фактологічна правда – це лише половина справи. Навіть найнезаперечніші факти, якщо вони ляжуть на ненависницьку основу душі, стануть джерелом нової незгоди й нових історичних поракунків. Тому ми закликаємо обидва наші народи у сповідальному акті сумління знешкодити у своєму серці зерна ворожнечі, визнаючи цим самим нашу віру у вищу правду любові.

Нам близькі слова Президента Польщі Александра Квасьневського, що "глибока людська формула "вибачаємо і просимо вибачення" має сенс навіть тоді, коли над кимось не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалося в минулому". Тому ми, підписані тут українці, зважуємося на те, щоб цим своїм словом промовити водночас і до наших краян, і до польського народу.

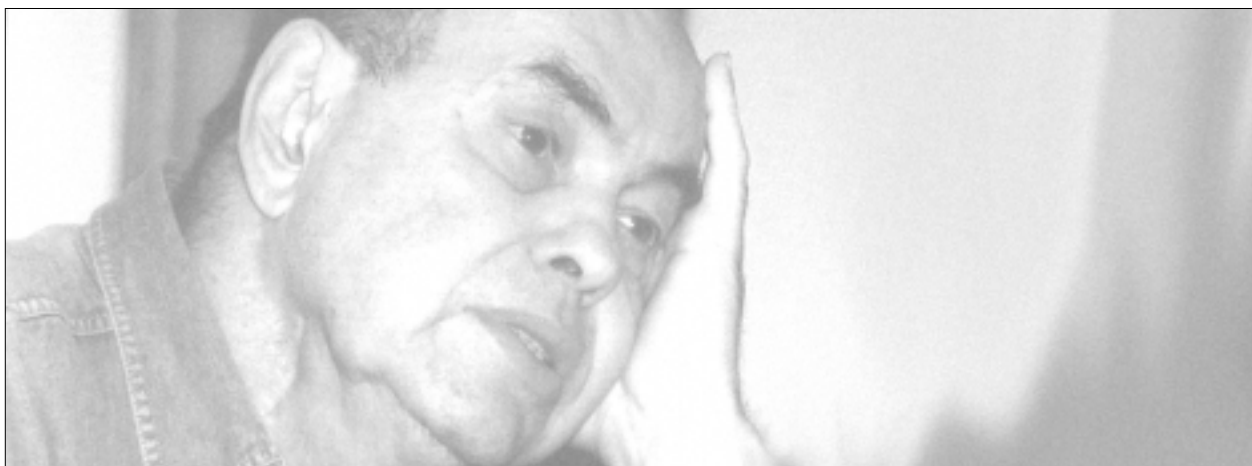
Ми схиляємо голови перед тими українцями, які в роки воєнного лихоліття під тиском обставин і з власного вибору взяли за зброю, щоб захищати свою землю і свої родини. Ми визнаємо, що нинішню нашу свободу окуплено, зокрема, ціною їхніх великих жертв, і вважаємо, що українська держава ще не сплатила свій борг перед ними. І складаючи їм свою шану, ми просимо всіх учасників згаданих подій, які сьогодні ще серед нас, а разом з ними і все українське суспільство по-християнськи простити провини тих, хто з польського боку став причиною їхніх понівечених доль.

Водночас ми просимо вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю, а в їхній особі – і в усього польського суспільства. Ми висловлюємо свій жаль, що цю зброю було спрямовано також і проти невинних і мирних польських родин, та визнаємо, що насильницьке усунення польського населення з Волині було трагічною помилкою. Сліпа помста завжди уневажнює лицарство зброї, перетворюючи військову сутичку на різанину. Ми переконані, що принцип колективної відповідальності усієї спільноти за вчинки її окремих членів не мають під собою ні євангельської, ні загальнолюдської легітимації.

Хай же гріх братовбивства, що лежить на обох сторонах, буде відпущено Господом і відкуплено покаанням та щирим добросусідством обох народів.

Усе сказане не є спробою прикрасити нашу спільну історію: вона є і славною, і гріховною водночас. Ми також проти маніпулювання історичною пам'яттю заради короткотривалих політичних вигод. Поляки та українці й далі по-різному дивитимуться на свою спільну історію, і це нормально. Проте сьогодні нас турбує, як ми дивитимемось на наше майбутнє. Ми переконані: перепусткою до нового й мирного століття нашої історії може бути не сокира месника й не жало зловорожого слова, а людське серце, що вміє прощати і просити прощення.

Андрухович Юрій, Богачевська Хомяк Марта, Борковський Антон, Вакарчук Іван, Возняк Тарас, Грабовський Сергій, Грицак Ярослав, Гудь Богдан, Друль Орест, Єшкілев Володимир, Замятін Віктор, Зубрицька Марія, Коваленко Леся, Лосєв Ігор, Лях Сергій, Магдиш Ірина, Макаров Юрій, Максименко Сергій, Мальський Маркіян, Маринович Мирослав, Матвієнко Анатолій, Нестеренко Людмила, Онуфрив Софія, Павлишин Андрій, Павліченко Олександр, Павлюк Святослав, Панкевич Богдан, Парипа Петро, Пограничний Олесь, Попович Мирослав, Потятиник Борис, Прохасько Юрко, Расевич Василь, Рябчук Микола, Старовойт Олесь, Старух Олександр, Стріха Максим, Усатенко Галина, Чабаненко Віктор, Чорновіл Тарас, Яковина Микола

Яцек Куронь

Дорогий Друже !

Питання приязні між польським та українським народами є надзвичайно нелегким, як нелегкою є дружба між народами польським та німецьким. Ми, поляки, є українцями для німців та німцями для українців. Загалом ми нічого не відаємо про німецький внесок у нашу культуру, але пам'ятаємо про те, що вони позбавили нас самостійности, поневолили, ґерманізували й окупували; ми пам'ятаємо боротьбу польського селянина за землю, якої його позбавляли німецькі колоністи. Німці, пам'ятаючи про перше, дуже часто не знають про друге. До кінця Другої світової війни, а також деякий час після неї польських партизанів з Руху опору німці вважали бандитами. Аналогічно творилися антиукраїнські стереотипи у свідомості неабиякої частини поляків, як і стереотипи щодо поляків серед багатьох українців. Це був образ ворога.

Пишу про все це тому, що приязнь між нашими народами протягом найближчих місяців буде піддана важкому випробуванню. У Польщі вже почали готуватися до відзначення влітку 60-ї річниці події, яка у польській історичній пам'яті має назву "волинської різанини". Факти відомі: у липні 1943 року бандерівське крило Організації Українських Націоналістів та пов'язані з ним відділи Української Повстанської Армії почали етнічну чистку на Волині, себто убивали польське цивільне населення під гаслом "Ляхи – за Сян!". Польська Армія Крайова виступила з контракціями, проте число загиблих, зокрема жінок і дітей, на польському боці в декілька разів перевищувало число жертв з українського боку.

На такі роковини я дивлюся зі змішаними почуттями. Загиблим ми повинні віддати честь; ми мусимо про них пам'ятати. Однак, якщо це робити у ритмі річниць, то ми вихоплюємо кожну подію з її історичного контексту і таким шляхом даємо сфальшовану картину польсько-українських взаємин.

Нащадки волинських поляків мають право віддавати шану своїм близьким і просто співвітчизникам, убитим у певному місці та певного часу українцями. Таке саме право мають нащадки мешканців, наприклад, Павлокоми та Завадки Морохівської, де вбивцями у певний час були поляки. Ми можемо увесь рік заповнити річницями – польської паціфікації 1930 року, знищення православних церков наприкінці 30-х років тощо. Близьке сусідство Західної України та південно-східної Польщі триває вже 1000 років. У цій історії є прекрасні сторінки, але над ними тяжіють кривди та помста обох сторін. Земля не увібрала в себе всю кров; вона, кров, родить месників, і ніхто сьогодні не зуміє сказати, хто й коли почав усе це. Однак майже шістьсот років саме ми – поляки – були сильнішою, домінуючою стороною, й тому ми полонізували українську еліту. У XIX і першій половині XX століття, коли у Польщі і в Україні майже аналогічно формувалася масова національна свідомість, зонайменше двічі ми унеможливили Україні здобуття самостійности; натомість українці ніколи нам такої кривди не вчинили.

Незважаючи на все це, Ми, як і Ви, сповідуємо Євангеліє, в якому Ісус звертається – вірю в це! – до кожного з нас із закликом не шукати скалку в оці ближнього свого, а шукати колоду в оці своїм (пор. Мт 7, 3). Думка про те, що євангельські істини не стосуються взаємин між народами, є нехристиянською і суперечить духові Євангелія. Саме з цих причин я звертаюся до Вас – впевнений, що не лише від свого імені – і кажу: простіть нам.

На жаль, ні ми, ні ви ще до цього не дозріли, хоч, без сумніву, дозріваємо щодня і щороку.

Яцек Куронь

*(З листа Яцека Куроня
до Мирослава Мариновича, лютий 2003)*

З М І С Т

Відкритий лист	2	3 приводу 60-ї річниці українсько-польського конфлікту на Волині
Яцек Куронь	5	Лист до Мирослава Мариновича
	9	Переднє слово
Андрей Митрополит Шептицький	12	Лист до Папи Пія XII
Андрей Митрополит Шептицький	18	Пастирський лист до духовенства та пастви
Влодзімеж Менджецькі	24	Націоналізуюча політика II Речі Посполитої й антипольська діяльність УПА
Ґжеґож Мотика	31	Антипольська акція ОУН-УПА
Ґжеґож Мотика	48	Польська реакція на дії УПА
Анджей Айненкель	57	Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період
	78	Відозви УПА та АК 1943 р.
Зоя Баран	86	Про аграрну політику міжвоєнної Польщі стосовно Західної України
Вальдемар Резмер	100	Українці у німецько-польській кампанії 1939 р.
Володимир Трофимович	118	Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті
	147	Доповідна записка НКВД та Постанова ЦК ВКП (б) про знищення польських офіцерів
Ігор Ільюшин	152	Польське підпілля на території Західної України у роки II Світової війни
Тарас Гунчак	172	Поляки і українці під час II Світової війни
Роман Дрозд	180	Навколо причин антипольської акції ОУН-УПА
Степан Макарчук	188	Втрати населення на Волині у 1941-1947 рр.
Боґуміла Бердиховска	208	Зустріч над могилами
Ярослав Ісаєвич	214	Перед 1943 роком був 1938-й
	222	Узгодження і розбіжності II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини у 1918-1947 рр."
Бенедикт Андерсон	232	Західний націоналізм та східний націоналізм: чи є між ними різниця
Барбара Еренрайх	241	Ритуали крові
Марк Печерській	264	Суперечки німецьких істориків: між пам'яттю, минулим та історією
Ганс Йонас	287	Принцип відповідальности
Наталя Яковенко	295	Польща та поляки у шкільних підручниках
Андрій Павлишин	306	Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний
Андре Векман	000	Dementia senilis
Андрей Митрополит Шептицький	000	Із Послання "Не убий"

З М І С Т

	Маргіналії	Маргіналії
	Хронологія 24	українсько-польських стосунків у ХХ ст.
	Спогади учасників 52	польської самооборони с.Гута Степанська
	Спогади поляків 103	про польсько-український конфлікт на Волині
	Тарас Боровець ("Бульба") 134	про табір у Березі Картузькій
	Спогади українців 145	про польсько-український конфлікт на Волині
	Лист о.Чемеринського 196	до о. Мартинюка про пацифікацію (1930 р.)
	Стаття з "Манчестер Гардіан" 206	Трагедія України та польський терор (1930 р.)
	Петиція Парламенту Великої Британії 214	до Ліги Націй у справі переслідування
		українського населення Польщі (1930 р.)
	Інструкція НКВД 221	про порядок виселення осадників (1939)
	Польські діячі селянського руху 227	про національну політику Польщі (1943)
	Польські політичні угруповання 239	про українське питання (1943 р.)
	Тарас Боровець ("Бульба") 248	про українське та польське
		антикомуністичні підпілля
	Ухвала Ради Національностей Польщі 268	щодо української справи (1944 р.)
	Дані перепису 264	населення Польщі (1931 р.)
	Лист і рапорт Є.Стемповского 270	до віце-прем'єра Польщі С.Кота (1940р.)
	300	300

8

П Е Р Е Д Н Ї
С Л О В О

У 1943 році на територіях окупованої нацистськими військами Волині вибухнув кривавий українсько-польський конфлікт, під час якого найбільше постраждало польське населення. Воно просто перестало існувати — частина була знищена, а частина втекла.

З одного боку це конкретний, чітко артикульований науковцями факт - у 1943 році пролилася ріка крові як військових, так і мирного населення Волині. Великих втрат зазнали обидва народи, але найбільше польська меншина, що мешкала у регіоні, переважно заселеному українцями. З іншого — це був епізод великого, непримиренного українсько-польського протистояння першої половини та середини ХХ століття. Ненависть старанно підживлювалась як внутрішньою політикою ІІ Речі Посполитої, так і гаслами борців за Українську Державу. Відомо: чим більший гніт

тим страшніша відсіч. Проте, боронь Боже, сприйняти це як виправдання жахливих подій.

Нема виправдань злочинам, але можливі пояснення людської поведінки у контексті історичних передумов та обставин, про які нехай сперечаються історики. Ми ж через 60 років можемо давати оцінки лише з моральної точки зору.

Волинський конфлікт не зведеш лише до національних поррахунків – було й соціяльне підґрунтя. На національно-конфесійний поділ суспільства наклалася соціяльна стратифікація. Кров проливав селянин, що грабував маєток колоніста. Селянин не мислить світу без землі, яка важливіша для нього і за ідею в усіх її формах та проявах, і за інтегральний націоналізм Дмитра Донцова, творів якого він ніколи не читав, і за побудову самостійної держави. Абсурдно припускати, що люди, які нерідко прагнули заволодіти майном та землею сусіда, керувались бодай якимись високими принципами. За землю селянин часто готовий вести війну з ближнім, і деколи, на жаль, дійти до крайнощів. Так сталося на Волині 1943 року.

Водночас, очевидними є участь членів українських та польських націоналістичних організацій, а також вплив на ситуацію провокацій советів та нацистів. Кожен з учасників конфлікту розглядав територію Волині як зону своїх стратегічних та національних інтересів. Звідси і непримиренність сторін та кривавість конфлікту. У ситуації війни достатньо лише іскри, щоб вибухнуло полум'я. Спроби різних політичних структур контролювати стихійні процеси були невдалими і робилися виключно для використання конфлікту у свої цілях. Проблемою залишається і розмежування позицій двох різних організацій—ОУН як політичної організації та УПА - як військової, що нерідко суперечили одна одній на різних етапах розгортання конфлікту.

Навіть така суто інструментальна річ, як можливі розбіжності у науково-історичній термінології („волинська різанина” чи „українсько-польський конфлікт на Волині”), іноді стає причиною не лише банальних непорозумінь поміж фахівцями, а викликає цілу хвилю асоціативних нашарувань і стереотипів. Нам важко прийняти у сучасного польського автора визначення „Східна Малопольща” та „креси” щодо Західної України. (Принагідно

10

хочемо зауважити, що у частині текстів ми зберігаємо автентичну термінологію, з якою можемо не погоджуватися. Водночас, у певних перекладних текстах редакція залишає за собою право оперувати прийнятою нею термінологією).

Не можна зміряти глибин людського горя, безодню людського страждання. Не поясниш, за що вбито десятки людей — поляків і українців, старих і дітей, жінок і чоловіків.

Можливо, основна помилка — це спроба подати цю трагедію по-казенному поверхово. Вибачень Президентів за акцію “Вісла” чи за “Волинську катастрофу” замало. Попросити прощення і вибачити навзаєм один одному мають народи. Досить шукати у жалобних монументах лише привід для втіхи шовіністичних амбіцій. Цим не розрадиш близьких невинно загиблих. Рівно ж як і приниженням національної гідності іншого народу. Мудріше і далекоглядніше спинити тих, хто сіє насіння ненависти в борозну людського горя, роздмухує напівзгаслий вогонь. Поставити крапку можна буде лише тоді, коли кожен політик, діяч, лідер перед тим, як зробити важливий крок, буде завжди ставити перед собою запитання: хто буде відповідати, якщо політичні ігри чи недалекоглядність призведуть до чергових невинних жертв? Тоді кожен політик усвідомить, що він відповідає не лише за минуле і сьогодні, але й за майбутнє. Можливо після цього рішення стануть виваженими і відповідальними.

У першу чергу це стосується тих сучасних польських і українських державних мужів, що мали б віддати шану жертвам Волині, не перетворюючи поминальні урочистості на демонстрацію шовіністичних амбіцій, поверхових псевдоісторичних поглядів чи взаємних порухунків.

Нам годі приховати емоції, та, мабуть, і не треба. Жодна історична справедливість не вартує невинно пролитої крові і етнічна чистка є злочином, ким би і задля чого б вона не здійснювалася.

Редакція журналу не знає однозначних відповідей на поставлені запитання. Однак ми, як українці, не хочемо йти у майбутнє з тягарем колективного гріха перед сусідами.

11

Редакція Незалежного культурологічного часопису „І”

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ

лист до Папи Пія XII
(29–31 серпня 1942 року)

Найсвятіший Отче,

Не писав до Вашого Святійшества, відколи ми живемо під німецькою владою, оскільки досі не мав достатньої певности, що цей мій лист не потрапить до рук тих, котрі не повинні його читати. Маючи, однак, надію, що в недалекому майбутньому трапиться добра

оказія, пишу цих кілька слів на пробу, в надії, що дійде він до Вашого Святійшества.

Після визволення німецькою армією з-під більшовицького ярма ми відчули з цього приводу певну полегшу, котра, однак, не тривала довше, як місяць чи два. Поступово уряд запровадив на правду незрозумілий режим терору й корупції, котрий з дня на день стає дедалі важчим і нестерпнішим. Сьогодні уся країна згодна щодо того, що німецька влада погана, справді диявольська, і напевне ще більшою мірою, аніж більшовицька влада.

Уже принаймні рік немає дня, в який би не чинилися найогидніші злочини, убивства, крадіжки і грабунки, конфіскації та примуси. Першими жертвами є гебреї. Кількість гебреїв, убитих у нашій невеликій країні, з певністю уже перевищила двісті тисяч. У міру просування армії на схід кількість жертв зростає. У Києві упродовж кількох днів убито близько ста тридцяти тисяч чоловіків, жінок і дітей. Усі невеликі містечка України були свідками подібних побоїщ, а тривають вони уже понад рік. Спочатку влада соромилася таких несправедливостей і намагалася забезпечити собі документи, котрі могли б засвідчити, що винуватцями цих убивств є місцеве населення чи члени міліції. З часом гебреїв почали убивати на вулицях, на очах усього населення і без крихти сорому. Вочевидь, значна кількість християн, не тільки охрещених гебреїв, але й “арійців”, як вони кажуть, впала жертвою безпідставних убивств. Сотні тисяч заарештовані, найчастіше несправедливо, юрми молодих людей розстрілюють без жодної сенсовної причини; для сільського населення запроваджено систему невільництва, а поза тим сільська молодь зазнає ув'язнень і її змушують виїжджати до Німеччини на роботу на заводах чи на ріллі; у селян забирають майже все, що вони виробили, а починаються й вимоги подвоєння цього виробництва. Оголошено кару смерти за продаж чи купівлю будь-чого безпосередньо від виробника. Багаторазово обіцяно повернення приватної власности, але ці обіцянки ніколи не здійснюються. Навпаки, влада необмежено користується усіма конфіскованими більшовиками маєтками та голосить, що уся земля є власністю Держави. Нерідко нишком повторюється, що майно

13

окремих осіб є військовою здобиччю. Німці і далі застосовують, ширять і поглиблюють більшовицьку систему. Певна річ, серед керівництва трапляються також порядні люди. Іноді навіть можна зустріти добрих католиків, але у переважній більшості усі прислані до нас урядовці — то люди без честі і віри, котрі дозволяють собі просто неймовірні зловживання. До селян вони ставляться, як до негрів у колоніях. Їх без жодного приводу б'ють і знущаються над ними, конфіскують їм усякі харчі, які вони несуть, ск. дітям до міста; а усе це чиниться із таким браком людського почуття, що просто важко повірити в існування таких людей. Але вони насправді існують. Знаю від певного свідка, що ск. один з шефів округи має пристрасть конфіскувати і кидати в ріку усе, що знайде у кошиках селян, котрі прямують до міста. А чинить він це в часи справжнісінького голоду, який гострішає у багатьох селах у переднівок. Йому нічого не можна зробити, бо, як кажуть, він має високу протекцію.

Наочний, вірогідний свідок розповідав мені, що особисто бачив, як молодий офіцер СС здалеку прибіг, аби не втратити нагоди позбиткуватися з конаючого чоловіка, невідомого, убитого поліцією за те, що хотів зробити щось, що їй не сподобалося.

Не буду множити подібні випадки, їх немає ліку.

Виглядає це так, ніби банда шаленців чи скажених вовків накинулася на наш нещасний народ. І то не лише прості селяни чи простий люд наражені на ляпasi і приниження. Найнижчий урядник, якщо тільки він німець, має у два-три рази вищі повноваження від високого урядника ненімця, і дозволяє собі давати ляпasi ск. уповноваженим (прокурентам).

Поліцейські б'ють гумовими палицями людей на залізничних вокзалах, навіть на вулицях. Трапляється, що вони спускають на людей поліцейських собак. Іноді ці пси мають намордники, але трапляються випадки, що й ні.

Незважаючи на кількаразови прохання, аби впорядкувати справу малих, сільських парафіяльних господарств, які за більшовицької влади були “де факто” конфісковані, але не “націоналізовані” (як говорилося), ми не добилися нічого, а забезпечення кліру майже виключно обмежується датками убогих

14

людей. З великою вдячністю я тут повинен згадати про допомогу, яку нам уділюють німецькі католики за посередництвом товариства, покликаного допомагати німцям поза кордонами Райху. Українське духовенство отримує, щоправда, від Уряду те, що називається “eine freiwillige Unterstuetzung” — 50 Rm щомісяця — але це радше політична дія напоказ, аніж справжня допомога. До того ж ми сподівалися, що не муситимемо платити з цього 25% податку. До нас іще не застосовують антикатолицьких законів Райху. Священикам дозволяють навчати дітей катехизму у школах. Влада не надто втручається у проповіді та управління парафіями. Вона має намір урегулювати укладення шлюбів законним шляхом, але не в антиканонічному сенсі. Влада намагається переслідувати духовенство, як і решту громадян, вдаючись до приписів про пашпорти та усіх, які тільки собі можна уявити, приписів, що ними обмежено громадянські свободи. Але, вона також дозволила ск. відкрити семінарію. Наша семінарія та теологічна академія діють майже нормально. Однак, як Дамоклів меч, над нашими головами нависає небезпека справжніх переслідувань. Мені дозволяють щомісяця друкувати офіційний дієцезіальний орган, а отже й публікувати пастирські листи та інструкції. Їх конфіскують під найменшим приводом. Тим не менше, я зумів видати шість доволі повних номерів, по 32 сторінки кожен. Я зумів скликати дієцезіальний синод, який з великими перервами триває уже майже рік і дає мені нагоду тісно спілкуватися із духовенством дієцезії. Монастирі поступово реорганізуються. Усе це, однак, надто мала противага тій неописуваній деморалізації, якій підпали люди прості й слабкі. Вони вчаться злодійства і злочинства; вони втрачають почуття справедливості та людяності. У пастирських листах, зазвичай конфіскованих, я протестував проти людиноббивства; однак їх зуміли читири чи п'ять разів перечитати зборам духовенства. Я оголосив, що убивство людини підлягає відлученню від Церкви, застережному для Ординарія. Я також протестував у листі до Гімлера і намагався остерегти молодь від запису до міліції, де можна низько впасти.

Усе це, однак, абсолютно ніщо у порівнянні із розростом морального бруду, який заливає усю країну.

Ми усі передбачаємо, що система терору розростатиметься і обернеться значно більшою мірою проти українських та польських християн. Негідники, призвичаєні до убивства гебреїв, тисяч невинних людей, звикають до вигляду крові і спраглі крові.

Зваживши, що уже зараз німцям усе дозволено, треба передбачати, що більшість з них не буде стримуватися і жодна сила не здатна буде накинути їм будь-яку дисципліну. Отож ми передбачаємо, що уся країна буде затоплена ріками невинної крові, хіба якийсь надзвичайний випадок загальмує хід речей.

Єдина втіха, яку можна мати у ці страхітливі часи, що нічого не може статися без волі Отця нашого Небесного. Думаю, що поміж винищуваними гебреями є багато душ, котрі навертаються до Бога, позаяк ніколи ще, так як зараз, вони не стояли перед лицем найправдоподібнішої смерті, нераз вони чекають місяцями, аж поки це стане дійсністю. Доля християн, сотні тисяч яких померли чи помирають без таїнств, також знаходиться у руці Божій. Як болісно бачити цих нещасних інакодумців, котрі помирають з голоду чи гинуть у концентраційних таборах, а ми нічого не можемо для них зробити. Бо, по суті справи, те, що ми можемо для них зробити,— ніщо. Зазвичай нам не дозволяють обслуговувати шпиталі військовополонених ані концентраційні табори, у яких щодня помирають сотні, а упродовж кількох останніх місяців — переважна більшість в'язнів. Я маю гнітючу і страхітливу статистику та списки. Нашим священикам не дозволено обслуговувати наших віруючих, дуже численних у великій Україні. Справа об'єднання Церков викликає у них побоювання. Будь-яке порозуміння викликає страх, позаяк коли вже якась система користується широко і ретельно засадою "Divide...", то з певністю це та система, жертвою якої ми є. Я не доповню тут критики системи, яка Вашому Святійшеству добре znana, краще, аніж усім нам. Це система брехні, ошуканства, несправедливості, грабіжництва, що є карикатурою усіх понять про цивілізацію і лад. Це система егоїзму, доведеного до абсурду, цілковито божевільного національного шовінізму, ненависти до всього, що порядне і гарне, вона є чимось таким незвичним, що певно перше враження, яке насувається при вигляді цієї потвори —

16

остовпіння. До чого допровадить така система німецький народ? Лише до виродження, якого ще не знала історія. Дав би Бог, щоб при падінні вона не потягнула за собою тих частин Католицької Церкви, які може ще не відчувли відгону цього пекельного впливу.

Якщо переслідування набудуть форм убивства за релігійні справи, можливо це стане [духовним] спасінням для тих країн. Існує величезна потреба добровільної жертви крові, яко покути за пролиту злочинцями кров. Ваше Святійшество відмовив мені три роки тому ласки апостольського благословення, яким би у силу своєї апостольської місії визначив би мене і призначив на смерть задля спасіння моєї дієцезії. Я не наполягав у переконанні, що Ваше Святійшество бачить далі, як я; мені видається, що під більшовиками я втратив найкращу і може єдину нагоду. Однак ці три роки навчили мене, що я іще не гідний такої смерті. Я також зрозумів, що жертва мого життя мала би, правдоподібно, меншу вартість перед Богом, аніж молитва, проказана дитиною. Сьогодні я прошу тільки про спеціальне благословення для моїх молитов і моїх самозречень. Значна частина цих самозречень призначена для соборної Католицької Церкви, а малесенька частка хай залишиться для моєї дієцезії і мого народу; однак ці самозречення будуть плідими тільки з багословення Вашого Святійшества і з ласки Божої, котра це благословення нам вимолить.

Тому, припадаючи до ніг Вашого Святійшества, прошу ласкаво уділити апостольське благословення моєму бідному народові, бідному духовенству моєї бідної дієцезії і мені нікчемному.

Львів, 29-31 серпня 1942

Вашому Святійшеству — Найпокірніший слуга у Господі
Нашому

+ Андрей, Архієпископ Львівський

*[Переклад з польської (на польську з французької переклали Ян Казимир Шептицький та Анна Шептицька).
Опубліковано: Знак. — 1988. — N400. — S. 64-68]*

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ

пастирський лист до духовенства
та вірних
(10 серпня 1943 року)

Звертаюся до Вас, Велебні Отці і Дорогі Брати, за дуже серйозних обставин.

Війна, яка триває уже близько чотирьох років, підходить до кінця. Може уже близька та хвилина, коли на довгі роки вирішиться

доля нашої Церкви і нашого народу. Я відчуваю потребу порозумітися з Вами усіма, з тобою, Дорогий Народу Український. Отці, перечитайте у найближчу неділю мій пастирський лист в усіх материнських церквах нашої Митрополії: і в тих, де духівник працює постійно, і в тих, куди тільки доїжджає із сусідньої парохії.

Звертаючись до усього народу, я маю на думці передусім старших і поважніших людей кожної громади. У першу чергу з ними я хочу порозумітися. Це не означає, що я легковажу думки і прагнення молоді. Бо ж вона є цвітом, майбутнім нашого народу, це ж бо вона задля національної справи зазнала і зазнає тяжких жертв і прагне ці жертви побільшити. Для не одного з молодих ідеалом є віддати життя за Вітчизну. Але ви, старші в громаді, усвідомлюєте, що молодь в наші часи занадто прагне рядити і керувати, навіть усуваючи від всякого голосу старших. Іноді вона просто вимагає, аби усі їй підпорядковувалися. Такі жадання не лише несправедливі, але попросту можуть стати небезпечими для суспільства і всього народу. У молоді ми повинні цінувати гарячі почуття, які вона вносить у кожну свою роботу, але ніколи не буде забагато нагадувати, що у кермуванні справами загалу, чи то в громаді, чи то в цілому народі, досвід і старий розум важать принаймні стільки ж, скільки гарячий темперамент і чуттєва воля. Беручись до вирішення справ загалу без достатнього досвіду і без доброї волі сягнути за порадою до старших, молодь наражає нас усіх на серйозну небезпеку.

Поміж молоддю також знаходяться старші, котрі нею керують; але ми мали аж занадто доказів того, що між цими провідниками молодих надто часто і надто легко опиняються агенти наших ворогів, котрі просто провокують молодь на незаконні вчинки, на нерозважливі кроки, котрі пізніше мстяться на усій громаді.

Ми навіть були свідками страхітливих убивств, учинених молодими людьми, можливо і з добрих намірів, але із згубними наслідками для нації. Ми не раз бачили людей, котрі переказували нашій молоді накази різних національних провідників і наказували для добра справи когось убити. Було багато таких випадків, що самі провідники молоді голосно і публічно стверджували, що агенти, які наказували молоді вбивати, були провокаторами і служили нашим

ворогам. На жаль, такі випадки створили між молоддю фальшиве переконання, що вона вправі позбавляти когось життя.

Уже кілька разів я перестерігав усіх вірних від жахливих наслідків недотримання V заповіді Божої, якою заборонено убивати людей. Нераз я остерігав перед усіма тими пристрастями, які відкривають перед людиною дорогу до злочину, який притягує на душу прокляття Небес, а на тіло накладає пляму невинно пролитої крові, пляму, яку не зітре жодна покута. Я остерігав перед злобою, перед національною ненавистю, перед партійними чварами, перед прагненням помститися ворогам.

Сьогодні я змушений ще раз повенутися до цієї перестороги. Зміниться тут лише те, що цю пересторогу на адресу молодих я складаю на Ваші руки.

Ви — їхні батьки, отож у важливу хвилину нашої історії остережіть Ваших синів перед злочином, який міг би стягнути велике нещастя на усе село.

У часи, коли люди перестають розуміти святі та високі ідеали християнства, Свята Церква високо тримає прапор оборони людського життя і майна. Церква ніколи не припиняє голосити науки заповідей Божих, не перестає остерігати від злочинів, погрожувати карою Божою, а також вказувати народам шлях вірного сповнення Божої волі, як єдиний шлях до досягнення кращого майбутнього. Так чинить наше духовенство у сьогоднішні часи. Слухняні нашим вказівкам уже не раз повторювали Вам, Духовні Отці, науку про правду Божу, котра стереже ближнього та його майно.

Сьогодні, Дорогі Мої, я звертаюся до Вас, старших у громаді, промовляю до господарів і господинь, до батьків християнських родин, і нагадую, що вони покликані разом із Церквою стати на сторожі суспільного ладу, життя і майна ближнього. Вони — члени Церкви, отож їхнім обов'язком є співпраця із Церквою у сповненні накладених їм Богом обов'язків. Ще тоді, коли у всіх країнах Європи панувала темрява, Свята Церква невпинною працею над людським сумлінням поволі витворювала людську культуру та цивілізацію і створила основи, на яких спиралися усі середньовічні держави.

20

У тій цивілізаційній праці духовенству допомагала верства людей старших, досвідчених, вірних заповідям Божим. Вони допомагали Церкві у праці над людьми, боролися разом із нею проти темряви самоволі та самозакоханості і поволі закладали підвалини під розвиток християнських засад у приватному та громадському житті.

Мені видається, що теперішні часи, в які ми живемо, вимагають від Церкви такої ж праці над людським суспільством. Майбутнє нашого народу значною мірою залежить від способу, в який Церква виконає це своє завдання щодо народу.

А першою і найважливішою засадою християнської культури є пошанування тієї заповіді Господньої, котра стереже життя і майно ближнього, і ця засада насамперед загрожена на потоптання у сутичках. У наші часи, як і в ту добу, коли варяги почали працювати на Русі над створенням початків християнської держави — і ми мусимо забезпечити і охоронити ті дві підстави усієї християнської культури.

Тому сьогодні, Дорогі Брати, я звертаюся до Вас, старших у громаді, та в імені Христа Спасителя віддаю під Вашу опіку і охорону людське життя і майно тих, кому могла б загрозувати смерть чи втрата усього майна. Життя і майно ближніх стережіть в ім'я християнської цивілізації і в ім'я того християнського суспільного ладу, який ми хотіли б колись бачити у нашій незалежній соборній українській державі. Будьте певні, що все зроблене вами у напрямі таким чином усвідомленої любові до ближнього, принесе благословення Боже Вашій родині і Вашому селові. Ми переконані, що коли у кожній громаді нашого краю усі старші громадяни візьмуть близько до серця наш заклик і в хвилини сутичок та анархії причиняться до утримання християнської відданості заповіді Господній, яка мусить бути початком кожного початку, становище Ваше стягне на цілий народ український благословення Боже.

А зараз, ось слова мої до Тебе, Дорога Молоде, до Вас, Дорогі, хто має стільки доброї і щирої волі, а водночас перебуває у такому важкому становищі, до Вас, довіру й віру котрих люди так часто зловживають. Не дайте спровокувати себе до жодних беззаконних учинків. Адже це в інтересі наших ворогів: намовити наших людей

до нерозважливих кроків, які можуть, а навіть неминуче стягнуть велику шкоду на наш народ. Не дайте намовитися людям, котрі чинення супроти заповіді Господньої предстеляють Вам як неминучість. Пам'ятайте, що нічого доброго для свого народу Ви не досягнете, чинячи справи, суперечні із Заповідями Божими.

У всіх важливих справах радьтеся з батьками, радьтеся із духовенством. Адже вони зичать Вам тільки добра і кохають Вітчизну не менше від Вас. Підтримуйте усюди суспільний лад і дбайте про цей лад так, якби Ви самі за нього відповідали. [...]

Стережіться людей, котрі Вас підмовляють до будь-яких безправних учинків. Стережіться наказів, які буцім походять від провідників націоналістичних партій, а можуть бути тільки звичайною провокацією наших ворогів.

Цей мій заклик я спрямовую не тільки до Вас, чоловіки, але також і до жінок. Вашим завданням, жінки християнські, матері родин, є остерегти синів Ваших від кожного нерозважливого кроку, яким вони порушили б Заповідь Божу. Якщо кому й випадало б стати на сторожі християнського порядку, то, напевне, мати-християнка не поступиться першістю чоловікам: вони напевне захочуть бути першими у виконанні такого святого, а в наші часи ще й важливого обов'язку. Стоячи на сторожі Божого порядку в громадах, Ви, Матері християнські, рятуватимете сумління Ваших синів від упадку і не дасте їм заплямити сумління невинно пролитою кров'ю; Ви остережете їх перед нещастям і посередньо причинитеся до ясного розвитку нашого національного життя. Ви, жінки християнські, які горнетесь до Тайнства Св. Причастя частіше за чоловіків, маєте до сповнення великий обов'язок щодо чоловіків і дітей своїх, щодо цілого народу.

Де існує добре організоване церковне братство, нехай там на перших же зборах після перечитання цього пастирського листа усі справи, про які я у цьому листі пишу, будуть обговорені. Нехай насамперед буде стверджено, чи існує у цьому напрямку яка небезпека у селі, чи загрожує комусь смерть. Тоді нехай подумують, що можна зробити, аби комусь у цьому випадку врятувати життя;

22

нехай врешті усі приступлять до Святого Причастя із наміром провадити таку важливу суспільну працю.

У щоденних молитвах благаю Всевишнього, щоб Вам усім дав Своє благословення для сповнення Ваших християнських обов'язків, для дотримання Заповідей Божих, християнської любови до ближнього і тої розумної розважливости, яка навіть у найважчих обставинах дозволяє стійко слідувати до мети, визначеної Господом Всемогутнім кожному народові. Благословення Боже нашого Ісуса Христа і любов Бога Отця і Святого Духа хай перебуде з Вами усіма.

(+) Андрей, Митрополит

[Пастирський Лист Митрополита Шептицького, датований 10 серпня 1943 року, а оголошений через чотири дні, ми передруковуємо (із незначними скороченнями) у анонімному перекладі [польською мовою], опублікованому в підпільному виданні "Prawda" — органі Фронту Відродження Польщі — у серпнево-вересневому номері за 1943 р., с. 22-24. Він супроводжувався таким коротким редакційним вступом, який наводимо нижче:

"Митрополит Шептицький відійшов від польської громади у зрілому віці, і в той другий період своєї діяльності не виявляв ніколи симпатій до Польщі. Тим знаменнішим є виданий ним пастирський лист у справі вирізування поляків на терені греко-католицької Львівської Митрополії. Лист цей, варто зазначити, був оголошений 14.VIII.43, а отже відразу після поширення вирізування поляків на територію Митрополії.

Голос Митрополита характерний тим, що він не обмежується тільки засудженням убивств і беззаконь, але й закликає українців до захисту життя і майна населення, загроженого актами терору. З огляду на важливість змісту подаємо текст листа цілком і у найвірнішому перекладі"— Примітка публікатора Р.Тожецького.]

[Зворотній переклад з польської Андрія Павлишина. Опубліковано: Знак. — 1988. — N400. — S. 74-78]

ВЛОДЗИМЕЖ

© W.Medrzecki

МЕНДЖЕЦКІ

націоналізуюча політика II Речі Посполитої в антипольській акції УПА у 1943–1944 роках

1 серпня 1914
початок I Світової війни,
створення у Львові Головної
Української Ради

Політики й історики, як польські, так і українські, одноставно сходяться на тому, що політика польської держави у міжвоєнний період спричинила загострення польсько-українського конфлікту, особливо в останні роки перед вибухом II Світової війни. Серед негативних чинників цієї політики найчастіше наводять такі:
- пацифікація 1930 року, арешти українських політиків, ліквідація суспільних і культурних організацій (напр., "Пласту");

- положення про мову від 1924 р. і, ширше, обмеження розвитку шкільництва українською мовою (тут символом є справа Українського Університету);
- кроки щодо примусового окатоличення православних і нищення православних святинь;
- відсутність дій щодо поліпшення становища українських дрібноземельних господарств і сприяння, натомість, напливові на українські землі польських колоністів (поглиблення аграрного перенаселення, відсутність задовільної аграрної реформи, військова колонізація);
- обмеження у працевлаштуванні православних і греко-католиків у державних інституціях, зокрема у владних органах, у війську, у поліції, у транспорті та комунікації, у зв'язку.

Варто наголосити: те, що названі явища мали місце, дискусії не підлягає. Так само обидві сторони визнають, що політика польської держави справила негативний вплив на характер польсько-українських відносин після 1939 року. А ось інтерпретації перелічених фактів, зрозуміло, розходяться. Там, де частина поляків говорить про те, що обов'язок усіх громадян — знати державну мову, українці говоритимуть про денационалізацію і примусову асиміляцію. Коли поляк указуватиме на необхідність захисту наявного юридичного порядку і польських державних інтересів, українець наголошуватиме на жорстоких формах боротьби окупанта з борцями за найсвятішу справу — незалежність України¹.

Негативна оцінка національної політики польської держави знаходить своє виразне відображення у різноманітних українських джерелах: у спогадах учасників тих подій, у публіцистиці, в обґрунтуваннях політичних рішень. Ця політика у названих джерелах оцінюється однозначно як антиукраїнська і дискримінаційна. Можна, отже, погодитися з тим, що досвід міжвоєнного періоду, який набули члени проводу *Організації Українських Націоналістів* та *Української Повстанської Армії*, як і їхнім підлеглим, згодом, після 1939 року, впливав на їхні політичні рішення та способи їх реалізації.

25

5 листопада 1916

декларация Німеччини та Австро-Угорщини про намір відновити Польську державу. Східну Галичину запропоновано залишити у складі Польщі, що викликало протести Української парламентської репрезентації

4 березня 1917

у Києві створено Центральну Раду

18 квітня 1917

у Києві розпочато формування українських військ

10 червня 1917

І Універсалом Центральної Ради проголошено створення національно-територіальних автономій (в т.ч. польської)

1 листопада 1917

влада у Києві перейшла до Центральної Ради

9 лютого 1918
укладено Берестейський мирний договір

18 жовтня 1918
у Львові створено Українську Національну Раду на чолі з Є.Петрушевичем

1 листопада 1918
у Львові проголошено Західно-Українську Народну Республіку

11 листопада 1918
у Кракові проголошено Річ Посполиту Польщу

21 листопада 1918
війська ЗУНР залишають Львів

1919
для зміцнення польської присутності до Галичини і Волині починають скеровувати осадників-колоністів

Проте видається, що ця констатація не вичерпує суті проблеми – значення подій і явищ міжвоєнного періоду для формування польсько-українських стосунків у 1939-1945 роках. Тим більше окреслений причинно-наслідковий зв'язок не можна читати навспак з метою довести, що політика польської держави спричинила саме такий характер українських дій стосовно поляків й українські антипольські дії були результатом політики польської держави щодо українців у міжвоєнний період. Це так само неслухно, як і твердити, що революція у Росії була неминучим результатом зростання класового конфлікту і що цар винен у тому, що його самого з цілою родиною розстріляли, бо перед тим він погано правив державою. Класові суперечності сягали не меншого напруження і в інших європейських державах, а проте до революцій там не дійшло. Так само не всякі репресії щодо дискримінованої групи неухильно провадять до збройної відповіді, особливо скерованої на цивільне населення.

Ключ до розв'язання цього питання, як видається, належить шукати радше з боку українського, ніж польського. Варто поставити питання: чому у 1943-1945 роках українці вдалися до таких скрайніх дій стосовно поляків, і замислитися, які чинники з минулого, у тому числі з міжвоєнного періоду, могли вплинути на формування такої позиції серед українців. Аналіз різноманітних українських свідчень дозволяє більш-менш точно відповісти принаймні на перше питання. Отже, для української політичної еліти Польща і поляки були найважливішою перешкодою у побудові на Західній Україні незалежної української держави, а попередні спроби подолати поляків не мали успіху. Принагідно згадаймо, що ідея виселення поляків зі спірних територій не виникла в умовах Другої світової війни. Гасло “поляки за Сян” з'явилося близько 1907 року. Вже тоді серед частини українських політиків поширилося переконання, що два народи не можуть мешкати на тій самій землі поруч². Далекосяжні програмні цілі обох народних рухів були сформульовані ще перед 1914 роком. У 1917-1921 обидві сторони намагалися їх зреалізувати. Полякам удалося, українцям ні. Проте це не було завершенням змагання, а радше одним із його етапів. Для українського народного руху нічого не закінчилося³. Змінилися лишень форми та умови діяльності. Міжвоєнний період був черговим важливим етапом польсько-українського конфлікту. Для подальшого розвитку польсько-українських відносин цей етап був важливий насамперед

через те, що виявив неможливість віднайдення компромісу між програмами польського й українського народних рухів. З кожним роком для обох сторін ставало щораз очевидніше: Львів чи Луцьк не можуть бути спільними, вони можуть бути або польські, або українські, незалежно від намірів осередків, які шукали порозуміння. Додаймо, що польська держава, яка творилася і функціонувала як держава національна, була далека від національної нейтральності і за найважливішу мету ставила зміцнення державних підвалин саме на східних теренах. Водночас український народний рух, попри те, що зазнав невдачі у змаганнях за незалежну Україну, впродовж двох міжвоєнних десятиліть був набагато сильніший, ніж перед 1914 р. Він систематично розширював свою суспільну базу і не бачив можливості компромісу у найважливішій для нього справі – справі незалежності України⁴. Цю патову ситуацію здатна була переламати лише зміна демографічних співвідношень на спірних землях. У нових реаліях старе гасло “ляхи за Сян” могло стати конкретною політичною директивою. Й українські політики вирішили використати історичний момент, аби втілити її у життя.

Підсумовуючи хід подій, передусім спираючись на досвід 1914-1939 років (1942), українські політики дійшли висновку, що компроміс із поляками неможливий і що єдиний спосіб розв’язання спору про суверенність Волині й Галичини – змусити поляків покинути ті терени.

Однак переконання, що поляки мають полишити Волинь і Східну Галичину, ще не визначало способів і засобів, до яких належало вдається. У багатьох українських документах знаходимо перестороги перед застосуванням насильства і терору, особливо у масових масштабах⁵. Проте перестороги ці виявилися марними. *Здається, що однією з причин вибуху насильства і жорстокості, який започаткували українські дії 1943 року, було поширенесеред українців почуття дискримінації та кривди, поєднане з бажанням відплати.*

У контексті цього твердження особливого значення набувають події 1917-1924 рр., періоду революцій та боротьби за формування міжнародного/світового порядку після Першої світової війни. У лютому 1917 р. на територіях, що перебували під російським контролем, розпочалася революція. Вона за кілька місяців змела з поверхні землі дотеперішній суспільний лад українського села. Революція усунула насамперед землевласників, головним чином

27

21-23 квітня 1920

укладення договору між УНР та ПР про військово-політичний союз. Елементом договору було визнання прав II Речі Посполитої на територію Сх. Галичини і Волині

кін. квітня-поч. травня 1920

наступ польсько-українських військ на окуповану більшовиками центральну Україну

середина травня 1920

початок більшовицького контрнаступу проти польських та українських союзних військ

15 серпня 1920

розгром Робітничо-селянської червоної армії під Варшавою

21 листопада 1920

відступ Армії УНР за Збруч (солдати були роззброєні та інтерновані)

18 березня 1921

укладено Ризький договір,
за умовами якого Західна Волинь
переходила до II Речі Посполитої

15 березня 1923

відбулася Паризька конференція
за участю Англії, Франції, Італії
та Японії, на якій остаточно
вирішено передати Східну
Галичину II Речі Посполитій

1924

у Польщі заборонено
послугуватися українською
мовою в урядових установах

1926

внаслідок травневого перевороту
Ю.Пілсудські встановлює в II Речі
Посполитій авторитарний режим

поляків, і почала будувати, вперше в історії, селянський світ без “панів”. У традиції українського й білоруського села той час окреслювався як “вільний, свобідний”. У 1919, а потім і в 1920 “пани” виграли. Вони відібрали селянам те, що ті здобули у часі революції, й запровадили своє управління. Період той між селянами окреслювався як час “панської свободи”⁶. Проте поразка революції на землях, що увійшли до складу II Речі Посполитої, не означала повернення до передреволюційного стану. Для селян “пани” перестали бути невід’ємною частиною світобудови (а до революції у це глибоко вірив не лише український селянин). Вони стали противником, якого можна було здолати. До того ж, приклад ССРСР наочно доводив, що світ без “панів” не обов’язково лише утопія, мрія – цей світ не тільки реальний, а й надзвичайно близький. З цієї перспективи влада польської держави не сприймалась із традиційною селянською покорою, а викликала невпинне й гостре почуття несправедливості. Необхідність сплачувати податок сприймалась як форма визиску, а не звичайний обов’язок громадянина, поліціант трактувався як загроза, а не як чинник, що стабілізує суспільний устрій⁷.

До загострення стосунків між українськими селянами і польськими землевласниками спричиняв іще один важливий момент: заходи щодо модернізації краю та підвищення рівня його цивілізації. Усе це з точки зору селянина означало переважно лише нові податки та обов’язки. Будівництво дороги із твердим покриттям селянина не цікавило, бо до Варшави він і так не вибирався, будівництво нового староства означало для нього лише, що урядники матимуть новий палац, далекоюсяжних вигод від прокладання телефонних та електричних мереж він теж не бачив. Часто не розумів також потреби у численних нових розпорядженнях, що стосувалися обов’язкового щеплення тварин, санітарних вимог тощо. Проте за все це він змушений був платити. Дії держави були скеровані так само і на польських селян, однак у випадку українців та білорусів ці дії сприймалися як форма свідомих репресій щодо селянина-православного чи русина-уніята.

Звернімо зараз увагу на те, що від Лютневої революції до вересня 1939 року сплило 22 роки, а від часу припинення антипольської партизанки на Волині й до початку війни – 15. Це означало, що для більшості мешканців східних земель досвід Першої світової війни, революції, польсько-українських сутичок був іще живий, так само як і гасла, ідеї й форми цієї боротьби, а вони в обох сторін нагадували найкривавіші сторінки “Вогнем і мечем”. З одного боку – підпали маєтків і палаців, розправа з їх мешканцями, з іншого – пацифікаційні акції, до яких удавалися люди Яворського чи австрійці,

28

жидівські погроми та езекуції, що їх провадили усі “військово-політичні” сили. Одне слово, апокаліпсис, опис якого можна знайти у Марії Дунін-Козіцкої чи Зофії Коссак-Щуцкої⁸.

Українські селяни від початку сприйняли II Річ Посполиту як “панську”. До поблизьких маєтків повернулися пани, багато з них увійшло до владних органів. Та й приїжджі урядовці поводитися по-панськи. В органах управління, ба навіть у школі, запанувала “панська” мова. Несприйняття “польського пана” українські й білоруські селяни поширили і на польську державу. За такого укладу не лише військові заселенці, а й осілі польські селяни-сусіди, які не приховували своєї відданости Польщі, ставали частиною чужого “панського” світу. Це, врешті, означало, що у боротьбі із “панською Польщею” не належить оминати і сусідів.

Перекоаний, що немає сенсу шукати відповіді на питання, чи представлена тут як однозначно негативна українська оцінка II Речі Посполитої була об’єктивною, чи її диктували особисті пережиття, упередження й несприйняття у принципі польської держави, та чи лежав у її основі політичний розрахунок. Русійною силою українських політиків не був негатив — прагнення відплатити за справжні чи надумані кривди, а, передовсім, устремління до позитиву — до побудови власної держави. Поляки були однією з найбільших перешкод на цьому шляху, а реалії війни створили можливість її усунути. Натомість у випадку безпосередніх виконавців цього наміру, переважно українських селян, форми діяльності визначало бажання відплатити за поразку 1918-1924 рр., розквитатися за реальні чи вигадані приниження періоду “панського” правління, остаточно зруйнувати “панський-польський” світ і запобігти його відродженню. Спротив стосовно цього світу виявлявся ще до того, як постала II Річ Посполита: в Галичині у страйках 1902 року, на Волині й на Поліссі під час революції і громадянської війни. Відколи селяни переконалися, що світ без “панів” може існувати, вони терпіли їх, але остільки, оскільки були до цього змушені. Війна й участь в організованих військово-політичних структурах дали їм змогу знову виступити супроти “панського” світу.

Характер польської політики стосовно української проблеми використовувався як аргумент, з допомогою якого доводили необхідність “остаточного розв’язання” польського питання на Волині й у Східній Галичині. Проте історичні аргументи, якими обґрунтовується слухність політичних рішень, неможливо вважати за русійну причину.

З польської точки зору з’являється ще одна проблема, а саме: як ми, поляки, зможемо відповісти на питання: чи як панівний народ

29

1928

Генрік Юзевскі, колишній міністр уряду УНР, призначений Волинським воєводою; упродовж 1928-1938 років намагався втілити програму державної асиміляції українців на Волині, толеруючи їхні національні права

1930

польські “умиротворення” (пацифікації) західноукраїнських селян, репресії проти українців у Східній Галичині

1933

члени ОУН вбили міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацкого

1934

у Березі Картузькій поляками влаштовано концтабір для політичних в’язнів

Ніч з 23 на 24 серпня 1939
підписання Молотовим і Ріббентропом радянсько-німецької угоди про ненапад та таємного протоколу, яким розмежовано сфери впливу двох держав на випадок “територіальних і політичних змін”; лінія поділу: Нарва- Вісла-Сян

27 серпня 1939
відбувся II Надзвичайний з'їзд ОУН, на якому Андрія Мельника проголошено лідером організації

1 вересня 1939
початок II Світової війни

1 вересня 1939
польська служба безпеки провела численні арешти серед української інтелігенції у Львові та Перемишлі

30

і господар у державі зробили все можливе у міжвоєнному часі, аби пом'якшити конфлікт? Відповідь напевно буде негативна. Переважна більшість поляків визнала, що польсько-українську суперечку розв'язано остаточно і що цей устрій існуватиме завжди. Відтак уважалося, що завдання польської держави полягає у тому, щоб скористатися перемогою і забезпечити польськості Польщі від Бидгоща до Заліщик. І польські урядовці наполегливо над тим працювали⁹.

Польська інтелігенція і дрібне міщанство у своїй масі теж не були позбавлені одного з найбільших гріхів — гордині, що виявлялася у згідливому почутті вищости перед селянами — як польськими, так і непольськими¹⁰. Таке ставлення спричинило немало конфліктів серед самих поляків, проте у стосунку до українців та білорусів воно принесло значно важчі наслідки.

¹ Чудовою ілюстрацією описаної ситуації можуть служити матеріали зустрічей українських та польських істориків, організованих з ініціативи Осередку KARTA . Див.: *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 1-2, Warszawa, 1998.

² Про зростання польсько-українського конфлікту у Галичині перед Першою світовою війною див.: Cz. Partacz, *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888-1908*, Toruń, 1996.

³ Див.: L. Mroccka, *Spór o Galicję Wschodnią 1914-1923*, Kraków, 1998.

⁴ J. Нгусак, *Historia Ukrainy 1772-2000*, Lublin, 2000. Розділ, присвячений міжвоєнному періоду, автор назвав *Wielka przerwa*.

⁵ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1993, s. 172 і наст.

⁶ Аналіз цих явищ див.: W. Мєдрзецькі, *Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917-1921 // Metamorfozy społeczne*, Warszawa, 1997, s. 137-170.

⁷ Ілюстрацію такого способу мислення знаходимо в українській пресі міжвоєнного періоду, а також у переважній більшості спогадів та у матеріялах, що з'явилися пізніше. Див.: *На вічну ганьбу Польщі*, Нью-Йорк, 1956.

⁸ M. Dunin-Kozicka, *Burza od wschodu*, Warszawa, 1920; Z. Kossak-Szczucka, *Pożoga*, Kraków, 1922.

⁹ Важко інакше трактувати дії, до яких удався державний апарат, і які описано у праці: A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich 1921-1939*, Wrocław, 1979.

¹⁰ Про це ще в міжвоєнний час J. Chalasiński, *Młode pokolenie chłopów*, t. 1-4, Warszawa, 1938. Зокрема у т. 4, С. 131-155.

Перекладено за: Włodzimierz Мєдрзецькі, *Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1943-1944*. Copyright by Instytut Pamięci Narodowej

Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi polskiemu

З польської переклала Наталка Римська

Г Ж Е Г О Ж
 М О Т И К А

© G.Motyka

антипольська акція ОУН-УПА

Одним з найдраматичніших періодів в історії польсько-українських стосунків, без сумніву, була антипольська акція ОУН-УПА, проведена на Волині та у Східній Галичині в 1943-1944 рр. Сьогодні ми вже відносно точно знаємо, як вона проводилася, однак не все ще знаємо про причини і мотивацію цієї бандерівської акції. Історики не досягли навіть погодження щодо її мети — було це вигнання чи знищення поляків. Частина істориків, між иншим, Владислав Філяр та Ева і Владислав Семашки вважають, що метою діяльності ОУН-УПА було знищення всіх поляків [1]. Здається, що вони схиляються до думки, начебто знищення впливало з програмних положень ОУН. Їм напевно є близьким погляд, що вже

2 вересня 1939

Голова Українського національно-демократичного об'єднання та Української парламентської репрезентації Василь Мудрий на засіданні Сейму зазначив: “разом з усім громадянством українці виконають обов'язок і принесуть усі жертви для оборони [польської] держави”

15 вересня 1939
у газеті “Діло” опубліковано заяву за підписами Митрополита Андрея Шептицького і Василя Мудрого, в яких спростовано поширювані у місті чутки про те, що українці свідомо шкодять польському війську

17 вересня 1939
СССР вступила у Другу світову війну на боці нацистської Німеччини

22 вересня 1939
загони Робітничо-селянської червоної армії зайняли Львів

28 вересня 1939
у Москві підписані угода і протокол, за якими лінія кордону між Німеччиною і Советським Союзом пролягала на лінії: Нарва-Буг-Сян. З німецького боку залишилися: Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина

у 1929 р. діячі ОУН прийняли рішення про знищення всіх поляків на території, яку вони визнавали українською, а відтак весь час намагалися його зреалізувати. За цією тезою, причин знищення слід шукати виключно у крайній національній, фашистській ідеології ОУН. У контексті такого твердження втрачають свою вагу всі звинувачення, які стосувалися помилок польських довоєнних урядів. Натомість діячі ОУН і УПА постають, спираючись на такий метод боротьби, не вояками за незалежність, а фанатичними фашистами, які реалізують свою злочинну програму.

Інші дослідники мають інший погляд на це питання. На їхню думку, в 1943 р. ОУН-УПА вважала, що повториться 1918 р., тобто, що програє як Німеччина, так і Советський Союз, і отже знову дійде до польсько-української війни. Тому вони вирішили вдарити по поляках якомога швидше, доки ті зможуть використати на своєму боці загони, що боролися на Заході. Рішення про усунення поляків було схвалене III Конференцією ОУН в лютому 1943 р. Мета ОУН-УПА була не повбивати поляків, а вигнати їх з допомогою всіх доступних методів, щоб до часу мирної конференції, яка мала б відбутися, ця територія була етнічно чиста [2]. Досі цю теорію я сам був схильний визнавати.

Однак у світлі нових досліджень теми українського підпілля ці обидві теорії слід визнати недостатніми. Думаю, що тодішня дійсність була складнішою, ніж нам дотепер здавалося. Я хочу представити також українському читачеві, користуючись ласкавістю *“Українського альманаху”*, один з можливих сценаріїв тодішніх подій. Сценарій гіпотетичний, але, на мою думку, вельми правдоподібний.

Якщо вірити Мирославу Прокопу, то бандерівська фракція ОУН у 1942 р. нараховувала 12 тис. членів і 7 тис. молоді, т. зв. юнаків [3]. Найбільше проблем Головному проводові ОУН створювала волинська організація. Німецький терор і поява советської партизанки призвели до того, що серед членів ОУН цього регіону почали зростати радикальні настрої. На цій території почали діяти партизанські групи інших українських політичних формацій. Усе це змусило волинських бандерівців сформувати власну партизанку, що сталося у жовтні 1942 р. Саме тоді утворено два Військові відділи ОУН(б). Волинська мережа організувала партизанку без дозволу, а можливо, навіть усупереч керівництву ОУН(б). Саме тоді керівники ОУН(б) виступили із зверненням, в якому висловлювалися проти масового розвитку партизанського руху. В ньому написано: “Не партизанка сотень чи навіть тисяч, але

32

національно-визвольна революція мільйонів принесе свободу” [4]. Також провідник ОУН(б) на Волині Дмитро Клячківський, “Охрім”, “Клим Савур”, видав у 1942 р. інструкцію, в якій наказував дотримуватися внутрішньої консолідації та закликав до того, щоб не дати себе спровокувати до відкритої боротьби.

На початку грудня 1942 р. у Львові відбулася конференція ОУН, присвячена військовим справам. Усі її учасники прийшли до однієї думки, що слід створювати власну армію. Однак частина мала песимістичний погляд щодо можливості партизанського руху, в той час як інші були палкими його прихильниками. До цих других належав Василь Івахів, “Сом”, “Сонар”. Під час дискусії він, між іншим, ствердив: “створімо повстанську армію! [...] Як будемо мати збройні сили, то не лише поляки, а й німці стануть нас боятися” [5]. У результаті вирішено збільшити на Волині кількість партизанських відділів, але надалі їх численність мала бути обмеженою до мінімуму [6]. На Волинь з повноваженнями Проводу скеровано, як спеціального посланника, пор. В. Івахіва з метою контролю за дикою партизанкою. Його призначено військовим референтом Крайового проводу ОУН для Північно-західних українських земель (він охоплював територію Волині та Полісся).

15 лютого 1943 р. Івахів у селі Піддубці Луцького повіту провів нараду Волинської ОУН. Обговорено питання можливостей місцевої організації у випадку ймовірного збройного пориву, вказувано на потребу посилення дій УПА проти советської партизанки. Однак тоді не прийнято рішення про антипольську етнічну чистку. Івахів, погоджуючись на збільшення кількості партизанських відділів, водночас наказував підвладним, щоб не афішували своєї діяльності. Він також заявив, що Централя переконана у тому, що час для збройного виступу ще не настав [7]. Пригадаймо, що слова ці прозвучали кілька тижнів до початку на Волині масової антипольської акції!

17–23 лютого 1943 р. у селі Теребера або Валуйки, що неподалік Олеська Львівської області, відбулася III Конференція ОУН. Взяли в ній, між іншим, участь Микола Лебедь, Роман Шухевич, Василь Охрімович – “Гармаш” (NN), Дмитро Маївський – “Косар”, Зіновій Матла – “Тарас”, Роман Кравчук – “Петро”, Михайло Степаняк – “Сергій” та Дмитро Клячківський. Під час наради відразу стало помітним незадоволення частини керівників ОУН виконуючим обов’язки провідника ОУН Миколою Лебедем. Це особливо було

33

Осінь 1939 та перша половина 1940
на Волині з’являються осередки польського підпілля, пов’язані з еміграційним урядом генерала Владислава Сікорського.

27 жовтня 1939
Народні Збори ухвалили у Львові Декларацію про “возз’єднання” Західної України з советською Україною

10 лютого 1940
краківська конференція крайових провідників ОУН. Створення “революційної фракції” ОУН – ОУН(р). на чолі з С.Бандерою

травень 1940
розгром енкаведистами польського підпілля на Волині (арештовано бл. 2000 осіб)

квітень 1941

на II Великому Зборі ОУН (р) ухвалено курс на боротьбу за Українську Соборну Самостійну Державу, не зважаючи на політичні і територіальні зміни, які можуть статись у Східній Європі

травень 1941

на II Конгресі ОУН у Кракові відбувся остаточний розкол ОУН на ОУН Мельника і ОУН Бандери

22 червня 1941

у Кракові створено Український Національний Комітет, до складу якого увійшли представники всіх сил за винятком ОУН(м)

22 червня 1941

напад нацистської Німеччини на Советський Союз

помітно серед частини офіцерів колишнього батальйону Nachtigall. Незабаром це призвело до складення Лебедем резигнації. Про це поінформовано членів ОУН у спеціальній заяві, виданій 13 травня. Керівництво ОУН взяв на себе триумвірат у складі Зіновія Матли, Дмитра Маївського та у ролі першого серед рівних Романа Шухевича [8].

Повернімось, однак, до III Конференції ОУН. Під час дискусії делегати звернули увагу на те, що Німеччина все-таки буде переможена ССРР. Тому частина з них висловлювалася за те, щоб якнайшвидше розпочати боротьбу з німцями. Степаняк запропонував навіть почати повстання проти німців й увільнити Україну з-під окупації до приходу Червоної армії. Однак, з іншого боку, делегати вказували на конечність боротьби ОУН із советами і поляками. На них як найбільших ворогів України, між іншим, вказували Роман Шухевич і Дмитро Клячківський [9].

Немає підстав припускати, що під час конференції прийнято якесь зобов'язуюче рішення про долю поляків чи стосовно початку масштабнішої партизанської боротьби на Волині. У зізнаннях М. Степаняка, які стосуються постанов III Конференції, можна прочитати таке: "... пізніше під впливом Р. Шухевича політика ОУН у питанні збройної боротьби відійшла від постанов конференції і пішла у напрямку, який в практиці застосував на Волині командуючий УПА Клим Савур, тобто боротьби проти червоних (радянських) партизанів і поляків [10]".

Якщо вірити цим свідченням, то "Клим Савур" почав на Волині масову партизанську боротьбу на власну руку, без консультації з Проводом, порушуючи постанову конференції. Такий хід подій якоюсь мірою підтверджують інформації про поділ на волиняків і галичан, до якого дійшло протягом наступних тижнів у рядах ОУН(б). Повідомлення з Волині про партизанську боротьбу та дії проти поляків спочатку не викликали ентузіазму в Галичині, а навпаки – величезний неспокій. Це підтверджують навіть рапорти польської розвідки. Частина бандерівців уважала цю боротьбу передчасною, яка призводить до непотрібного проливання української крові. Згодом на Волині стало зростати незадоволення поставою Галичини, що не пішла на шлях відкритої боротьби. Лунали запитання, чому галицькі діячі ОУН дозволили вивезти до Німеччини стільки тисяч осіб на роботу [11].

34

На мою думку, можна з великою правдоподібністю поставити тезис, що на III Конференції прийнято лише постанову про утворення міцних партизанських структур, але таких, що не будуть розгортати широкої бойової діяльності, натомість чекатимуть відповідного моменту. Можливо, що ця концепція на практиці знаходила своє застосування у процесі створювання в Галичині УНС. Відтак постає запитання: чому на Волині дійшло до подій, які, по суті, мали характер національного повстання?

Можливі кілька відповідей. Перша — це тиха угода між Клячківським і Шухевичем про усунення Лебеда. Можливо, що елементом плану зміни на посту провідника був бунт терену. Ця гіпотеза заманлива, однак її заперечує Мирослав Прокоп. На його думку, влітку 1943 р., коли ОУН і УПА очолював Шухевич, він виступав проти підготовки в Галичині аналогічного повстання до того, яке відбулося на Волині. Він уважав, що волинські події розгорнулися щонайменше передчасно. У жовтні 1943 р. Шухевич провів на Волині інспекцію. Щойно ця поїздка змінила його погляд, і з цього моменту він став, як пише Прокоп, вірним захисником волинської тактики [12].

Однак найімовірніше пояснення рішення “Клима Савура” може бути ще іншим. Рішення про початок широкомасштабної партизанської боротьби і ведення антипольської акції тісно пов’язане з дезерцією української поліції. Однак ми не знаємо, що до неї призвело. Не знаємо, чи поліціанти відійшли у ліс тому, що мали бажання розпочати повстання, чи безпосередньою причиною їхнього рішення була деконспірація й загроза арештів з боку гестапо. Є підстави припускати, що до дезерції призвела друга причина. Надзвичайно цікаві інформації стосовно цієї теми дає звіт (зберігається у Національному архіві Республіки Білорусь) командира советської партизанської бригади спеціального призначення полк. Антона Бринського, який був підпорядкований військовій розвідці Червоної армії. З нього випливає, що в лютому 1943 р. Бринському вдалося встановити контакти з українськими партизанами. Він вирішив штовхнути їх на боротьбу з німцями.

Найважливіший, з моєї точки зору, фрагмент висловлювань Бринського звучить так: “Шляхом провокації мені вдалося довести у чотирьох районах до того, що німці почали арештовувати поліціантів і їх розстрілювати. Тоді поліціанти втекли в ліс [...] Це призвело на

35

30 червня 1941

у Львові проголошено Акт відновлення Української Держави, яку не визнав нацистський режим. Створено уряд на чолі з Я. Стецьком

5 липня 1941

у Кракові нацистами заарештований С.Бандера

9 липня 1941

у Львові нацистами заарештований Я.Стецько

16 липня 1941

на спеціальній нараді А. Гітлер повідомив про намір територіально розчленувати Україну; німецький лідер категорично відкинув можливість створення національних збройних формувань на слов'янських землях Європи

20 серпня 1941
створення Райхскомісаріату
Україна (Волинь, Полісся,
Правобережжя, Полтавщина);
комісаром призначено Еріха Коха;
землі Східної Галичини увійшли
до іншого адміністративного
утворення – Генерального
Губернаторства, керівником якого
призначений генерал Ганс Франк

серпень 1941
бої “Поліської Січі”, очолюваної
Т. Боровцем (“Бульбою”), з
рештками радянських військ

вересень 1941 року
нацисти розпочали репресивну
політику щодо ОУН(р)

жовтень 1941
формування окупаційної
адміністративної системи на
Волині

Волині до вибуху повстання проти німців” [13]. Цей запис Бринського незмірно суттєвий. Якщо він правдивий, то це пояснювало б дату початку бандерівської акції. Важливе і те, що Бринський подає інформацію про контакти з поліцією також у своїх спогадах, опублікованих у Москві 1961 р. Він визнає, що совети, заграючи з поліцією, недооцінювали впливу, який серед неї мали націоналісти. Вони розраховували, що дезертири з поліції прийдуть до них, однак ті пішли до ОУН-УПА [14].

Отже, рішення про початок відкритої партизанської війни з німцями, советами і поляками ненароком вимусили самі гітлерівці, намагаючись арештувати поліціантів, зв’язаних з бандерівцями і совети, підкидаючи гестапо матеріали, які компрометували поліцію. На такий, частково випадковий, початок дій бандерівської УПА вказує також польський рапорт: “слід [...] припускати, що в рядах української поліції діє радянська провокація. Передусім сам вибух повстання не був синхронний із жодними військовими подіями на сході чи на заході Європи, тому діяльність збунтованої української поліції на Волині мала характер хаотичної й бандитської акції, яка могла спричинитися до анархізації життя на позафронтівій території і принести насамперед користь більшовикам. Бандерівці, як і мельниківці, відповідно з програмою ОУН прямували зорганізувати ідейно віддані їм збройні сили [...], але весна 1943 р. не давала ніяких підстав припускати, що саме тоді, враховуючи українські інтереси, настав час для збройного виступу. Здається, що радянська провокація використала фермент в рядах ОУН, ненависть членів цієї організації до поляків і ворожий стосунок бандерівських чинників до німецьких чинників на Волині та у Східній Малопольщі, прискорюючи, з огляду на політичні та військові радянські інтереси, початок заворушень” [15].

Дезерція кількох тисяч поліціантів поставила перед “Климом Савуром” запитання: що далі? Відповідь напрошувалася сама: безпощадна боротьба з усіма ворогами України! І тут підходимо до чергової проблеми: які прийнято рішення щодо поляків?

“Клим Савур” насамперед вирішив опанувати села, безпощадно знищуючи всі пункти опертя для німців і радянців. Отже, він вирішив позбутися всіх небажаних елементів, які становили б для партизанки навіть потенційну загрозу. Вирішено ліквідувати всіх комуністів, співпрацівників німців, представників інших українських політичних

36

угруповань, які заперечували керівну роль ОУН(б), християн-пацифістів, що не визнавали збройної боротьби. До категорії небажаних елементів можна було сміло зарахувати всіх поляків. Було очевидним, що єдине, на що могла розраховувати з їх боку УПА, — це ворожа нейтральність. Тому вирішено їх усіх усунути (читай: ліквідувати). Приклад загибелі жидів показував, що принаймні у масштабі Волині таке вирішення можливе. Більше того, в рядах бандерівської УПА опинилися поліціанти, які брали участь у ліквідації жидів, отже ті, хто мав досвід ведення етнічної чистки.

Розгонові головного удару бандерівців проти польського населення міг сприяти факт участі поляків у німецькій адміністрації. Багато з них працювало управителями маєтків. Польська підпільна держава не вважала їх працю колаборанством. Ми, однак, можемо з певністю сказати, що українці розцінювали поляків, які працювали в німецьких управах, загрозою для своїх інтересів. Саме перший удар української партизанки був спрямований на цей вид служби. Окрім цього, ліквідація поляків, що працювали в апараті окупанта, була водночас боротьбою з німцями, принаймні такою можна було її представити.

Ми не знаємо, чи були перші акції, такі, як у селах Паросль чи Янова Долина, спонтанним відрухом знищування всіх ворогів України, який з'явився серед командирів низових ланок, чи був це наслідок безпосередніх наказів “Клима Савура”. Безсумнівно, що першими атаками на пограниччі Полісся і Волині безпосередньо керували пор. Івахів — “Сонар” та Іван Литвинчук — “Дубовий”. Про останнього А. Кентій написав, що його вважали одним з головних організаторів антипольських акцій на Волині-Поліссі [16]. Однак чи проводили “Сонар” і “Дубовий” акції з власної ініціативи, чи з наказу Клячківського — залишається нез'ясованою справою. Офіційний наказ, який стосувався поляків, “Клим Савур” дав не пізніше червня 1943 р. Цю ймовірність стосовно наказу про ліквідацію поляків, здається, підтверджував подальший розвиток подій. 29—30 червня було завдано чергових ударів УПА на деякі польські села, а 11 липня дійшло до небаженої доти масової акції проти поляків. Отже, як впливає з досліджень Е. і В. Семашків, у липні-серпні 1943 р. на Волині загинуло більше поляків, ніж упродовж попереднього півріччя [17]. Цю бійню супроводжують накази “Клима Савура”, в яких було вказано на необхідність проведення серед селян парцеляції здобутої землі та утворення самоуправ.

37

15 листопада 1941

німці ліквідували “Поліську Січ”, на базі якої створили українську поліцію

1942

польські антиукраїнські акції у Грубешівському, Холмському, Володавському повітах

квітень 1942

на II Конференції ОУН (р.) наголошено на потребі поліпшення українсько-польських відносин на час війни, що мали ґрунтуватись на платформі самостійності держав і визнанні права українського народу на західноукраїнські землі. Водночас наголошувалось на продовженні боротьби проти шовіністично налаштованих поляків та спроб опанування поляками господарсько-адміністративного апарату західноукраїнських земель

травень-червень 1942
німецькі репресії проти
цивільного українського
населення. Перехід української
поліції до антинімецького
підпілля

липень 1942
перші українські репресивні акції
проти поляків, задіяних у
створених німцями сільських
адміністраціях та лісництвах

липень-жовтень 1942
масові винищення нацистами
євреїв на Волині

серпень 1942
на північно-східній Волині та на
Поліссі починають діяти советські
диверсивно-партизанські загони
під командуванням Д.Медведева

Те, що антипольська акція на Волині була частиною ширшої чистки небажаних елементів, підтверджують, думаю, й українські документи. Так, у звіті з терену дії відділу “Крука” читаємо: “Тепер ситуація на терені дій відділу є кращою для УПА, ніж для німців. Це завдячуємо прихильності населення та проведеній чистці агентів і ворогів народу, в основному поляків, які використовували кожну можливість, щоб зашкодити справі визволення України чи взагалі українського населення. Після проведеної чистки поляків на території рідко можна зустріти якогось ляшка” [18]. В іншому рапорті вжито подібних формулювань: “Відділ весь час веде акції, мета яких – очищення терену від ворожих до УПА елементів і агентів” [19]. В українських рапортах можна знайти також критичні оцінки проведених акцій: “Акція знищення поляків не принесла очікуваних результатів. Активний польський елемент у більшості уцілів і, з однієї сторони, використовує німецько-більшовицьку окупацію Західної України, щоб помститися на українцях, а з другої – підготовляється до самостійного у відповідному [для себе – Г. М.] часі виступу” [20].

Дії УПА на Волині були несподіваними і тому дезорієтували діячів у Галичині. Тому партизанські відділи, які утворювалися у Східній Галичині приймали назву не УПА, а УНС (*Українська Національна Самооборона*). Йшлося, між іншим, про те, щоб дезорієтувати німців і, щонайменше, затримати їх можливі репресії [21].

Різниця позицій Волині та Галичини виявилася під час III з’їзду ОУН, який відбувся у серпні 1943 р. Волинська делегація приїхала на нього переконаною у тому, що обраний нею шлях, тобто одночасне розгортання великих партизанських операцій проти всіх, є правильним. Вони глибоко вірили в те, що Червона армія прийде на західноукраїнські землі ослабленою і знекровленою. Саме тоді можна буде розпочати повстання і з допомогою рейдів партизанських відділів призвести до вибуху цілого ряду народних повстань, які знищать ССРР. Цю концепцію окреслювано походом на Гельсінки, що, мабуть, визначало кінцеві точки спланованих рейдів УПА. Були бажання дійти до Кавказу. Волиняни закликали об’єднати в УПА всі боездатні сили – УНС, допоміжну поліцію, мабуть, також членів дивізії СС Галичина. Однак серед делегатів з’явилася позиція вкрай протилежна, яка визнавала ССРР настільки могутнім, що не бачила шансів для боротьби за перемогу з цією державою. Прихильники

38

цього погляду вважали, що від моменту захоплення ССРСР Західної України слід демонструвати світові прагнення українців до власної держави шляхом короткого, кількадечного збройного виступу проти німців, щоб відтак... виїхати з країни в еміграцію. В цій концепції неважко запримітити певні подібності з польським планом “Буря” [22].

У кінцевому рахунку з’їзд завершився компромісом. Учасники відмовилися від ідеї повстання, але вирішено вести боротьбу із советами, що мали надійти, і з думкою про неї підготувати відповідні запаси озброєння, харчів та боєприпасів.

Під час з’їзду відбулася дискусія про УПА. М. Лебедь і М. Степаняк вважали, що УПА скомпрометувала себе бандитськими діями проти польського населення так, як ОУН скомпрометувала себе співробітництвом з німцями [23]. Закиди Лебеда і Степаняка волинська делегація напевно сприйняла з обуренням і від себе запропонувала перенести волинський досвід в Галичину. Під час з’їзду УПА визнано головним засобом боротьби за Українську державу [24].

Цікаво те, що про поділ у бандерівській фракції ОУН добре знала польська конспірація. Отже, відомі були претензії Волині до Галичини стосовно концепції збройної боротьби. Розцінювано, що в ОУН(б) перемогла більш крайня і демагогічна течія, натомість прогнала група спокійніша, яка дещо реальніше оцінювала ситуацію та можливості українців [25].

Не знаємо, коли прийнято рішення про те, щоб антипольську акцію провести також у Галичині. Однак, у рішеннях з’їзду звучать такі погрозові слова: “Польське імперіалістичне керівництво є на службі чужих імперіалізмів і ворогом свободи народів. Воно прямує до того, щоб втягнути польську національну меншість, що живе на українських землях, і польські національні маси [у Центральній Польщі — Г. М.] до боротьби з українським народом і допомагає німецькому та московському імперіалізму винищувати український народ” [26]. Їх небезпечна подібність з аргументацією, яка з’явилася при виправдовуванні акцій на Волині, не дозволяє вважати це чистою випадковістю.

Провести антипольську акцію в Галичині вирішив з’їзд або, що ймовірніше, дав у цьому питанні вільну руку Шухевичеві. Немає сумніву, що керівництво ОУН-УПА таке рішення прийняло не пізніше осені, після інспекції, проведеної Шухевичем на Волині. Антипольську

39

літо 1942

в районі Кременця створено українську націоналістичну організацію “Фронт української революції”

літо-осінь 1942

виникають „Самооборонні куцові відділи” (СКВ), що охороняють українське населення від німців

поч. вересня 1942

у с. Стара Гута Т. Боровець (“Бульба”) провів переговори з представниками Д.Медведева; було досягнуто нейтралітету, що протривав шість місяців

вересень 1942

комендантом округу АК Волинь призначений полковник К.Бомбінскі (“Любонь”)

осінь 1942

на півночі Волині почали діяти бойові групи, сформовані членами ОУН під проводом Дмитра Клячківського (“Клима Савура”)

13 листопада 1942

перші масові жертви українсько-польського конфлікту серед польського населення (с. Обірки Луцького повіту)

січень 1943

створення на Волині польських загонів Селянської оборони

9 лютого 1943

масові жертви українсько-польського конфлікту серед польського населення (с. Парослі, Сарненського повіту)

лютий 1943

вбивства поляків у Сарненському і Костопільському повітах; виникнення польських баз самооборони

акцію вирішено розкласти у часі та, у порівнянні з Волинню, зм'якшити її форму. На початку плановано знищити польський актив, а зойно опісля розпочати удар по селах, причому, з огляду на громадську думку, вирішено під час акції вбивати лише мужчин і тільки після попереднього заклику за допомогою листівок залишати Східну Галичину. Початок масової акції визначено на час просування фронту. Це може вказувати на те, що таким чином плановано протидіяти реалізації польського плану “*Буря*”.

Під час волинської інспекції Шухевич перейняв повний контроль над організацією. У листопаді 1943 р. “Клим Савур” перестав бути командуючим усієї УПА, хоча командував нею на Волині. Водночас наказано зм'якшити антипольські акції також на Волині, що на практиці в цьому районі було фікцією. Відтепер говорилося про ліквідацію не всіх поляків, а лише мужчин віком від 16 до 60 років.

Варто замислитися, які передумови лягли в основу рішення бандерівців провести акцію в Галичині. На мою думку, в цьому випадку першорядну роль відіграло переконання у тому, що повториться 1918 р., тобто їм доведеться стати до боротьби з поляками. Цього варіанту бандерівці занайменше не могли відкинути. Якщо навіть припускали, що совети знову приєднають Волинь і Галичину до УССР, то у цьому не могли мати жодної певності. Вони прекрасно знали, що поляки готуються до виступу на момент приходу фронту. Саме тому вони вирішили одночасно вдарити, безсумнівно, у найслабшу польську точку, тобто в цивільне населення. Усунення поляків мало, на їхній погляд, позбавити поляків права на землю. Негативні пропагандивні наслідки удару в цивільне населення було вирішено обмежити шляхом пом'якшення форм усієї операції. Про нехіль до поляків, яка панувала в українському середовищі, свідчить хоч б думка Василя Мудрого, висловлена у 1943 р. на сторінках бандерівського часопису “*Ідея і чин*”: “... якщо б поляки хотіли спільними силами відбудувати Польщу й Україну [...], тоді про це можна було б серйозно порозмовляти. Справа однак у тому, що таких поляків нема. [...] Вихід є простий! Домовлятися з поляками [...] тільки тоді, коли матимемо в руках таку саму силу, як вони. Тільки тоді вони будуть шанувати наше право на життя [у вільній державі – Г. М.]” [27].

Тут варто зупинитися на ще одному питанні. В українській літературі розповсюджений погляд, що антипольську акцію УПА на Волині попередили аналогічні дії польського підпілля проти українців

40

на Люблінщині. Для такого твердження немає підстав. Акції проти українців фактично були проведені, але вже після того, як УПА розпочала волинську чистку. Однак досі не звернуто увагу на те, що польсько-український конфлікт на Замійщині визрів до антипольської акції у Східній Галичині. Отже, він міг мати вплив на рішення про розширення антипольської акції на Галичину. Статті в газетках ОУН виправдовували акції УПА у Східній Галичині лише виключно діями польського підпілля на Замійщині. Українські історики помилково сьогодні поширюють їх інтерпретацію також і на Волинь [28].

У 1943 р. ОУН-УНС у Східній Галичині ліквідувала лише поодиноких поляків. Принаймні деякі з убивств були відповіддю на акції польського підпілля, інші були виявом підготовки ґрунту для антипольської акції. В лютому 1943 р. у Східній Галичині появилися відділи Червоної армії. Мабуть, це було визначальним у рішенні про початок бандерівської акції. Майже одночасно з польськими відділами, що приступали до акції “Буря” у Східній Галичині, масову антипольську акцію розпочала українська партизанка.

12 лютого 1944 р. о 8 годині ранку “Довбак” (NN) наказав: ліквідувати польський актив, більшовицьких агентів і всякої масти донощиків. Чисто польські села знищити [29]. Цей місцевий наказ попередила інструкція Центрального проводу. Вона звучала так: “З огляду на офіційне становище польського уряду у справі співробітництва із советами, з наших земель поляків слід усувати. Прошу це розуміти так: наказати польському населенню переселитися на чисто польські землі. Якщо воно цього не зробить, тоді вислати боївки, які будуть ліквідувати мужчин, а хати і майно палити (розбирати). При цьому ще раз звертаю увагу на те, щоб поляків закликати залишити землю і щойно опісля ліквідувати їх, а не навпаки (прошу на це звернути особливу увагу)” [30]. Текст наказу свідчить, що наміри українського командування були лагіднішими, ніж пишуть про це польські публіцисти (хоч вбивство самих мужчин є також злочином), але водночас є доказом, що ланки організації нижчого рівня наказу не дотримувалися.

9 червня 1944 р. командуючий Військовим округом УПА “Буг” полк. Вороний наказав командирам підпорядкованих йому відділів таке:

Не можна:

а) вбивати жінок, дітей і старших,

41

17-23 лютого 1943

III конференція ОУН (р) ухвалила перехід від конспіративних до відкритих методів боротьби з нацистською, а в разі повернення, і з советською владою

3 березня 1943

німецька жандармерія пацифікувала села Боршівку та Лідавку (Рівненщина)

15 березня–10 квітня 1943

до УПА перейшла майже вся допомогова українська поліція Волині; до поліції замість українців набрано поляків

березень–квітень 1943

вбивства поляків у Дубнівському, Рівненському, Луцькому, Здолбунівському повітах

2–4 квітня 1943
відділ української поліції відбиває у німців Горохів і згодом переходить до лісу

4 квітня 1943
заклик командування УПА до решти української поліції залишати німецьку службу і перейти до лісу

23 квітня 1943
напад загонів УПА на польську осаду Янова Долина (Костопільській повіт)

квітень-травень 1943
масові напади українців на польські села у Сарненському та Костопільському повітах

червень 1943
поширення масових нападів українців на поляків у Дубнівському та Луцькому повітах

б) вбивати змішані українсько-польські сім'ї,
в) вбивати людей, яких не тягне до польськості, і які насправді є українськими римо-католиками.

Слід:

а) ліквідувати міцні й активні польські скупчення,
б) вдарити на польське керівництво,
в) під час акції забирати зброю, боеприпаси і добуток (худобу, [...] збіжжя, особливо взуття й одяг) [31]. 10 липня 1944 р. командуючий УПА у Східній Галичині Василь Сидор “Шелест” наказав постійно нападати на поляків аж до знищення останнього на цій землі [32]. Наказувано дотримуватися такої черговості антипольських акцій: знищення бойової сили, знищення активу й агентів, урешті – акції помсти, за які, наприклад, вважалося напади на місцевості, в яких проживали поляки. Також цим наказом заборонялося вбивати жінок, дітей і старших.

Тут варто, на мою думку, ознайомитися з деякими українськими звітами з акцій УПА. Так, в одному з них читаємо: “Уночі з 3-4 лютого відділ Сіроманців провів акцію пімсти проти польського села Ганачів п[овіт] Перемишляни. Вбито понад 180 ляхів, поранено коло 200, решта згоріла у вогні. Село спалено у 80%. Уціліли лише муровані будинки і костел. Ляшня чинила запеклий опір. [...]. Ми не зазнали людських втрат” [33]. А ось фрагмент іншого звіту: “Уночі 10. IV. 44 боївка у складі 25 осіб провела ліквідацію польського села Зади, що було покаранням за доноси місцевих поляків [оригінал доносу в гестапо у Дрогобичі посідаю у своїх руках] на українських громадян. Акція почалася о годині 23.30 оточенням села з чотирьох сторін, водночас п'ята група увійшла на чолі з командиром боївки у центр села. [...] Жінок і дітей залишено. [...] Всі групи, що оточували село [...], вичищали визначені хати. Були випадки чинного опору з боку жінок, які ліквідовано [5]. Коли з усіх сторін підпалювано село, поляки стали вибігати з хат і розмовляти українською мовою. На запитання командира, чи вони українці, вони почали кричати „Jesteśmy Polakami z krwi i kości”. Усіх на місці ліквідовано. Найбільше захищався учитель – поляк [Бадецькі] та його дві дочки, одна з яких [...] кричала: “Tatusiu nie boj się. Rusini nas mordują, ale i na nich przyjdzie czas. Polski naród pomści naszą śmierć. Niech przypadnie Ukraina”. Застрелено їх, а вчителя двічі поранено, і він рятувався втечею. Акцію завершено о 2.30 ранку. Спалено всі польські господарства [52], школу, сільське правління. Вбито 30 мужчин,

42

5 жінок [під час чинного опору]. Невідома кількість мужчин згоріла у вогні” [34].

Акція УПА поволі пересувалася зі сходу на захід. До кінця червня 1944 р. вона охопила всі повіти Східної Галичини. Українські дії не були хаотичними: вони прямували до здобуття якнайкращих вихідних позицій до можливої війни з Польщею. УПА намагалася створити міцні бази у Карпатах і на Тернопільщині, оточити Львів з навколишніми місцевостями та перетнути коридор між Львовом і Люблінном.

Варто згадати, що не раз траплялися випадки польської помсти, неодноразово кривавої, жертвою якої ставали люди, що не мали нічого спільного з нападами. Для прикладу, 8 березня 1944 р. після нападу на село Блищиводи застрелено кільканадцять українців, які поверталися з ярмарку у Жовкві. Також у березні 1944 р. жовніри львівського Кедиву у Сороках коло Старого Села застрелили 17 осіб і місцевого греко-католицького священника разом із сім'єю. В Лопушній вбито 48 українських фірманів з Першої та Підтемня, які їхали по деревину. Часом висилали українцям листівки з вимогою виїзду, аналогічні до тих, що висилала УПА. В одній з них читаємо: “Українці! Вбивства і напади ваших банд [...] не дають нам співжити [...]. Отже наказую українському населенню протягом 48 годин залишити місцевості, в яких живуть поляки. Відмова виконати наказ каратиметься смертю” [35]. І ще одна цитата, яка, думаю, добре ілюструє тодішню трагічну дійсність: “13 червня в Антонівці застрелено поляка. Полякам вдалося спіймати 1 українця, якого зарубали” [36].

Важко не погодитися з думкою А. Сови, що на зламі 1943-1944 рр. у польсько-українських стосунках “[...] щораз у більшому масштабі почав поширюватися принцип збірної відповідальності, яка зводилася до вбивств за сам факт, що ти українець або поляк, що створювало таку тяглість подій, в якій вже не було відомо, яка акція є пімстою і за яку” [37].

Прихід Червоної армії змінив ситуацію. Українські провідники швидко переконалися, що совети незалежницькі стремління поляків трактують так, як і українців. У зв'язку з цим 1 вересня 1944 р. Шелест призупинив антипольську акцію. В його наказі читаємо: “... Поляків підвели в очікуванні здобути державу руками більшовиків. Вони помітили, що стали предметом в руках Москви і виконують роль негра. Є ознаки того, що поляки відвертаються від НКВД,

43

червень - липень 1943

рейд советського партизанського з'єднання С.Ковпака з Полісся через північну Рівненщину та території між Рівним та Луцьком на Галичину; численні сутички партизанських загонів УПА з советськими партизанськими загонами Ковпака

липень-серпень 1943

масове поширення нападів українців на польські села у Ковельському, Володимирському, Горохівському та Любомльському повітах

літо-осінь 1943

бої УПА із советськими диверсивно-партизанськими загонами Фьодорова, Бегми, Медведєва

червень 1943
загострення українсько-польської
ворожнечі

5 червня 1943
видано наказ делегата польського
уряду про координацію всіх
заходів польського населення
Волині з метою самооборони

7 липня 1943
військові загони ОУН (р) розбили
військові обози ОУН(м)
в Антоновецьких лісах на Волині

7 липня 1943
чергова спроба за ініціативи
делегата польського уряду
порозумітись з українцями

11 липня 1943
у Володимирському повіті
українські загони заатакували 60
польських сіл; масова загибель
поляків

а цим самим існує можливість наблизитися до нас. Ми принципово призупиняємо антипольські акції. Однак послідовно слід їх проводити проти всякого польського елемента, який співпрацює з НКВД та з тими органами московського імперіалізму, які намагаються морально і фізично знищити український народ [приклад, як слід вести акції проти поляків, які співпрацюють з ССРСР – Г. М.]: напад на польську міліцію в якомусь центрі, яка начисляє 20 осіб. Слід знищити третину або половину з них, решту роззброїти і попередити, якщо не припинять співпраці з більшовиками проти нас, то наступним разом будуть також знищені [38]. Одночасно вирішено шукати можливості порозуміння з поляками проти советів.

Зміна тактики УПА стосовно до поляків є фактом. Якщо у попередніх деклараціях, в яких УПА відмежовувалася від антипольських дій, можна радше вбачати інформаційну війну, розраховану на приспання чутливості противника, то в даному випадку ми маємо велику кількість джерел, які підтверджують добру волю командування ОУН-УПА. Так, наприклад, 24 листопада 1944 р. “Сидор” (NN) наказав “Зеленому” не проводити антипольської акції. У нього був лише дозвіл на ліквідацію послухного елемента [стосовно советів – Г. М.], тобто членів ІБ і донощиків. Під загрозою смертної кари заборонено вбивати жінок і дітей [39]. 3 березня командир Г. СБ “Тимчій” (NN) у наказі для “Сивого” (NN) написав: “Поляків як таких ліквідувати забороняється, можна лише [ліквідувати – Г. М.] тоді, коли вони зрадники” [40]. До цієї категорії він зараховував, наприклад, осіб, які виступали на громадських зборах або мітингах проти українського підпілля. Таких прикладів можна навести значно більше.

Інша справа, що атаки ОУН-УПА на польські місцевості та вбивства цивільного населення траплялися також після вересня 1944 р. У листопаді 1944 р. Шелест в одному з наказів гостро засудив своїх підвладних, які замість знищувати постерунки СБ ліквідують польську масу [41]. Особливо чимало акцій УПА провело на зламі 1944/1945 рр. у Тернопільському воєводстві. Однак систематично вони вигасали. Весною 1945 р. в деяких районах навіть дійшло до підписання порозуміння між польським і українським підпіллями, які були спрямовані проти комуністів. Продовження конфлікту відбувалося вже у тіні масових переселенських акцій польського й українського населення, які проводила комуністична влада.

44

Аналіз представлених фактів показує, що не мусило дійти до антипольської акції ОУН-УПА, особливо проведеної такими жадливими методами. Рішення про її проведення постає у великій мірі неначе випадковий хід подій. Помилкова політика ІІ РП стосовно національних меншин, крайня національна ідеологія ОУН(б), злочинство Другої світової війни (особливо депортації та голокост, які показали, що можна усувати абсолютним методом великі групи людей) створили мішанину, на ґрунті якої народилася думка проведення антипольської акції. Проте навіть сплетіння усіх цих чинників ще нічого не детермінувало. Коли б не дійшло до дезерції української поліції, то напевно все скінчилося б обмеженими діями партизанки і пов'язаних з нею окремих убивств.

Український національний рух внаслідок антипольської акції не здобув по суті нічого. Сьогоднішні кордони Польщі й України були б такими самими, як сьогодні, бо про це приймали рішення великі держави. Також польське населення змушене було б залишити ССРСР, бо змусила б його до цього советська служба безпеки. Звичайно, сьогодні жила б в Україні дещо більша кількість поляків, можливо, що після війни в Україні, як і в Білорусі, вели б боротьбу польські партизанські групи, але це не мало б жодного впливу на лінію кордону. Отже, антипольська акція була безглуздом пролиттям крові.

До того ж, вона стала зручним виправданням репресій 1944-1947 рр. проти польських українців, які не мали нічого спільного з подіями на Волині. Виселенські акції, як у 1944-1946 рр., так і під час акції *“Вісла”*, були елементом великої перебудови Центральної Європи за советським зразком і мали б місце незалежно від дій УПА.

У цьому контексті постанова Сенату і дії президента РП в ім'я засудження акції *“Вісла”* є виявом не лише засудження комуністичної політики, а й сталінського минулого взагалі. Тому ніщо краще не буде свідчити про українську нормальність, як відважна оцінка дій УПА проти польського населення. Жодна мета, навіть боротьба за незалежність власної держави, не може виправдовувати вбивств невинних людей.

45

14 липня 1943

німцями проведено пацифікацію чеського села Малин (вбито 624 чехи і 116 українців)

серпень 1943

організовано дев'ять польських партизанських загонів самооборони на Волині

серпень 1943

загострення українсько-польських відносин на Галичині

21-25 серпня 1943

ІІІ Надзвичайний Великий Збір ОУН(р.) підтвердив лінію на боротьбу за Незалежну Соборну Україну

жовтень 1943

комюніке ОУН засудило українсько-польську війну на Волині

27 жовтня 1943
видано „Наказ № 1/43” ОУН із заборорою всіх антипольських дій

осінь 1943
УПА очолив Роман Шухевич, який напередодні став головою проводу ОУН (р.)

28 листопада -1 грудня 1943
відбулася Тегеранська конференція за участю керівників США, Великої Британії та СРСР, що визначила майбутні сфери впливу та кордони у Європі

січень 1944
прибуття на Волинь полковника К.Бомбінського з метою створення польської дивізії, яка в березні дістала назву 27 Волинської дивізії піхоти АК

18 січня 1944
початок збройного протистояння УПА з НКВД на Волині

1 W. Filar, *Wołyń w latach 1939-1944* [w:] *Przed akcją „Wisła” był Wołyń*, Warszawa, 2000; W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*. t. 1-2, Warszawa, 2000.

2 R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1993; J. Łukaszów [T. A. Olszański], *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947* (w:) „Zeszyty Historyczne”, 1988, nr 90.

3 М. Прокоп, *Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки*, Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 1993, С. 530.

4 А. Кентій, *Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941-1942 рр.*, Київ, 1999, с. 165-166.

5 Див.: А. Кентій, *Українська Повстанська Армія в 1942-1943 рр.*, Київ, 1999, с. 14.

6 Ю. Киричук, *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст.*, Львів, 2000, с. 44.

7 А. Кентій, *Українська...*, *op. cit.*, с. 20.

8 *Там само.*

9 *Центральний державний архів органів влади та адміністрації України (далі: ЦДАОВАУ), група 3833, опис 1, папка 102, к. 1-4; Ю. Киричук, Нариси...*, *op. cit.*, с. 57.

10 За: С. Кокін, *Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Київ, 2000.*

11 *Там само.*

12 М. Прокоп, *Напередодні...*, *op. cit.*, С. 536.

13 *Національний архів Республіки Білорусь (далі: НАРБ), комплект 3500, опис 2, папка 46, к. 85-95.*

14 А. Бринский, *По ту сторону фронта. Воспоминания партизана, ч. 2, Москва, 1961, с. 172-183.*

15 *Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (IPMS), A9V8b, MSW, Dział narodowościowy. Raport z 12 stycznia 1944 r. Stosunki polsko-ukraińskie w kraju.*

16 А. Кентій, *Українська...* *op. cit.*, с. 79.

17 W. Siemaszko, E. Siemaszko. *Ludobójstwo...* *op. cit.*

18 *Літопис УПА. Нова серія, т. 2, Київ-Торонто, 1999, с. 340.*

19 *ЦДАОВАУ, група 3833, опис 1, папка 135. Sprawozdanie oddziału nr 21 z 11 czerwca – 10 lipca 1943 r.*

20 *Літопис УПА, Нова серія, т. 2, с. 310.*

21 Ю. Киричук, *Нариси...*, *op. cit.*, С. 67.

22 *Центральний державний архів громадських організацій України (далі: ЦДАГОУ), група 1, опис 23, папка 2968, к. 26-43.*

23 С. Кокін, *Анотований покажчик...*, *op. cit.*, С. 19.

24 *Там само.*

46

25 Studium Polski Podziemnej (SPP), *MSW Wydział Społeczny, Sprawozdania sytuacyjne z ziem polskich za XI, XII 1943 r. I 1944 r.*, s. 43.

26 Літопис нескореної України, т. 2, Львів, 1997.

27 Й. Борович (Василь Мудрий), Україна і Польща, "Ідея і чин", 1943, № 4. За: Літопис УПА, т. 24, Торонто-Львів, 1995-1996, с. 195-196.

28 Ю. Киричук, Нариси..., *op. cit.*

29 ЦДАОВАУ, група 3836, *опис 1, папка 4*, к. 30.

30 Там само, група 3833, *опис 1, папка 3*, к. 53.

31 Там само, група 3836, *опис 1, папка 14*, к. 44.

32 А. Русначенко, Українсько-польське..., *op. cit.*, С. 101.

33 ЦДАГОУ, група 57, *опис 4, папка 338*, к. 411.

34 Там само, к. 412.

35 Archiwum Wschodnie. Zbiór Wojciecha Bukata, *Raport Biura Wschodniego Mt 17 - K II z 26 maja 1944 r.*

36 Там само. *Raport із східних земель № 45.*

37 A.L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947. Kraków, 1998*, s. 167.

38 ЦДАОВАУ, група 3833, *опис 2, папка 3*, к. 64-68. *Rozkaz d-cy UPA Zachód Wasyla Sydora "Szelesta" a 7/44 z 1 września 1944 r.*

39 Państwowe Archiwum Rosyjskiej Federacji, група 9478, *опис 1, папка 292*, к. 43-44, *List „Sydora” do „Zelenoho”.*

40 Там само, група 9478, *опис 1, папка 292*, к. 199-202.

41 G. Motyka, R. Wnuk, „Pany” i „rezuny”. *Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947. Warszawa, 1997.*

Цей текст є переопрацьованим фрагментом книги Tugiel parodów, виданої за редакцією Кишиштофа Ясевича. Автор є працівником ISP PAN і ВЕР IPN у Любліні. У статті висловлено лише погляди Автора.

(Джерело: Український Альманах 2003. – Варшава, 2003)

47

29 лютого 1944

воїнами УПА на Волині смертельно поранений ген. Ватутін, командувач І Українського фронту

березень 1944

совєтські війська зайняли на Волині територію до межі річок Стир і Стохід

23-25 квітня 1944

великі бої УПА з НКВД поблизу Кременця

11 липня 1944

збір представників українських сил під Самбором у Галичині проголосив утворення парламенту, який прибрвав назву Українська Головна Визвольна Рада (УГВР)

Г Ж Е Г О Ж
 М О Т И К А

© G.Motyka

польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій

21 липня 1944
 Польська Крайова Національна
 Рада створила просоветський
 Польський Комітет
 Національного Визволення, який
 був визнаний ССРСР офіційним
 представництвом польського
 народу

Однією із найважчих тем, що стосуються польсько-українського конфлікту 1939-1948 рр., є питання польських акцій супроти українського цивільного населення. Упродовж багатьох років у польській історіографії панувала думка, що поляки не провадили дій проти цивільних¹. Жінки, діти чи беззбройні чоловіки могли загинути від рук поляків хіба випадково, внаслідок нещасливого збігу обставин. Виняток із цього правила становили антиукраїнські акції народного підпілля, про які писали для того, щоби здискредитувати в очах польського суспільства воїнів *Національних Збройних Сил* чи *Національного Військового З'єднання*².

Падіння комунізму відкрило можливість вільно, хоча й не без емоцій, дискутувати на цю тему. Зараз уже ніхто з польських істориків не заперечує, що поляки вдавалися до акцій у відповідь, нерідко безжальних і кривавих. Суперечка точиться лише про оцінку, масштаби і розміри подій цього типу. Тут я маю намір лише окреслити проблему. З огляду на контроверсійність теми, намагатимусь представити якомога більше прикладів.

Не маємо інформації, яка би стосувалася польських акцій супроти українців до 1943 року. Всупереч тому, що можна прочитати в українській літературі, виглядає, що дії ці мали радше випадковий характер. Та з початком антипольських акцій на Волині Української Повстанської Армії ситуація змінилася. Найяскравішим прикладом антиукраїнських дій були паціфікаційні акції, які провадила польська допоміжна поліція, що перебувала на німецькій службі³. Поліційні підрозділи, утворені з поляків, німці стали формувати замість української поліції, яка вдалася до дезертирства. Загалом, попри спротив керівництва підпілля, до тих підрозділів увійшло близько 1500-2000 осіб. Окрім цього, з Генерального Губернаторства перекинута 202-ий поліційний шуцманшафтбатальйон, який складався з поляків, чисельністю 360 осіб. Цей батальйон діяв в основному на теренах Рівненського та Костопільського повітів. На початку 1944 року його розбила Червона Армія.

Польська поліція, без сумніву, брала участь у численних паціфікаційних акціях в українських селах, здобуваючи собі тим недобру славу серед українців. Про це свідчать багато спогадів із того періоду⁴. У каральних акціях найчастіше брав участь 202-ий шуцманшафтбатальйон. Один із поліціантів так описував діяльність загону: “Село Підлужне оточене і спалене, мешканців розстріляно. Злазне спалене дощенту. (...) Нападаємо раптово з лісу і робимо ґрунтовні чистки. (...) У кожному селі насамперед спалюємо млини і церкви, отож невдовзі на засягу кільканадцяти кілометрів уже немає жодного млина, жодної церкви, жодного попа. Так само знищуємо могили і пам’ятники”⁵.

Хай як би оцінювалися дії польської поліції, немає жодного сумніву у тому, що відповідальність за них лежить насамперед на німцях, яким це формування підпорядковувалось. Нічого не змінює і той факт, що частина поліціантів вдалася до дезертирства й опинилася у рядах польської партизанки.

49

23 липня 1944

у рамках акції АК „Буря” з метою задекларування польського суверенітету на Західній Україні АК опанувала Львів до вступу советських військ

серпень 1944

бої між загонами НКВД та УПА в Галичині

9 вересня 1944

укладення угоди між урядом УССР та ПКНВ про взаємний обмін українського та польського населення з територій України та Польщі

15 жовтня 1944

початок акції переселення українців з Польщі із залученням польських військових частин просоветської Армії Людової

4-11 лютого 1945

відбулася Ялтинська конференція за участю керівників США, Великої Британії і СРСР; остаточно зафіксовано поділ сфер впливу у повоєнній Європі

квітень-травень 1945

широкомасштабні акції НКВД проти УПА на Прикарпатті і в Карпатах

21 травня 1945

зустріч представників українського та польського антикомуністичного підпілля у с. Руда Ружанецька на Люблінщині

3 вересня 1945

початок примусового виселення українців з земель Ліського, Перемиського і Саноцького повітів Польщі

Каральні акції провадили також відділи польської комуністичної партизанки. Серед інших вони спалили села Любенж і Лахвичі. У звітах про акцію у Лахвичих навіть йшлося про “вирізування українського населення”⁶. А каральні дії польських партизанів-комуністів охопили не лише названі села⁷.

Каральні дії здійснювали також відділи польської самооборони й Армії Крайової. Втрати яких внаслідок цих дій зазнали українці, Юзеф Туровські оцінює у 2000 убитих⁸. На жаль, він не пояснює, на якій підставі виведено таке число. Владислав та Ева Семашки визнають цю цифру горішньою межею українських втрат (і це припущення видається слушним), проте, на їх думку, втрати ці не перевищили кількох сотень (що я, у свою чергу, поставив би під сумнів)⁹. Говорячи про ситуацію 1943-1944 рр., Семашки пишуть про польські каральні акції у спосіб, який я назвав би “забронзовілим”. Ці дії, стверджують вони, радше виняткові, й вдавалися до них хіба з відчаю. Якщо вже й траплялися напади на цивільне населення, то їх одностайно засуджувала більшість польського суспільства. Партизанські загони знищували лише вояків УПА. І навіть коли проводилася реквізиція продуктів харчування, то це лише забирали в українців награвоване. Мені це виглядає психологічно неправдоподібним. Польське населення було піддане страшному теророві. У цій ситуації відплата мала чинитися частіше і жорстокіше.

Під тим оглядом ближчими до правди видаються спогади Вінцента Романовського, учасника тих подій. Читаємо: “Треба також згадати про окремі каральні виступи. (...) За руйнування, грабунок, смерть так само відплачували найближчим селам, на які падала підозра щодо їхньої співучасті у нападах. Такі виправи, хоча могли викликати докори сумління, мали підтримку серед поляків, бо приносили їм певну сатисфакцію за кривди, яких вони зазнали”¹⁰. Варто ще ознайомитися з описом каральної акції у селі Тростянка: “Вбито кількох чоловіків, які спробували було вирватися з оточення. Коли знаходили зброю, то з тими, кому вона належала, розправлялися на місці. Пізніше я довідався, що під час цих дій винищили щонайменше одну сім’ю цілком. (...) Згідно з інформацією одного з учасників тієї виправи, тоді було вбито понад тридцять осіб. Інший, якого розпитували через кільканадцять років після цих подій, не зміг подати якогось числа, пояснюючи, що у кожному районі й селі провідники окремих загонів підходили до справи індивідуально”¹¹.

50

І ще одна цитата, на цей раз зі спогадів вояка 27-ої Волинської піхотної дивізії АК Леона Карловича: “Коли ми наближалися до українських сіл, нам було суворо заборонено розмовляти польськи. Ми вдавали їхній загін. (...) Одного разу, коли ми минули село, у якому мешкали українці (...), до нас підійшов український підліток років п’ятнадцяти і став наполегливо проситися, щоб ми забрали його зі собою. Прагне-бо вступити до Української Повстанської Армії. (...) Поручник “Яструб” (...) з ненавистю зиркнув на хлопця. Коли ми знову зупинилися на широкій галявині посеред густих верболозів, а хлопчина й далі не вгамовувався і просив дати йому зброю, поручник коротко перемовився з іншими офіцерами, після чого кивнув головою “Штахеті” і, здається, “Крукові” (...), які схопили неповнолітнього різуну за комір і штовхнули поперед себе.

— Іди! Дістанеш по заслугі! — крикнув котрийсь із них.

Я побачив, що на обличчі українського хлопчини з’явився жах, і відвернувся. (...) Його завели у гущавину верболозів. Невдовзі мені здалося, що прозвучав якийсь звук, так наче хтось плеснув у долоні. (...) Ті, що його супроводжували, незабаром повернулися (коли ми вже рушили), але вони були без хлопця. Не пішов із нами “різати ляхів”¹².

Натомість Семашки, поза всяким сумнівом, мають рацію, коли стверджують, що польський провід, на противагу до провідників УПА, намагався обмежити втрати серед цивільного населення. У наказах чітко підкреслювалося, що каральні дії щодо цивільних неприпустимі, проте цих наказів не завжди дотримувалися. Про це свідчить хоча б донесення представника уряду у Волинському окрузі Казімежа Банаха, який в одному зі своїх рапортів, надісланих до Варшави, звинувачував деякі партизанські відділи у сліпому застосуванні терору¹³.

Інакше виглядала ситуація у Східній Галичині. Польське підпілля там було значно сильніше, ніж на Волині. Від самого початку воно було готове у разі потреби вступити у боротьбу з українцями. У відповідь на дії УПА уже 1943 року розпочато ліквідацію найважливіших представників української громади. Мабуть, найліпше цю проблему висвітлив Гжегож Грицюк¹⁴. Із рапортів Українського Центрального Комітету, які він підняв, випливає, що 1943 року у Галичині через польські напади загинуло 103 українці. До липня 1944 р. це число зросло до 521. На думку Грицюка, дії польського підпілля були відплатою, однак із прикладів, які він наводить, видно,

51

грудень 1945, весна-літо 1946
успішні спільні акції українського та польського антикомуністичного підпілля на території на захід від р. Сян

24 квітня 1946
початок примусового виселення українців з Ярославського та Любачівського повітів Польщі

28 березня 1947
загибель польського генерала К.Сверчевського у сутичці із загоном УПА

28 квітня 1947
спеціальна група Війська Польського “Вісла” під командуванням генерала С. Моссора почала примусове переселення польських громадян українського походження на західні терени Польщі

Спогади учасників польської самооборони с. Гута Степанська на Волині про події 16-18 липня 1943 року

Владислав Кобилянські: Гута Степанська була розташована на невеликому узвишші. Її оточували луки й поля. Від західного боку тягнулися державні ліси, а за ними – українські села. З південного боку тягнувся Мидзький ліс, а від півночі також були українські села.

Аж до вибуху війни у 1939 році українці жили в якнайбільшій приязні з поляками.

Численні українські родини приїжджали зі своїх сіл до костела в Гуті Степанській. Траплялося, що наші родини шлюбилися з українськими, а у 1938 році багато українських родин перейшли з православ'я на католицизм.

Яніна Ліпінська: Гута Степанська разом із невеликими, у кілька родин хуторами налічувала близько тисячі мешканців.

що відплата ця часто зачіпала невинних людей. Варто тут згадати деякі акції. Отже: “8.III.1944 р., щоб помститися за напад на село Блищиводи, застрелено кільканадцять українців, які поверталися з торговиці у Жовкві. (...) Уночі з 21 на 22.III.1944 р. два польські відділи, сформовані з вояків львівського Кедиву, у Сороках, що біля Старого Села, застрелили 17 осіб, а також місцевого/тутешнього греко-католицького пароха разом із родиною. У лісовій сторожці вбито ще 6 осіб, а в “нападі на Гнилу” застрелено 9 осіб. (...) У Лопушній львівський відділ розправився із 48 українцями – фірманами з Поршни і Підтемного, які приїхали за дровами. (...) У самому місті (Львові – Г. М.) серед інших був застрелений український адвокат др. Богун. Правдоподібно, вчинив це відділ АК. (...) До цього переліку великих акцій польського підпілля та самооборони, очевидно, належало б додати ще жертви, які з'являлися унаслідок стихійних виступів. Приміром, група, яку організував С. Сухоцькі у Конюшках Тулиголовських, вбила 20 українців і спалила 10 обійсть”¹⁵. Варто також зазначити, що під час подібних дій гинули й поляки. Наприклад, під час акції у Пасіках Зубрицьких польські партизани знищили 18 українців і 5 поляків, які назвали себе українцями, позаяк думали, що мають справу з УПА¹⁶.

На думку Михайла Коваля, АК чинила дії, скеровані проти українців, також під час акції “*Буря*” у Львові. Згідно з його твердженням, після захоплення міста поляки знищили 728 народних діячів і представників інтелігенції¹⁷. Можливо, окремі розправи над українцями і справді мали місце, проте число жертв, яке подає Коваль, здається перебільшеним. Викликає сумнів, чи реально воно перевищило 100 вбитих. Це питання вимагає подальшого дослідження.

Незалежно від польського підпілля, дії супроти українців чинили також поляки, які служили у КріПо. Закиди на їх адресу можна знайти у багатьох українських документах із того періоду¹⁸. Ця проблема ще не знайшла свого висвітлення, так само як і питання польської співпраці з угорськими військами, які інколи проводили пацифікації в українських селах. Здається, що вони діяли за намовою, а часом навіть у співпраці зі силами польської самооборони¹⁹.

Проте найбільша кількість українських жертв припадає на землі теперішньої Польщі. Уже на початку 1943 р. дійшло до розстрілів української інтелігенції на Замостянщині. Це було пов'язане з виселенням, яке проводили німці, розігруючи при цьому

52

українську карту. Гітлерівці, виселяючи поляків, нерідко на їх обійстях поселяли українців, — яких, зрештою, також перед тим було вигнано з власних домів, — щоб вони становили заслону для німецьких колоністів перед нападами партизанів. Драматичне становище виселених поляків спричиняло безжалні дії польського підпілля до німецьких колоністів та українців. Невдовзі, а саме у травні 1943 р., принцип колективної відповідальності щодо українців було застосовано у селах Стрільці і Моложів. Так само увесь час знищували окремих осіб. До кінця 1943 р. від рук польського підпілля загинуло кількасот осіб.

Особливої гостроти польсько-український конфлікт набрав після прибуття на Люблінщину вихідців з Волині. У той самий час зростав страх перед повторенням на тих теренах волинського сценарію. У березні 1944 року це допровадило до так званої антиукраїнської офензиви, під час якої грубешівські і томашівські відділи АК і *Батальйонів Хлопських* спалили кілька десятків українських сіл, серед них Сагринь, Ласків, Шиховичі. Під час цієї операції загинуло 1500-2000 цивільних українців. Польські втрати становили один-два убитих і двоє-троє поранених²⁰. Невдовзі на Замостянщину прибуло сильне угруповання із відділів УПА, яке розпочало криваві антипольські акції. Польська партизанка чинила їм рішучий спротив. У результаті на лінії близько 150 км утворився певного роду регулярний фронт, з кількома кілометрами нічийної зони, по обидва боки якої громадилися польські й українські партизанські відділи, які провадили запеклу боротьбу за кожне село. Полонених у цій війні не брали. Сутички зупинило наближення фронту.

Проте особливо ганебним і покритим таємницею фрагментом польської історії є антиукраїнські акції початку 1945 року. Десять від 15 лютого на теренах від Любачева до Сянка щодо українського населення було здійснено багато жорстоких, масових та окремих, убивств. Неводнораз спалювано цілі села, знищувано українців, які поверталися з робіт у Німеччині. Масові вбивства мали місце, зокрема, у Малковичах (104-116 убитих), Піскоровичах (300-400 убитих), Павлокомі (365 убитих), Горайці (155 убитих). Ці акції здійснювали — незалежно один від одного — поаківські відділи, БХ, НВЗ, а також формування, що підлягали Польському Комітетові Народного Визволення (йдеться тут насамперед про 2 батальйон Внутрішніх Військ)²¹. Не зрозуміло, що викликало ці напади. На них могли

53

Там був новий, гарний, дерев'яний, ще не цілком викінчений костел; його стрімка вежа панувала над околицями. Ми мали двоповерхову школу, Народний Дім, пошту, пост поліції, молочарню, чотири крамниці. Діяло Католицьке Молодіжне Товариство, Стрільська Спілка, Об'єднання Сільських Господинь, Рільничий Гурток, шкільна гарцерська організація. Між поляками мешкало близько п'ятнадцяти гебрейських родин, які займалися торгівлею та ремеслом. Українців у Гуті не було — вони мешкали неподалік: у Бутейках, Верпчній, Рудні, Мицьку, Городці, Кричилиськах. Ми не мали з українцями жодних суперечок ані приязні — не було мішаних подруж. Багатші селяни часто наймали українців на польові роботи чи для випасу худоби. Серед простого, часто примітивного, українського населення іноді траплялися і освічені люди. Скажімо, у Степані, на відстані дванадцяти кілометрів від Гути, директором школи був українець; у громаді Стидинь українець був війтом.

Гута була заможним селом, хоча як завжди і всюди там мешкали і багаті, й бідні. Побут малоземельних покращився, коли у тридцяті роки в околицях знайшли лікувальні ропи та грязі. Тоді постав санаторій “Солоні Грязі” – там вони знайшли роботу і заробітки.

У 1939 році, коли Советський Союз увійшов до Польщі – одразу ж “головою сільради” став українець, який вважав себе за великого комуніста. У 1941 році, після приходу німців, інший українець (колега комуніста), котрий видавав себе за націоналіста, зайняв цю ж посаду. Для нас вони були тільки українцями, котрі користувалися нагодою, аби громадити зброю, і чекали, щоб помститися полякам за всі завдані історичні кривди.

Восени 1942 року почали траплятися грабунки, окремі убивства на хуторах, пізніше дедалі частіше долинали звістки про напади на невеликі польські села, а увечері заграви пожеж свідчили, що насувається дедалі більша небезпека.

вплинути окремі акції, вчинені УПА, намагання відплатити “за Креси”, нарешті, бажання змусити українців виїхати до СРСР. За різними даними, тоді загинуло від 2500 до 4000 осіб. Ці акції спричинили активізування на тих теренах відділів УПА і знищення Боровниць і Вйонзовниць. Не підлягає сумніву, що розкручування спіралі насильства загальмувало порозуміння між польським і українським підпіллям, якого було досягнуто у квітні-травні 1945 р.²² Своєрідним епілогом антиукраїнських акцій, у яких проглядалося бажання відомстити за Волинь, було знищення 195 українців у селі Верховина 6 червня 1945 р., яке вчинив НЗС²³.

Знищення українського населення, яке відбувалося у пізнішому часі, було пов’язане з акцією виселення, яку провадило *Військо Польське*. Під час цієї акції також доходило до масових убивств цивільних осіб, наприклад, у Завадці Мороховській і в Терці, однак вони у жодний спосіб не мали зв’язку з антипольською діяльністю УПА²⁴.

Важко встановити загальну кількість українських втрат. Дослідження з цього питання перебувають на початковій стадії. Різні джерела подають різні дані про вбитих, а сумніви найчастіше могло б розвіяти лише проведення ексгумації. Не полегшує справи й те, що українці часто не відрізняють акцій польської поліції, які проводилися разом з німцями, від тих, які здійснювало виключно польське підпілля. Отже, можна говорити лише про попередню оцінку втрат, а не про точне встановлення їх числа. На мою думку, у 1943-1948 рр., себто за весь період збройного польсько-українського конфлікту, від польських рук загинуло 15-20 тис. українців. Більшість із них становило цивільне населення, а також жінки і діти. З того числа 10-12 тис. українців смерть спіткала на теренах теперішньої Польщі. Отже, на Волині та у Східній Галичині загинуло десь 3-8 тис. українців. Варто ще раз підкреслити, що це лише попередні оцінки. Їх належить сприймати як вихідний пункт для подальших досліджень. При цьому не треба дивуватися з великих розбіжностей поданих цифр, бо така сама ситуація і з оцінками польських втрат, зазначених від рук УПА.

Нерідко у публікаціях можна зіткнутися з релятивізуванням і применшенням втрат, яких зазнали українці, або з визнанням їх жертвами цілком справедливої польської відплати. Проте значної кількості пацифікацій не вдасться пояснити “гарячкою боротьби”. По суті, польські акції неводнораз мали характер не так

54

безпосередньої відплати, як регіональних попереджувальних ударів або каральних експедицій. І хоча до переважної більшості з них не дійшло б, якби УПА не провела антипольської акції, усе ж їх важко визнати виправданими.

¹ Див., напр.: Е. Prus, *Operacja "Wisła". Fakty-fikcje-reflesje*, Wrocław, 1994, s. 41.

² А. В. Szcześniak, W. Z. Szota, *Droga donikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa, 1973, s. 186-188.

³ На цю тему див.: G. Motyka, *Polski policjant na Wołyniu*, "Karta", nr. 24, 1998.

⁴ Напр.: М. Подворняк, *Вітер з Волині. Спогади*, Вінніпеґ, 1981.

⁵ *Relacja policjanta*, oprac. G. Motyka, M. Wierzbicki, "Karta", nr. 24, 1998.

⁶ NARB, 3500/2/34, k. 49, *Doniesienie agenta "Groznyj"*.

⁷ G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa, 1999, s. 115-118.

⁸ J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa, 1990, s. 513.

⁹ W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, t. 1-2, Warszawa, 2000.

¹⁰ W. Romanowski, *Kainowe dni*, Warszawa, 1990, s. 147.

¹¹ *Ibidem*, s. 190.

¹² L. Karłowicz, *Od Zasyk do Skrobowa*, Opole, 1994, s. 149, 150.

¹³ *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944)*, oprac. J. Brzeski, A. Roliński, Kraków, 2001, s. 243, 244.

¹⁴ G. Hryciuk, *Straty ludności w Galicji Wschodniej // Polska-Ukraina: trudne pytania*, t. 6, Warszawa, 2000.

¹⁵ *Ibidem*, s. 279, 280.

¹⁶ AW, Zbiór Wojciecha Bukata, k. 4, *Raport z Ziem Wschodnich nr. 45*, 1944 r.

¹⁷ М. Коваль. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)*, К., 1999, С. 110.

¹⁸ Див., напр.: О. С. Садовий (М. Прокоп). *Куди прямують Поляки? // Літопис УПА*, т. 24, Торонто, 1995, С. 298-305.

¹⁹ GARF, 9478/1/401, k. 58-66, *Raport sytuacyjny od 18 marca do końca lipca 1944 r.*

²⁰ G. Motyka, *Tak było...*, s. 192; *Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa w Obwodzie Tomaszów Lubelski. Relacje, wspomnienia, opracowania, dokumenty*, oprac. I. Caban, Lublin, 1997.

²¹ Серед інших: G. Motyka, *Tak było...*, s. 236-263 (там більше інформації щодо бібліографії предмету); D. Garbacz, *"Wołyńskiak" – legenda*

55

До Гути почали прибувати спочатку окремі втікачі із частиною майна, із запасами харчів, а через кілька тижнів ми приймали уже цілі навколишні села. Люди купчилися у більшій громаді, почалося будівництво схронів, бункерів, засік. Ми й далі сподівалися, що хтось нас порятує, хоча дедалі частіше ті, хто нишком навідувався до своїх покинутих господарств, аби забрати залишене майно, не поверталися. Незабаром почала зникати і найменша надія, що ми переможемо, що буде укладено якийсь мир з українцями. Ми дійшли висновку, що повинні тікати до Німеччини. Це жадливий парадокс – мусити шукати підтримки у німців, аби вони загнали нас, безборонних і невинних волиняків, жебраків без майна, злиднів, які покинули свої дома, майно і власну землю, у табори – на ласку і винищення ворога. 8 лютого 1943 року надійшла страхітлива звістка, що в поблизу Бутейках, українському селі, де було кілька польських родин, убито шість осіб, в тому числі двох молодих

наречених з Гути – Євгенію Юцевич і Едварда Калюса. На похорон до Гути Степанської зібрався небачений натовп переляканих людей. Із зсудомлених горлянок ми не могли видобути слів молитви. Тільки плач, схлипування, стогони і страх. Священик прощав тих двох, убитих так по-варварськи. З його прощальної промови ми усвідомили, що коли не організуємося у самооборону, нас усіх виріжуть до ноги. Мусимо встати вночі на варті великими групами, але з чим вартувати? З палицею? Кийком? З похорону я поверталася додому пригнічена. Швидко западали зимові сутінки. Вікна моєї кухні виходили на [санаторій] “Солоні Грязі”, де жила з родиною убита Гея. Я не могла заснути, мене мучило видмо їхньої мученицької смерті. Я мешкала посередині села при головній дорозі. Сусідами навпроти була родина Пьотровські: столяр Станіслав з дітьми – 24-річною дочкою Міркою, 21-річним Генриком і 19-річним Чеславом. Тієї ночі Генрик був на варті з колегою Збишком Гофманом, вони

prawdziwa, Stalowa Wola, 1997; І. Білас. *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953*, т. 1-2, К., 1994; L. Jurewicz, *Niepotrzebny*, Londyn, 1977.

²² G. Motyka, R. Wnuk, “Pany” i “rezuny”. *Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947*, Warszawa, 1997.

²³ Питання пацифікації Верховини найліпше висвітлив R. Wnuk, *Wierchowiny i Huta* // “Polska 1944/1945-1989. Studia i materiały”, nr. 4, Warszawa, 1999.

²⁴ G. Motyka, *Tak było...*, s. 308, 309, 374, 375.

Переклала з польської Наталка Римська

56

А Н Д Ж Е Й

© A.Ajnienkiel

АЙНЕНКЕЛЬ

політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період

Проблема, про яку йдеться, є однією з найважливіших у новітній історії обох наших держав та народів. Навколо неї створено багато мітів та упереджень. У роки Другої Речі Посполитої більшість поляків вважала, що її незалежність без земель, які до поділу належали Речі Посполитій, без Львова, який вписався в історію Польщі та її культуру, є неповною. Ми не помічали, що це земля наших сусідів-українців, з якими ми довго жили в одній державі, що вони теж мають до наших, в минулому спільних теренів, свої права.

Обидві сторони виставляли рахунки кривд, іноді справедливі, що ґрунтувалися на непорозуміннях. Обидві сторони забули, однак, що спільне існування було водночас захистом, який дозволяв зберегти своє місце в тій, не найкраще розташованій, частині Європи.

були озброєні тільки якимись палицями. Коли після півночі приїхали сани з озброєними українцями, багато інших вартових десь поховалися, а цих двох затримали. Українці наказали привести їх до господаря з добрими кіньми. Отож пішли до Іполіта Савіцького (третій будинок від нас), там хлопців роздягнули і наказали господареві стерегти їх, бо інакше усіх повбивають і усе спалять. Син Іполіта Мар'ян пішов запрягати коней і тільки йому знаним виходом утік зі стодоли.

У той час, як можна було зрозуміти з оповідей Мірки, до будинку Пьотровських вдерлися три українці. Спершу Мірка думала, що це брати повернулися з варті, але батько сказав: “Ні, це не Геньо, я вже їм живим до рук не дамся”. Дверей він не відчинив, піднявся сходами, які вели з кухні на поверх. Чи він хотів там взяти зброю, чи тільки сховатися, ніхто не знає – його витягли на подвір'я і вбили. Мірка і Чеслав чули відголоски боротьби. Через вибите вікно вони вискочили обоє, босі, в близни – і до нас. При неясному світлі каганця вони зауважили крізь шибу українців (ті вламалися до нас, але тільки крали, не вбили нікого). Отож обидвоє побігли по снігу далі, в лютий мороз, до Іполіта. Там вони застали свого брата, колегу і ще одного сусіда, котрий на звук пострілів вийшов з хати, аби допомогти жертвам нападу. Через якийсь час українська банда повернулася і розстріляла тих трьох чоловіків. Вони конали в муках на очах скам'янілих від страху господарів.

Видатний вчений Оскар Галецькі нагадував, що незалежно від усього, так склалось, що українська та білоруська національна свідомість розвинулась та найповніше втрималась на територіях, які до поділів творили Річ Посполиту (пор.: О. Halecki, *Polish-Russian Relations. Past and Present*. «The Review of Politics», т. 5, № 3 із VII 1943, с. 326-327). Я б додав, перефразовуючи Павла Ясеніцу, що була це Річ Посполита не двох, а принаймні трьох народів. Це можна віднести також і до ближчих нам часів.

Характер доповіді дозволяє обговорити лише деякі проблеми, а саме:

- умови формування кордонів після 1918 р., їх правовий статус, із тієї точки зору визначити характер польської влади на територіях, де проживали українці;
- питання національної та релігійної структур;
- виникнення українського парламентарного представництва та його роль в державі;
- проблеми українського шкільництва; питання економічного життя;
- форми та методи правління у зв'язку з існуючою внутрішньою та міжнародною ситуацією;
- висновки.

Кожна з обговорюваних проблем має велику літературу. Про неї йтиметься у наступній доповіді.

Слід пам'ятати, що література, яка була опублікована за советських часів, піддавалась тиску – обов'язковим у ній було поборювання всіх, крім російського, націоналізмів. Подібне було з літературою, яка видавалась у Польщі після 1945 р. До кінця шістдесятих років було обов'язковим критикувати всі дії так званої “буржуазної польської держави”. Еміграційна польська та українська літератури діяли за принципом “давати відсіч” комуністам та боронити будь-які дії свого народу. Існує теж багата, але ще не повністю використана, джерельна база. Кожна обговорювана проблема могла б стати темою не однієї, а багатьох конференцій. У доповіді торкнуся лише деяких проблем.

Я усвідомлю труднощі і ризик почину, в якому беремо участь. Декларую добру волю та прагнення зрозуміти аргументи наших сусідів та гостей. Вірю, що з їхнього боку зустрінемо подібне ставлення. Ще раз підкреслюю, що порозуміння – це наш спільний інтерес. Навіть неприємна та невігідна правда про минуле, а це, мабуть,

58

найважливіше, служить повнішому зближенню та примиренню. Це поєднується з нашими теперішніми відносинами, нашим зближенням та нашим місцем у Європі. Європі, нарешті вільній, яка буде демократичне майбутнє та підвалини добробуту своїх мешканців, також нас, громадян двох великих, у масштабі континенту, держав.

Початок суперечки

Політичний і разом з тим територіальний польсько-український конфлікт почався відразу після проголошення Українською Центральною Радою у січні 1918 року самостійності Української Народної Республіки. 9 лютого 1918 р. УНР у Бресті підписала мирний договір з центральними країнами. Він передбачав, що до складу УНР будуть приєднані розташовані вздовж лівого берега Бугу землі Польського Королівства — з Томашевом, Замостем, Холмом та Білою Підляською. Ці землі належали до створеної у 1912 р. Холмської губернії. За російським переписом населення з 1897 р., який повсюдно критикують, на цій території переважали українці, а поляки складали приблизно 25% населення. За переписом міжвоєнного періоду поляки на цій території складали 3/4 населення.

Утворення Холмської губернії, аналогічно до зліквідування російською владою у 1876 р. уніатського віросповідання та примусове, за допомогою жорстоких репресій, визнання прихильників цього віросповідання православними, було складовою русифікаційного процесу. Це натрапило на опір з боку зацікавлених. Коли в період революції 1905 р. видано т. зв. толерантний указ від 17(30) IV 1905 р., уніати примушені перейти на православ'я, прийняли римокатолицьке віросповідання (пор. H. Dylągowa, *Unia brzeska i unicy w Królestwie Polskim*, Warszawa 1989, s. 72).

Рішення Берестейського договору, які поляки сприйняли вороже, не були втілені у життя. Українська Народна Республіка після закінчення війни великими зусиллями боронилась перед більшовиками. На практиці менше значення мала короткотривала українська боротьба, яка велась на правому березі Бугу. Не припинила вона навіть таємних політичних та військових конфліктів між владою УНР і Варшавою.

Серйознішим був конфлікт у Східній Галичині. Тут українці, передусім, розраховували на відокремлення Галичини та Володимирії. Відень не ратифікував Берестейського договору. Поляки прагнули

59

Мірка пізніше розповідала, що ніколи не забуде цієї миті. Як Геньо говорив, що йде до мами, що йому усі внутрішні вийшли, що просить допомогти, а вони, заховавшись, паралізовані страхом, не могли навіть рухнутися у темряві.

На світанку поволі почали збиратися люди, розбуджені пострілами. Усі в розпачі, беззахисні. Від тієї ночі, як тільки западав морок, ми ходили спати до школи. Не можна було залишатися у власному домі, бо не допомагав жоден замок. На сінниках, ряднах, потемки ми вкладалися до сну на підлозі. Чоловіки збиралися по кілька чи кільканадцять на варту. Щоразу частіше селяни з малих сіл кидали все й тікали до Гути. Ми все ще жили надією, що якось минеться. Ми намагалися орати і сіяти навесні, але в Гуті громадилося дедалі більше людей; у кожному значнішому будинку мешкало по кілька, а то й кільканадцять осіб. З'явилися партизани, якісь парашутисти.

Владислав Мішкєвіч: Поступово ширилися напади українських банд на

польське населення; не було іншого виходу, як організуватися і не давати себе заскочити. Банди були добре озброєні, квартирували великими групами по українських селах. У грудні 1942 року банда УПА напала на Мар'янівку. Ми почали запеклий бій. Незважаючи на погане озброєння, ми убили кількох бандерівців. Нападники, не сподіваючись оборони, впали у паніку і почали втікати, забираючи поранених і вбитих. З нашого боку було тільки троє убитих.

Після цієї битви поляки почали масово покидати Мар'янівку та інші менші села, як от Зараменне, Мошкопіль, перебираючись до більших скупчень польського населення Перлисянки, Балярки, аж до Гути Степанської. Там, а також в навколишніх селах – Омелянці, Камінці, Темному, Седлиську, Вирці, Сушниках, Переспі, Уженях, Галах, Рафалівці і Грабині – організовано самооборону.

Невдовзі у Гуті Степанській почало бракувати харчів для скупчених людей, отож ми були змушені виїжджати до покинутих польських сіл і шукати заховані припаси.

втримати однорідну Галичину, незважаючи на те, що у східній частині проживало більшість українців. 19 жовтня 1918 р. у Львові проголошено Західно-Українську Народну Республіку. Наступного дня Львівська міська рада заявила, що у відповідності із прийнятою декларацією Польського Кола в Австрійському Парламенті місто вже є частиною польської держави.

У ніч з 31 жовтня на 1 листопада, згідно з рішеннями Української Національної Ради, військові сили під командуванням сотника Вітовського стали займати Львів. У день натрапили на польський опір. Не змогли вони повністю зайняти міста, у якому поляки становили більшість. Почалась боротьба, яка поклала початок польсько-українській війні за Східну Галичину. В липні 1919 р. війна закінчилась перемогою польської сторони.

У період, коли відбувалися обидва збройні польсько-українські конфлікти, у Східній Галичині та на територіях, які намагалася зайняти УНР, проблема подальшої долі тієї частини Європи стала предметом дискусій на мирній конференції в Парижі. Для західних держав основною проблемою було становище Росії та проблема боротьби з більшовиками. Міжнародне становище Польщі, формально визнаної після багатьох попередніх заяв, в яких йшлося про суверенітет держави, було набагато кращим, ніж України, яку в Парижі репрезентували дві делегації, офіційно не визнані державами. До того ж, ці делегації займали часом протилежні позиції і звинувачувались у співпраці з центральними державами. Щодо Наддніпрянської України, то держави сприймали її виключно як елемент, що допоможе розв'язати російську проблему. Якщо йдеться про Східну Галичину, то її долю мала вирішити постанова щодо територій, які належали до колишньої Австро-Угорщини. Тут також брались до уваги російські прагнення. Враховувалися польські аспірації та аргументи, а також роль, яку відігравала й була спроможна відігравати Польща в тій частині Європи.

Вихідний пункт — це рішення Верховної Ради від 25 червня 1919 р., яке дозволяло Польщі вести збройні операції аж до річки Збруч. Це уповноваження, як стверджувалось далі у постанові, “в ніякому разі не стосується рішення, яке могло бути прийняте Верховною Радою з метою політичного встановлення статусу Галичини” (цит. за P.P. Żurowski vel Grajewski, *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*, Warszawa, 1995, s. 37). Цією ухвалою приймалось до відома, що внаслідок перемоги

60

польського війська над українською армією, тобто армії держави, яка була визнана на міжнародній арені, над армією держави, яка не мала цього визнання, цю територію займає Польща. Ця держава – ЗУНР, додаймо, на жаль, радше відкинула всілякі спроби компромісних розв'язок, що дозволили б зберегти існування на частині території, на яку претендувала.

Три дні опісля було підписано Версальський трактат. У 87 статті стверджувалось, що кордони Польщі, які не позначені в цьому договорі, держави Антанти встановлять пізніше. Можна вважати, що це стосувалось також кордону у Східній Галичині. 20 листопада 1919 р. головні держави висловилися за т. зв. мандатною концепцією. Польща мала отримати мандат на Східну Галичину на 25 років, а згодом рішення щодо її подальшої долі мала підняти Ліга Націй. У цій справі пізніше нічого не було зроблено. Проте Польща на цій території, за винятком періоду більшовицького наступу влітку 1920 р., виконувала владні функції. Цьому намагався противитися еміграційний уряд Петрушевича. Не змінила його політики заява Ради Амбасадорів від 12 липня 1921 р. про невизнання уряду ЗУНР як репрезентанта території та населення Східної Галичини (R. Torgzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1939*, Warszawa, 1972, с. 46).

По-іншому склалась ситуація на тій території України, яка була під російською окупацією. 8 грудня 1919 р. держави коаліції визнали, згідно з рішеннями Версальського договору, право Польщі на встановлення регулярної адміністрації на захід від лінії, яка охоплювала Польське Королівство, утворене Віденським конгресом 1815 року (Конгресове Королівство) разом із колишньою Білостоцькою областю. Ця лінія увійшла в історію під назвою “лінія Керзона”. Разом з тим, держави не брали під сумнів можливих прав, які Польща могла б висунути щодо територій, що розташовані на схід від цієї лінії. Як відомо, 21 квітня 1920 р. було підписано політичну польсько-українську конвенцію, яка визнавала право України на самостійність. Зі свого боку УНР з великими труднощами відмовилась від західних територій Волині, Підляшшя та Східної Галичини. Цей договір, внаслідок підписання мирного трактату з Росією та Советською Україною, що попередило відхід Польщі всупереч позиції маршала Пілсудського від співпраці з урядом Петлюри, переніс лінію кордону, наближену до тієї, яку окреслено в договорі з УНР. Після підписання польсько-советського договору уряд Петлюри включно

61

Не завше можна було чогось привезти, позаяк не раз ми були змушені вступати в бій з великими українськими підрозділами, які контролювали околицю. До нас долинали вістки про убивства та інші звірства. У Гуті Степанській також не було спокою, часті наїзди та напади завдавали великої шкоди. Становище гіршало з кожним днем.

Луціян Пачевскі: У Гуті діяла – ославлена на цілу Волинь – самооборона, шось на зразок партизанського підрозділу. Їм було далеко до цієї назви. Це була група без доброго одностайного керівництва, розсварена, погано озброєна; люди здібні, із чистим сумлінням, але без дисципліни. До цієї групи належали бідніші господарі: Вятр, Жолендзьовські, Сквибальські. Натомість Гутою кермували інші – багатії. Мешканці не здавали собі звіту, що на них чекає. Заробляли гроші, торгуючи продуктами рільництва, і громадили їх під подушками... замість купувати зброю – а тільки вона могла врятувати життя.

Більше було поголосок про силу Гути,
аніж правди.

Владисав Кобилянські: Людей, котрі б мали сяку-таку зброю, в Гуті було мало. Не більше тисячі осіб. Ця зброя в принципі не була придатна до вжитку. Придатними до бою були тільки:
два кулемети польського виробництва,
один легкий авіаційний кулемет німецького виробництва,
два ручних кулемети радянського виробництва,
три гранатомети, але без набоїв,
а також 130 ручних карабінів різного виробництва, до яких постійно бракувало патронів.

Станіслав Шумські: У березні, а може, й у квітні 1943 [року] на наш терен прибув і оселився у селі Вирка кпт. [Армії Крайової] “Бомба” [Владислав Коханські “Бомба” (1918-1980) – капітан, десантник, під час вересневої кампанії офіцер 48 піхотного полку, інтернований]

з отаманом, знайшов тимчасовий азиль у Польщі. Тут також перебували інтерновані відділи союзної української армії.

Вирішення

Попередній договір від 12 жовтня 1920 р., який набув чинності 2 листопада, після обміну ратифікаційними документами, встановлював формальну передачу частини території Білорусі та України Польщі по всій довжині. Це також стосувалося Східної Галичини.

Не хочу входити у неправильну та суперечливу концепцію маршала Пілсудського про визнання Польщею повністю залежних від Москви радянських республік: української та білоруської. Однак треба ствердити, що внаслідок тодішньої військової та політичної ситуації, яка склалася, самостійна українська державність перестала, на жаль, існувати. Врешті-решт Рада Амбасадорів постановою від 15 березня 1923 р., згідно зі статтею 87 Версальського договору, вирішила визнати кордоном Польщі лінію, узгоджену за згодою Польщі та радянців згідно з рішеннями Ризького договору. Щодо суверенітету над Галичиною, в тому числі й Східною, визнано права Польщі згідно із 91 статтею мирного договору в *Saint Germain - en Laye*, що в дійсності було вже заздалегідь вирішене (текст *Dziennik Ustaw RP z 1923 r., nr 49, roz. 333*). Ухвала містила твердження, що було видане у зв'язку з тим, “що Польщею визнано, коли йдеться про східну частину Галичини, етнографічні обставини обов'язково змушують встановити там автономний устрій” (там само).

Ця остання проблема представлялась наступним чином.

Ще в 1921 році продовжувались польсько-західноукраїнські переговори на тему можливого порозуміння, яке за ціну визнання польської державности та відмови від подальшого існування західноукраїнського еміграційного уряду гарантувало б Україні деякі автономні права. Безрезультатно (R. Torzecki, там само, С. 48).

У 1922 році минув термін повноважень Законодавчого Сейму, в якому Східну Галичину, з огляду на те, що на цій території вибори не проводились, представляли виключно польські депутати, обрані 1911 року до австрійської Державної Ради. Після фактичної стабілізації ситуації в державі, після підписання Ризького договору, незважаючи на певні застереження з боку держав коаліції, було започатковано підготовку виборів до Сейму та Сенату на всій тери-

62

торії Речі Посполитої. Трохи раніше законом від 5 грудня 1920 р. створено на території колишньої Галичини чотири воєводства: Краківське, Львівське, Станиславівське та Тернопільське (*Dziennik Ustaw RP 1920 r.*, nr 117). Під час встановлення воєводств, зокрема, Львівського, його кордони були пересунуті на захід так, щоб у його межах була польська більшість. Черговим законом від 4 лютого 1921 р. створено три східні воєводства: Волинське, Поліське й, нарешті, Новгородське (*Dziennik Ustaw 1921 r.*, nr 16). І тут застосовувались аналогічні критерії територіального поділу.

Слід пам'ятати, що до війни в адміністрації Східної Галичини домінували поляки, проте українці теж займали керівні посади. Впливали вони на відносини у державі через автономні інституції з Державним Сеймом на чолі та власним парламентським представництвом у Відні. Користувались теж, можливо у меншій мірі, ніж поляки, існуючими в монархії політичними свободами. Після створення ЗУНР — з адміністративних посад, у тих місцях, де нею були встановлені владні структури, було звільнено поляків. Зайняття військом польським територій, якими управляла ЗУНР, означало припинення діяльності органів Республіки, наслідком чого було усунення українців з займаних ними посад. Зрештою, багато українців, сприймаючи нову ситуацію як тимчасову польську окупацію, не хотіли брати у ній участі.

Внаслідок цього становище українців на тій території набагато погіршало. Спробою налагодження цього стану речей, а насамперед з метою набуття акцептацію держав коаліції для ситуації у східній частині колишньої Галичини та наступних виборів було прийняття 26 вересня 1922 р. закону про принципи загального воєводського самоврядування, перш за все воєводств: Львівського, Тернопільського, Станиславівського (*Dziennik Ustaw RP 1922 r.*, nr 80, roz. 829). Цей закон — на його постанови посередньо покликана згадувана вище ухвала Ради Амбасадорів — ніколи, на жаль, не набрав чинності. Слід додати, що не зроблено спроби на тогочасні умови ризикованої та складної для обох держав, створення інституцій, які дозволили б українцям Східної Галичини повернути дотеперішні позиції, де українці могли б впливати на хід справ як в регіоні, так і в державі, в якій опинились не за власним бажанням. Це зауваження семантичного характеру. Українці з моменту створення ЗУНР — територію, про яку говоримо, називали Західною Україною, поляки Східною Малопольщею, українці

63

в Угорщині, після втечі з табору воював на території Франції, а у 1940 році потрапив до Англії. У вересні 1942 року десантований у Польщі, де скерований до II Відтинку Віяла на Волинь. Після падіння Гути Степанської діяв у районі Старої Гути у повіті Костопіль. 22 грудня 1943 року викрадений советами, перевезений до Москви і засуджений на перебування у концтаборі. До Польщі повернувся у 1956 році. — *Примітка Г. Солтисьяка*] та його заступник пор. “Казік”. Ми знали, що вони прилетіли з Англії та провадитимуть організаційну діяльність на наших теренах. У нас вселився новий дух, бо ми сподівались пересилання зброї та патронів.

Вінценти Романовські: “Бомба” був показним чоловіком зі світлим волоссям і вродливим обличчям. Ходив у військовому мундирі та фуражці без відзнак. Був досконалим стрільцем. Коли йшлося про дисципліну та послух, він не вагався перед найкрутішими заходами. Цього вимагало благо тисяч людей,

покинутих напризволяще державою і законом. Він уникав розголосу, позаяк лише обережна діяльність могла дати йому змогу виконати довірені завдання.

Постій “Бомби” знаходився на півдорозі між Гутою Степанською і селами Гали та Вирка. Ці три села, сполучені поляками польовою телефонною лінією, становили вісь приготованої оборони.

Організатором осередка Гали за дорученням Армії Крайової був учитель Марцін Бжозовські “Лех”. Подібні функції у Вирці справував учитель Леон Левицькі – “Люмп”.

Владислав Кобилянські: 3 липня 1943 [року] у всій околиці Гути запалали польські села: Заулук, Галинівка, Мости. Ми поїхали на допомогу, але спізнилися. Ми застали там 20 осіб убитими; то були ті, хто не забажав сховатися у Гуті. 4 і 5 липня запалали наступні польські села та хутори: Загірці, Домброва, Балярка, Перлисянка, Дебриці, Рачиці, Півбіда і Гутвин.

64

вживали теж назву “Галичина”. Вказую на назви, вживані обома нашими державами, щоб не викликати непотрібних емоцій, тим більше, що назва “Східна Малопольща” сьогодні має лише історичне значення, та сприймаю її лише в категоріях часу та місця.

Висновки

З точки зору міжнародного права територія Речі Посполитої Польщі, а також землі, на яких проживали українці, були узаконені. Як польську владу, так і польську державність на цій території було визнано міжнародними договорами. Таке становище, виборонене Польщею збройно та схвалене пізніше відповідними мирними договорами, відповідало прагненням та відчуттям польського суспільства.

Натомість, щодо можливого встановлення на тих землях автономії, суспільство поділилось. Слід пам’ятати, що частина польського суспільства взагалі брала під сумнів існування української нації та вважала, що асиміляція груп, які мали менш чітку національну свідомість, є можливою. Цю позицію представляла головно ендеція (націонал-демократи). Проте, пам’ятаючи русифікаторську політику російської влади, примушування уніатів переходити на православ’я, багато поляків вважало, що в самостійній державі слід вести дії, які дозволять повернути Польщі тих, у яких пращури від Польщі були відірвані силоміць. Ця проблема породжувала конфлікти, а адміністрацію, стосувалось це, напр., політики воєводи Юзевського на Волині, звинувачували в діях, що не відповідали національним інтересам.

Польща як держава, що управляла та розпоряджалась реальною силою, мала в тій сфері більші можливості, ніж українці, позиція яких в цьому питанні була теж різною. Частина вважала, що в існуючих умовах слід прямувати до досягнення компромісу з Польщею. Тим більше, виявилось, що надії на свою державність є нереальними, а реальна альтернатива — це існування або в демократичній, все ж таки, польській державі, або під советською владою, де проукраїнська лінія незабаром виявилась ілюзією. Фікцією виявилась і самостійність советської української республіки. Частина українців оптувала — насамперед з огляду на суспільний чинник - за советами. Третя течія безкомпромісних прихильників боротьби за самостійність України сприймала реальну ситуацію як польську окупацію. Окупацію ту слід поборювати всякими силами, також з допомогою збройних та терористичних акцій, спрямованих і проти

тих українців, які співпрацювали з поляками. Ця течія перейшла, до речі, аналогічно як і комуністи, до підпільної діяльності — як Українська Військова Організація. Наприкінці двадцятих років вона перетворилась в Організацію Українських Націоналістів й стала на дедалі більш непримиренні, антипольські, крайні націоналістичні позиції. Обидві згадувані вище орієнтації поєднувало різко вороже ставлення до Польщі, хоч по-іншому мотивоване. ОУН-івська течія була також ворожа щодо поляків, які проживали на території Західної України, з огляду на їхню національність. Обидві течії поєднувала підтримка зовнішніх сил. Комуністичний напрям користувався допомогою советів та Комуністичного Інтернаціоналу. Не кажу тут вже про його меандри, пов'язані з приналежністю, згідно з рішенням Комуністичного Інтернаціоналу до Комуністичної партії Польщі як автономної організації. Самостійницька течія, чи краще націоналістична, мала підтримку з Литви, Чехословаччини, а передовсім, ревізійсько наставленої до Польщі Німеччини (див. цитовану вище працю Р. Тожецького). Не зможу в цьому виступі детально зупинитися на проблемі впливів трьох політичних напрямів в українському суспільстві. Діяли вони упродовж цілого обговорюваного періоду. Мало це істотний вплив на можливості дій польської сторони щодо української проблеми.

Проблеми національної структури

Справа міжнаціональної структури на території Східної Малопольщі, Волині, Полісся, а навіть частини Краківського та Люблінського воєводств і є предметом полемік. Маємо в розпорядженні два основні джерела — статистичні дані переписів 1921 та 1931 років. Перший був проведений майже відразу після закінчення польсько-більшовицької війни, в умовах, коли значна частина українців його бойкотувала. Другий — десять років пізніше, у стабілізованій ситуації. Обидва переписи піддають критиці. Не входжу в її подробиці. Слід лише ствердити, що не завжди перепис, який торкається таких суб'єктивних та інколи складних до визначення питань як національність і мова, може дати достовірні результати. Це перш за все стосується ситуації, коли респондентом є людина, яка не до кінця усвідомлює свою національну приналежність та взагалі мало освічена. Слід пам'ятати, що в державі, перш за все у її східній та південно-східній частині, відсоток

65

Українцями командував якийсь Стецько. У кожному українському селі знаходився підрозділ. У Бутейках квартирували принаймні 1.000 добре озброєних “зарізак”. У Рудні те ж саме. Містечко Степань підтримало село Мельниці кількома сотнями бандерівців. Мешканці Гути Степанської змушені були шукати союзника, аби протистояти жорстоким бандерівським підрозділам. Управа самооборони Гути вирішила нав'язати контакт із комуністичною організацією. Совети уже мали власні партизанські підрозділи, дуже добре озброєні; на території Волині та Полісся, у районі Рафалівки знаходився комуністичний підрозділ, яким командував Юзеф Собесяк — “Макс”. Делегація оборонців звернулася до нього за допомогою.

“Макс” обіцяв співпрацю. Уже за чотири дні він прислав до Гути 40 осіб, озброєних автоматами та кулеметами совєцького виробництва. Це підтримало дух мешканців Гути. Користаючи з підтримки “Макса”, ми вирішили розправитися з бандерівцями. Насамперед йшлося

про те, щоб випередити українські банди, які лютували поблизу Гути. Найближче до нас, у селі Мельниці, перебувало 500 добре озброєних бандерівців. Після докладної розвідки наша боївка з Гути разом із партизанами “Макса” вдарила по них у складі 150-особового загону, озброєного і добре випробуваного у бою. Ми оточили Мельницю і прилеглий хутір. Бандерівці не сподівалися ніяких дій з нашого боку, після пиятики вони спали спокійно і без охорони. Обеззброюючи їхні пости, ми кинулися у бій, в якому гинули і ми, й вони. Незважаючи на заповідану обережність, аби завчасу не підняти всіх на оборону, не обійшлося без пострілів. До будинків ми вкидали ручні гранати і стріляли у втікачів. Бандерівці заперко боронилися.

На відголос стрілянини з Мельниці їм на допомогу підтягнулися підрозділи з Бутейок і Рудні. Розправившись із ворожими підрозділами у Мельниці, ми відступили до Гути. Але дорогою натрапили на відсіч. Українці атакували нас від північно-західного та північно-східного боку.

66

неписьменних серед дорослих, а саме вони підлягали опиту при переписі, складав близько 30% всіх жителів.

Враховуючи ці застереження, слід сказати: перепис 1921 р. показав, що поляки в цілій державі складали 69% населення, українці 14, білоруси 4, серед них інші, т. зв. “тутешні” на Поліссі – 1. До віросповідання римо-католицького латинського обряду належало 63,8% населення, греко-католицького 12,2%, православного 10,5% (Condse Statistical Year-Book of Poland 1931, Warszawa, с. 9). Перепис 1931 р. спирався на мовні критерії. Польську мову як рідну декларувало 68,9%, українську та російську – 13,9%, білоруську – 3,1%. Відсоток сповідників латинського віросповідання становив – 64,8%; греко-католицького – 10,4%; православного – 11,8% (MRS 1937, с. 22,24). На підставі даних 1931 року виникло кілька підрахунків. Найбільш корисний для українців – З. Ландау та Я. Томашевського – подає 16% українців у державі. До цього підрахунку схиляються українські дослідники.

Януш Жарновскі встановив 15,3 відсотка людей, які говорили по-українськи. Довоєнний дослідник національних відносин Альфонс Крисінскі подав наближені дані – 15% українців у Польщі. Врешті-решт дані переліку осіб – це, пригадаймо, 14% жителів держави, які вживають українську мову як рідну (J. Żarnowski, *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1972, с. 374). Отже, можна прийняти, що відсоток українців у державі становив приблизно 15%, що робило з них другу, з огляду на чисельність, національну групу.

Найбільший, за даними перепису, відсоток українців у Речі Посполитій був у Станиславівському воєводстві (68,9%, поляків було 22,4%), далі у Волинському – 68,4%. Поляки становили там найменший у масштабі цілої держави відсоток польського населення, яке припадає на воєводство – 16,6%. У Тернопільському воєводстві, за згадуваними даними, українці становили 45,5% населення в цілому, Львівському – 36,1%. Слід пам’ятати, що на території, розташованій на захід від Сяну, українців було дуже мало. На Поліссі 4,8% населення воєводства становили українці, а 62,6% жителів в цілому декларувалось як “тутешні”.

Значний відсоток – це, безперечно, українці. Українці це, врешті-решт, 3% всіх жителів Люблінського воєводства та 2,6% Краківського. Територія, на якій українці були безумовною більшістю – це Станиславівське й Волинське воєводства. Подібну позицію

українці займали в Тернопільському. В східній частині Львівського воєводства правдоподібно вони були більшістю, як найчисельніша національна група.

Поляки були на цій території другою за величиною національною групою, яка домінувала в більших містах. У самому Львові в 1931 р. поляки склали близько 60% населення, українці – трохи більше – 10%. Чисельнішим було єврейське населення – близько 25% в цілому (MRS 1937, с. 35). Отож, пам'ятаймо, що на території, про яку йде мова, тобто у Східній Галичині, Західній Україні та Східній Малопольщі, польське населення становило групу, яка налічувала понад два мільйони осіб, єврейське – близько півмільйона (власні підрахунки за: MRS, С. 21,23). Але на Волині поляки становили значну меншість – біля 15% всього населення. Дещо більший відсоток українців – близько 20% – проживав у Холмському й Томашівському повітах, у Люблінському, Горлицькому та Краківському воєводствах.

Підсумовуючи, скажемо, що на території Східної Галичини та Волині українці були, безумовно, більшістю. Поляки на тій території – друга група за чисельністю – охоплювали близько 30% всього населення. А євреї, щодо чисельності – 8% – були третьою групою.

Для порівняння варто нагадати польські підрахунки, зроблені для території, яка після 17 вересня 1939 р. опинилася під радянською окупацією і увійшла в советську Україну. Територія ця займала 89 711 км². За підрахунками на 1 вересня там проживало 7929 тис. людей, у тому числі 56,5% осіб, для яких рідною мовою була українська, тобто 4474 тис. осіб; поляків було 32,6% в цілому, тобто 2583 тис. осіб, євреїв – 7,7%, тобто 612 тис. осіб; решту склали інші національності (Concise Statistical Year-Book of Poland. September, 1939, June 1941, Glasgow 1944, с. 4, 5, 9).

Фактичне становище поляків покращувала не лише їхня економічна ситуація, набагато краща, ніж в українців, і також освіта, але й факт, що вже до 1914 р. вони правили Галичиною, а після 1919 р. були державним народом. Це означало, що за відсутності їх активної участі та підтримки важко буде говорити про можливість проведення різкої зміни у становищі українців на згаданій території.

Зауваги щодо українського парламентарного представництва та його дій

Українці не були депутатами Законодавчого Сейму. В Сеймі та Сенаті були після виборів у листопаді 1922 р. У виборах брали

67

У цій сутичці троє з наших були поранені. Здобута перемога збагатила наші загони в Гуті кільканадцятьма кулеметами, кільканадцятьма карабінами та великою кількістю патронів. Гута була вдячна “Максові” та його солдатам за надану допомогу. Ми взяли за розробку наступного удару на Бутейки і Рудню. Бандерівці теж на галяли часу даремно. Вони вирішили розправитися з поляками у Гуті. Сили Стецька налічували у тих околицях понад 4 тисячі добре озброєних людей та близько 5 тисяч “резервістів” у навколишніх селах. Ризик нападу на українців у Бутейках був дуже значний. Окрім того, ми отримали інформацію, що до Бутейок у найближчий час має прибути німецька військова делегація – з метою узгодити з українцями план ліквідації Гуті і місцевого польського населення. На цю звістку до Гуті прибув “Макс” з усім своїм загonom у кількості 80 осіб. Совети мали досконале озброєння. Присутність “Макса” у селі трималася у великій таємниці. Його партизанів розквартирували так, що мало хто

про них знав. У той час наша розвідка повідомила, що до Бутейок уже прибула німецька делегація, а Стецько ввечері влаштує велику учту на їхню честь. Керівництво самооборони Гути вирішило скористатися нагодою і вдарити на Бутейки в ніч з 11 на 12 липня. Було організовано три ударні групи. Керівництво операцією взяв на себе "Макс". Наші підрозділи налічували 250 осіб.

Я був включений до підрозділу, завданням якого було вдарити на школу. Цим загоном керував Конаверський, а поруч з ним знаходився "Макс". Ми вийшли з лісу на віддалі ста метрів від школи. Поповзли. Кущі перед нами були добрим прихистком. Ніч була місячна, і усе видно, як на долоні. На сходах школи сидів бандерівський вартовий. Всередині будинку грав оркестр, було чути жіночий вереск. Голосні розмови та вигукки свідчили про гулянку. Партизани "Макса" потиху знешкодили вартового. Кожен з нас чув биття власного серця. Несподівано, за наказом, усі ми

участь українські угруповання з колишньої російської окупації, які балотувалися від імені Блоку національних меншин, що мав явно антипольський характер; українські угруповання Східної Галичини вибори бойкотували, вважаючи, що це було б визнанням польської влади на цій території. В Галичині на вибори пішла лише Аграрна українська селянська партія, т. зв. "Хлібороби". Вони вважали, що кращим виходом для українців є громадянство демократичної польської держави, а не советської. Кінець кінцем до Сейму першого скликання увійшло 25 українських депутатів, а до Сенату 6 сенаторів (dane na temat ukraińskiej reprezentacji parlamentarnej w II Rzeczypospolitej: A. Ajnenkiei. *Historia sejmu polskiego*, т. II, ч. 2, *II Rzeczpospolita*. Warszawa, 1989, с. 418). Від тоді аж до Другої світової війни українці мали своє представництво у польському парламенті. Найбільше українських парламентаріїв було в парламенті, обраному 1928 р. У Сеймі було їх 46 (в тому числі 5 з проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом, що становило 10% складу палати), у Сенаті — 11, що складало такий самий відсоток.

Партія Хліборобів декларувала свою лояльність державі. Домагалася, однак, заснування українського університету у Львові, створення середніх та початкових державних шкіл з українською мовою навчання, припинення полонізації східних воєводств, проведення аграрної реформи на користь місцевого українського населення, призначення громадян української національності на посади у державній адміністрації та рівноправності української мови у владних та управлінських структурах. Постулати, представлені О. Ільковим, можна було погодити з польськими державними інтересами. На жаль, треба признатись у тому, що вони не були застосовані у практиці політичного життя.

Український клуб займав більш безкомпромісну позицію. Вимагав значної територіальної автономії. Спроби досягнення будь-якого компромісу виявилися неможливими. Українські депутати остаточно зайняли опозиційну позицію й виступали, за одним винятком — урядом ген. Сікорського — проти кожного уряду.

Ситуація дещо змінилася, коли в 1928 р., тобто вже після травневого перевороту, до Сейму увійшла група українських проурядових депутатів, в основному з Волині. Пізніше ця група, співпрацюючи з Генриком Юзевским, створила Волинське українське об'єднання. Це Об'єднання в середині тридцятих років почало займати явно критичну позицію до політики польської влади не

68

лише на Волині і стало теж незалежним від впливу польської влади.

Слід сказати, що українці мали в усіх парламентах II Речі Посполитої своїх представників. Під час виборів мали місце маніпуляції та різного роду натиски, а в 1930 р. – явна фальсифікація. Проте значна більшість українських парламентаріїв була пов'язана з головними, діючими в Польщі, українськими угрупованнями, в тому числі з УНДО. Ці депутати та сенатори були справді незалежними українськими парламентаріями. В комісіях працювали на тих самих, що й інші депутати, правах. У 1929 р. віце-маршалком Сейму став Володимир Загайкевич з УНДО, у Сенаті – Михайло Галушинський, також з УНДО. Українські парламентарії брали жваву участь у роботі Сейму, подавали численні інтерпеляції. Наприклад, у Сеймі скликання 1928-1930 рр. із 961 інтерпеляцій, Український клуб подав 308. Інтерпеляція – це не лише реакція на справжні чи інколи вигадані кривди. Це водночас форма впливу українських парламентаріїв на хід політичних подій, контролю за адміністративними органами.

Українські парламентарії голосували проти мовних та інших законів, що погіршували становище українського населення в Польщі. Ці закони, що завжди були компромісом між правою та лівою частиною парламенту, в дійсності не задовольняли нікого. До того ж. виконавча влада дозволяла собі їх обходити. Це стосується, наприклад, аграрної реформи.

Українські парламентарії в Сеймі виступали дуже гостро. Це ж саме було на депутатських зборах. Репресії у вигляді позбавлення депутатського імунітету стосувалися перш за все комуністів. Брестські арешти охопили 5 українських депутатів.

Українських парламентаріїв - тут знову треба боятися поспішних узагальнень - частіше, ніж інших некомуністичних депутатів Сеймова більшість передавала судам. Слід теж звернути увагу на те, що у II Речі Посполитій не було випадків, щоб видатного активно діючого українського політика було таємно вбито поляками або засуджено на довголітнє ув'язнення з метою виключення з громадського життя. Це явище з'явилося тоді, коли у 1939 році територія Речі Посполитої опинилася під більшовицькою владою.

І ще одна важлива проблема. Були, на жаль, безрезультатні, спроби порозуміння. Безпосередньо після 1922 р. вони не дали результатів. Взаємовідносини загострились у час правління Владислава Грабського. На це впливали, певною мірою, советські диверсії

69

вискочили з-за кущів і з усіх боків вкинули досередини шкільного будинку гранати. Три вибухи стрясли землею. Бандерівці намагалися вискакувати через відкриті вікна. Усі Бутейки зарясніли вибухами й шаленою стріляниною. Бандерівці як несамовиті кинулися врозтіч, але з усіх боків їх вітали вогнем. Вони падали один за одним. Вони також намагалися чинити опір. У той час запалало ще кілька будівель, чудово освітлюючи терен операції. Ми мали вирішальну перевагу. У паніці, котра виникла поміж бандерівців, їхні командири були добре ізольовані у школі.

У бою в Бутейках відзначився поручник Мащевскі – “Кмітич”. Це він, власне, із своєю ударною групою, досконало блокував усі дороги та стежки, які вели до Бутейок. Бандерівці у кількості 300 осіб кинулися до поблискої річки. Саме там їх зустрів “Кмітич”, беручи у перехресний вогонь з кулеметів. Вони намагалися прорватися крізь лінію оточення, але це їм ніяк не вдавалося. Досвідчені в бойовому мистецтві

люди “Макса” з усіх боків сіяли смерть в рядах бандерівців. Після закінчення акції ми залишили Бутейки. Поле бою було всіяне трупами. Вода у близькій річці почервоніла від крові. У Гуті Степанській, де перебували понад 20 тисяч людей, звістка про здобуту перемогу, викликала радість, яку неможливо описати. Малий і великий, молодий і старий дякували “Максові” та його групі за здобуту перемогу.

Тим часом наша розвідка поінформувала, що українці мобілізують сили для відплати. Чорториськ, Осниця Велика і Мала, Полиці, Тельці, Красноволя, Колки, Кричилиськ, Румейки, Городець та інші українські села, де, починаючи від 1939 року, виганяли чи убивали поляків, були охоплені мобілізацією. На село [Гуту] повинні були вдарити 10 тисяч бандерівців. Цей напад мав відбутися у другій половині липня. Ми були вражені. Нам бракувало патронів.

“Макс” скликав збори у Народному Домі. Людина, котра тиждень тому була на устах усього населення Гуті,

на Волині та Поліссі в 1923-1924 рр. Польща зміцнила кордон, вжила інших адміністративних заходів, які вдарили своїм лезом українців. І тоді, й пізніше відкинуто було правильні та цілком законні домагання створення українського університету у Львові, дуже пекучі, бо безпосередньо після закінчення війни українські студенти, серед них великий відсоток солдатів та офіцерів Української армії, часто натрапляли на труднощі зі студіюванням у Польщі, особливо у Львові.

До чергових конфліктів призвели мовні та шкільні закони (*Dziennik Ustaw RP z 1924 r., nr 73, poz. 724 i nr 79, poz. 766*), які українські угруповання рішуче відкидали. Вони вважали, що ці закони внаслідок надання місцевій адміністрації відносно широких виконавчих та інтерпретаційних прав, не покращують, а навпаки – погіршують становище українців у Польщі. Ці побоювання, на жаль, у великій мірі виявилися правильними. Не міняє цього факт, що, незалежно від тогочасних та пізніших оцінок – і це хотів би я особливо підкреслити – Польща була єдиною державою (може, за винятком Чехословаччини в її ставленні до Закарпатської України), в якій українці мали обмежені мовні права та права у школі. Не хочу згадувати пекла, яке пережили українці за советської влади у тридцяті роки.

Черговою проблемою, у якій не вдалось досягти якого-небудь компромісу, було законодавство про аграрну реформу, а головне – військова колонізація, яка непокоїла політиків та громадськість, хоч за своїм масштабом була обмежена. В умовах нестачі землі на цій території, тяжких умов життя селянина, зрештою, не лише українського, була це одна з найболючіших проблем.

Польська влада – і це теж викликало зрозумілий опір – підтримувала ідею сокальського кордону, наївно вважаючи, що вдасться відокремити Волинь від південно-східних воєводств. Загострилися також відносини на Холмщині. Українські депутати, які були там обрані, займали безкомпромісну позицію, інколи забуваючи, що на цій території живе більшість поляків.

Після травневого перевороту здавалося, що маршал Пілсудскі повернеться до своїх попередніх концепцій. Табір, яким він управляв, здійснював політику т. зв. державної асиміляції. Вона мала зводитися до намагань покращити становище українців. Це пов’язувалося з намаганням розв’язати найпекучіші проблеми шляхом безпосередньої участі українців в адміністрації, поруч або навіть всупереч існуючим українським угрупованням. Це породило конфлікти.

70

Воєвода Юзевські почав створювати свій власний політичний український табір, посилаючись на ідею польсько-української співпраці, але водночас явно диверсійну проти існуючих там українських політичних сил. Це породжувало нові конфлікти. На Волині активно почала діяти УВО, а пізніше ОУН. Збіглися вони з відновленою антипольською акцією Веймарської Республіки та загостренням аналогічних дій комуністами. Восени 1930 р. на території Східної Галичини ОУН провела близько 2200 актів саботажу. Нападам піддавалися місцеві поляки: як великі, так і малі їхні маєтки, горіли та нищилися. Нападам піддавалися державні об'єкти. За таких умов, аби доказати, що Польща володіє ситуацією і цією територією та в силі навести там порядок, маршал Пілсудські вирішив провести масову репресивно-відплатну акцію. Названо її пацифікацією, хоч у світлі того, яке значення має це слово після досвіду Другої світової війни, термін цей надто суворий. Репресивна акція польських властей продовжувалася від 16 вересня до 30 листопада 1930 р.

Міністр внутрішніх справ Феліціан Славої-Складковські заявив у Сеймі, що під час акції затримано 1739 осіб, випущено 596, передано судам 1143. Суди потім засудили, найчастіше на кару короткострокового ув'язнення близько 25-30% звинувачуваних, решту звільнили. Під час акції знайдено, між іншим, 1287 гвинтівок, 566 револьверів, 99,8 кг вибухових засобів (R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy...*, с. 66,67). Під час акції експедиції, що склалися з відділів поліції та війська, проводили обшуки, при нагоді неодноразово нищили предмети, харчові продукти і навіть руйнували будинки. У деяких випадках накладали на села збірні контрибуції, передусім на харчові товари. Привселюдно шмагали, неодноразово вчиняли жорстокі допити. При нагоді в українських інституціях нищили вивіски, руйнували обладнання, предмети, книги. Така поведінка ображала українську національну гідність. Стосовані методи впливали з неможливості виявлення винуватців терористичних актів. Але це не виправдовує польської влади, яка беззаконно прийняла принцип колективної відповідальності.

Акції ОУН, як і протидія влад, викликали протести. Проти терору ОУН та застосовуваних нею методів виступив у пастирському листі митрополит Шептицький. Жорстокі, досі не відомі у такому обсязі дії, разом із цілком зрозумілим відчуттям кривди породжували серед українців щораз більшу відразу і навіть пряму ненависть до польської держави та поляків. Безправна урядова каральна акція

71

сьогодні змінила своє обличчя. Він запропонував нам покинути село, позаяк не бачить шансів до оборони. Він намовляв, аби всі ми пішли у Пінські ліси, де знаходяться советські угруповання, котрі усіма нами заопікуються. Люди, однак, висловили спротив, а “Макс”, побачивши, що його пропозицію не прийнято, одразу ж пішов з Гути, залишивши тільки 20 своїх людей.

Станіслав Шумські: 16 липня близько двадцять третьої [години] я стояв на варті у селі Тур. У певний момент почалася стрілянина, а за мить запалали будинки. За наказом Юліяна Яніцького – “Чинка” ми почали відступати усією групою на південь до села Вирки, де квартирував сильніший загін. Там перебував командир самооборони кпт. “Бомба”. Рясно падали вбиті; Вирка зі східного та південного боку уже палала, і там точилися запеклі бої. Отож ми вирішили пробиватися польовими шляхами, між Виркою і Виробками. Однак ці села були майже повністю зайняті бандерівцями, там убивали

польське населення, а будівлі палили.

Наша колона усе більшала, а самооборона – усі чоловіки, озброєні вогнепальною і холодною (сокири, вила, коси) зброєю – боролася з наступаючими бандерівцями.

Наша колона з величезними втратами, вичерпана до решти, вранці 17 липня досягнула Гути Степанської.

Ігнаці Яніцкі: У Гуті нас розмістили у попередньо підготованих підземних схронах. Безперервно напливали нові втікачі з різних сусідніх сіл і колоній, у тому числі Підсереча, Мутиці, Гути Мицької, Ожегової, Рамашкова, Острівка, Вирки, Седлиськ, Ляд та інших. Робилося дедалі тісніше і тісніше. У той же час у парафіяльному костелі тривала відправа з безперервними молитвами та святим причастям. Ми молилися про щасливий порятунок і спасіння від ганебної смерті.

Вінценти Романовські: У п'ятницю 16 липня о двадцять другій [годині] у розташованому на південний захід від Гути Степанської закутку Зелена

штовхала українське населення на позиції крайнього націоналізму та шовінізму. Зрештою, сама ОУН подібно оцінювала результати репресійних дій.

Справа набрала міжнародного характеру. Силою обставин вона поширювалась Німеччиною та комуністичним рухом. Від імені Ліги Націй нею теж зайнявся спеціальний Комітет. Він ствердив, що українці відповідають за причини пацифікації, але одночасно засудив методи, що застосовувала польська влада (R. Torzecki, там само).

У 1931 р. розпочались переговори між ББВР і Українською парламентською репрезентацією. Безрезультатно. Незабаром загинув один з головних ініціаторів порозуміння – Тадеуш Голушко. Його застрілили члени бойової дружини ОУН, яких схопили, а потім присудили до смертної кари за напад на пошту в Городку Ягелонському (J. Werschler, *Tadeusz Holówko, Życie i działalność, Warszawa 1984, с. 325, там само, література предмету*).

15 червня 1934 року член ОУН застрелив у Варшаві міністра внутрішніх справ Перацкоґо. Терористів присудили до смертної кари, а пізніше вирок було замінено на довічне ув'язнення. Безпосередньою реакцією влади було рішення про створення табору, знову всупереч чинному законодавству, офіційно названого Місцем відособлення в Березі Картузькій. Табір створено на підставі розпорядження президента РП від 17 червня 1934 р. у справі осіб, які загрожують безпеці, спокою та громадському порядку (*Dziennik Ustaw RP z 1934 r., nr 50, roz. 473*). Першими в'язнями табору стали польські націоналісти, яких підозрювали у вбивстві міністра. Пізніше там сиділи також українці, зокрема, підозрювані у співпраці з ОУН. Не хочу згадувати ту недобру славу, яку здобула Береза. Але не можна її порівнювати, і це також треба підкреслити, з советськими або німецькими концентраційними таборами. Все ж таки Береза є рідкісним, на щастя, випадком, де застосовували протиправні методи, які не можна виправдати. Береза, як своєрідний символ, негативно впливала на вноормування польсько-українського конфлікту. Користь від цього мали лише крайні націоналісти обох держав та комуністи в державі й поза нею.

У 1935 році уряд, що був при владі, досягнув порозуміння з найвпливовішою українською партією - УНДО. Внаслідок цього УНДО взяло участь у виборах й здобуло 13 мандатів до Сейму і 4 до Сенату. Віце-маршалком Сейму став відомий політик Василь

72

Мудрий. Українці, зв'язані з єпископом Григорієм Хомишиним зі Станиславова, здобули 1 мандат, а Волинське українське об'єднання — 5. Всього українці у Сеймі розпоряджались 10% мандатів. У парламенті УНДО пом'якшило свою позицію. Крім прагнення здобути самостійність держави, воно декларувало готовність визнати “державну необхідність”. Від цього часу голосувало за бюджет та урядові проєкти законів, в тому числі, військових. Уряд зі свого боку надав українським кооперативам у Східній Галичині фінансову позику. Досягнуто було компромісу в справі шкільництва. За відмову від плебісцитів, які мали політичний характер, адміністрація гарантувала збереження численности українських шкіл. Українські кооперативи отримали значну фінансову позику, було також оголошено амністії для оунівців, які вбили міністра Перацького.

Після смерті маршала Пілсудського урядовий табір зазнав значних політичних змін. Частина, зосереджена навколо президента Мосьціцького, здійснювала політику відомої державної асиміляції. Частина, на жаль, перейшла на позиції національного табору. Ця двоїстість позицій знайшла своє віддзеркалення у політиці щодо українців. Частина адміністрації, в основному військові, посилаючись на ендецькі концепції, активно включилась у політику денационалізації українців. Це знайшло віддзеркалення у ставленні до Православної Церкви на Волині та Холмщині. Не мушу тут нагадувати, якими жорстокими були ці заходи; їхнім символом стала справа Гриньок. Військо розбирало, висаджувало в повітря церкви, частина з яких, до речі, не діяла. Видатний історик Владислав Побуг-Маліновскі пише: “В кількох випадках польське населення, яке захищало святині, розганяли рушницями без смертельних випадків, але в струмках крові” (*Najnowsza historia polityczna Polski*, t. II, 1914-1939, Londyn, 1967, s. 828). Болючою проблемою була теж підтримка акції відокремлення від українців бойків, лемків і гуцулів та дрібної шляхти. Символом нового курсу стала й відставка волинського воєводи Юзевського.

Отже, у період, що передував війні, у польсько-українських відносинах настало нове напруження. Провину за це, безсумнівно, несе польська адміністрація, яку підтримував Табір національної єдності, який мав підтримку, це треба підкреслити, лише частини урядового табору.

Зміна позиції влади, особливо на місцевому рівні, сприяла більшій згуртованості українського парламентарного представництва. Справа Гриньок стала, напр., предметом дискусій у Сеймі.

73

пролунали глухі удари гонгів. Сторожа повідомляла про надходження небезпеки. На костельній вежі вдарив дзвін. До цього сигналу вдавалися не надто часто, отож негайно піднялося на рівні ноги усе населення околичних осель. Хто не мав вогнепальної зброї, хапав у жменю попередньо наготовані піки, насажені на довгі дровка вила, сокири і мотики. Жінки та діти бігли у темряві до збірних пунктів визначеними стежками і межами, або через болота й бездоріжжя. Чоловіки боронили їхній відступ, перевіряючи, чи хто не заснув. Утікали до Гути Степанської або до розташованої за шість кілометрів Вирки.

Коли до Гути Степанської добігли перші групи втікачів, “Бомба” уже знав диспозицію сил і розміри операції, розпочатої бандерівцями. Він повідомив командування [самооборони] Гути Степанської про відмову від оборони Вирки. Він сподівався надто сильного натиску, отож не хотів ризикувати обороною у двох чи трьох менших осередках. Майже усе [польське] населення уже

перебувало в Гуті, і він мусів перебувати там, як командир усієї оборони. Отож, він вислав жителів Вирки із прикриттям, а сам на чолі підрозділу вчинив розвідку боєм. Вирка з дерев'яною школою, церквою, млином упродовж кількох наступних годин перетворилася у задимлене згарище. “Бомба” 17 липня над ранок прибув до Гути. Під час прориву крізь коло оточення він був поранений у руку.

Луціян Пачевскі: Ніч була ясна – ми помітили в небі з усіх боків Гути червоні ракети. Ми не розуміли, що це означає, але нас охопив неспокій – це не віщувало нічого доброго. За мить ми побачили нові ракети; затуркотіли кулемети, і пролунав дзвін з костелу, особливо страшний у тиші ночі. Почалося те, чого ми всі зі страхом чекали.

Ще кілька днів тому отець парох Броніслав Джепецькі після недільної меси виголосив із запряженого возу коротку проповідь, у якій він закликав до стійкості, до боротьби. На наші карабіни, на нашу мужність

Все ж таки ті українські сили, які наважилися увійти в 1935 р. до парламенту, залишились в ньому до кінця й взяли участь у виборах 1938 р. Василь Мудрий знову був обраний віце-маршалком Сейму. У Сеймі був також представник Волинського українського об'єднання Степан Скрипник. Вони обидва 2 вересня 1939 р. виступили на останньому засіданні Сейму й від імені українців декларували волю захищати спільну державу.

Закінчення

Важко сьогодні сказати, скільки українців вважало, що живе під польською окупацією. Не встановлено, який відсоток українців вважав себе громадянами Речі Посполитої Польської. Однак напевно могли вони, на жаль, вважати себе другосортними громадянами.

Польська держава, знищена війною, належала до найбільш несприятливих країн в Європі і не могла задовольнити постулатів, надій, прагнень своїх громадян, у тому числі українців. Це впливало з економічної ситуації, слабкості держави, міжнародної загрози. Однак багато справ можна було вирішити, зокрема, справу українського університету у Львові. Можна було допустити українців до широкої участі в управлінні державою, хоч би на місцевому рівні. Ліберальнішим міг би бути підхід до мовних питань, шкільництва, аграрної реформи. Це лише декілька прикладів. Багато прихильників такої позиції вказувало, що у цьому повинні бути зацікавлені як польська держава, так і обидва народи. Поляки, які так довго проживали в чужих, зазвичай, ворожих державах, побоювались, що подібні поступки для українців означають небезпечний відступ польськості на етнічно змішаній території. Про відмову від частини території держави ніхто й не думав. Хто, зрештою, мав би користь у двадцятих та тридцятих роках з цієї відмови? Були лише поради, поради чисток, терору та зорганізованого страшного голоду, поради боротьби з будь-якою релігією, поради ГУЛАГів. З іншого боку, в поступках вбачалась загроза державі, яку систематично підривали ворожа нам Німеччина та неохоча Чехословаччина й Литва.

Отже, поле маневру було невелике. Обмежували його двосторонні націоналізми. В кожному українському листоніші вбачали загрозу польським державним інтересам, або – навпаки – грізне для українських інтересів співробітництво з чужою, ворожою Польщею. Це було двостороннє упередження. Виникло воно з певної відмінності культур – селянської та “панської”, латинників та уніатів,

74

не згадуючи вже про православних. У тих умовах, в добу загострених націоналізмів, терористичних актів, злочинів проти населення на сході, започаткованих також на заході в Німеччині, а особливо в Іспанії, в добу тривалого конфлікту між сербами та хорватами, все ж таки вдалось багато досягнути у взаємному співжитті. Слід пам'ятати, що майно та життя українців оберігали право та суди, в тому числі могутня українська незалежна кооперація. Українські діти, попри певні обмеження, могли вивчати свою рідну мову. Існувала численна мережа шкіл і різного роду вільних, хоча контрольованих, освітніх, суспільних та культурних інституцій. Друкувалась, хоч і цензурована, преса українською мовою. Церква, яка користувалася державною підтримкою, здійснювала свою місію. Солдат греко-католик чи православний був під опікою свого пастиря, ніхто також не забороняв йому святкувати свої церковні свята.

Українські вчителі, священики, парламентарії становили своєрідну еліту народу, яка дозволяла розвивати культуру, національну тотожність, колективне життя. Все це відбувалось на території, яку беріг солдат Речі Посполитої.

Українцям не вдалося після Першої світової війни вберегти самостійну державу. Їхні землі поділили чужі держави. Польська держава щодо українців часто була несправедливою та кривдною. Ця держава, однак, захистила їх від долі, яку влаштував їхнім братам за східним кордоном режим Сталіна. Про це також, в остаточному підсумку, слід пам'ятати.

P.S. Текст доповіді набагато переступив передбачений організаторами обсяг. Хотів би я пригадати, що у навчальному 1937/1938 році в 3064 початкових школах навчання проводилось польською та українською мовами. Користало з неї 473,4 тис. учнів, тобто 10% загального числа. Виключно українську школу відвідувало 58 тис. дітей (MRS 1939, с. 224). У 1937 р. існувало 3516 українських кооперативів, які групували 661 тис. осіб (там само, С. 116). І останні цифри. У тому ж році українською мовою відано 305 видань накладом 1362,3 тис. примірників. Друком виходило 125 періодичних видань (там само, С. 116).

75

розраховували тисячі безборонних людей.

Гута й усі навколишні села були оточені великими силами бандерівців. Менші села, розташовані неподалік Гути, палали. Чулася стрілянина. Пожежі червоною загравою освітлювали ніч. Видовище було жакливим – читаючи “Вонем і мечем”, я саме так уявляв собі напади татарів на кресові села – але дійсність перевершувала уяву.

Над ранок розпочалася атака. Перед нашою колонією лежало польське село Седлисько, де гутяни також тримали оборону. Коли вже розвиднілося, ми почули стрілянину та гучні вигуки. Це атакували бандерівці. Стрілянина посилилася. Через якийсь час від Седлиська у напрямку нашої колонії вирушили деякі люди, а за якийсь час уже цілі групи людей. Це втікали мешканці села. Сила натиску бандерівців була нездоланною. За мить усе село охопив вогонь.

З того, що розповідали гутяни та оборонці Седлиськ, ідучи в напрямку Гути поруч з нами, можна було

зробити висновок, що бандерівців сотні, а навіть тисячі. Ми залишилися у колонії – бандерівці не наступали, вони готувались до наступу. Лише пополудні ми отримали наказ відійти. Гута концентрувала сили, готуючись до генерального бою.

Станіслав Савіцкі: Передові українські загони вдерлися до Гути із південного й західного боку із криком: “Резат ляхів!” [кирилична транскрипція наведеної автором фрази. – А.П.] Розгорілася стрілянина. Запалювальними кулями були підпалені усі будівлі, криті соломною. Виникло замішання, втеча в нікуди, лемент, плач дітей і матерів. “Бомба” віддав наказ: мусимо боротися – иншого виходу для поляків немає. Ми вирушили до бою з тим, хто що мав – піками, косами, вилами, мисливськими рушницями. Переважаючі сили українців змушені були відступити. Ми здобули кілька карабінів, котрі придалися самообороні, а пізніше партизанському підрозділові. У нападі загинуло кілька безборонних осіб,

76

ВІД Д О З В А

Краєвої Політичної
Репрезентації (КРР)
до українського народу
(30 липня 1943 р.)

переважно старшого віку (серед них мій батько) та діти. Поранених було ще більше.

Вінценти Романовські: Головним пунктом оборони і командування була велика школа. Двір разом із садом займав понад півтора гектара. Уся територія була огорожена дротяною сіткою. Вхідні двері ми оббили бляхою з розібраного танка.

Аби забезпечитись всередині від гранат, вікна оббили сіткою, а стрілецькі бійниці прикрили скринями

Війна закінчується. Уже близький тріумф справедливості над наругою та насильством. Море крові, пролитої на захист свободи та справедливості, жертви мільйонів людських істот не залишаться марними.

Польща, участь якої у цій боротьбі величезна, а жертви і страждання — гігантські, вийде із неї переможцем і разом з альянтами братиме участь у розбудові нового кращого світу.

Українська громадськість, на жаль, під впливом ворожої пропаганди та дезорієнтована тими, хто прагне сьогодні виглядати провідниками та виразниками волі Української Нації, пішла у більшості іншою дорогою, аніж поляки: дорогою співпраці з окупантом... Однак уже перші місяці війни продемонстрували, що ця "співпраця" полягає

у сліпому послуху та допомозі окупантові у його боротьбі з Польською Нацією та Державою.

Важко й криваво розплачується Українська Нація за цю наївну та прислужницьку політику. Цілковито розвіялися усі ілюзії щодо політичної незалежності, хоча б і у найскромнішій формі, примусова невільнича праця на користь воєнної машини у Німеччині та на Батьківщині, безжальний економічний визиск, а останньо ще й здобутий “привілей проливати кров” у допоміжних формуваннях німецької армії — ось баланс чотирирічної українсько-німецької співпраці. Самотність у світі, передовсім серед альянтських держав — ось найважливіший підсумок цієї політики на зовнішніх теренах.

Українське населення також повинно жваво пам’ятати “співпрацю” з совєтськими окупантами. Ці два роки більшовицького урядування залишили після себе жахливі спогади. Арешти, масові депортації, а в останній фазі також страти — ось етапи, які перейшли більшовики, аби здобути прихильність “визволеного, — як вони твердили, — від польського ярма” українського населення.

Воно також у той період дізналося про наслідки 25-річного панування Советів на Радянській Україні — панування, яке втілене у винищенні свідомого елементу Української Нації, у спустошливій пролетарській асиміляції, врешті, у русифікації широких українських мас.

Здавалося, що цей досвід повинен опритомнити Українську Націю і схилити її до перегляду свого попереднього становища. Проблиски такого опритомнення уже видимі в широких масах Української Нації, але акти подальшої співпраці з німцями, акти жорстокостей і гвалтів, завдані останнім часом українцями польському населенню на східних землях Р[ечі] П[осполитої], підбурювані окупантами, а часто і з власної ініціативи, і далі поглиблюють провалля поміж Польською та Українською Націями, а водночас копають могилу для мрій Української Нації.

На годиннику історії наближається велика історична година — година остаточної перемоги справедливості. Хто цього не відчує, той сам собі підпише вирок.

Як Краєва Репрезентація Польської Нації, ми звертаємося до Вас у цю історичну мить:

зійдіть із хибного шляху;

порвіть з принизливою для вас залежністю від окупанта;

засудіть звірства масових убивств, які чинить над польським

79

й мішками з піском. Директор школи приготував приміщення для поранених. Лікар мав у розпорядженні навчених санітарок. Два літри йоду із запасів шкільного хімічного кабінету склали усе його спорядження. В середині загороди ми викопали численні схрони. На передпіллі підготували бункери та стрілецькі окопи, сполучені зі школою глибокими ровами. У школі, у поближких сільських будинках, у схронах, у ровах та усіх закамарках терену було сконцентровано кільканадцять тисяч людей. У темряві чи не з усіх сторін продовжували надходити групки людей чи окремі втікачі. Треба було бути вкрай обережним при відкритті вогню, аби не застрелити своїх. На одній з передових точок ми почули гомін розмови. Дорогою наближалася група озброєних людей. Перш ніж з ними зав’язався контакт, збоку до вартових долинув шепіт і тамована розмова. З боку полів почав напливати натовп. Перші затрималися на невеликій відстані на порожній площі на протилежному боці дороги.

У темряві людське муравлище дедалі більшало і зосереджувалося в одному місці. Хтось вигукнув: “Хто там?” Запанувала тиша. Струмись разючого світла з ліхтаря в руках одного з поляків розв’язав загадку. Ми розпізнали натовп чоловіків, жінок і дітей, озброєних сокирами, вилами, косами, ломами, мотиками й ножами.

Це була резервна гвардія УПА, призначена добивати поранених, хапати утікачів, знущатися над спійманими живцем жертвами і грабувати майно убитих, перш ніж пустити з вогнем їхні будинки. Такий спосіб здобування польських хуторів застосовувався у всіх районах Волині.

“Взять школу!” [кирилична транскрипція наведеної автором фрази. – А.П.] – вигукнув хтось з них.

Цієї миті розпочалася пекельна колотнеча. Торохкотіли кулемети, їх підтримували нерегулярні відголоски ручних карабінів, вибухали гранати.

У натовпі пролунали розпачливі крики поранених. Живі та легко поранені сполохано розлетілися, залишивши на полі бою кілька темних плям.

населенням Волині українське населення, під’юджуване німцями і більшовиками;

негайно припинить усі українські дії, спрямовані супроти Польських Нації та Держави;

засудить набір до української дивізії та протидійте йому; створить разом з нами солідарну самооборону від винищувальних акцій окупанта та діяльно виявить вороже до нього ставлення з боку Української Нації.

Ми маємо спільних ворогів, тому станьте поряд з нами до боротьби з ними.

Тільки спільно пролита у боротьбі із спільними ворогами кров, з яких один – Німеччина – гнобить зараз обидві Нації, а другий – Росія – вже протягає хтиву руку по наші землі, населені поляками й українцями, могла б засипати провалля, яке розділяє обидва народи, і створити підставу для подальшої співпраці поляків та українців під гаслом: за Вашу і Нашу Свободу.

Ми розуміємо і цінуємо прагнення Української Нації до створення Незалежної України. Однак оспівуємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої, у південній частині якої одвіку мешкають поляки поруч з українцями, де Польська Нація упродовж століть чинила велетенський цивілізаційний та економічний внесок. Ці землі повинні нарешті стати тереном братерського співжиття обидвох Націй. Отож ми гарантуємо на цих землях повний і вільний розвиток українського населення на засадах свободи та рівності громадянських прав і обов’язків.

На цій дорозі Українська Нація знайде повне зрозуміння та підтримку Польської Нації, а також її великодушну готовність забути усі завдані урази і кривди.

КРАЄВА ПОЛІТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ

[Переклад з польської. Опубліковано Є. Місілом у підбірці документів “Українське питання у політиці польського уряду та підпілля у 1939-1944 роках. Документи”: *Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty: // Zustrzici. – 1990. – N 3-4. – S. 156-158.*]

80

ВІД Д О З В А

Організації
Українських Націоналістів
(липень 1943 р.)

ПОЛЯКИ!

Наближається вирішальна мить нинішньої війни, розпочатої загарбницькими Берліном і Москвою, яка ведеться задля уярмлення вільних народів.

У міру вичерпання сил обидвох загарбників організуються та зростають революційні сили уярмлених народів. Перше місце поміж народами центральної та східної Європи, уярмлених німецьким та московським імперіалізмами, посідають український та польський народи. Обидва вони зараз ведуть запеклу боротьбу з окупантами, обидва вони також готуються до воскресіння своїх національних держав.

З вікон шкільного будинку та з просунутих бункерів тривав безперервний вогонь. Вигуки, стогони, благання – польською і українською мовою – прошивали страхом і паралізували тих, хто не сховався завчасу до схронів і крівок. На передпіллі школи поляки та українці взялися до бою на ножах, сокирах і вилах. У ще густому мороці нападали на кожного, хто рухався, хто ще міг рухатися; убивали про всяк випадок, аби рятувати себе й ближніх. Іноді поляк убивав поляка, а українець українця.

Відбито першу атаку. Українці вивезли своїх поранених і убитих на запліля. “Бомба”, знемагаючи від болю у простреленій руці, запропонував директорові школи перейняти командування. Курковські відмовився. Він був офіцером запасу і не почував себе здатним керувати такою складною обороною. Поручник [капітан] з підвішеною на перев’язі рукою залишився на своєму посту.

Луціян Пачевські: Одна біля одної поруч зі школою стояли запряжені кінями фіри із майном, яке вдалося врятувати. Корови, вівці, птаство – бігали неприв’язані. Ревіння корів, переляканих пожежами, плач дітей, лемент жінок. Повний брак надії на порятунок. Але в нас зроджується затишність. Вони дорого заплатять за наше власне життя і життя тисяч поляків.

Я побачив поручника у польському мундирі та гарнізонній шапці – сказали, що це командир. Він оглядав лінію оборони.

Із самого ранку нас перекинули на

Однакове становище, спільні вороги і спільні цілі, якими є власні державності, повинні б скерувати обидва народи, як зрештою й усі уярмлені народи, до спільної боротьби в одних лавах супроти імперіалістичних загарбників. Прецінь цілком очевидно, що остаточного удару Берлінові та Москві зможуть завдати звитяжні національні революції уярмлених цими імперіалізмами націй. Звідси логічним висновком є спільний фронт революційних уярмлених народів супроти імперіалізму під гаслом вільних національних держав.

Український народ завше був переконаний, що передумовою тривалого й незалежного державного існування обидвох народів, українського та польського, є обопільне порозуміння на платформі взаємного визнання. Ця умова є вислідом нашого спільного існування поміж двома могутніми державами – Німеччиною та Росією, котрі, з огляду на свою могутність та свій імперіалістичний характер, завше були ворогами сусідніх народів. А особливо вони завжди прагнули до уярмлення українського та польського народів. Варто також згадати, що здійснення цих планів полегшувала їм легковажно провокована ненависть поміж українською та польською націями. Москва й Берлін знаходили та знайдуть у майбутньому спільну мову, коли йтиметься про повалення польської чи української держави та про поневолення обидвох народів. Цю істину добре спізнав польський народ під час поділів, а востаннє у 1939 році. На жаль, цієї істини не хочуть зрозуміти польські імперіалістичні кола. Дивним і незрозумілим є факт, що сьогодні, коли польський народ стогне у ярмі німецького нападника і коли Росія також планує нову окупацію Польщі, польські імперіалістичні керівники проголошують безжальну війну українському народові, відмовляючи йому в праві на власне державне буття. Польські імперіалісти жодною мірою не можуть погодитися з незалежницькою боротьбою українського народу і у своїй сліпій ненависті до нього заходять так далеко, що стають спільниками найбільших ворогів Незалежної Польщі – російського та німецького імперіалізмів. Адже очевидно, що коли сьогодні провідники одного уярмленого народу закликають до боротьби з іншим уярмленим народом, у такий спосіб вони призводять до послаблення спільного фронту поневолених і самі стають на боці загарбників.

Але виглядає саме так, що ніщо інше, а тільки звичайна загарбницька хіть панування над іншими народами творить фундамент усієї політики польських провідників. Тому так швидко

82

вони віднаходять спільну мову з Берліном і Москвою, коли йдеться про знищення українського народу, і не бажають бачити того, що, оголосивши сьогодні війну українському народові, вони зводять на бездоріжжя свій власний народ і готують для нього катастрофу.

Чого прагнуть польські провідники?

На підставі різних їхніх видань ("*Walka*", "*Nasza Ziemia Wschodnia*", "*Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej*" та інших) можна ствердити, що тут ідеться про Західно - Українські Землі, які вони називають "Нашими Східними Землями". Однак при цьому дехто з них поширює це поняття також і на східні українські землі, аж до ріки Дніпро включно.

Усі ці терени, як вони вважають, мали б бути включенні до польської держави. У такий спосіб польські імперіалісти хочуть силою поневолити сім мільйонів українців Західної України, як це було перед 1939 роком, а поза тим усю Правобережну Україну. Зрозуміло, що йдеться про загарбництво, подібне до імперіалізму Москви чи Берліна.

На землях Західної України, не кажучи вже про Правобережну, живе у переважній більшості український народ. Кожен поляк знає, що незалежно від колоніальної політики, яка тривала століттями, польським урядам не вдалося змінити обличчя цих земель. Тому смішно, коли ми сьогодні читаємо у польських виданнях про нові плани, спрямовані на знищення українського народу Західної України. Якщо цього не вдалося зробити упродовж кількох століть, то не вдасться і зараз. Українського характеру Західної України ніхто заперечити не може, бо ж тут у переважній більшості мешкає українське населення. Поляки творять незначну меншину, і то переважно у містах. Коли польські імперіалісти на підставі цього факту вимагають приєднання Західної України до Польщі, то це рівнозначно, коли б ми претендували на усе Краківське воєводство через те, що там також мешкають українці.

Окрім того, польські провідні чинники забувають про те, що українська нація є нацією, котра століттями бореться за свою державність, і що особливо упродовж двох останніх десятиліть не вагалася провадити боротьбу за свою свободу з найстрашнішим більшовицьким ворогом. Німецькому окупантові український народ також оголосив безкомпромісну боротьбу, незважаючи на те, що Німеччина донедавна була найбільшою військовою потугою світу. Як же польські імперіалісти можуть думати, що ми погодимося на

83

край села, де ми весь день тримали оборону. Бандерівці розпочали атаку з боку санаторію "Солоні Грязі".

Вони були змушені атакувати Гути через відкритий простір лук і полів. А ті були під нашим обстрілом.

Мешканці Гути, котрі не мали зброї, поповнювали наші лави, здобуваючи зброю від бандерівців. Багато з них [оборонців Гути], озброєні вилами, піками й косами, лежали поруч, аби створити враження, що нас багато. Нам приносили харчі, але при такому нервовому напруженні їсти не хотілося.

Відбивши одну з атак контратакою, ми повернулися на позиції, збираючи по дорозі зброю убитих бандерівців. На краю поля конюшини лежав важко поранений у живіт бандерівець. Коли він нас побачив, то уже не міг встати. Він поглянув на нас із ненавистю і почав скреготіти зубами. Один з наших приклав йому карабін з багнетом до грудей, а він щіючи крізь зціплені зуби: "Лях", міцно вхопився за багнет обома руками, намагаючись проштрикнути себе. Один з гутян добив його пострілом із пістолета.

Ми були настільки поглинуті боєм, аж щоки палали вогнем, ніби у високій гарячці. Ми не встигли навіть чогось з'їсти, коли почався обстріл школи з міномета. Бандерівці вдерися на неподалекий від школи терен. Вогонь був сильний. Село палало, бігли коні з порваною упряжжю.

У певний момент ми зайняли оборонні позиції у самій школі. А невдовзі перейшли в наступ. Ми атакували з боку цвинтаря у напрямі дороги. Бандерівці відступили і принишкли. Поміж нами тоді кружляв поголос, що на цій ділянці разом з бандерівцями атакували прибулі із Степані німці. Систематичний вогонь, його посилення, переконали мене, що це й справді німці. Однак донині я не знаю, як це було насправді.

Усе виглядало на те, що Гута розгромлена. Я знав, що години наші полічені. Розповіді про силу Гути – як тут багато кулеметів, протитанкових гармат і навіть літак з-перед 1939 року, що долинали і до українців, спричинили значну концентрацію їхніх сил проти Гути. У нас був єдиний шанс і надія, що на підтримку нам прийдуть росіяни і самооборона з

нову польську неволю? Сподівання на “поштивий руський народець” уже не раз дорого коштували полякам, однак зараз вони можуть трагічно вплинути на долю Польщі.

40-мільйонний український народ бореться сьогодні супроти могутніх ворогів і напевне здужає захистити свою незалежність також і від польських імперіалістів.

Тим, хто не бажає повірити у цю істину, ми зможемо довести її на практиці. Українська нація поборюватиме усі спроби відірвати Західну Україну від решти українських земель, вважаючи ці спроби за імперіалістичні прагнення, яким відмовляється у праві на національне самовизначення.

Поляки:

Спільна доля, котра нас сьогодні пов'язала, і наша боротьба проти загарбництва Берліна і Москви за власну державу, вимагають порозуміння обидвох народів. Українська нація завше готова до такого порозуміння. Ми не виношуємо ворожих планів щодо польського народу і не хочемо й на палець польської землі. Ми визнаємо право кожного народу на самовизначення і на власну державу. Наше ставлення до польського народу засноване на приязні та бажанні співіснування.

На жаль, цієї нашої позиції не хочуть зрозуміти польські імперіалістичні провідники. Вони не визнають права української нації на власну державу, вони закликають польські маси до війни з українською нацією. Вони навіть використовують німецького окупанта з метою знищення української нації. Польські *Sonderdienst*, *Bahnschutz*, *Biegenschaft*, польські фольксдойчі допомагають німцям поневолювати український народ. Таким чином вони сприяють зміцненню Німеччини та полегшують їй терор також і супроти польського населення. Польські боївки на Холмщині, Підляшші, у Галичині, на Волині провокують німців до протиукраїнських акцій, стають німецьким зряддям у боротьбі проти української нації. Якщо внаслідок цього доходить до взаємних сутичок між українським та польським населенням, німці задоволено потирають руки.

Уся ця робота польських імперіалістів, котрі втратили всяке почуття відповідальності, спричинена їхнім шовінізмом та глибокою ненавистю до українського народу. В результаті вона завдає шкоди обидвом народам. Тому треба з нею покінчити.

84

Поляки:

Українська нація, котра так само, як і ви, бореться за власну державу, прагне порозуміння з польською нацією та приятельського існування поруч одна одній вільних України й Польщі.

Водночас ми не допустимо, аби польські імперіалісти поневолили хоча б частину українських земель. Зокрема, у цю хвилину ми не будемо безкарно терпіти усі плани і терористичні акції польських імперіалістів, актів, керованих супроти життя та майна українських громадян.

Поляки, мешканці Східної України!

Ваші імперіалістичні вороги закликають вас до боротьби із українською нацією. Пам'ятайте, що ви живете поміж української більшості, а тому усяка спроба війни супроти української нації буде безрезультатна. Якщо ви послухаетесь імперіалістичних намов, ви тільки викличете кровопролиття, позаяк українська нація із усією рішучістю боронитиме своє право на самовизначення та на власну державу.

Ми не хочемо нікого з вас поневолювати. На території української держави залишаться тільки ті з вас, хто добровільно освідчить, що хоче зостатися. Ми гарантуємо їм цілковиту свободу, безпеку та рівні права, такі ж, як і в усіх громадян української національності.

Наше гасло: свобода народам і людині!

Хай живуть вільні національні держави українського та польського народів! До спільного фронту боротьби усіх поневолених народів!

Поневолені народи, єднайтеся у боротьбі супроти імперіалістів!
Смерть загарбникам!

[Переклад з польської. Опубліковано: Siwicki M. *Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich*. – Warszawa, 1992. – Т. 2. – S. 169-173.]

85

Пшебража.

Через кілька місяців після цього бою ми знайшли листівки, у яких українські націоналісти писали, що вони розбили шеститисячне польське угруповання. А насправді нас була жменя, тільки що готових на все. Вночі біля школи почали збирати усіх озброєних, а також неозброєних чоловіків. “Бомба” сказав нам, що єдиний, дуже незначний шанс захистити Гуту і врятувати людей – нічна атака сконцентрованих на одному напрямку сил, аби через несподіванку спричинити дезорганізацію і паніку у лавах противника. Ми знали, що між бандерівцями сотні таких, котрі прийшли грабувати – при багатьох убитих ми знаходили посторонки, вуздечки, пута для вкрадених коней та корів. Такі відвагою не грішать, а втеча навіть небагатьох може потягнути за собою інших. “Бомба”, побачивши у мене фінський автомат, наказав йти із собою. Поруч з ним ішли випробувані гутяни: Сигізмунд Жолендзьовські, Антек Вятр та інші. “Бомба” мав десятизарядний советський карабін.

З

О

Я

© З.Баран

Б

А

Р

А

Н

до питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України

В атаку ми вирушили на світанку. Ще панував морок; імла й дими, які низько стелилися над луками, робили нас невидимими, дотліваючі садиби не освітлювали нас. Ми йшли нишком у розстрільну через хліба, намагаючись якомога ближче підійти до бандерівської лінії. Ми поминули уже останні будинки, сади й городи, десь збоку догоряла якась стодола. Перед нами було огорожене пасовисько, біля якого росли верби, а трохи далі на горі стояла кузня.
Несподівано пролунав голосний

У міжвоєнний період Польща належала до країн з високим відсотком національних меншостей. Виходячи з даних перепису 1931 р. та враховуючи результати досліджень, проведених українськими істориками, можна твердити, що лише на території Західної Волині та Східної Галичини проживало 4750 тис. українців, тобто 62,17% тамтешнього населення [1]. Загалом у Польщі налічувалося понад 5,5 млн. українців, або близько 17% населення держави [2]. Це була найчисленніша група серед національних меншостей. Чотири воєводства Західної України — Львівське, Тернопільське, Станіславівське, Волинське, що входили до складу Польської держави, разом склали 25% території і майже 28% населення країни. Правове становище української меншости (як й інших меншостей) в Польщі

визначали конституція 1921 року (ст. 88, 95, 96, 99-111, 113, 115), розпорядження місцевих властей і умови міжнародної системи захисту національних меншостей.

Східні воєводства були загалом сільськогосподарськими. Близько 75% українського населення становили селяни, 10% – сільськогосподарські робітники. Переважали малоземельні та безземельні селяни. За даними офіційної статистики, у 1921 р. на території Західної України налічувалося 538245 карликових господарств (розміром до 2 га), що становило 48,4% загальної кількості господарств. Дрібних земельних наділів (3-5 га) було 32,6% [3]. На становище селянства впливав і низький рівень сільськогосподарської культури. Знаряддя праці були технічно застарілими, часто використовувалося дерев'яне рало і соха, характерною була відсутність тяглової сили – 44% господарств не мали коней, 26% володіли лише одним конем, 16% не мали корів, а 55,8% мали по одній корові [4]. Важким тягарем на плечі трудівників села лягли воєнні руйнування, половина з яких припадала саме на ці терени.

Польська політика в українському питанні у 1920-1923 рр. зосереджувалася навколо проблеми юридичного визнання Антантою східного кордону, оскільки фактично уже була здійснена анексія західноукраїнських земель. Для отримання санкції Антанти політичні кола Речі Посполитої Польщі обрали тактику доконаних фактів, тобто форсованої уніфікації національних окраїн держави. В основу політики урядових кіл щодо національних меншостей лягла концепція Національно-демократичної партії (з 1928 р. офіційна назва партії – *Національна партія [Стронніцтво народове – СН]*). Її програмним гаслом була полонізація східних територій держави шляхом поступової асиміляції слов'янських меншостей. Прихильники СН, враховуючи факт перебування протягом тривалого часу українських галицьких земель у складі шляхетської Речі Посполитої, вважали його достатнім аргументом, аби виправдовувати історичне право поляків на володіння ними. Знайшлося й обґрунтування на це морального права, зокрема, у твердженні про першість, вищість польської культури щодо культур національних меншостей [5]. Головний теоретик СН Роман Дмовскі стверджував, що українець не має ні почуття тієї “політичної індивідуальності”, яка може розвинути тільки в разі існування держави протягом століть, ні чіткого усвідомлення своїх відрубних політичних інтересів, ні навіть

87

окрик: “Стій, хто іде?” Один з наших відповів: “Свій”. Цю мить використав “Бомба” – він кинув у тому напрямі гранату. Почалося... Розшалілися кулемети бандерівців. Ми лупили гранатами, незважаючи на те, що й нас могло зачепити. Виявилось, що бандерівці теж пішли до села, аби завдати нам остаточного удару. Їм навіть на думку не спало, що ми ще в стані атакувати. Звідси таке заскочення. Нас було кількесот, ото ж наше “гурра” бриніло дуже потужно. Я біг поруч з “Бомбою”, а з-за дерев по нас стріляв кулемет. Вогонь був такий сильний, що ми були змушені залагти. Наша атака затрималася, а це загрожувало поразкою. “Бомба” був поранений, його дістав з ручного кулемета бандерівець, котрий стояв неподалік від нас – тієї ж миті “Бомба” застрелив того “стрільця” і вигукнув до мене: “Атакувати! Піднімай людей в атаку!” На тій самій лінії, що й я, лежав бандерівець і обстрілював наших з ручного кулемета – він мене не помітив. Я боявся порухатись, аби він мене не скосив. Але я не мав права не

виконати наказу. Я підхопився і скерував чергу у стріляючого бандерівця, після чого вигукнув: “Вперед! Гурра!” і побіг вперед, панічно боячись, що біжу сам. Але почув за собою туліт ніг і голосне, як грім: “Гурра! Гурра!”

Ми летіли вперед усією масою. Бандерівці почали один за одним підніматися і тікати, а за хвилину вони уже масово втікали до “Солоних Грязів”. Утікали в панічному жаху, який охоплює стада диких звірів – ламаючи плоти, руйнуючи загорожі.

Ми відігнали їх доволі далеко. Із санаторію почали стріляти кулемети.

Ми були змушені повернутися. На полях лежали десятки вбитих бандерівців.

Ця атака, як пізніше виявилось, започаткувала паніку і послаблення оточуючих Гуту бандерівців. Це була мішанка з різних сторін, навіть з околиць Львова. Підрозділи їхні склалися найчастіше з невідготованих, не ознайомлених з бойовою тактикою, не навчених людей, котрих мобілізували для атаки на Гуту. Їм обіцяли значну здобич.

уявлення, як повинна та самостійна Україна виглядати, його гасло щодо неї – то, “властиво, фраза, якій життя не дало змісту і яка постала через наслідування інших” [6].

Одним із завдань економічної політики Польщі стало встановлення кількісного співвідношення польського населення до непольського на східних теренах держави. З одного боку, уряд прагнув вирішити проблему аграрного перенаселення на власне польській території, а з іншого – посилити економічний та політичний вплив на західноукраїнських землях. Саме колонізація мала служити одним із методів цієї політики. Польські осадники повинні були створити підставу польського панування у Східній Галичині, посилити оборону східного кордону Речі Посполитої Польщі, стати соціальною та політичною опорою польської влади на західноукраїнських землях. Польські політики у виступах під час сеймових дебатів з проблеми аграрної реформи неодноразово підкреслювали, що ця реформа – справа національної ваги. Так, представник Польського Стронніцтва людового “П’яст” Ян Домбські у виступі на засіданні Сейму 7 липня 1919 р. наголосив, що “власне на кресах велика власність повинна бути якнайшвидше розпарцельована між польськими селянами [...]. Якщо сьогодні маємо Україну і т.п., причина цього в тому, що сьогодні деякі не розуміють національного значення сільсько-господарської реформи” [7].

У липні 1919 р. Сейм схвалив рішення про принципи проведення аграрної реформи, а через рік затвердив відповідний закон. Документи передбачали парцеляцію державних земель, понаднормової частини поміщицьких земель, занедбаних господарств та ін. Причому, коли в центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу, становила 60-180 га, то для східних, а саме там, “де цього вимагатиме інтерес держави”, цифра була піднесена до 400 га [8]. Протягом першого періоду колонізації (14 вересня 1919 р. – 30 червня 1920 р.) на 69 тис. га землі Східної Галичини було поселено 12 тис. польських родин, або близько 60 тис. осіб, з етнографічної Польщі [9].

Правовою основою військового осадництва стали два закони від 17 грудня 1920 р. Вони передбачали, зокрема, заселення військовими колоністами земель Волинського воєводства і передачу в безоплатне користування до 45 га землі колишнім воїнам, котрі відзначилися у польсько-українській та польсько-советській війнах.

88

Ці новостворені господарства не можна було ні продавати, ні передавати іншим особам без дозволу уряду протягом 25 років [10]. Згідно з рішеннями Ради Міністрів від 23 березня 1921 р. і 26 квітня 1922 р., був створений фонд допомоги військовим осадникам [11]. Щоправда, інфляція знецінила його. Щорічно виділялись різні суми для допомоги осадникам, однак вони були недостатніми для забезпечення умов нормальної праці на землі.

Отже, базуючись на законах, які, беручи до уваги час їх схвалення, не мали бути застосовані у Східній Галичині, в сільській місцевості Західної України насаджувалася мережа господарств польських цивільних та військових осадників. На тому, що “закон про аграрну реформу не підходить” до “умов Східної Малопольщі, а його проведення там вважалось б таким, що суперечить міжнародним постановам”, наголошував у 1921 р. дослідник економічної та соціальної історії Польщі, тодішній професор Львівського університету Францішек Буяк [12]. Президент ЗУНР Євген Петрушевич у ноті до Верховної ради Антанти від 4 грудня 1920 р. зауважив, що в разі продовження польським урядом колонізаційної політики “перед автохтонним селянством Східної Галичини стоїть марево повільної, голодової смерті” [12]. Тому уряд ЗУНР звернувся з наступними проханнями до цієї Ради: 1) заборонити застосування польських земельних законів і розпоряджень на території Східної Галичини; 2) визнати всі акти купівлі-продажу землі у Східній Галичині, укладені польською окупаційною владою, недійсними [14].

Однак події на той час розвивалися не на користь українців. Польща здобула переваги у польсько-советській війні, що, безумовно, не могло не вплинути на майбутнє рішення Верховної ради Антанти. До січня 1923 р., що знаменував завершення другого етапу колонізації, на східних землях Речі Посполитої Польщі оселилося 16 тис. польських родин, які прибули із Західної Галичини, приваблені сюди вигідними умовами, значними державними кредитами та іншими пільгами, що надавали полякам у ході колонізації “східних окраїн”.

У лютому 1923 р. Константи Сроковські — публіцист, історик за фахом, один з організаторів Польської демократичної партії в Галичині, на той час член уряду — отримав завдання від тодішнього прем'єра Владислава Сікорського подати звіт про ситуацію “на східних кресах”. Прем'єр планував на його основі виробити стійку програму політики уряду щодо меншостей, які населяли вказані

89

Більшість тих людей палала ненависто до поляків, але в бою цього було замало. Ми ж воювали в обороні власного життя, життя тисяч поляків – а це була набагато вища мета.

Ігнаци Яніцкі: Під час нашого “виїзду” до Гути ми натрапили на советських партизанів [із загону “Макса”], котрі сиділи у рові. Батько запитав їх, чому вони не беруть участі у бою. Один з них відповів більш-менш так: у нас замало патронів, нас замало, ми втомлені, йдемо на свою базу і може, повернемося сюди за яких п’ять днів із більшими силами. Але позаяк вони не вірять, що самооборона зможе так довго протриматися, вони пропонують нам тікати разом з ними у напрямку Сарн. Пізніше, під час нашої втечі, ми натрапили на трупи убитих з числа тих, хто зважився піти за советами.

Станіслав Шумські: Коли наша колона дійшла на місце, виявилось, що усі польські села, розташовані на південь і південний захід від Гути

Степанської, розбиті і спалені, а сама Гута Степанська оточена звідусіль, і її запекло атакують бандерівці. Частина села від південного сходу навіть була ними захоплена, а населення, котре там перебувало, знищене. Однак пізніше ми вибили бандитів звідти.

Усіх прибулих одразу було використано до бою. Я воював на східному і південно-східному боці. Це була страхотлива битва. Палали усі польські села.

Бандерівці безперервно атакували.

У нас було мало зброї, про поповнення набоями не було мови, отож треба було їх заощаджувати. Ми знали, що відступати нікуди, отож нас чекає неминуча смерть.

Луціян Пачовскі: Після полудня я був на відтинку оборони з боку “Солоних Грязей”. Я лежав у ланах жита на краю села. Поруч лежав один з мешканців Гути, без зброї. Я показав йому, як користуватися автоматом, на випадок моєї загибелі. Такий у нас був принцип, що поруч із озброєним був хтось без зброї, і коли перший гине чи зазнавав поранення, той негайно переймав зброю.

території. К. Сроковскі здійснив поїздку по східних воєводствах у березні-квітні, вивчаючи стан справ на місці. К. Сроковскі дійшов висновку, що слов’янські меншості “на кресах” пригноблюються національно і знищуються економічно. У звіті він відзначав, що всі великі держави у національній політиці застосовують поєднання двох методів: ліберального та уніфікаційного, і при цьому діє правило компенсації (за завдані втрати). Якщо держава прагне досягти хоча б формального визнання з боку меншостей, що її населяють, то повинна виконувати це правило. Щодо польських урядових кіл, то, як підкреслював К. Сроковскі, вони намагаються створити новий тип політики для національних меншостей, який “полягає у принципі уніфікації і національного утиску без застосування будь-яких компенсацій у сфері матеріальних благ” [15]. К. Сроковскі встиг подати свій звіт прем’єрові В. Сікорському за кілька днів до його відставки. Як стверджує сам автор, подальша доля звіту невідома.

З 1923 р. польський уряд почав враховувати настрої українського населення на селі. Так, 24 березня 1923 р. Сейм ухвалив тимчасово припинити військове осадництво, а 20 червня наступного року — закон, що давав право купувати землю на “кресах” не тільки полякам, а й особам інших національностей, за умови, що вони “не були покарані за злочини перед польською державою” [16]. У результаті землю на південно-східних територіях Польщі придбали 75% поляків і 25% українців [17].

Через відсутність належної фінансової урядової допомоги новоствореним господарствам з 1924 р. загальмувалася військова колонізація. Польські економісти швидко переконалися, що військове осадництво не дає бажаних економічних і політичних результатів. Давалися взнаки нефаховість колишніх військових, відсутність або недостатність інвентаря, технічних засобів [18].

Схвалений 28 грудня 1925 р. Сеймом закон про аграрну реформу передбачав продовження політики осадництва “на кресах”. Вона мала і надалі становити складову частину економічної політики Польщі. Загалом протягом 1919-1929 рр. у Західній Україні було створено понад 77 тис. господарств польських селян, котрі заволоділи понад 600 тис. га землі [19]. За умов земельного голоду в краю така політика могла призвести лише, з одного боку, до погіршення становища корінного населення Східної Галичини, яка була головним осередком концентрації цивільних осадників, з іншого — до

90

загострення національних відносин. Не могла послабити напруженості заохочувана польськими урядами еміграція звідси малоземельного та безземельного селянства. Так, щорічна еміграція з території Тернопільського воєводства становила близько 2-2,5 тис. осіб [20].

Вінценти Вітос, одна з головних фігур у політичній історії міжвоєнної Польщі, після відвідин “Східної Малополющі” в 1927 р. зазначав, що в цьому краю українське населення не лише становить значну більшість, а йому також притаманна висока національна свідомість, політичний досвід і почуття “ненависті до всього польського, поглиблене ще недавніми битвами, що проводились під гаслом державної самостійності і звільнення від польського панування”. Реально оцінюючи ситуацію, він дійшов висновку, що є тільки два шляхи виходу: приготуватися в перспективі до втрати краю або зважитися на політику, яка втримає його при Польській державі [21].

Проте ні за часів диктатури Юзефа Пілсудского, ні пізніше не проводилась інша політика щодо національних меншостей, окрім пропалованої Р. Дмовским. Цією політикою була створена ситуація, якої боявся Ю. Пілсудскі, коли у грудні 1918 р. писав: “Ні за що у світі я не бажав би, щоб Польща володіла великими просторами з ворожо настроєним населенням” [22]. Однак ці побоювання стали реальністю.

Українське громадянство з кожним роком посилювало опір офіційній політиці польських урядів. Провідною силою українського національного руху стало Українське Національно-демократичне об’єднання (УНДО), яке очолило легальну опозицію режимові. Здобувши ряд депутатських місць у Сеймі та Сенаті 1928 р., УНДО активізувало свої виступи проти польської політики щодо Західної України. Поряд з існуванням легальної опозиції, в українському політичному русі виникло об’єднання нелегальне — Організація українських націоналістів (ОУН), яка висувала радикальну програму боротьби з окупаційною владою. Основним засобом протидії колонізаторській політиці Польської держави ОУН вважала акції терору і саботажів.

Українсько-польські суперечності поглиблювалися мірою загострення внутрішньополітичної ситуації у країні, досягнувши особливого напруження в роки світової економічної кризи. Влітку

91

Бандерівці атакували нас різким, несподіваним вогнем кулеметів. Певної миті усе навколо вкрилося куравою. Я озирнувся – мій колега, потенційний “спадкоємець” автомата – лежав навznak убитий.

Вінценти Романовські: Отці Джепецькі, Бісецькі і Помонські своєю опанованістю та словами молитви утримували спокій серед згромадженної людності. Загрозливість становища була очевидна для усіх. Коли б підвела вогнепальна зброя, опір домашніми знаряддями був би даремний. Але командування готувало чоловіків і жінок і до таких обставин.

У суботу, 17 липня, після полудня змовкла стрілянина, що зовсім не означало припинення облоги. І справді, нападники відступили із території села, але ніхто не обманювався – це було тільки перегрупування сил перед наступним ударом.

Обложени могли подумати про їжу. У загородах було повно убитих тварин. Хто мав час, сили і здорові нерви –

готував м'ясо для того, щоб поїсти зараз, і про запас. Командування АК та представники місцевої громадськості зібралися на нараду. Констатовано, що у захисників закінчуються патрони. Решток могло вистачити тільки на відбиття не надто сильної атаки. Єдиним виходом з важкого становища була евакуація. Почалися приготування до маршу у нічний час – із суботи на неділю. Дано розпорядження забрати із собою тільки найнеобхідніші особисті речі. Людям нелегко було розстатися із речками свого майна і піти з голими руками назустріч голодові та поневірянням. Всупереч забороні, почали готувати вози і вантажити на них одяг, харчі, дрібний інвентар і деякі предмети домашнього вжитку. Кувікання свиней, крики птахів і рик худоби, яку о такій пізній порі виводять з обор, перетворив нічну тишу у галас ярмаркового дня. Ясна річ, це не оминуло уваги бандерівців. Під Гуту знову підійшли вивідувачі, а пізніше й значні сили. Над ранок група з кількасот осіб,

і восени 1930 р. по території Західної України прокотилася хвиля підпалів польських маєтків, акцій саботажу. Основна їх частина була здійснена ОУН [23]. Організацією протестаційно-саботажної кампанії керівництво ОУН мало на меті підірвати престиж Польської держави як перед українським населенням, так і на міжнародній арені, загальмувати процес польської колонізації українських земель, заманіфестувати появу ОУН.

З метою придушити зростаючий український національний рух урядові кола в 1930 р. провели каральні акції на українських землях, які отримали назву “пацифікації” (“умиротворення”). Кількасот каральних експедицій вчинили погроми близько 800 населених пунктів у 450 гмінах Східної Галичини [24]. Як зазначалось у звіті повітової поліції Тернопільського воєводства, “в місцевостях, через які пройшла хвиля пацифікації, українське життя, як політичне, так і культурне, завмерло” [25].

Український парламентський клуб у Сеймі в січні 1931 р. звернувся до останнього з вимогою в якнайкоротший термін розглянути факти зловживань, здійснених урядовими особами, встановити розміри завданої шкоди з метою її подальшого відшкодування, покарати винних [26]. Через місяць заява подібного змісту була спрямована міністрові військових справ Польщі. У ній вказувалися конкретні факти зловживань військовиків у Буцацькому та Підгаєцькому повітах Тернопільського воєводства у жовтні 1930 р. Зокрема, наголошувалося, що під час так званої пацифікації масово знищувалися українські освітні та громадські організації, а українське населення піддавалось всякого роду тілесним покаранням [27].

У Сенаті відбулася гостра дискусія з приводу вимоги Українського клубу. Сенатор Іван Макух, лідер Української соціалістично-радикальної партії, відзначив у своїй промові, що правлячі кола Польщі протягом тривалого часу виношували плани пацифікації українського населення, до чого неодноразово закликала й урядова преса, а хвиля підпалів стала зручним моментом для початку запланованої акції. Сенатор зауважив, що не менша кількість пожеж, які в цей час були характерним явищем для всієї Польщі, спостерігалася, зокрема, на Помор'ї, проте там уряд не вважав за необхідне застосувати силу. Метою пацифікації, як підкреслив І. Макух, було залякати і знищити активних діячів українського національного руху і тим самим “зламати” українців [28].

92

Польське-українське порозуміння, що могло стати реальністю в середині 30-х років, так і не відбулося. Однією з перешкод на його шляху стала невирішеність аграрного питання. Загал польського громадянства продовжував висловлюватися за посилену колонізацію українських земель. Однак звучали і критичні думки щодо доцільності такої політики. Так, у жовтні 1936 р. в інтерв'ю газеті *“Бунт Молодих”* колишній прем'єр Польщі Владислав Грабські підкреслював, що колонізаційна акція на східних теренах Польської держави є безрезультатною, насамперед через “перенаселеність цієї частини краю”; по-друге, тому, що прибулий колонізаційний елемент переважно бідний, а отже, невдоволений і непевний свого становища в майбутньому через вороже ставлення місцевого населення. Цей елемент потребуватиме постійної допомоги від уряду, але останній не зможе її надавати. Тому при першій нагоді, на що вказувала практика, польські колоністи продадуть придбану землю місцевому селянинові. Крім того, як відзначав В. Грабські, невдоволення і українських, і польських селян може загрожувати “полівінням” мас, зваживши на сусідство “з колективістською державою” (СССР) [29].

На ці ж проблеми вказував і відомий польський політик, граф Станіслав Лось [30], який закликав уряд реалізовувати аграрну реформу, керуючись наступними чинниками: 1) реальним станом речей; 2) справедливістю; 3) здоровим глуздом. На думку С. Лося, у разі ігнорування цих чинників значно загостряться “національна та соціальна проблеми на селі”. “Політика рятування польської землі, — наголошував С. Лось, — сформувала маловідомий до цього часу в Польщі тип селянина — гандляра землею” [31]. Йдеться про продаж землі, придбаної поляками-колоністами за дешеvu ціну, українським селянам за значно вищими цінами.

Неодноразові подальші звернення ЦК УНДО та Українського парламентського клубу до польського уряду із закликом припинити аграрну колонізацію Східної Галичини залишилися без уваги [32]. Навпаки, 1 жовтня 1936 р. було оголошено перелік маєтків у “Східній Малопольщі”, що підлягали примусовій парцеляції. У зв'язку з таким рішенням УНДО розпочало антиколонізаційну акцію скликанням 15 жовтня великого протестаційного мітингу у Львові. На ньому з доповіддю про колонізацію українських земель виступив один з лідерів УНДО Юліан Павликовський. Він наголосив на неправомірності дій польських урядів, держави, яка “власним законом з 26.09.1922 р.

93

всупереч наказові про відтермінування евакуації, вирушила возами із наладованим рухомим майном у напрямку Вирки. Звідти вони мали піти до залізниці, яка вела з Ковеля у Сарни, де на станціях порядок підтримували німецькі війська.

Владислав Кобилянські: У ніч з 17 на 18 липня серед згромаджених мешканців Гути наступив розлам. Близько тисячі людей зважилися втекти і попрямували у керунку Рафалівки. Вони пішло просто на бандерівців. З ними були близько двадцяти наших людей зі зброєю. Переходячи через Вирку, вони потрапили під вогонь бандерівців. Виникла жахлива паніка. Близько 400 осіб було убито. Частина втікачів щасливо дісталася до Грабіни біля Рафалівки. Інша частина відступило до Гути.

Ігнацій Лявницькі: Під час нашого маршу, хіба завдяки провидінню, впав густий туман, який супроводжував нас майже до кінця мандрівки. Він

врятував багатьох людей, оскільки в центрі Вирки розпочалася несподівана стрілянина від голови колони. Як виявилось, наш авангард (захисту) натрапив на засідку.

Серед втікачів виникли пострахи і зам'яття. Фіри почали зіштовхуватися між собою, інші розверталися, з'їжджали з тракту. Ми з'їхали з дороги в поле, аби якнайшвидше дістатися лісу. Увесь час втечі тривав бій між нашим прикриттям і бандерівцями.

Досягнувши лісу зі сходу від Вирки, ми отримали наказ усім прямувати далі, на північний схід, розпорошеними групами. Ми були пригнічені, перелякані, голодні і спрагли. Дорогою ми проїхали село Гали, спалене й знищене.

Коли сонце уже заходило, ми досягнули села Грабіна, де зауважили німецькі бункери, а поруч з ними – німецьких солдатів, котрі стерегли залізничну колію, щоб її не висадили в повітря партизанські загони. Ми розклалися на луці. Коли ми уже приготувалися їсти, над'їхав товарний поїзд. Німці зупинили його і наказали

про галицьке самоврядування виразно заявила”, що ні вона, ні жодна правова установа “на території, зокрема, галицькій, не буде провадити колонізації” [33]. Учасники мітингу схвалили низку резолюцій, які вимагали: 1) парцеляції на користь місцевого сільського населення; 2) скасування інструкції про непродаж землі особам української національності та передачу її в руки колоністів; 3) припинення дотацій на військову та цивільну колонізацію та ін. При цьому підкреслювалося, що аграрні справи українських земель повинен урегулювати Галицько-Волинський Сейм автономної української території в Польщі [34]. Мітинг став поштовхом до поширення протестаційних заходів на всій території Східної Галичини. З 15 жовтня до 1 січня 1937 р., за підрахунками партійної преси УНДО, відбулося близько 200 мітингів. Найбільше їх відбулось у Тернопільському воєводстві. На мітингах схвалювалися резолюції антиколонізаційного змісту, вимагалось надати самоврядування тощо [35].

Враховуючи настрої мас, керівництво УНДО висунуло низку вимог, що мали на меті покращити матеріальне становище українського народу. Ці вимоги були сформульовані у промові посла Василя Мудрого 6 грудня 1936 р. на пленарному засіданні Сейму. В. Мудрий вимагав негайно вирішити і врегулювати ряд питань, зокрема, нормалізувати парцеляцію в Західній Україні, з огляду на “великий земельний голод” у цьому регіоні припинити подальший вплив колоністів [36].

Гострим спротивом зустріла українська громадськість проект закону про обмеження обороту нерухомого майна, утвореного або збільшеного в результаті парцеляції [37]. Закон створював широкі можливості для втрати українським селянством придбаних земельних ділянок, оскільки головною метою урядового проекту було відчуження карликових господарств, які “стали осередком суспільної та політичної нестабільності”, тоді як заможні господарства розцінювались як “опора суспільного порядку” [38]. 30 листопада 1936 р. Рада Міністрів ухвалила законопроект, який у другій половині грудня було винесено на розгляд Сейму [39]. Як відзначала українська преса, його схвалення мало призвести “до вигнання кілька десятків тисяч родин з їх ґрунтів, які вони купили, за які чесно заплатили” [40]. На засіданнях сейму розгорілася гостра дискусія між українськими та польськими послами. Останні вказували на необхідність при парцеляції здійснювати передачу землі у галицьких

94

воєводства полякам. Український посол Володимир Целевич у промові, виголошеній на пленарному засіданні Сейму 19 лютого 1937 р., зауважив, що перехід землі у власність нової групи польських осадників (20 тис. родин) не матиме ніякого значення для оборони держави, збільшить відсоток польського населення у деяких воєводствах щонайбільше на 2-3%. Поза тим, підкреслив В. Целевич, такий крок вороже настроїть до держави мільйонні маси сільського населення [41].

Негативні наслідки нової хвилі колонізації усвідомлювала й значна частина польських політиків, про що свідчать публікації в часописах *“Кур’єр Варшавскі”*, *“Час”*. Зокрема *“Час”* зазначав, що витіснення українського населення з допомогою колонізаційної акції є неможливим, а спроба в цьому напрямі викличе протидію у нього, через що умови життя поляків-осадників стануть нестерпними, а їх колонії рано чи пізно перейдуть до українських власників [42]. Навіть часопис СН *“Кур’єр Варшавскі”* підкреслював, що *“колонізація на українських землях є дуже і дуже небезпечним експериментом, що загрожує і буде загрозовувати оборонній силі держави”* [43].

Український парламентський клуб домігся внесення у проект двох принципових положень: 1) закон не буде стосуватися господарів землі, які відкупили її у колоністів; 2) закон застосовуватиметься лише до господарств, утворених в результаті сусідської парцеляції [44].

Певні надії на позитивні зміни українські політичні кола пов’язували з відвіданням південно-східних воєводств країни міністром внутрішніх справ Мар’яном Косьцялковским у липні 1937 р. Ще займаючи посаду прем’єра уряду, на засіданні Сейму в лютому 1936 р. у промові, присвяченій проблемам внутрішньополітичного розвитку Польщі, М. Косьцялковскі підкреслював, що неповага до звичаїв, мови чи віросповідання інших національностей, зокрема порушення їх засобами примусу, викликає природний опір, тим самим ускладнює акцію, що має на меті *“uobywatelnienie”* мас [45]. З його іменем українські політичні сили пов’язували ліберальний напрям у національній політиці Речі Посполитої [46]. Песимістичні настрої серед української спільноти поглибились у зв’язку зі зміною прем’єра. Однак надії знову відродились під час згаданої поїздки М. Косьцялковского. Коментуючи її, газета *“Діло”* зазначала, що

95

нам вантажитися у вагони. Так ми заїхали до Сарн. Нас відвели на площу поряд зі школою, де ми й переночували.

Станіслав Шумскі: У ніч з 17 на 18 липня бандерівцям вдалося дістатися у район схронів, де ховалося наше населення. Здавалося, що вони ось-ось допадуться до них, і почнеться жахлива різанина. Це була вирішальна битва – не на життя, а на смерть. З нашого боку ми вживали будь-яку зброю, яка потрапила до рук. Видавалося, що від смерті нас уже нічого не порятує, однак надлюдським зусиллям над вдалося відбити атаки.

Владислав Кобилянскі: Вранці 18 липня з боку Бутейок надїхали три вершники-українці. Вони привезли листа, якого взяв Янек Дроздовський, командир відтинку, і відіслав його командуванню. Бандерівці вимагали беззастережної капітуляції, бо інакше *“живої душі в Гуті не зостанеться”*. Капітан *“Бомба”* відмовив. Його рішуча постава піднесла бойовий дух людей, тепер кожен був готовий

боротися до кінця. У що важку мить Конаверські вчинив ганебну зраду. Він покинув свій пост разом з “Максовими” партизанами, забравши ще сімнадцять наших захисників Гути, і втік разом з кулеметами. Ми дуже болісно відчували цю зраду, бо нам забрали зброю і набої, а вони були на вагу золота.

Вінценти Романовські: Бандерівці зорієнтувалися у планах захисників і завдали ще однієї атаки. Вони вдерлися до бункерів біля церкви, перебили частину залоги і знищили безліч худоби. Населення знову опинилося перед лицем безпосередньої загрози, але вона була незмірно більшою, аніж раніше, бо скінчилися патрони. У розпачі хлопці стріляли уже тільки у виразні та близькі цілі, благаючи усіх вишукувати хоча б окремі набої. Цей новий болочий досвід вплинув на зміну рішення щодо способу евакуації. З лісу стягнуто підкріплення. Категорично наказано залишити на місці табори. Кожен повинен був взяти з собою стільки особистих

міністр наочно зможе перекопатися у перенаселеності та пауперизації українського села, наявності значної кількості карликових господарств, і це мусить утвердити його в думці, що Східна Галичина не може бути територією колонізації та осадництва. При цьому газета зауважувала, що часткове оздоровлення аграрних відносин може настати лише після переходу землі в руки місцевого малоземельного і безземельного селянина [47]. Щоправда, міністра більше цікавила ця територія з огляду на заплановане урядом будівництво Центрального промислового округу, яке зачіпало і західну частину Львівського воєводства.

Сподівання щодо вирішення аграрного питання на користь українських селян були марними. Навіть у період безпосередньої воєнної загрози, у 1939 р., коли польський уряд мав би головну увагу зосередити на питанні посилення обороноздатності країни, він з новою силою продовжив “акцію зміцнення польського елемента у Східній Малопольщі”. На засіданнях Ради Міністрів за участю головнокомандувача збройних сил Польщі І. Ридз-Сміглого, які відбулися 25 і 28 січня 1939 р., було ухвалено, щоб до 15 лютого кожен міністр подав план ліквідації української проблеми в рамках свого відомства [48]. На підставі цих документів у другій половині лютого апарат Ради Міністрів розробив під грифом “цілком таємно” “Проект постанови Ради Міністрів у справі акції, що має на меті зміцнення польського елемента у Східній Малопольщі”. Документ визначав засоби, які мали призвести до структурно-національних змін на південно-східних теренах Польщі. Серед них: “а) сільське осадництво..., d) еміграція зовнішня, а також міграція внутрішня” [49]. Як зазначалося в документі, парцеляційно-осаднича акція повинна спиратися на наступні засади: “1) для використання запасу землі, що залишився, з метою кількісного збільшення польського елемента зберігатимуться санкції, що застосовуються вже кілька років при приватній парцеляції і захищають від переходу землі в непольські руки; 2) значна частина наявного земельного запасу буде призначена на нові колонії, які заселятимуться, перш за все, польським елементом із західних повітів Львівського воєводства; ... 4) створення нових польських осад повинно зосереджуватися в місцях найважливіших з точки зору захисту держави, а також там, де кількісне зміцнення польського елемента може дати йому перевагу над непольським елементом; ... б) польські осадники будуть оточені надзвичайно

96

турботливою опікою з боку держави і суспільства у сфері культурних та економічних потреб” [50]. Цей документ є доказом національної щодо українців дискримінації і свідченням ігнорування польським урядом усіх норм права власної держави та міжнародного.

Оцінюючи аграрну політику Польської держави міжвоєнного періоду, слід відзначити, що вона була спрямована на реформування аграрного устрою і призвела, в цілому, до глибоких зрушень на селі, які сприяли піднесенню загальної продуктивності сільсько-господарського виробництва, розвиткові товарно-грошових відносин. Проте позитивні зміни мало торкнулися східних воєводств Речі Посполитої Польщі. Урядова політика на цих теренах, що виявилася у проведенні осадницької колонізації, не вирішила проблеми аграрного перенаселення на власне польських територіях, не створила міцної опори польській владі у Західній Україні і спричинила тут загострення національних відносин. Незважаючи на розуміння значною кількістю польських політиків неправомірності та шкідливості таких заходів для інтересів держави та спротив українського населення, протягом усього міжвоєнного періоду осадницька колонізація була важливим політичним та економічним чинником національної політики Речі Посполитої Польщі.

1 Макарчук С.А. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. - Львов, 1983. - С. 148.

2 Торжество історичної справедливості. - Львів, 1968. - С. 411.

3 *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Gospodarstwa wiejskie. Województwa wschodnie.* Warszawa, 1926. S. 3; *Województwa poludniowe.* Warszawa, 1927. S. 5.

4 *Kwartalnik Statystyczny.* Warszawa, 1928. T. 5. S. 650-651.

5 Giertych J. *O program polityki kresowej.* Warszawa, 1932.

6 Цит. за: Wapiński D. *Narodowa Demokracja.* Warszawa, Wrocław etc., 1980. S. 44.

7 *Sprawozdanie stenograficzne z 64 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 7 lipca 1919 r.* Warszawa, 1919. S. 20.

8 *Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919 r. w przedmiocie zasad reformy rolnej / Reforma rolna.* Kraków; Warszawa, 1939. S. 5.

9 Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині (короткий історичний і економічний огляд земельного питання та сучасний його стан). - Львів, 1922. - С. 15.

97

речей, скільки міг перенести сам на відстань близько тридцять кілометрів. Тимчасом про марш не було й мови, оскільки село уже кілька годин терзали кулеметні точки УПА. Найбільше давалися взнаки групи, які зайняли бункери.

Близько десятої група сміливців вирушила ровами у напрямку зайнятих бандерівцями бункерів. Переповзаючи і використовуючи кожне заглиблення на поверхні, вони нарешті досягнули лінії противника. Бравою атакою вони унерухомили спочатку один, а пізніше й другий кулемет. Українці почали безладно тікати, переслідувані пострілами з їхньої власної зброї.

У цій операції брали участь, поміж іншими, учитель Наконечний, інструкторка довоєнного “Стшельца” Гелена Савицька та два брати Копії. Коли вони поверталися до школи з безцінними трофеями, населення вийшло їм назустріч, вітаючи рятівників. Це була єдина хвилина радощів і відпруження у ситуації напруженій до меж людської витривалості.

Невдовзі після цих виявів ентузіазму у таборі знову запанував страшний морок дійсності. Ніхто не сумнівався, що чергова атака немінуча і що після нагромадження нових сил вона буде ще запеклішою.

У полудень несподівано почалася буря. Злива дощу змила із землі кров, омила запилюжені тіла убитих, на які уже ніхто не звертав уваги – їх не ховали через брак сил і часу. Поміж людськими тілами над землею вивищувалися трупи здутих від спеки мертвих тварин. Минуло ще кілька чвертей, перш ніж натовп вирушив у напрямку Вирки. Нечисленні запряги були призначені виключно для поранених, важко хворих, недужих і старих. У селі залишилися випущені на волю тварини. Кінні патрулі пішли на розвідку вздовж визначених для маршру доріг. На останньому возі їхав “Бомба”.

Командир наказав нам оминутти Вирку, кермуючи тісний і рухливий натовп у лісову гушавину. Тут ми почувалися безпечніше, хоча мусили долати багна і мочари. Часто ми

10 *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі - DURP). Warszawa, 1921. Т. 1. S. 40-41.

11 Studnicki W. *Ziemie wschodnie. Stan gospodarczy i widoki rozwoju*. Warszawa, 1929. S. 72.

12 Bujak F. *Uwagi krytyczne o naszej reformie rolnej*. Warszawa, 1921. S. 29.

13 Нота уряду Західної України до Найвищої Ради в справі польської колонізації Східної Галичини. Женева. 4 грудня 1920 р. // Польська колонізація Східної Галичини. Відень, 1921. С. 16.

14 Там само. С. 17.

15 Srokowski K. *Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich*. Kraków, 1924. S. 52-56.

16 Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі. - Львів, 1979. - С. 150.

17 Madajczyk Cz. *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918-1939)*. Warszawa, 1956. S. 217, 268-269.

18 Studnicki W. *W sprawie osadnictwa żołnierskiego na ziemiach wschodnich*. Warszawa, [bez roku wyd.]. S. 3, 11.

19 Landau Z., Tomaszewski J. *Gospodarka Polski międzywojennej*. Warszawa, 1967. Т. 1. S. 167.

20 Державний архів Тернопільської області (далі - ДАТО), ф. 231 (Тернопільське воєводське управління), оп. 6, спр. 1750, арк. 13.

21 Witos W. *Wybór pism i mow. Z podobizną autora, przedmowa, objaśnieniami i bibliografią*. Lwów, 1939. S. 237-238, 241.

22 Цит. за: Pobog-Malinowski W. *Najnowsza historia polityczna Polski*. Gdansk, 1990. Т. 2. S. 225.

23 Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. // Записки НТШ. - Львів, 1991. - Т. ССXXII. - С. 118.

24 Сель-Роб. 1930. 12 жовтня; Сила. 1930. 2 листопада.

25 ДАТО, ф. 282 (Підгаєцька повітова команда державної поліції Тернопільського воєводства), оп. 1, спр. 1056, арк. 1.

26 *Sejm RP. Okres III*. Warszawa, 1931. Druki. а 65.

27 Ibid. а 26.

28 *Senat RP. Okres III. Sprawozdanie stenograficzne z 6 posiedzenia Senatu RP*. Warszawa, 1931. S. 59.

29 *Rozmowa z Władysławem Grabskim // Bunt Młodych*, 1936. 10 października. S. 45.

30 Про політичну діяльність С. Лося див: Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я.С. Лося) // Проблеми слов'язнознавства. - Львів, 1996. - Вип. 48. - С. 62-72.

31 *Łoś S. Reforma rolna na południowym wschodzie // Bunt Młodych*, 1936. 10 kwietnia. S. 6-7.

98

- 32 Українські вісті. 1936. 18 липня, 26 вересня.
- 33 Павликовський Ю. За землю Батьківщини. - Львів, 1936. - С. 8.
- 34 Там само. С. 39-40; Резолюції в земельних справах // За рідну землю. - Львів, 1936. - С. 68-70; Mniejszości narodowe w Polsce. Materiały i dokumenty // Sprawy narodowościowe. Warszawa, 1936. a 6. S. 611-612.
- 35 Діло. 1936, 4 жовтня, 19 листопада.
- 36 Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Ministerstwo spraw wewnętrznych, sygn. 963, s. 29.
- 37 Центральний державний історичний архів України у Львові (далі - ЦДІА України у Львові), С. 344 (Українське національно-демократичне об'єднання), оп. 1, спр. 526. арк. 11-12; Діло. 1936. 26 листопада.
- 38 *Wiś Polska*. 1938. 19 czerwca.
- 39 Діло. 1936, 25 листопада.
- 40 *Sprawozdanie stenograficzne z 31 posiedzenia w dniu 15 grudnia 1936 r. Warszawa, 1936*. S. 21.
- 41 *Sprawozdanie stenograficzne z 42 posiedzenia w dniu 19 lutego 1937 r. Warszawa, 1937*. S. 109.
- 42 *Czas*. 1937, 25 lutego.
- 43 ЦДІА України у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 534, арк. 3.
- 44 Там само. Спр. 526, арк. 2-5.
- 45 *Mniejszości narodowe w Polsce. Materiały i dokumenty // Sprawy narodowościowe*. Warszawa, 1936. a 1-2. S. 58.
- 46 Діло. 1936, 17 травня.
- 47 Там само. 1937, 23 липня.
- 48 Siwicki M. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. Warszawa, 1992. T. 1. S. 270.
- 49 *Projekt uchwały Rady Ministrów w sprawie akcji zmierzającej do wzmocnienia elementu polskiego w Małopolsce Wschodniej*. Dokument 68 // Siwicki M. *Dzieje konfliktów...* T. 1. S. 294.
- 50 *Ibid*. S. 311-312.

99

брили по коліно в болоті, або по поясу провалювалися у тванюку, допомагаючи один одному втриматися на поверхні. Під вечір, оминувши українське село Полиці, людський мурашник залив край лісу, сусіднього з Галами. Від моменту, коли "Бомба" залишив Вирку, ніхто нічого не знав про долю цього села. Зараз ми побачили сліди свіжих згарищ. На тлі полум'я рухалися силуети паліїв. На місці, де зупинилися поляки, лежали потовчені горшки, домашні речі, солома і недопалені колоди. Правдоподібно, банда затримувалася тут, перш ніж підпалити село. Скомандувано привал і нічліг. Усі були мокрі до пояса, голодні та спрагли, але не вільно було розводити вогню, ані ходити до найближчих колодязів, бо упівці вкидали до них трупи. Хто хотів відсвіжити уста, ковтав смердючу воду з болота чи калюж. Розставивши густі варти та стежі, втомлені до краю люди засипали покотом на мокрій землі. На світанку колона вирушила далі на північ. Дійшовши до залізниці, люди

ВАЛЬДЕМАР

© W.Rezmer

РЕЗМЕР

позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р.

розійшлися по залізничних станціях і не спалених досі польських селах Сарненського повіту. На станціях стояли вагони, якими поляки могли їхати на роботу до Німеччини.

Німецька вербувальна служба і залізничники безрезультатно схиляли до цього втікачів, відмовляючись надати їм будь-яку іншу допомогу. Частина втікачів дійшла до Антонівки і, незважаючи на заборону німців, роз'їхалася звідти товарними потягами на схід і захід, аби якнайдалі від загроженого терену.

Пристаючи до викладу матеріалу хотів би зробити поправку щодо назви реферату. Вона повинна бути такою: “Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р.”. Польсько-німецька війна закінчилась у травні 1945 р., коли гітлерівський III Райх капітулював. Події, що мали місце у вересні і жовтні 1939 р., були лише фрагментом багаторічного збройного конфлікту.

Запропонована тема є досить широкою. А тому зупинюся лише на деяких, на мою думку, вузлових питаннях.

Першим з них є питання обов'язкової військової служби українців у збройних силах II Речі Посполитої. Без нього буде важко аналізувати і оцінювати позицію українців у німецько-польській кампанії 1939 р.

Правовою основою загального військового обов'язку у ІІ Речі Посполитій була ст. 91 Конституції, прийнятої 17 березня 1921 р.: “Всі громадяни зобов'язані нести військову службу”. Окремі проблеми призову громадян на дійсну військову службу спочатку регулювалися відповідними декретами Регентської ради Польського королівства і законом від 7 березня 1919 р., схваленим законодавчим Сеймом, а пізніше законом “Про загальну обов'язкову військову службу”, прийнятим Сеймом 23 травня 1924 р. Ст. 5 цього закону зобов'язувала всіх польських громадян, яким на 1 січня даного календарного року виповнився 21 рік, проходити обов'язкову військову службу, її повинні були нести всі, хто не міг довести, що є громадянином іншої держави¹. Правовою підставою для вибору громадянства українцям, росіянам, білорусам, жителям колишньої царської імперії, був Ризький договір 18 березня 1921 р. Згідно зі ст. VI (пункти 1-3) цього договору, представники української, білоруської і російської меншин, які проживали на колишній російській території, могли бути призвані до війська у тому випадку, якщо вони виявили бажання прийняти польське громадянство².

Перший масовий призов до війська осіб, які проживали на колишній російській території, відбувся у грудні 1921 р. Він проходив дуже важко, оскільки місцеві українські націоналістичні, комуністичні і монархічні організації розгорнули широку кампанію проти призову. В ході агітації вони оперували аргументами, що Ризький договір, укладений між Польщею та Російською Соціалістичною Федеративною Советською Республікою і Українською Соціалістичною Советською Республікою, є недійсним, а територія окупована Польщею тільки тимчасово, тому тут призов новобранців незаконний. Однак, в цілому, сподіваних результатів досягнуто не було. Як підкреслювалося у звітах ІІ відділу Генерального штабу, не всі зафіксовані випадки ухилання від служби у Війську польському потрібно приписувати виключно антидержавній агітації, їх необхідно було також шукати у відсутності почуття і розуміння призовниками громадянських обов'язків, а також у млявості, а інколи й немічності органів самоуправління, насамперед, вїттів гмін. Низка ускладнень виникла через неточність списків призовників, що склалися не на підставі документів, які були знищені під час Першої світової, польсько-української і польсько-більшовицької воєн, а на підставі зізнань самих зацікавлених осіб, місцевих священиків, які в цей час були службовцями установ записів актів громадянського стану.

101

Луціан Пачевскі: Евакуація людей відбулася під нашим ескортом двома групами – одна попрямувала у напрямку Рафалівки, інша до Видимера. Відступаючи з Гути, ми підпалили пожежну каланчу, куди поскладали наших убитих – ми не хотіли залишати їх на профанацію бандерівцям. Бо і над убитими вони могли познушатися. Ми також підпалили великі будинки, вцілілі від вогню під час триденних боїв. Відпровадивши гутян під Видимер, ми організували там табір; звідти виїхали ті, хто не побажав перебиратися до Німеччини. “Бомбу” вивезли з Гути до Видимера і там законспірували. Небагато хто знав, де він перебуває. У Видимері згуртувалося доволі поляків із навколишніх сіл, спалених раніше бандерівцями. Після знищення Гути перебування такої кількості поляків у одному місці було небезпечним. Треба було якнайшвидше відходити. Після кількаденного відпочинку ми вирушили у напрямку Антонівки та розквартирувалися у селі Переспа. Воно лежало неподалік від шосе, по

якому щохвилини проїздили німецькі автомобілі. Тому тут ми також мусили частково законспіруватися. Вдень зброя була захована. Туди, у Переспу, прибув до загону “Бомба” і перейняв командування. Ми називали його тепер “Вуєк”.

У Переспі ми стояли майже два тижні. Квартирували у stodолах, у школі, в будинках, де тільки можна. Незважаючи на конспірацію, населення знало про наш загін, і щодня до нас прибували добровольці із сусідніх сіл, навіть із Сарн. Для поляків не було великою таємницею, що під Антонівкою стоять славетні захисники Гути, а зараз польські партизани. Так виник, зміцнів і набрав розголосу загін “Вуйка”. Вороги також знали, що твориться сила, з якою вони будуть змушені рахуватися.

Яніна Ліпінська: Вирушила колона фір, йшли пішки, їхали поранені – куди? До залізничної станції – до Антонівки, Рафалівки, будь-куди, аби втекти від української сокири. У селах поблизу станції Антонівка, як от

Православне і греко-католицьке духовенство, яке ворожо ставилося до призовної кампанії, дуже часто вписувало неправильні дати народження, намагаючись захистити своїх парафіян від служби у польському війську. Складені таким чином списки були неповними, досить часто фальшивими, внаслідок чого траплялися випадки, коли вийти взагалі з’являлися без призовників. Станом на 1 квітня 1922 р. обов’язкову службу у польському війську проходило 188 250 солдатів: поляків – 147 442 (що становило 78,32%), українців – 14 894 (7,91% загальної кількості).

Щоб уникнути непорозумінь, зауважу, що до групи українців я відніс також русинів (2497 солдатів), хоча спочатку в польських військових документах солдати української національності і солдати-русини значилися окремо. Військові дотримувалися думки, що вихідці з української меншини Львівського, Станіславського, Тернопільського воєводств заражені націоналізмом і відцентровими тенденціями, що стимулювалися з-за кордону. За це їх позбавили права називатися українцями. Офіційно вони стали “руськими”. До цього питання я ще повернуся.

У рапорті, який у червні 1922 р. підготували офіцери II відділу Генерального штабу Війська польського призовникам-українцям і русинам було дано таку характеристику: “Українці. На 1 квітня цього року нараховується 12 397, що становить 8,4% [відсоток вираховується щодо кількості поляків, які служили у війську. - **В.Р.**]. На призовні пункти приходять, як правило, без примусу. Відсоток тих, хто ухилився від служби, значно менший, ніж за російських часів. Вони є прекрасним фізичним матеріалом. Попередні набори за царя скеровували рекрутів до російської гвардії або у гренадери. Загальна кількість тих, що мають початкову освіту українською чи російською мовами, становить від 25% до 70% від загальної маси призваних рекрутів. Кількість тих, що знають польську мову в усній чи письмовій формі мізерна, майже дорівнює нулю. Це, в основному, вояки, призвані з сільської місцевості, занедбані за російського панування, а під час світової війни кинуті напризволяще. Культурно-освітня діяльність, яка щойно почалася, дає надію на те, що наступні набори будуть мати значно менший відсоток неписьмених. Громадянська свідомість на низькому рівні. Прояви національного самоусвідомлення дуже різноманітні. Призовники не можуть визначити свого національного

походження і називають себе, як і білоруси, словом „тутейші». Брак відповідної національної свідомості значною мірою впливає на стосунки українського рекрута до польської державності. Повна відсутність почуття громадянського обов'язку щодо держави. Робота в полках над тим, щоб розвинути почуття громадянського обов'язку рекрутам, могла б зробити з них слухняних громадян Речі Посполитої. З військової точки зору це має позитивні риси. Слухняний, охоче виконує накази, послужливий. Русини. Станом на 1.04 ц. р. значиться 2497, що становить 1,69%. Характеризуються так само, як українці”³ [...]

Для особового складу Війська польського в 1922 р. характерна невідповідність між відсотком призовників української національності (7,91%) і відсотком українського населення, що проживало на території II Речі Посполитої, який, згідно з офіційними даними, становив у 1921 р. 14,3%. Ця невідповідність пояснюється тим, що тоді не проводився призов у Східній Галичині.

У 1920—1921 рр. були спроби набрати українців до Війська польського із Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств, але це викликало бурхливі протести українських організацій у Раді амбасадорів. Під тиском західних держав 1921 р. “призов осіб непольської національності у Східній Галичині (Східна Малопольща) був заборонений Міністерством військових справ”⁴. Лише 21 листопада 1922 р. Рада міністрів скасувала цю заборону [...]

Питання призову представників національних меншин у Східній Малопольщі практично було розв'язане лише ухвалою Ради амбасадорів від 14 березня 1923 р. Те, що Ліга націй офіційно визнала ці території за польською адміністрацією, дало підставу для законного призову новобранців з цих територій для проходження служби у польському війську.

Однак, законність цього акта ще довго дискутувалася в тих українських колах, що впливали на формування громадської думки. Так, 3 квітня 1925 р. під час дискусій у Сеймі український представник стверджував, що українці “...не з власної волі опинилися в нинішніх державних межах.., і тому служба українців у польському війську є для них найтрагічнішим і майже нестерпним тягарем, особливо в тих умовах, коли народ розділений: частина народу будує свою національну державу, а друга його частина змушена зміцнювати чужу державу,

103

Переспа чи Видимер, люди ще мали надію вистояти, але через кілька тижнів також були змушені втікати до Німеччини, залишивши своїх найближчих не похованими.

Спогади поляків про події на Волині у 1943-1944 рр.

Тереза Радзішевська:

Я залишилась сама, втекла боса у тонкій сукенці, перелякана до непритомності: довкола заграви пожеж, постріли, жахаюче виття собак, холод, голод і поневіряння лісами. Там залишилося все, мій дім, моя земля, а в ній – найближчі. (...) [У круглих дужках скорочення польських публікаторів тексту. – А.П.] Ми йшли через спалені польські села, ми бачили вражаючі сцени – бабуся говорила, аби я не розглядалася, але важко було не бачити дітей, настромлених на паркани, прибитих до дверей

будинків, порозкиданих убитих. (...)

Сьогодні, через 50 років, нічого не стерлося у пам'яті від тих переживань. Мені часто сняться українці із вилами та сокирами... Я ховаюся десь від них, тікаю. При звуках української мови мені терпне серце, сльози підступають до очей.

[Замість, 1994; лист до журналу "Карта"]

Тереза Ожеховска:

Одинадцятирічною дівчинкою я блукала самотньо чужими, спустошеними помешканнями, хатами, стайнями, а тим часом польські родини, які там жили раніше, утікали до міст, рятуючись від смерті, яка шаліла у вигляді ножа, сокири, коси.

Пам'ятаю, як взимку, інстинктивно рятуючи життя, із стодоли, котра стала мою криївкою, я втекла в поля – безкраї, рівнинні, а отже й безборонні, простори. Там я заснула на голій землі, прикрита лише падаючим снігом. У темноті ночі мене розбудили людські крики, переплетені стогамими, виттям і гавканням собак,

яка є ворогом рідної держави"⁵. Український депутат стверджував, і це було перебільшенням, що майже половина рядових польського війська – українці. Тому він вимагав пропорційної кількості фахових генералів, офіцерів і підофіцерів. Він не погоджувався з екстериторіальною призовною системою і вимагав, щоб українських солдатів формували в окремі загони і дислокували їх у південно-східній частині Речі Посполитої, щоб командували цими загонами українські офіцери та підофіцери.

Пізніше лідери українських націоналістичних організацій прийшли до висновку, що примусовий набір українців у польське військо можна використати у власних інтересах – для підготовки військових інструкторів. Наприклад, у 1939 р. у Берестечку повітовий провідник Олексій Багнюк, інструктуючи курсантів-призовників, націлював їх на те, щоб вони не дезертирували з війська, щоб намагалися викрасти карти, статuti, біноклі. Він радив: "Під час призначення у підрозділи не пхатися в ординарці чи на кухню, а тільки у підофіцерські школи"⁶ [...]

Призов 1923 р. особливо вплинув на національний склад польського війська. Після призову із Східної Малополющі в рядах Війська польського різко збільшується кількість представників національних меншин [...]

Найчисельнішими були українці – 43 262 (16,928% особового складу), вони, у свою чергу, поділялися військовим керівництвом на русинів – 24 517 (9,59%) та українців – 18 744 (7,33%) [...]

Солдатів, що належали до русинів, характеризували так: "У зв'язку з тим, що вони є на сьогодні [в 1923 р. – *В. Р.*] однією з найчисельніших складових польської армії, їм необхідно приділити особливу увагу. Елемент, що потрапив у військо після перших призовів, складався переважно з сірої сільської маси, яка не зовсім усвідомлювала, як поводитися в нових життєвих умовах та оточенні. Частина з них підпала під вплив настроїв, що переважав у військовому середовищі, і не тільки погодилася з новою роллю, але навіть проявила певну гордість за надану честь отримати мундир та звання солдата. Та інші виявилися незворушними і залишилися під впливом тих поглядів, які панували у Східній Малополющі. Вони ятрили, викликали невпевненість і, нарешті, призвели до дезертирств русинів і українців. Це явище вдалося б ліквідувати внутрішніми силами на місці у частинах, якщо б не змінилася тактика галицьких політиків. Галицькі

104

партії, що категорично були проти обов'язкової служби русинів у польській армії, побачили, що цим вони не відвернуть „національного нещастя», а погрозами та тиском не зупинять призову, в зв'язку з цим вони змінили тактику і вирішили передусім спрямувати в ряди армії інтелігенцію, яка б організовувала та керувала русинською масою всередині армії. Тепер між русинів досить часто трапляється й таке: русин у призовній анкеті якого значиться, що він неграмотний, насправді дуже часто є людиною з середньою освітою, національно свідомою, яка у своєму арсеналі має цілу низку антипольських аргументів. Наплив у польську армію законспірованого інтелігентського руського елемента призвів до того, що тепер русини у військових частинах є об'єднаною кримінальною масою, якою керують їх моральні провідники. Все це свідчить про те, що військове керівництво повинно звернути особливу увагу на русинську солдатську масу і планово та методично протидіяти її організованості”⁷.

Призовників з Волині, що національно були менш свідомі і більш лояльні до польської держави, у цьому ж рапорті II-го відділу було зараховано до українців. Військове керівництво дотримувалось думки, що їх необхідно захищати від негативних впливів братів зі Східної Малопольщі. Вважалося, що “рекрути з цієї місцевості загалом змирилися з примусовою службою в польській армії. Вони усвідомили необхідність виконання обов'язків щодо держави, в межах якої проживають, але це не є добровільним, а лише поступка силі. Причини в тому, що на українців Волині впливають різні політичні тенденції. Наприклад, надії на пришествя зі сходу розвіялись, але зародилася і активно зростає тенденція автономізму. Під час виборів до Сейму волиняни, об'єднавшись із представниками інших національностей, отримали низку мандатів. Люди зрозуміли, чим є для держави креси, і за ціну лояльності до Польщі виставили ряд вимог. Що більше, на Волинь почав поширюватися вплив русинів із Східної Малопольщі, відомих своєю свідомою опозицією Речі Посполитій і, як наслідок, темна українська маса почала домагатися для себе особливих прав. Приймаючи до уваги те, що серед українських рекрутів, які походять з цієї маси, живою луною відбиваються настрої, що панують на Волині, мусимо ствердити, що порівняно з минулим роком в українському солдатіві, котрий не втратив своїх фізичних даних, відбулося багато моральних змін, а саме: він став неслухняним, ненадійним і втікає не

105

ревінням худоби, іржанням коней, тріском палаючих сільських будинків. Заграви пожеж осліпили мене. Небо наді мною розверзлося мінливими від вогню й диму кольорами. Ця ява, ці звуки доводили до божевілля. Отож, замість віддалитися від місця смерті, гнана страхом, я бігла просто перед себе і натрапила на одне з обійсть палаючого села, де на власні очі побачила рубання живих тремтячих тіл, роздирання дітей на шматки. Ледь я встигла вскочити у стіг соломки, тікаючи від чоловіка з косою, коли відчула уколи вістрям у різних місцях мого тіла – під носом, в ногу, в палець на руці; до сьогодні у мене залишилися рубці. Через брак повітря, задихаючись від диму (не знаю, як довго у тій холодній ямі під соломкою я навпереміну плакала, спала, може, мліла), я вибралася зі стogu. Мені було уже все одно, що зі мною станеться. Я почала йти вперед, мені видавалося, що навкруги панувала темрява. Тоді я почула голоси, які ніби кликали мене, відкрила очі й побачила на дорозі військовий автомобіль, повний солдатів. Дві постаті зістрибнули з

воза і попрямували до мене. Я пішла назустріч, змирившись зі смертю. Виявилось, що це були угорці, котрі збирали польських недобитків, аби під охороною відвезти нас у Станіслав. [Варшава, 1990. Спогади зберігаються у Східному Архіві]

Мчислав Гавел:

[...] Сярко́вські́ був уже поранений в руку. Коли бандит його наздогнав, він слухняно ліг на землю і чекав, аж той зійшов з коня і приклав йому карабін до голови. Застреливши його, бандит стягнув йому взуття. Чому той не боронився, не знаю. А мав шанс. Бандит був на полохливому коні і мав карабін із обрізаним дулом, який напевне стріляв не надто влучно. Убивши Сярко́вського, бандит сів на коня і почав роззиратися за наступною жертвою. Тим часом ми втрьох, до пояса закопані у солому, спостерігали за цим злочинним учинком. Коли він повернувся у наш бік, то зауважив нас, бо у матері була біла хустка на голові. Він поїхав просто до нас, але ми за той час добре сховалися в соломі. Я відчув, що

через тугу за рідним селом, а через більшовиків, або німців, через заклики місцевих агітаторів та через підмову солдата-русина, в якого у галицьких боївках прокинулося почуття національної свідомості. На це необхідно звернути особливу увагу і, з одного боку, з усією рішучістю карати прояви дезертирства, а з іншого, не допускати, щоб в одній військовій частині служили разом українці та русини, оскільки вплив русинів на поведінку українського солдата є шкідливим і негативним і утруднює роботу щодо його „одержавлення” під час перебування у війську”⁸.

У документі, датованому 1923 р., військове керівництво давало такі вказівки: “Не припустимо, щоб рекрут-українець потрапляв у ті частини, які дислокуються на Волині, і щоб у ці ж загони потрапляли русини зі Східної Малопольщі. Спостереження II відділу показують, що призовник-українець, скерований окремо від русинів у частини, дислоковані у західних військових округах, є податливим матеріалом. Коли цей же рекрут проходить службу разом із русином, що краще за нього і політично, і національно підготовлений, тоді він підпадає під вплив агітації, спрямованої якщо не проти самої польської держави, то проти її сучасних кордонів. Внаслідок збільшується дезертирство і небажання нести військову службу”⁹ [...]

Уже в 1925 р. з військової статистики та донесень зникає слово “українець”, “український”, замість якого використовується для позначення обох призовних груп термін “русин”. До них відносили всіх тих призовників, які сповідували греко-католицьку і православну віри, а за національністю відносили себе до українців, русинів, гуцулів, лемків чи бойків¹⁰ [...]

Масовий наплив у 1923 р. до війська рекрутів непольського походження призвів до несподіваного збільшення дезертирств — 19 745 випадків. Утікали насамперед солдати-українці, яких було аж 2 439, що становило 11,33% усіх українців (русинів), призваних на службу до польського війська¹¹.

Офіцери II відділу доповідали: “Доведено, що в багатьох випадках рекрути української національності та русини підпадали під вплив спеціальних українських відозв [...]”

Досить чітко проявилася національна свідомість солдатів-русинів Східної Малопольщі, і все частіше вона з’являється у солдатів родом з Волині. Ці прояви національної свідомості перестають бути пасивними. Засвідчено кілька випадків спільного демонстративного виступу русинів та українців [...]

106

Усе це показує, що у випадку збройних конфліктів ситуація у військових частинах із значною кількістю українців, русинів і білорусів, буде значною мірою залежати від позиції, яку займуть під час майбутнього конфлікту політичні партії цих національностей, бо встановлено, що саме вони створюють відповідний настрій солдатів — представників цих національностей”¹².

З точки зору військової безпеки великий відсоток рекрутів непольського походження у частинах в 1923 р. був явищем негативним. У цій ситуації військове командування на майбутнє визначило такий принцип: кількість представників національних меншин не повинна перевищувати однієї третини від кількості усіх призовників. Цього принципу ретельно дотримувались аж до початку війни 1939 р. Однак, завжди серед призовників-неполяків найбільшу кількість становили українці [...]

Отже, можна припустити, що в міжвоєнний період близько 400-410 тис. молодих українців пройшли обов’язкову військову службу в збройних силах II Речі Посполитої. Черговим, надзвичайно важливим елементом національної політики військового командування, запровадженням у травні 1922 р., був процентний ліміт рекрутів різних національностей у частинах. Майже до початку війни 1939 р. Міністерство військових справ щороку встановлювало ліміти на солдатів-неполяків (від кількох до кільканадцяти відсотків) для кожного роду військ і, навіть, для окремих підрозділів. Подекуди, у зв’язок чи службу озброєння, їх категорично заборонялося брати [...]

Польське військово командування дотримувалося тієї думки, що деструктивну роботу серед призовників проводила, головним чином, інтелігенція та греко-католицьке духовенство. Закон охороняв духовних осіб від обов’язкової військової служби. Тому основну увагу було звернуто на інтелігенцію з середньою або вищою освітою. Керувалися правилом: “чим вища освіта, тим політично ненадійніший”¹³. Тому командування округів запропонувало Міністерству військових справ “русинської інтелігенції у військо не призивати, бо у випадку війни вона перейде на ворожу сторону, і тоді боротьба з нею, що знає наші методи, засоби і організацію, буде значно складнішою”. На практиці, однак, такий радикальний захід не застосовувався. Міністерство військових справ інструктувало повітових комендантів, щоби “при докомплектуванні були особливо обережними з призовниками іншої, ніж польська,

107

кінські копита спинилися поряд з моєю головою. Я не рухався, аби не виказати себе. Бандит не почувався певно, бо не зійшов з храпливого коня, а поїхав собі. Перед “візитом” наступного бандита повернувся батько. На материні слова, аби заховався, лише махнув рукою, що воліє тут загинути ситим, аніж у місті помирати з голоду. І пішов до помешкання.

У хвилини відносного спокою ми вистромляли голови із соломи та спостерігали за околицями. Ми побачили шість бандитів, які перебігали між будинками; той, на коні, був сьомим. Припускаю, що їхнім завданням не було вбити нас, а лише вигнати, бо убивства розпочалися лише з одного боку і лише сімкою, а прецінь мали неподалік у Пожарках великий загін. Пізніше я побачив їх біля будинку Ганцого – як вони стріляли у Морка, котрий повертався додому. На старість він мав слабкий зір і не міг бачити, хто в нього стріляє. Він лише зупинився на мить і далі йшов на них. Після одного з чергових пострілів він

упав. Далі вони наблизилися до обійстя Морка, який кілька тижнів тому разом із родиною виїхав до родичів дружини у Луцьк. Наступною їхньою мішенню були ми.

Коли вони прийшли, то застали батька на подвір'ї. Почали його розпитувати, де родина – він відповів, що всі повтікали. Тоді вони почали перетрушувати усе господарство.

Мати була на самому краю соломи, порозкидуваної під стогом, отож один із них ударом ноги відкрив її та наказав вставати. Тим часом я почув клацання замка карабіна, яким набій заганявся у дуло. Встаючи, мама відкрила Сярковою, бо вони ховалися разом. Я був схований окремо і трохи далі. Сярковою також почала вставати, але мама вочевидь зауважила, що бандит зайнятий карабіном, отож похала Сярковою і прикрила її соломою, ніби хотіла сказати: я рятую тобі життя, заопікуйся моєю дитиною. Сама ж пішла на смерть. Їм наказали лягти і сім разів вистрелили в них.

Невдовзі після їхнього відходу з'явилися сусіди-українці від Вітошків

національності¹⁴. Внаслідок цього офіцерів запасу серед представників національних меншин було небагато. Інший приклад: у кінці 30-х років призовників національних меншин із середньою освітою і цілковитою благонадійністю приймали лише на дивізійні курси підхорунжих. Більше того, їх мало бути не більше 5% від усіх кандидатів. З цих 5% євреям виділялося 3%, русинам – 1%, білорусам – 0,5%, німцям та іншим – 0,5%. У 1936 р. із 7 900 місць поляки зайняли 7 506, євреї – 237, українці – тільки 79.

У міжвоєнний період у польському війську професійних кадрів, що походили з національних меншин, було дуже мало. Наприклад, у 1930 р. із 15 618 офіцерів іншої національності було лише 65, що становило 0,42% загальної кількості. З них найбільше було українців – 44, євреїв – 14, білорусів – 6, німців – 1. Ця ситуація перед війною змінилася. 30 січня 1938 р. було 417 офіцерів некатоліцького віросповідання. Невідомо, скільки з них було українців.

Крім офіцерів дійсної служби, у польському війську були й офіцери-контрактники. Це мешканці Грузії, Азербайджану, інших народів Кавказу, яких доля закинула у Польшу і які тут постійно проживали. Серед них були також українці. Так, в 1934 р. зі 100 офіцерів-контрактників було 33 українці. До 1938 р. 7 українців з колишньої армії Симона Петлюри закінчили Вищу військову школу. Це були: майор Павло Шандрук (в 1944 р. командував I Української дивізії "Галичина"), майор піхоти Петро Самутін (скерований до 13 піхотного полку), майор піхоти Аркадій Валійський, майор кавалерії Петро Дяченко (з 3-го кавалерійського полку, в 1944 р. - командував 2 Української дивізії), капітан артилерії Микола Палієнко (26 полк легкої артилерії), майор піхоти Віктор Малець, поручник кавалерії Василь Татарський, ротмістр кавалерії Іван Зваричук (4 полк кінних стрільців)¹⁵.

Військові історики до сьогодення не встановили, скільки було у польському війську солдатів-українців, які стали учасниками польсько-німецької кампанії 1939 р. З наведених вище даних можна зробити такі висновки: солдати-українці у міжвоєнний період становили значну частину особового складу польського війська, найбільше їх було в 1923 р. – 16,9%, найменше – в 1922 р. – 7,91%. У середньому, протягом 1922-1938 рр. українці становили 11,19% особового складу збройних сил [...]

Людські втрати польського війська в кампанії 1939 р., через безповоротну втрату основної документації й особливо при

108

відсутності облікових актів і статистичних матеріалів, можна встановити лише приблизно. Вважають, що у вересні-жовтні 1939 р. загинуло понад 70 тис. солдатів. Застосувавши той самий відсоток, тобто 11,191%, встановимо кількість 7834 українців, які загинули як солдати польського війська. Приблизно вдвоє більше було поранених.

Після кампанії 1939 р. у німецькій неволі опинилося 60 тис. українців. Більшість з них перебувала там недовго, їх звільнили внаслідок різноманітних втручань. До радянського полону потрапило понад 20 тис. солдатів-українців. Переважну їх кількість радянська влада звільнила. Багато незвільнених загинуло в радянських тюрмах і таборах. Серед них - головний православний капелан польського війська Симон Федоренко. Лише після того, як у 1941 р. був підписаний договір Сікорського-Майського, їх звільнили. Саме тоді кілька тисяч українців потрапили до армії генерала Владислава Андерса. Наприкінці воєнних дій у II корпусі, що воював в Італії, нараховувалося майже 5 тис. українців.

Література, присвячена кампанії 1939 р., сьогодні нараховує кілька тисяч позицій (архівних, монографій, наукових статей). Та все ще не вистачає робіт, де висвітлено ставлення солдатів-українців до польсько-німецького конфлікту. Такими ж далеко неповними є наші відомості і про ставлення солдатів інших національностей: білорусів, євреїв, німців, литовців. Частково це можна пояснити тим, що майже немає ніяких письмових документів. Я не знайшов у Польщі жодного друкованого свідчення солдатів-українців польського війська, які брали участь у кампанії 1939 р.

Нечисленні перекази, що збереглися, свідчать про те, що рядові, підофіцери і малочисельні українські офіцери сміливо боролися в лавах польського війська [...]

Найвідомішим є ім'я підполковника Павла Шандрука, призначеного у 29 піхотну бригаду, якою командував Ян Братра. Вона входила до складу 39 піхотної резервної дивізії під командуванням генерала бригади Брунона Ольбрихта. Коли тривали останні бої на Люблінщині, він змінив хворого полковника Братру. Під його командуванням бригада мужньо воювала в районі Замостя і брала участь у битві під Лабунями.

Траплялося, однак, й інше ставлення. Ухиляннями від призову бойкотувалася польська мобілізація. Було дезертирство з військових частин і перехід на сторону ворога. Та у першій декаді вересня це

109

та їхні кузени Ігнатюки й почали грабувати майно. Обидві Саньки, дружини Нечипора й Дмитра, виразно не наблизилися до моїх родичів, бо одна з них запитала, як вони виглядають. Нечипор відповів: "Черепи геть порозлітались".
[Гданськ, 1976. Спогади зберігаються у Східному Архіві]

Данута Конечна:

Мені було майже десять років, коли бандерівці напали на польське село Коростятин. Того дня було ще видно і люди не встигли поховатися. Банда діяла трьома групами. Перша йшла й убивала. Друга крала, що могла. Остання група, переважно підлітки 12-14 років, відв'язували з ланцюгів худобу і підпалювали обійстя. Я чула, як вдома казали, що бандою цією керує молодий греко-католицький священик з наших Монастириськ, прізвища його не пам'ятаю. Люди захищалися, але тоді загинуло 160 поляків. Пам'ятаю, як я стояла разом із батьками та сусідами перед будинком і дивилася на заграву. Вранці люди санками, запряженими

кіньми поїхали до Коростятина. Я теж там була. Пам'ятаю так, ніби це було вчора. Те, що я там побачила, було жахливим. У поруйнованих, спалених будинках, на подвір'ях, у садках, на залізничній станції – всюди лежали убиті люди. Цього не можна описати. Цього не можна забути. Я бачила людей, убитих сокирами й ножами. У них були повідрубвані руки, ноги, розтрощені голови, відтяти вуха й повиривані язики, виколоті очі, розпороті животи й випущені нутрощі. Жінкам повідтинано груди. Не пожаліли навіть немовлят. Я бачила малесеньку дитину із розбитою об стіну голівкою. Пам'ятаю, як стара жінка стояла над знівеченим тілом своєї дочки і говорила їй, аби та встала й одягнула плащ, який вона їй принесла, бо вже холодно і час йти додому.
[Вроцлав, 1992. Лист до "Карти"]

Яніна Стопіра-Гавронська:
Татусь крім подарунків з кожної подорожі до Львова привозив пекельні звістки: "Українці вбивають!" – говорив він. Він тоді

були поодинокі явища. Відсоток українських солдатів, що втікали з частини або ухилялися від призову у польське військо, наближався до відсотка солдатів інших національних груп, які робили так само, не враховуючи німців [...]

У другій половині вересня кількість дезертирів зростає. Та варто пригадати, що саме тоді в польських загонах, атакованих переважаючими силами противника і з землі, і з повітря, дисципліна починала слабнути. Маломаневрова жандармерія була не в змозі підтримувати належний порядок і дисципліну в частинах. Військові суди практично не діяли (у наземних військах їх називали польовими судами) [...]

У кінці 30-х років значною загрозою для військової безпеки Польщі стали українці, об'єднані в Організації українських націоналістів (ОУН), які вже в мирний час використовували терористичні методи боротьби, диверсії і саботаж, вбивали своїх політичних супротивників, а також співпрацювали з німецькою розвідкою.

Ці події стали об'єктом спостереження військової і поліцейської служб безпеки. Наслідком цього було складання списків найвідоміших і найактивніших, а отже, найнебезпечніших діячів, що постійно поповнювалися. Ці списки використали при підготовці плану знешкодження на випадок війни так званих антидержавних елементів¹⁶.

Окремі факти вказують на те, що арешти осіб, підозрюваних у антипольській і антидержавній діяльності, почалися з середини серпня 1939 р. Кількість арештованих протягом наступних днів значно збільшилася. Саме перед війною С. Бандеру та багатьох інших визначних українських діячів, що до цього часу знаходилися в ув'язненні Свєнтого Кшижа, в Равичі, у Вронках і в Березі Картузькій, було перевезено до Брестської фортеці, до в'язниці в Седльцях та до інших в'язниць на сході, у тому числі й до Берези Картузької.

Знешкодження так званих антидержавних елементів у загальнопольському масштабі почалося лише в ніч з 1 на 2 вересня. Саме тоді відбулися арешти та інтернування осіб, що підозрювалися у приналежності до ОУН, або були зв'язані із крайнім націоналізмом. Та від 5 вересня старости, користуючись своїми повноваженнями, почали відпускати осіб, котрі були арештовані без достатніх підстав, і тих, за яких поручилися знані громадяни, в тому числі й українські

діячі. Інших було відправлено до більших в'язниць у східній Польщі або до Берези Картузької. Вони перебували там - недовго тільки декілька днів, після чого їх відпустили. Польська влада звільнила також українських політичних в'язнів (М. Лебеда, М. Климишина, С. Бандеру та інших)¹⁷. Отже, після 10 вересня у польських в'язницях та ізоляційному таборі в Березі Картузькій українців не було [...]

Політичне та військове керівництво Німеччини, готуючись до війни з Польщею, використовувало українських націоналістів у своїх цілях для виконання низки диверсійних актів, підготовки повстання і для організації спеціального відділу (легіону Сушка), який мав вступити у Східну Малопольщу на боці вермахту. Оунівці, незважаючи на невдачу "республіки Волошина", взяли у цьому активну участь. У зв'язку з цим планувалося переправляти людей і зброю через Словаччину або ж повітряним шляхом із Східної Пруссії. Формування таких груп розпочалося у Словаччині у кінці серпня¹⁸. Усіма збройними діями мав керувати спеціальний український військовий штаб. Передбачалося також створення ударних партизанських груп. Українці розраховували на те, що у повстанні візьме участь 1300 офіцерів і 12 тис. солдатів. Але ці підрахунки були малореальними, особливо щодо кількості бойових офіцерів.

Підписання пакту Молотова - Ріббентропа 23 серпня 1939 р. змінило політичну і мілітарну ситуацію, а в кінцевому результаті підірвало довір'я та надію націоналістів до німців¹⁹. Крайова рада ОУН не погодилась підняти повстання. Після підписання пакту з СРСР українське повстання вже не відповідало інтересам III Райху. Збройні виступи українців у вересні 1939 р. все ж таки відбулися. Виникає питання - хто був їх ініціатором, який вони мали радіус дії і що вони дали?

У міру того, як надходили відомості про невдачі поляків та наближення німців, українці почали все активніше готуватися до захоплення місцевої влади у Східній Малопольщі і до збройного виступу на боці німців.

Після 10 вересня на територію Малопольщі почали стікатися дезертири з польського війська, часто великими групами, і з повним озброєнням. Із них на територіях, віддалених від великих польських гарнізонів, почали формувати бойові підрозділи. Українці все частіше роззброювали польських солдатів, які пересувалися поодиночки, або невеликими групами. Таким чином вони здобували зброю для своїх

111

супився. Його пригнічувало почуття власного безсилля, з яким він не міг дати собі ради. Мама звичайно реагувала плачем; вона була плакуха, катастрофістка, ні в чому не могла допомогти, ані нічого розсудливого порадити. Була знервована, адже удари спадали один за другим. Із Сибіру не було жодних звісток про батька й мачуху, хоча минуло уже три роки, як їх вивезли. Тим часом нам загрозувала щодня нова трагедія – нас вирізували впень українські шовіністи. Про це щоразу голосніше говорили. Погані звістки неслися, як спалахи блискавки. У лісах і на шляхах лютували озброєні сокирами, вилами, косами й ножами банди злочинців. Татко перестав їздити до Львова, бо приїжджав щоразу похмурішим, несхожим на самого себе, паралізованим страхом. Що б вночі не грюкнуло – яблуко впаде чи галузка трісне – він зривався на рівні. Не спав, прислухався, ходив, чекав ранку, аби впевнитися, що ніхто чужий не робить вночі розбійних нападів.

Нашим найближчим сусідом був

українець на прізвище Труш. Він був добрий чоловік. З його боку нам не загрозувала небезпека.

Наш будинок був останнім з-поміж польської забудови, далі починалися українські господарства. Ми знали, що ми перші скраю, якщо в Лопушній почнеться різанина. Ми також знали, що мусимо звідси забратися, як усі поляки (хоча моя мати була по батькові україною). Це не було так просто. З дня на день ліквідувати усе господарство, майно і так собі піти – куди і як? Час підпирав, гарячковість наростала. Сполох і страх нівечили здоровий глузд. Уся наша близька й далека родина з батькового боку радилася днями й ночами – що робити? Вирішили, що насамперед ми повинні потрапити до Львова.

Почалися приготування. Брати, сестри, швагри придумали, що позичать моему татові коня та фіру, аби він поїхав до Милятич до млина зі збіжжям: трохи продати, решту виміняти на муку – усім був потрібен хліб в дорогу. Нас чекали поневіряння, кожен мав дітей, треба було забезпечити бодай мінімум.

підрозділів. Вторгнення німців 11 вересня вглиб Східної Малопольщі (через Самбір) стало в ряді місць Прикарпаття знаком до початку виступу. Передчасна евакуація, точніше втеча, державної поліції, також була на користь цій справі. Почалося повстання у Стрию в ніч з 12 на 13 вересня. Це місто 12 вересня сильно бомбардувала німецька авіація. З метою уникнення втрат, увечері зі Стрия виведено батальйон охорони. Місто також залишила більшість поліції. В казармах і на складах залишилась охорона, яка, однак, нічого вдіяти не могла. Вночі міський зброд і випущені з тюрем в'язні кинулися грабувати. Заворушенням скористалися українці. В кінцевому результаті перед світанком місто було захоплене озброєними загонами українських націоналістів. Тієї ж ночі польські підрозділи, які знаходилися на цій території (наприклад, піхотний батальйон 49 п/п), отримали наказ знову захопити Стрий. Бої за це місто тривали кілька днів. Нам не відомо, які українські сили брали участь у цій боротьбі. Вважають, що там діяло 500-700 озброєних українських націоналістів.

Упродовж наступних днів збройні виступи українців занотовано практично у кожному повіті, що знаходився на схід від Бугу, але вони не були масовими і скоординованими. Надходили повідомлення про створення українцями загонів міліції, члени яких носили на рукавах жовто-блакитні пов'язки. Під Руським Явірником і Руською Жесною біля Любачова дійшло до зіткнень війська з групами озброєних українців. Про їх активність повідомлялося із Синєвицького (напад на поїзд), вони діяли також у Підгірцях, Бориславі, Трускавці, Мражниці, потім у Жукотині (на схід від Турки) і в Уричі (на південь від Борислава), а в кінці - в районі Миколаїв-Жидачів²⁰. Більші сутички сталися також на Волині і на південному Поліссі. Командир округу ІХ, що знаходився у Бресті, генерал Францішек Клеберг наказав: “[...] при потребі рішуче приступити до ліквідації диверсійних банд”²¹.

Озброєні українці, члени так званої громадської охорони, найчастіше у прикордонних містах і містечках, намагалися захопити владу. Траплялися випадки ворожого та неприязного ставлення цивільного українського населення до відступаючих польських загонів. В оперативному наказі № 3 командир з'єднання “Кобрин”, полковник Адам Еплер повідомляв, що в районі Ковель – Ратно – Камінь - Каширський трапляються випадки роззброєння селянськими

112

бандами поодиноких солдатів і напади на дрібні загони та цивільне населення, яке евакуювалося²². Українці забирали у солдатів коней і зброю й ховали всіляке військове обладнання, яке залишали розбиті загони.

Однак цей рух не набрав масового характеру і загалом легко і швидко придушувався польськими частинами, хоча в окремих місцях ця боротьба була дуже запеклою.

В районі Миколаєва-Жидачева, де в той час не було жодних польських військових частин, українські збройні виступи продовжувалися і тривали найдовше.

Уже 15 вересня польська влада вдарила на сполох. У донесеннях йшлося про збройні виступи українських націоналістів. Особливо загрозувала польським оборонним планам їх наявність в районі Жидачева, де Стрий впадає у Дністер, тобто там, де мав бути один з головних осередків опору. Замість того, щоб працювати на оборону, ген. бриг. Максиміліян Мілян-Камські скерував новосформовані частини для придушення заворушень. Туди було скеровано полк у складі трьох ескадронів під командуванням полковника Володимира Гілевського. До місця призначення полковник мав прибути лише вранці 17 вересня²³.

У чергових донесеннях повідомлялося про нові виступи. Ген. бриг. Стефан Дембінські повідомляв: “На всій території на моєму відрізку діють угруповання українських повстанців. Їх ліквідує поліція і мої підрозділи. Найбільше угруповання перебуває у Миколаєві, в цьому районі бої тривали 15 вересня протягом цілого дня. Скеруюю батальйон залізницею до Пісочної для підкріплення підрозділів, які ведуть бої з українцями під Миколаєвом”²⁴.

16 вересня виразно намітився перелом ситуації на краще. Командир ДОК № X ген. бриг. Вацлав Вечоркевіч організував оборону між Львовом і Дністром (над нижньою Верещицею). Зібрані там частини (разом з державною комісією) швидко придушили збройні виступи українців у районі Жидачева. Це сталося також через те, що українці не отримали німецької допомоги, на яку розраховували у своїх політичних і військових планах.

Збройні виступи українців, що відбулися на східних кресах у другій декаді вересня, були не повстанням, а лише стихійними виступами, до яких підбурювали окремі дезорієнтовані націоналістичні діячі і місцеві лідери ОУН. Ці виступи не набрали

113

Татко був єдиний, хто відважився. Він переконував усю родину, що з кожним домовиться, українською він говорив дуже добре, його в околиці любили. На застереження з боку приятелів-українців він говорив: я простий чоловік, до політики не втручаюся, що мені можуть зробити, за що б мали мене вбивати. З цією вірою та оптимізмом поїхав.

Тим часом у нас хліб у печі, білизна випрана висить на вервечках. Ми з братом викупані, торби спаковані. Плач, схлипування, прощання з усіма, бо це ж останні дні й години ми в рідному домі. Ми були страшенно сковані та налякані невідомим. Надходив вечір, а татка нема – а мав бути після полудня. Ми виглядали з вікон, вибігали на дорогу йому назустріч. Для нас було очевидно, що він зараз приїде, привітає нас і приголубить, ми вскочимо на віз. Ми їхатимемо з ним, він дасть нам потримати батога, щось там витягне з бездонних кишень і скаже: закрийте очі, витягніть руки...

Коли надійшов вечір, а його все ще не було, стало зрозуміло, що його

забрали. У мамі наростала буря.
 Мама перестала звертати на нас
 увагу, ходила туди-сюди. Вона
 кричала: “Клякайте й моліться, аби
 повернувся, бо повбиваю і вас, і себе,
 та й по всьому!” Я й мій брат
 слухняно вклякнули біля ліжка,
 задерли голови до маленького
 образка і зі сльозами в очах просили:
 До Тебе, Господи, ручки підносимо,
 Про здоров'я нашого татка просимо,
 І просимо дуже, борони його від
 злого,
 Нехай Ангели чувають над ним
 щокроку.
 Адає повторював лише кінцівки, бо
 не мав ще й трьох років, окрім того,
 він охочіше говорив українською.
 Мені було уже шість років, я уже
 розуміла, що я полька, і намагалася
 говорити по-польськи.
 Мама кидалася, їй усе падало з рук,
 вона ганяла нас із кутка в куток. Не
 знаю, чи вона взагалі на нас звертала
 увагу. Часом у мене було таке
 враження, що ми їй не потрібні, бо не
 можемо їй ані допомогти, ані
 заспокоїти її. Врешті вона дала волю
 своєму розпачеві – почала кричати,

масового характеру, і загалом їх легко і швидко придушували польські військові підрозділи і добре організовані загони державної поліції. Українські виступи, однак, ускладнили організацію оборони так званого румунського передмістя. Під час роззброєння польських солдатів, а також під час боїв, обидві сторони мали вбитих і поранених.

Черговою проблемою є ставлення української політичної еліти до польсько-німецького конфлікту.

Немає сумніву, що міжнародна ситуація у другій половині 30-х років, яка все ускладнювалася, оживила надії українців, особливо членів націоналістичних організацій, на реалізацію ідеї незалежної України. У березні 1939 р. навіть було створено таку державу на Закарпатській Русі (*“республіка Волошина”*). Однак це призвело до швидкого розчарування, яке посилювалося після підписання пакту Молотова - Ріббентропа. Багато людей втратили довіру до німців. Мав рацію німецький консул у Львові др. Гергард Зеєлос, коли говорив, що українська громадська думка обурена німецькою політикою, а надії на успіх повстання немає ніякої. Це була реальна оцінка ситуації. Митрополит Шептицький радив українській громадськості дотримуватись доброзичливого нейтралітету стосовно Польщі, а Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) публічно проголосило і подало у Сейм дві декларації: тодішнього представника Волині, депутата Степана Скрипника і керівника УНДО, заступника маршала Сейму Василя Мудрого. Обидва стверджували, спираючись на резолюцію з'їзду УНДО від 24 серпня 1939 р., що український народ, який проживає на території II Речі Посполитої, лояльно виконує громадянські обов'язки. До порядку та утримання від різних диверсій закликала українська преса. Сьогодні важко оцінити результативність цих закликів. Та цілком можливо, що багато українців прислухалося до них і утримувалося від антипольських виступів.

114

¹ «Dziennik Ustaw RP», nr. 61, z. 18 VII 1924, póż. 609.

² *Dokumenty z dziejow polskiej polityki zagranicznej 1918-1939*, t. I: 1918-1932, pod red. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kiełbikowej, Warszawa, 1989, s. 155-156, dok. nr. 34 (Traktat pokoju między Polską a Rosją, i Ukrainą z załącznikami, 1921, marzec 18, Ryga).

³ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Dowództwo Okręgu Korpusu (DOK) nr. VIII, 1.371.8.275, Raport Oddz. II Szt. Gen. z. 17 VI 1922 r. pt. *Obce narodowości w Wojsku Polskim*, s. 19-20.

⁴ T.A.Kowalski. *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939)*, Toruń, 1997, s. 99.

⁵ Idem, *Ustawodawstwo wojskowe II Rzeczypospolitej 1921-1926*, «Wojskowy Przegląd Historyczny». 1978, nr 4, s. 59.

⁶ T. A. Kowalski, *op.cit.*, s. 112-113.

⁷ CAW, Komunikat inf. 1923, s. 19-20.

⁸ *Ibidem*, S. 22-23.

⁹ *Ibidem*, S. 16.

¹⁰ CAW, Departament Artylerii, t. 218, Zarządzenie I wiceministra regulujące kryterium określania przynależności narodowej szeregowców z 19 V 1934 r.

¹¹ *Ibidem*, S. 35.

¹² *Ibidem*, S. 44-46.

¹³ T. A. Kowalski, *op.cit.*, S. 114.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ P. Stawiecki. *Oficerowie dyplomowani Wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1997, S. 117.

¹⁶ *Ibidem*, S. 124-140.

¹⁷ R.Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1993, s. 27.

¹⁸ В інформаційному звіті № 167 II відділу Генерального штабу від 26 серпня 1939 р. читаємо: “Прикордонна служба повідомляє, що 23 серпня до м. Папін (на південь від Лупкова) прибув відділ німців і українців в 100 осіб. Цей відділ нібито мав завдання організувати диверсійні банди, які будуть нападати на польські прикордонні застави”. *Przygotowania niemieckie do agresji na Polskę w 1939 r. w świetle sprawozdań Oddziału II Sztabu Głównego WP (dokumenty)*, zebrali i opracowali M. Cieplewicz, M. Zgorniak, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, dok. nr. 20, s. 138.

¹⁹ R.Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*, Warszawa, 1972,

S. 173.

²⁰ PSZ, t. I, cz. 3, S. 536.

²¹ *Wybór źródeł*, dok. nr. 482, S. 908.

²² *Ibidem*, dok. nr. 494, S. 922.

²³ R. Dalecki. *Armia Karpaty w wojnie obronnej 1939 r.*, Rzeszów, 1989, S. 229-230, 365.

²⁴ *Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej*. T. I: Wojna obronna Polski 1939, Warszawa, 1979, S. 649.

115

ніби втративши розум, плакала, біла кулаками по ліжку, на якому стояла навколішки. Із розпущеним волоссям вона виглядала, як мана. Врешті впала на ліжко волаючи: “Петрусю, Петрусю, приїдь!” За мить вона скам’яніла. Я підбігла до мами, термошу її, прошу: “Вставай, встань, тато напевне зараз приїде”. Вона відкрила очі, подивилася на мене і зірвалася з ліжка – вона знала своє. Вона погрожувала не лише українцям, але цілому світові. “Я їм покажу!” – кричала вона. Мама допалася до шуфляд, де уже нічого не було. Повикидала усе з мішків, гарячково шукаючи якихось паперів – актів про шлюб, кеннкарти. Вона даремно сподівалася, що татка затримано тільки через брак тих “добрих паперів”. Надійшла темна ніч, наші молитви були безрезультатними. Ми завше знали, що Бозя вислухає і допоможе; зараз він був глухий, нескорий до втамування нашого жалю. Вочевидь, ліміт милостей вичерпався, адже було стільки спраглих. Врешті мама поклала нас обидвох до ліжка, а сама

побігла до батькових родичів – вони мешкали десь близько півтора кілометри від нас – передовсім до його брата, аби його дружина Юлія пішла з нею на розшуки, позаяк то був їхній кінь та фіра, отож вона повинна іти їх шукати. Нещасна згодилася, що на світанку вони разом вирушать. Мама не спала цілу ніч, певно, бігала до всіх, шукаючи порятунку. Було ще темно, коли вони вирушили до Товщева, бо доходили звістки, що це там убивають. Під пахвою вони стискали “добрі папери” і були певні, що не повернуться із порожніми руками. Я пробудилася вранці, в домі порожньо, вервечки як висіли, так і висять із сухою білизною, торби стоять, хліб сидить у печі, не виїнятий від вчора, на столі біля вікна стоїть банка з молоком і печиво з рештків хлібного тіста.

Я знала, що мама пішла шукати татка, і вони разом повернуться. Ми сиділи й чекали. Я заспокоювала братчика, тулячи його до себе й тлумачучи, що мама зараз прийде. Попереднього дня вона говорила: “Ясю, пам’ятай, – не виходь з дому, нікому не відчиняй, пильнуй хату. Пес і кіт хай будуть на дворі”. День поволі минав, печива меншало з кожним відірваним шматком, молоко з банки було усе випите. Запала темрява, а вони не поверталися. Ми сиділи на столі біля вікна, так нам видавалося безпечніше. Плюс кіт недалекої річки, шум дерев, вітер, який вив і завивав у спорожнілих хатах – усе це несло вчорашній страх і жах, але сьогодні вдаряло ніби з подвійною силою, даючи зрозуміти трагічну правду, вирок, що ми залишилися самі. Я зрозуміла вчорашній материн розпач. Коли зробилося зовсім темно, я впала у паніку. З трудом ми розпалили гасову лампу, я розбила скло, гніт коптив чорною смугою. Я вперто

ВОЛОДИМИР

© В.Трофимович

ТРОФИМОВИЧ

роль Німеччини та ССР в українсько-польському конфлікті 1935–45 рр.

вдивлялася у поволі вигоряючий
в лампі гас. Що буде, коли вона
згасне? Я гарячково шукала свічки,
знайшла якийсь маленький недогарок.
Притулила його до гаснучої лампи,
він запалав. Але світло не було
рятівним, бо кидало на стіни
зловорожі тіні, які лише посилювали
мій страх.
Я була полишена сама на себе.
Я робила героїчні зусилля, аби не
кричати і не розбудити маленького

Питання ролі Німеччини і Радянського Союзу в українсько-польському конфлікті в роки Другої світової війни залишається малодослідженим. У вітчизняній і зарубіжній історіографії практично немає жодної цілісної праці, спеціально присвяченої його вивченню. Автор робить спробу послідовно проаналізувати політику двох великих держав, засоби і механізми, з допомогою яких вони використовували і роздмухували міжнаціональне протистояння, тим самим нейтралізуючи і знекровлюючи визвольну боротьбу українського і польського народів.

Напередодні війни нацисти планували використати українців у своїх загарбницьких цілях, причому в такому випадку дії останніх неодмінно повинні були викликати різке загострення і без того напружених українсько-польських відносин.

Ставши на шлях конфронтації з Польщею, гітлерівці вирішили скористатися “українською картою”. Для цього вони пішли на поліпшення стосунків з українською еміграцією, якій обіцяли підтримувати політичні прагнення українських угруповань, надавати їм матеріальну і моральну допомогу, зокрема створити український легіон.

У свою чергу, поновлюючи контакти з німецькими інстанціями, лідери ОУН робили нову спробу пристосувати політику III Райху до інтересів своїх визвольних змагань. Провід ОУН у “Меморандумі”, переданому у серпні 1941 р. вищим урядовим інстанціям Німеччини, так схарактеризував сенс цієї політики: “Українська Військова Організація (УВО), а згодом її наступниця, Організація Українських Націоналістів (ОУН) під проводом Євгена Коновальця, з самого початку існування розпочали співпрацю з німецьким Райхом, спрямовану проти Польщі та Москви. Ці організації сподівалися, що німецький Райх сприятиме постанову Незалежної Соборної Української Держави. Зовнішньополітична концепція ОУН ґрунтувалася на союзі України з Німеччиною”. Аналізуючи цю позицію оунівців, дослідник українського націоналізму Джон Армстронг писав: “Усі, хто мріяв про незалежну соборну Україну, розуміли, що вона може постати тільки із серії катастрофічних змін у Східній Європі. Єдине, що могло б викликати такі перетворення, була велика війна”¹. Тому ініціатор такої війни, Німеччина, ставала природним союзником ОУН.

Німецькі відомства почали жваво цікавитись українськими кадрами, збирати їх у спеціально відведених місцях. Поряд з членами ОУН, що проживали на території Райху, нацистські спецслужби звернули увагу на частину вояків Карпатської Січі, які втекли із Закарпаття або опинилися в угорському полоні, добилися їх звільнення, перевезли до Німеччини і розмістили у спеціальних таборах, де вони проходили військову підготовку².

У 1939 р. представники відомства адмірала Вільгельма Канариса зважились на формування Українського легіону, вишкільно-збірний центр якого розташувався в австрійській місцевості Зауберсдорф. Як згадував член ОУН Роман Крохмалюк, серед його особового складу переважали колишні стрільці Карпатської Січі й оунівці, які проживали в еміграції у Німеччині чи перейшли на її територію з Польщі до вересня 1939 р. У Зауберсдорфі відбувалося початкове військове навчання, звідки його слухачів маленькими групами

119

Адасика. Я плакала потиху – сльози котилися по щоках, гинули в устах. Вони не приносили полегші та не поменшували мого страху. Свічка догасала. Не бачачи жодного виходу, я почала ревіти на повен голос і розбудила братика. Йому не залишилося нічого іншого, як істерично кричати разом зі мною, волаючи на зміну то маму, то татка. Коли ми втомлювалися від плачу, я пояснювала йому, що вранці ми підемо їх шукати, бо зараз уже темно. Мої втішання не надто придалися; я не могла втішити ані його, ані себе саму.

Наш крик виявився рятівним, бо його почув сусід-українець. Він підійшов до нашого будинку, приклав долоню до шиби, зазираючи у провалля темної хати. Я побачила обличчя, але не впізнала одразу і подумала: а зараз наша черга, прийшли убивати нас. Я зіскочила зі столу, стягнула Адася, ми залізли під стіл, трясучись, як від пропасниці.

За мить я почула стукіт у двері і волення: “Янцю! Янцю! Не бійся, відчини, це я, ваш сусід Труш, відчини

двері і впусти мене”. Він повторив це кілька разів. Я вилізла з-під столу, підійшла до дверей і спитала: “Але це справді ви, сусідє?” У відповідь почула: “Я, я, не бійся.” – і розпізнала його голос. Я насилу відсунула важкий засув і впустила його.

З плачем оповіла все, що знала.

Він замкнув халупу, ми навпомацки перейшли наше та його подвір'я – він взяв нас до себе. Його дружина дала нам дещо поїсти і поклала спати в ногах ліжка, де спали їхні діти. Ми заснули. [...]

Через 48 років я поїхала в Лопушну.

Серце б'ється шалено. На місці довідалася, що усі будинки, де жили поляки (ця частина називалася Колонією), були спалені, і сьогодні від них не залишилося й сліду. Наш будинок простояв найдовше, бо моя бабуся повернулася із Сибіру у 1946 році. Тільки коли вона вмерла 1956 року, спалили і його, певно, за звичаєм.

Сусідки-українки розповіли, що донині ще чують наш плач і материн розпач, коли стало відомо, що мого батька убили українські бандити в лісі у Товщеві. Вони благали, просили,

переправляли для подальшого вдосконалення, здебільшого до Німеччини. Вишкіл Українського легіону, офіційна назва якого – “Військові відділи націоналістів” (ВВН) – здійснювався у глибокій таємниці. Німці були зацікавлені в його існуванні: він мав би значне пропагандивне значення у польській кампанії. У свою чергу українські націоналісти отримали шанс взяти участь у реальних бойових діях. Командиром з української сторони було призначено колишнього члена УВО оунівця полковника Романа Сушка. У націоналістичній літературі прийнято перебільшувати чисельність і значення Легіону. За одними даними, він налічував 600, а за іншими, більш вірогідними, – 200 осіб³.

Закономірно виникає запитання: що ж замишляла фашистська верхівка? Факти свідчать, що вона обмірковувала найвагоміші докази політично-пропагандистської підготовки нападу на Польщу. Великого значення нацисти надавали виправданню агресії і внутрішньо-політичному підриву польської держави.

Блискавичність і “обґрунтованість” воєнної кампанії, як сподівалися гітлерівці, дадуть можливість поставити західні держави перед здійсненим фактом. При цьому ідеальним вони вважали такий варіант, коли конфлікт з Польщею не буде відверто викликаний Німеччиною. Про це свідчила двірча розмова радника бюро міністра закордонних справ Німеччини Петера Клейста з журналістом 2 травня 1939 р. “У даний час ми в Берліні вивчаємо питання про використання українців у цій справі. З Волошиним і Реваєм досягнуто домовлености про те, щоб у рамках Угорської держави надати широку автономію Карпатській Україні. Цим самим ми знову завоювали б довір'я українських мас у Східній Галичині і зміцнили б послаблену здатність українців до боротьби. Не треба піддавати спеціальній обробці українські керівні кола, – говорив Клейст, – бо останні події [мається на увазі передача німцями Закарпаття Угорщині – В. Т.] аж ніяк не похитнули їх відданости Берліну. Здійснивши таку підготовку, ми змогли б потім дати польській Україні сигнал до повстання. Із Словаччини та Карпатської України ми направили б одразу великі партії зброї та боєприпасів, а також відрядили б добре навчені військової справи загони січовиків. Між Берліном і Львовом встановлено такий тісний прямий контакт, що можна не сумніватися у масовому повстанні українців. Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах”⁴.

Напередодні нападу на Польщу німецьке командування звернулося до Андрія Мельника, який очолив провід українських націоналістів після загибелі Євгена Коновальця від рук

120

більшовицького агента 23 травня 1938 р., з пропозицією організувати повстання в Галичині, що відтягло б від польсько-німецького кордону певну кількість військ і полегшило б просування гітлерівської армії вглиб Польщі. Натомість Мельникові було обіцяно визнання Української держави з боку 3-го Райху.

Наприкінці серпня 1939 р. Мельник зустрівся у Відні з шефом абверу. На цій зустрічі обговорювалися питання майбутнього повстання в Галичині. Канаріс, однак, дав Мельникові фальшиву інформацію: мовляв, після завоювання Польщі частини, компактно заселені німцями, відійдуть до Великої Німеччини, етнічні польські землі перетворяться на сателітарну державу, а з українських земель буде створено Західно-Українську державу – сателітарне утворення під протекторатом Німеччини⁵.

Однак від масового повстання Мельник відмовився, вимагаючи від Берліна додаткових гарантій. Крім того, є свідчення, що митрополит Андрей Шептицький надіслав йому інформацію про зміст пакту Молотова-Ріббентропа. У листі до Гітлера Мельник писав, що не може дати згоди на повстання ОУН у тилах польської армії, оскільки не бачить, в ім'я чого це мало статися. Найперше, німецький уряд мусить офіційно визначити становлення до України, і тоді, залежно від цього, можна розглядати німецькі пропозиції щодо участі ОУН у війні Німеччини з Польщею і повстання в тилах польської армії⁶.

Після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад вермахт прийняв рішення розглядати Український легіон як “підрозділ суто оборонного характеру в рамках військової частини, що дислокувалася у Словаччині” і перетворив його в “робочу службу”⁷.

З початку німецько-польської війни “Військові відділи націоналістів” були прикріплені до 14-ї армії генерала Ліста з Групи армій “Південь”. Вони повинні були допомагати німцям у формуванні військової адміністрації, в охороні порядку, налагодженні контактів з населенням, однак на фронті не використовувались. Після вступу Червоної армії на західноукраїнські землі німці намагались перетворити Легіон у поліцейську службу на українській території на захід від радянсько-німецької демаркаційної лінії, що частково було реалізовано. Незабаром загін було розпущено⁸.

Слід зазначити, що наприкінці серпня – на початку вересня 1939 р. безпосередньо в Галичині виконуючий обов'язки крайового провідника ОУН Володимир Тимчій-Лопатинський дістав вказівку від Проводу українських націоналістів (ПУН) готуватися до тривалої

121

застерігали її: “Мілю, не йди туди! Петра вже немає! Є свідки, що бачили його смерть! У тебе двійко малих діток. Вони без тебе пропадуть!” Вона безумно кричала: “Його немає – не потрібні мені діти, – не хочу жити – нащо мені жити”. Вона йшла наосліп, навпростець, аби швидше, усуваючи з дороги людей, котрі хотіли її зупинити і стримати перед неминучою загибеллю. Її психічний стан, скерована проти бандитів агресивність накликали і на неї страшний кінець. Сьогодні уже відомо, як вона загинула. Її прив'язали до дерева, спочатку викололи очі, потім відтяли груди і кололи вилами аж до скону.

[Тексти скомпонував Ігєєгоєж Солтисьяк на підставі свідчень, зібраних Історичною Комісією Осередку 27 Волинської Дивізії АК, рукопису мемуарів Вінченіти Романовського та публікації мемуарів Владислава Кобилянського “У пазурах трьох ворогів”. Оpubліковано: Soltysiak G. Huta Stepanska // Karta. – 1992. – N8. – S. 66-81.]

Переклав Андрій Павличин

**Діонізі Соколовскі, солдат польської
27 дивізії Волинської Піхоти „Млот”,
про події у с. Мошків (гміна Малін,
повіт Дубно)**

[...] Хочу надати інформацію про мою родину, яку вимордували бандерівці в 1943 році. Я в останню мить вискочив через вікно, і, як пізніше говорили люди, дивом врятувався. Місцевість Мошків – гміна Малін, повіт Дубно, воєводство Луцьк, парафія Радув (гміна Млинів, повіт Дубно).
Замордовано в ніч з 25 на 26 квітня (Великдень) 1943 року: Соколовський Ян, близько 50 років; Соколовська Антоніна, близько 45 років; Вачасва Валентина, 21 рік.
У ніч з першого на другий день свят, близько 12 години я прокинувся і відразу зорієнтувався, що на нас напали бандерівці. У будинку був плач і передсмертна молитва. Мене паралізував страх, який складно описати. Я перехрестився і щиро звернувся до Бога. Крізь мене ніби пройшов електричний струм і страх миттєво зник з моєї свідомості.

122

партизанської війни. Проте загопи партизан так і не було сформовано через брак зброї, амуніції та медикаментів. Разом з тим, всупереч рішенню ПУН, у деяких місцевостях Галичини відбулися стихійні й малочисельні повстання, інспіровані місцевими осередками ОУН. Проте повстання, бажаного для Німеччини, не відбулося: можна говорити лише про епізодичні заворушення, які не відіграли істотної ролі у німецько-польській війні 1939 р.⁹

Приєднавши безпосередньо до Райху деякі польські райони на півночі і північному заході загальною площею приблизно 90 тис. км² з 10 млн. мешканців, на решті центральної Польщі декретом від 12 жовтня 1939 р. Гітлер утворив Генеральну губернію – різновид колоніальної території, якою керував цивільний німецький уряд на чолі з генеральним губернатором, що безпосередньо підлягав фюреру. Туди входило також приблизно 15 тис. км² української етнографічної території (уздовж радянсько-польського кордону), де проживало понад 500 тис. українців.

Одним з важливих завдань гітлерівського керівництва було створення противаги в національній політиці у Генеральній губернії, базованої на старих і нових українсько-польських суперечностях. Окупантам було вигідно підтримувати українців коштом поляків, щоб забезпечити собі роль арбітра. Вони дозволили українцям перебирати землі поляків, виселених з прикордонної смуги, єврейські будівлі, підприємства, магазини, створювали для них кращі умови шкільництва¹⁰.

За домовленістю з німцями ОУН скерувала своїх людей для навчання у вартівничі відділи “Веркшутцу” – систему військової охорони важливих об’єктів і “Арбайтдінсту” (службу праці) – напіввійськову формацію, після закінчення яких українці охороняли переходи через Карпати, виконували функції охорони у німецьких в’язницях та інші послуги¹¹.

Після нападу на СРСР, прагнучи завоювати на сході життєвий простір і утвердити тут “новий порядок”, окупанти водночас мали на увазі і питання українсько-польських відносин.

Після відступу Червоної армії з Західної України у містах і селах почали формуватися органи місцевого самоврядування, в тому числі й українська міліція, що зумовлювалось прагненням українців до власної держави, об’єктивною необхідністю заповнення вакууму влади. Проте в серпні-вересні 1941 р. окупанти ліквідували цю ініціативу. Характерно, що у серпні в околицях Львова поширювалися підтримувані німцями польські листівки антиукраїнського

спрямування, і місцеві поляки, зокрема в Гишках, поздирали синьожовті прапори з приміщень української влади, вивісивши натомість німецькі. Тоді ж у Вирнях Глинянського району поляки при потуранні німців також подерли українські прапори, а на портреті Тараса Шевченка викололи очі¹².

Визначаючи подальші наміри німецької політики в Галичині, генеральний губернатор окупованої Польщі Ганс Франк, відомий своїми висловлюваннями про те, що “з Польщею слід поводитись як з колонією” і що “поляки стануть рабами Великої Німецької імперії”¹³, заявив на нараді членів свого уряду 16 грудня 1941 р.: “Українці особливо придатні, аби скласти противагу стосовно поляків”¹⁴. Пізніше, 5 червня 1942 р., він відверто заявив, що в інтересах німецької політики між поляками й українцями повинні підтримуватися напружені стосунки. З цією метою у перший період окупації гітлерівці, зокрема у Львові і всій Галичині, залучили на службу українців. “Поляки, — читаємо в одному архівному документі, — були усунуті від адміністративної діяльності, й лише пізніше, як противагу самостійницьким тенденціям українських націоналістів, польських націоналістів було допущено до адміністрації. Однак перевага до самого кінця залишалась у цьому відношенні за українськими націоналістами”¹⁵.

Вельми посилила взаємну ворожнечу співпраця певної частини українців і поляків з німцями у поліції. Відомо, що чимало їх рятувалося від вивозу на роботу до Райху у лавах шуцманфтів, в чому гітлерівці були дуже зацікавлені, оскільки зростаючі потреби фронту змушували обмежувати кількість німців, залучених до адміністрації.

Після зайняття західноукраїнських земель німці організували з місцевих мешканців, зокрема на Волині і в Галичині, українську охоронну поліцію, яка була цілковито підпорядкована окупантам. Останні час від часу влаштували облави в лісах, здійснювали репресії проти польського населення, погроми, мобілізуючи для допомоги українську поліцію.

З другого боку, школа в Дембіці випускала батальйони польської гранатової поліції. “Любо було дивитись на ті підрозділи, хоча і в німецьких мундирах, — писав автор крайового звіту, — як справно вони марширували з польською пісенькою на вустах. Споглядаючи це, українці опускали голови до долу, а на обличчях можна було прочитати пригнічення і страх”¹⁶. За даними Зигмунта Маньковського, у люблінському окрузі було 25 відділів української

123

Ми були у спальні. Двері вже були майже вибиті. Батько, що стояв коло тих дверей озброєний сокирою, крикнув до нас: “Відкривайте вікно і ткайте”. Відразу вискочила мати (а точніше мачуха, бо мати померла, і батько оженився з вдовою, полькою з-під Житомира, її покійний чоловік був росіянином і від того чоловіка вона мала доньку Валю – це пояснення російського прізвища в моїй польській родині). Я вискочив третім та перескочив через високий насип коло дороги. У мене вистрелили кілька разів, але якое не вцілило. Я вже був за дорогою і вони не могли мене бачити. За насипом дороги я пробіг, мабуть, півкілометра до села Косарево (гміна Млинів) та розбудив там людей. То були українці, але вони були добрими знайомими нашої родини. Я попросив їх, аби вони пішли зі мною подивитися, що там сталося. Я сподівався, що моїм рідним також вдалося втекти. Наші сусіди послушали мене, озброїлися косами та кілками, і ми пішли. Вдома все було вивалене на підлогу і на ліжку була кров. Батько напевно боронився, бо з

одної особи не було би стільки крові.

Колись у нас жила вчителька, Неля Совінська, яка пізніше була перекладачкою у німців, і один з учасників нападу свідчив, що батько вбив одного з них, а іншого поранив. Я не бачився з тою вчителькою, тому ця інформація походить від третіх осіб.

У будинку не було вбитих чи пораних, лише великі калюжі крові на підлозі. Коли розвидніло, я вийшов і побачивши на подвір'ї такі самі калюжі крові. Я почав шукати навколо хати. Я вийшов на дорогу і почув як наш сусід Труєвскі кричить, що вони (замордовані) є в ставку. Я пішов до ставка і побачив жахливу картину: всі троє плавали на поверхні, жахливо посічені сокирами та ножами. Їхні голови треба було обв'язувати бинтом щоби вони трималися купи, бо вони були розтіті майже навпіл. Я був у будинку напевно зо три дні з дальшою ріднею та сусідами. Я поховав рідних на римо-католицькому цвинтарі в Радові. Тепер про відношення німців, а

поліції і аж 95 – польської, причому 15 відсотків особливого складу останньої працювали у довоєнній державній поліції. Вже в середині 1941 р. гранатова поліція налічувала 1380 рядових і 20 офіцерів, лише 200 з яких працювало в кримінальному відділі. Підрозділи гранатової поліції були практично в кожній гміні¹⁷.

Згідно із спогадами тодішнього жителя Грубешова Івана Фура, тутешня кримінальна поліція, що її очолював фольксдойч польського походження, до кінця 1942 р. була обсаджена виключно поляками. Уряд праці був у польських руках, охороняв поляків перед вивозом до Німеччини, а щоб виконати наложені контингенти, організував їх з-поміж української молоді¹⁸. До речі, німці були зацікавлені в тому, щоб поляки й українці виїздили на роботу до Німеччини, а тому їм вигідно було нагнітати між ними ворожнечу, бо, рятуючись від взаємної боротьби, частина українців і поляків добровільно зголошувалася до Райху.

Як зазначив Тадеуш Ольшанські, в українських колабораційних формаціях спочатку опинилося чимало людей із щиро патріотичними переконаннями, позаяк українці змушені були обирати поміж двома ворогами, причому німці видалися їм меншим злом. До того ж, ОУН певний час позитивно ставилась до цього, оскільки молоді українці здобували основи військового вишколу та отримували зброю. Натомість поляки, які вступали до таких формацій, окрім нечислених агентів, спрямованих туди польським підпіллям, були найгіршим шумовинням та відвертими зрадниками – ніхто з поляків не міг мати жодних сумнівів стосовно того, що головним ворогом Польщі тоді була Німеччина. Ситуація дещо змінилася після вибуху масового терору, коли поляки, що вступали до шуцманафтів, шукали порятунку від смерті¹⁹. Провина за задокументовані випадки масових убивств українського населення, на думку деяких істориків, майже повністю лежить на шуцманафтах, сформованих з поляків. Незважаючи на сувору заборону польського підпілля, вони доволі часто туди вступали, шукаючи там, як було сказано вище, порятунку чи помсти за кров рідних і близьких. “Поляки ховаються від націоналістів, втікають у Рівне і Краків, – зазначалось у донесенні радянських партизанів з Рівненської області, – а німці користуються випадком, забирають їх у поліцію, посилають мстити українцям”²⁰. Ці месники, які мали сильнішу мотивацію, задавали тон. Польські поліцейські батальйони були розміщені у Кобрині, Ковелі, Ружичах і Клевані. Крім того, окупанти перекинули на Волинь допоміжний поліцейський батальйон із Генеральної губернії, що, як впливало з рапорту АК, “вчиненим звірствам надало характеру польської помсти”²¹.

124

Сп'янілі від своїх успіхів на фронті, гітлерівці вже 1942 р. підготували колонізацію українських земель. З цією метою було утворено переселенську комісію, яка отримала доручення виселити із Замойського повіту на території Люблінщини місцеве населення: польське — на захід, а українське — до Грубешівського повіту. Замойський повіт планувалося заселити фольксдойчами сербськими, бессарабськими і польськими.

Уже в листопаді 1942 р. почали переселяти українців із Замойського повіту. За деякими даними, переселено було 1327 родин (7087 осіб), яких розміщували в Молодятицькій, Вербковецькій і Монятицькій волостях. У січні 1943 р. окупанти приступили до поголовного виселення польського населення з Уханя, Розкошівки, Волі Уханської та інших сіл Грубешівського повіту, заселяючи на їх місце українців із Замойського повіту, які в майбутньому мали охороняти німецьких осадників від нападу польських збройних угруповань²².

У ході акції виселення й осадництва окупанти свідомо намагалися викликати та підсилити антагонізм між поляками й українцями, що їм і вдалося. «Польське населення замість звернути свою боротьбу проти німців і їх планів переселення, — згадував Іван Фур, — мстилося на українцях, які не мали жодного голосу в гітлерівських планах, навівдорот мусили також покидати свої загосподарені посілости»²³. Восени 1942 р. на Холмщині відбувались сутички й убивства, жертвами яких стало близько 400 українців. Подібні акції, спочатку пов'язані із німецьким виселенням поляків Замойщини, продовжувалися і надалі, уже під гаслом «відплати за Волинь»²⁴. На думку Євгена Пастернака, німці не перешкоджали цьому, тому що вважали партизанські рухи, що винищували один одного, явищем, корисним в їх планах з ліквідації слов'янства.

Уже на рубежі 1942-1943 рр. розгорнули свою діяльність шість партизанських загонів. Польські військові угруповання здійснили свої перші напади на українських колоністів у Грубешівському і Томашівському повітах, розпочинаються бої в Любачівському, Рава-Руському й Сокальському повітах, які надалі розростаються і набувають масового характеру²⁵.

1943 р. приніс нове загострення між українцями і поляками. Зокрема, німці зуміли зіштовхнути їх між собою після того, як українська поліція за наказом ОУН перейшла у підпілля і влилася в УПА.

Навесні окупанти готували транспорт для відправлення молоді до Німеччини. Українській поліції було доручено стежити за

125

конкретніше німецької влади, яку повідомили про напад. Вони приїхали з перекладачкою, питали мене, чи міг би я впізнати тих учасників нападу. Звичайно ж, я нікого не бачив, бо прокинувся в останній момент нападу. Німці зробили кілька фото жертв, обіцяли що будуть шукати бандитів. Я ніби відчув з їхнього боку трохи співчуття. Вони поїхали і на тому все закінчилося.

Напад на мою родину здійснили бандерівці. Це, мабуть, не були близькі сусіди. Адже я був вдома ще три дні і вони могли мене легко вбити. Я спеціально не ховався. Один з сусідів, добрий знайомий батька, вивіз мене до Здолбунова. У мене з собою було багато цінних речей. Він міг мене вбити дорогою та забрати все собі. Це все було справді цінним. Однак він завіз мене в Здолбунів і таким чином, напевне, врятував мені життя. [...]

Люція Арчинська (дівоче прізвище Богдановіч) про події у поселенні Янова Долина (гміна і повіт Костопіль)

З 1927 року я мешкала в Яновій Долині Костопільського повіту, де була базальтова шахта. Янова Долина була в лісі. Перед війною це поселення розрослося, були збудовані прекрасні будиночки, дерев'яні у гуральському стилі, оточені лісами, а вулиці та тротуари були вкриті бруківкою.

Я жила з чоловіком та двома дітьми на вулиці Зет в будинку номер 4. У тому ж будинку мешкали батьки та мій брат. Мій батько, Броніслав

Богдановіч, працював в шахті бухгалтером, а мій чоловік, Вітослав Арчинські, працював інженером. Директором шахти був інженер Шутковські.

Наближався Великдень 1943 року і у наших домах все було приготовано до свята.

У ніч з Чистого Четверга на Страсну П'ятницю мене збудили крики та величезний відблиск пожежі, а також вигуки українців. Я збудила чоловіка та дітей. Наш будинок почав горіти,

втікачами. Проте цей наказ досить часто не виконували, зокрема його порушили у Здолбунові, в результаті чого поліцейську охорону було роззброєно, 12 осіб розстріляно, решту вивезено до Райху. У багатьох випадках поліцейські пости втікали зі зброєю. Загальне роззброєння ставало неминучим, тому ОУН наказала українській поліції зібратися в лісі, завдяки чому УПА одержала 5 тис. озброєних повстанців. Підтвердженням цього є, наприклад, повідомлення заступника командира радянського партизанського з'єднання у Житомирській області в Український штаб партизанського руху (УШПР) від 26 квітня 1943 р.:

“1. Всі шуцманські районні і сільські дільниці мали старших, що були членами підпільної організації, які готували людей, щоб з першого наказу бандерівського штабу піти у визначені місця для формування національної армії. 2. У 20 числах березня було одержано наказ бандерівського штабу (із Закарпатської України): всім поліцаям залишити свої шуцманські дільниці і піти на формування національної армії. 3. Дізнавшись про те, німці негайно почали арештовувати всіх українських поліцаїв, обеззброювати і розстрілювати. Але зробити це (повністю) німцям не вдалося, тільки поліція с. Повурії Маневицького району в складі 2 постерунків була арештована і розстріляна. При спробі арештувати і обеззброїти поліцію міста Ковеля остання вступила в бій з німцями. В результаті вбито 18 німців, поліція випустила всіх арештованих, а табори “трудової повинності” розпущено”²⁶.

Розлютовані німці заповнили вакуум польською поліцією, надаючи їй волю у “розрахунках” з українцями. По селах роз'їхалися карні експедиції. “Німцями видано наказ – обеззброїти українську поліцію і набрати польську, – повідомлялось у розвідзведенні штабу партизанських загонів Житомирської області від 4 травня 1943 р. – Мета – озброїти поляків проти “бульбівців” і проти партизанів”²⁷. Наприкінці травня це ж джерело знову інформувало, що “замість роззброюваної української поліції німці вербують у поліцію поляків”²⁸. У доповідній записці штабу партизанських загонів Рівненської області 28 травня зазначалося: “Німці почали допомагати полякам зброєю, створюючи одночасно польську поліцію замість української поліції, яка перейшла до націоналістів. У місті Колки поліція в даний час складається винятково з поляків. У південних районах області Дубно, Сарни, Млинів, Клевань і ін. німці озброюють поляків гвинтівками і кулеметами для боротьби проти партизанів і націоналістів, однак випадків виступу поляків проти партизанів ще не помічено”²⁹.

126

Різні джерела свідчать про жахливі злочини, які чинили над українським населенням польські шуцманафти. Учасник тодішніх подій Михайло Данилюк згадував: “Справа з поляками на Крем’ячечині стає щораз гіршою. Як пішла наша поліція в ліс, німці почали формувати нові відділи шуцманів у місті і містечках з поляків. Пішов туди різний елемент, а серед них і сини осадників, які горіли ненавистю до всього українського. Тепер починають брати участь в облавах на підпілля, у вивозі молоді в Німеччину, арештах. Дійшло до того, що деякі польські оселі дістали від німців зброю з припорученням, щоб стріляли кожного повстанця, навіть кожного підозрілого. Видали зброю полякам у селі Рибча біля Катербургу, а також всім осадникам біля шумських сіл. Поляки, що становлять мізерний відсоток населення повіту, оголосили нашим повстанцям війну. Це, безперечно, зажене їх у дуже незручну ситуацію”³⁰.

За даними штабу партизанських загонів Рівненської області, лише у травні 1943 р. польська поліція разом з німцями повністю спалили села Трипутні і частково Грані “як найбільш націоналістичні”³¹; 11 травня вони оточили село Цепцевичі Володимирецького району, “розбили націоналістів і забрали українську молодь для відправлення до Німеччини”³²; “повністю знищили с. Парцеровичі Степанського району, вбили багато українців, котрі не мають ніякого відношення до націоналістів”³³. Підпільна преса повідомляла, що багато поляків з-під Перемишля, Дембліна і Радомя весною 1943 р. добровільно зголосилося до німців та поїхало на Волинь, щоб там під маскою ліквідації українського повстання мордувати українське цивільне населення і в такий спосіб послаблювати український елемент. Тут же наводився такий факт: “14 липня 1943 р. сталася жахлива подія морду українського і чеського населення в с. Малин Острозького району Лубенського округу. Польська поліція й відділи узбеків під німецькою командою загнали людей до місцевої дерев’яної церкви, до шкільного будинку і до клунь і всіх їх живцем спалили. Страшний крик конаючих у вогні людей було чути за 5 км. Разом згинуло тут жахливою мученицькою смертю 850 осіб, українців і чехів”³⁴. Про злочини польських шуцманів під зверхністю окупантів свідчать і багато інших фактів³⁵.

Виникає закономірне питання: з якою метою окупанти створювали польські шуцманафти і загопи жандармерії? Навіщо вони подекуди підтримували польські бази самооборони? Численні факти свідчать, що це робилося для поглиблення українсько-польського конфлікту, який давав можливість нейтралізувати визвольну боротьбу обох народів, створити атмосферу підозри

127

а українець кричав: “Женька, підпалюй двері!”. Чоловік з восьмирічною донькою та шестирічним сином утекли через вікно, а я залишилася, щоби взяти щось з дитячого одягу, але у тому сум’ятті та з переляку нічого не взяла і також вискочила через вікно. Українець вистрілів і вцілів мені в ногу. Та рана є в мене і досі. Її неможливо загоїти. Коли мій батько побачив, що робиться, то відразу побіг будити сусідів навпроти, а мама з десятирічним братом побігла до нас у ліс. Коли батько вийшов з дому, українець був якраз коло дверей та напав на батька, вистрілів і спалив живцем на невеличкому городі коло входу в будинок. Сусіди, яких батько пішов будити, ховалися в пивниці і там згоріли. Їхне прізвище було Закашевські. Ховаючись в лісі ми бачили, як українці, яких приїхало везами дуже багато, обкрадали підпалені помешкання, ладуючи здобич на вози. Також ми бачили, як вони жорстоко знущалися з наших старих сусідів,

прив'язуючи до дерев, відтинаючи кінцівки, стріляючи в них чи підпалюючи.

Оскільки та пожежа та жахливе вбивство невинних людей, а також спалення батька, рештки якого ми були змушені залишити, не дозволяли залишатися бездіяльними, в якийсь момент, коли кати були зайняті, ми почали втікати, а точніше петляти лісом, плутаючи сліди, оскільки вся

Янова Долина була оточена українцями. Нарешті ми прийшли до ріки Горинь. Потім ми помандрували до бабці до Житиня.

Коло Янвої Долини були села, у яких жили поляки, але вони також були спалені та розграбовані, а населення вимордоване.

Я досі не знаю, хто врятувався і що сталося з замордованими. Де вони знайшли місце вічного спочинку?

Порятунок з тої пожежі та нелюдського мордерства я вважаю справжнім дивом [...].

і страху, контролювати настрої населення, реалізувати класичне гасло “розділай і владарюй”. Гітлерівці вирішили використати поляків для боротьби з українською збройною силою, що посилювала свій вплив в Україні, відновити за допомогою польської поліції постачання продовольства з українських сіл. Вони вбачали у польській самообороні стримуючий антиукраїнський чинник на селі, розуміючи, що УПА буде відповідати атаками.

Таку політику впроваджував, зокрема, райхскомісар України Еріх Кох, який відзначався надзвичайною жорстокістю, навіть на тлі нацистських функціонерів. “Хочу, – стверджував він, – щоби поляк при зустрічі вбивав українця, і, навпаки, щоб українець вбивав поляка. Якщо по дорозі уб'ють жида, буде те, що я хочу”³⁶.

На зацікавленість окупантів у розпалюванні міжнаціонального конфлікту вказував і командир польського повстанського загону Роберт Сатановскі. “Німці дали польській поліції повну свободу дій, – повідомляв він секретареві ЦК КП(б)У Хрущову 5 листопада 1943 р. На ґрунті ненависти до націоналістів за скоєні ними злочини і звірства польська поліція, підштовхувана на цей шлях німцями, мстить українському населенню взагалі. А як відомо, німецька пропаганда видає злочини націоналістів за справу рук радянських партизан і знаходить, треба визнати, відгук не лише серед поляків за Бугом, але й в частини поляків, які самі постраждали від націоналістів”³⁷.

Ставлення гітлерівців до українсько-польського протистояння певною мірою відображає відповідь сарненського окружного комісара на скарги поляків: “Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому допомагати не будуть”³⁸.

Однак цей нейтралітет був вміло награним. Так, на словах нацисти заявляли, що не підтримують антипольські виступи Тараса Бульби-Боровця, а насправді потайки підігрували його діяльності. Вони, наприклад, старанно фотографували погроми проти поляків і приписували їх партизанам і взагалі українцям, які, за твердженням німецької пропаганди, були ворогами польського народу³⁹. До речі, сам Бульба-Боровець усвідомлював, що “саме німцям залежить на тому, щоб між українцями і поляками не було згоди”, і у зверненні до польського народу в червні 1943 р. зазначав, що нацисти “при помочі своїх провокаторів стали українськими руками мордувати поляків, нібито за те, що поляки вирізують українців за Бугом”⁴⁰.

Як стверджувалось в одному інформаційному матеріалі польського підпілля за грудень 1943 р., окупанти у ставленні до українців здійснюють подвійну тактику. З одного боку, вони дивляться крізь

128

пальці на їхні антипольські кроки, а, з іншого, здійснюють при кожній нагоді напади на українські збройні загопи і тероризують населення. Наприклад, у селі Молодава за одного гітлерівця забито “30 бандитів” разом з родинами. Для цього було використано польську поліцію. Німецькі агенти, які свого часу були в УПА й організували погроми поляків, тепер упроваджувалися до лав українського народного козацтва⁴¹.

З вказаних вище міркувань німці не були зацікавлені у вигнанні поляків з Волині й подекуди підтримували їх бази самооборони, передусім у тих місцевостях, звідки вивозили збіжжя. Вони не бажали занархізувати становище, наприклад у Галичині, особливо у період наближення фронту, і “залізною рукою” стримували українсько-польський конфлікт у нафтових районах, які працювали на потреби фронту. “Німці не атакували польських таборів, не переслідували й упівських чи бандерівських ватаг, — писав Юзеф Кусьмерек. — Знаю від певних людей, котрі не симпатизують ні німцям, ані росіянам, що місцеві командири доозброювали польські табори, виділяли їм амуніцію і гранати. При цьому вони не керувалися гуманітарними міркуваннями. Польсько-українська різня, той шал убивств був їм на руку. Від тих самих певних людей знаю, що вони (німці) зверталися до Лондона з приводу десантів. Це давало б польській стороні переваги в озброєнні, що знівельовало б кількісну перевагу українців”⁴². Постачання зброї польським базам самооборони давало можливість стягати контрибуцію з підвладних їм територій, в той час як УПА позбавляла німців цієї нагоди на контрольованих нею землях.

Водночас у тих місцевостях, де поляки стали вже непотрібні для погромів, або де, маючи зброю, “занадто піднесли голову”, німці приступили до їх арештів, вивезень на роботу до Райху, розстрілів. Як свідчить “Хроніка подій на українських землях” за 1943 р., вони здійснили в кінці літа масові арешти серед польського активу у всіх містах Волині, підступно ліквідували озброєні польські відділи по т. зв. “опорних пунктах”, що їх самі ж перед тим озброїли. При цьому німці намагалися перед українцями звалити на поляків усю вину за криваві події на Волині. На зборах голів сільських управ поліцмайстри і ландвірти прилюдно закликали українців “бити ляхів, де тільки хто їх зустрине”. Облудно виступаючи в ролі “оборонців” українського населення від “польського терору”, окупанти обіцяли розстрілювати по десять поляків за кожного вбитого ними українця. Так, в місті Володимирі вони здійснили облави на польську інтелігенцію й розстріляли 150 польських поліцаїв. На їхнє місце завербували 350 українців⁴³.

129

Евеліна Хайдамовіч (дівоче прізвище Багінська) про події у колонії Ліпніки (гміна Бережне, повіт Костопіль)

Ліпніки – польське село в гміні Бережне, Костопільського повіту на Волині. Це було досить густо забудоване село, оточене колоніями, у яких мешкало переважно польське населення.

У січні 1943 року, коли вбивства польських родин українськими бандитами відбувалися все частіше, було організовано самооборону, а до села поступово почали стягуватися поляки, які мешкали в колоніях навколо.

Трагедія розпочалася 26 березня 1943 року о другій годині ночі. Село оточили, розпочалася страшна стрілянина, запалюючі кулі літали як зірки. Дерев’яні будови, накриті солом’яними стріхами, палали. Нечисленна самооборона села розуміла, що захистити село неможливо. Тому мешканців скеровували до центру села, щоби після цього вивести їх до мастки

Журно, що за 4 кілометри від Ліпник і де були німці.

На жаль, цей план не вдалося виконати повністю. Люди почали тікати у різних напрямках. Їх вбивали у страшний спосіб. Люди гинули від куль, багнетів, сокир, у вогні палаючих будинків, до яких людей кидали через вікна, в криницях.

Загалом загинуло 182 особи. Ми зі всією родиною вибігли з дому до меліорційного рову, який вів до переліску. Ми не встигли відійти далеко, бо там вже чекали бульбівці і кричали: “Куди, польська морда? Тут вас виріжемо!” Ми не мали іншого вибору, як повернутися до рову. За нами побігли і бандити. Вони стріляли та кидали гранати.

Загинула моя сестра, а мій син, якому було два з половиною роки плакав, що його болить ручка. Я обернулася, щоби подивитися де він, а також поглянула у напрямку села, і тут куля пробила мені голову. Я втратила зір. Однак, я чула дитину, що кликала на допомогу. Тому я покляла семимісячного сина між вбитими, а сама пішла і взяла з рук мертвої

Німецькі служби стежили за розвитком української самооборони і засилали провокаторів як до неї, так і у провід польського підпілля. Можна припустити, що спробу порозуміння між українською і польською сторонами спаралізувала німецька агентура в польському підпіллі⁴⁴.

Своєрідну оцінку ролі Німеччини в українсько-польському протистоянні знаходимо у прокомуністичній пресі. Так, у центральному органі організації “Народної Гвардії”, газеті “Боротьба”, зазначалося: “З відразою та ненавистю дивляться український та польський народи на дурних Грицьків з української поліції, які накривають головою для Гітлера, мордують польське населення, та на катів з польської жандармерії, яка проводить масові езекуції над українським населенням Волині. З погордою та гнівом придивляються українські та польські народи до націоналістичних бандитських ватажків, які проголошують гасло польсько-української бойні, та політичних ватажків з Українського центрального комітету і Польського опікунчого комітету, які від лютого ворога приймають гроші на допомогу жертвам цієї безглуздої бойні, спровокованої цим же підлим ворогом”⁴⁵.

Аналізуючи причини загострення українсько-польських відносин на Волині, Микита Хрущов упевнено заявив у червні 1943 р.: “Моя думка, що усе це справа рук німців”⁴⁶.

Про віроломну тактику окупантів стосовно польських баз самооборони і українсько-польського конфлікту свідчить і “Доповідна записка про ставлення польського населення до німців”, підготована начальником управління НКГБ Львівської області на ім’я секретаря обкому КП(б)У Івана Грушецького в липні 1944 р. У ній, зокрема, зазначалося: “Характерно, що при зверненні поляків до німців за допомогою від розбою бандерівців, німці рекомендували їм створювати загони самооборони, але у видачі зброї відмовляли, а коли поляки самоозброювалися, то каральні загони СД й інші при виявленні зброї у поляків розстрілювали їх як партизанів”⁴⁷.

У 1944 р. нацисти продовжували експлуатувати українсько-польське протистояння. Про це свідчить і такий документ польського підпілля, як травневий “Рапорт зі східних земель”. “Потрібно впевнено стверджувати, — зазначалося в ньому, — що німецький окупант ані на Волині, ані на території Східної Малопольщі не надав захисту полякам, ставився до польського мучеництва байдуже і навіть немає сумніву, що злочинну акцію (мова йде про українсько-польську різню — В. Т.) вважав як таку, що йому на руку”⁴⁸. Водночас, стверджувалося у рапорті, німці підтримали польську самооборону і дали навіть трохи

130

зброї й амуніції. “Стосовно українців були, правда, безпланові, хаотичні і завжди запізнілі паціфікації, різні репресії, декого з українців розстріляно”.

На роль Німеччини в українсько-польському конфлікті певною мірою проливають світло і контакти центрального проводу ОУН з нацистськими спецслужбами весною 1944 р., під час яких обговорювалися можливості на певних умовах військового співробітництва в боротьбі проти спільного ворога – більшовизму, а також українсько-польські відносини. Як свідчать німецькі джерела, український представник Герасимовський (Іван Гриньох) під час другої зустрічі 23 березня від імені бандерівського керівництва запропонував, зокрема, нібито таке:

“1) ОУН готова негайно припинити будь-яку діяльність, що наносить шкоду німецьким інтересам, і будь-який терор проти поляків. Стосовно терору проти поляків, то ОУН свідомо погодилася передати у віддання безпеки вирішення всіх питань, пов’язаних з польськими провокаціями і терористичними актами в населених пунктах і містах. ОУН, зі свого боку, буде надавати поліції лише інформацію й докази про провокації і терористичні акти і спокійно чекати, доки поліція безпеки вживе необхідних контрзаходів.

2) ОУН (група Бандери) зобов’язується надавати в розпорядження поліції безпеки усі розвіддані про більшовизм, комунізм і про польський рух опору”⁴⁹.

Правда, ОУН залишала за собою право здійснювати відплатні акції за межами населених пунктів, у лісах і т. ін.

Виходячи з цих контактів, можна припустити, що підняття німецькою стороною питання українсько-польського конфлікту пояснювалось її бажанням спрямувати усі зусилля ОУН і УПА проти Червоної армії і радянської партизанки, а вказаний конфлікт відволікав українські збройні формування від цього, розпорощував їх сили в боротьбі проти поляків. Однак фронт нестримно наближався; окупанти відступали; колаборанти втікали на Захід; УПА і АК готувалися до зміни умов дії.

Тепер розглянемо роль СРСР в українсько-польському конфлікті. Відомо, що 17 вересня 1939 р., коли Червона армія перейшла кордони Західної України і польські війська були вже фактично розбиті, радянські літаки розкидали звернення, яке, зокрема, заклиало: “Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів”⁵⁰. Як слушно зауважив Мирослав Прокоп, це був відкритий заклик до нищення польської меншини, бо йшлося не про польських поміщиків, оскільки гніт, який терпіли західні українці,

131

сестри Зосі старшого, який, як виявилось, був двічі поранений в ручку. Після цього я, повзучи поміж трупами, повернулася з ним до молодшого. Кілька разів я відчувала тілом гранати, які не вибухнули. У певний момент я почула голоси: “Туди, там є ще живі!”. Цей голос був мені знайомий. Це був голос українця з нашого села, одного з керівників. Я почала його благати, щоби не вбивали дітей. Він впізнав мене, бо працював з моїм чоловіком в сільраді, і сказав мені, щоби я не боялася. Однак я почула тупіт тих, хто надбігав і слова: “Будемо переколювати – куль шкода”. Я знову стала благати, аби не вбивали дітей. Українець, який стояв поруч, заспокоїв мене, а тим, хто надбігли сказав, що тут вже немає нікого живого. Вони пішли геть, він також. Я залишилася з дітьми поміж замордованих. У мене була прострілена голова і я нічого не бачила. Куля зачепила череп, а у хустині, яку я мала на голові було вісімнадцять дір. Мешканці Ліпнік, яким вдалося

втекти до маєтку Журно, звернулися по допомогу до німців, однак ті відмовили. Лише поляк перекладач вийшов з автоматом на водонапірну башту та почав стріляти в напрямку села. Він врятував нам життя, адже нападники подумали, що то їдуть на допомогу мешканцям села та у сум'ятті втекли, залишаючи поранених та вбитих.

Чоловік знайшов нас лише зранку.

Тоді обкрутили мені голову рушником. Я була санітаркою, однак зараз саме я потребувала допомоги, адже залишилася без очей. Мене та інших поранених посадили на віз, у який запрягли сполошених погромом коней, яких вдалося зловити, та відвезли нас до лікарні в Бережному. Лише там, за мурами лікарні, я змогла прийти до тями і зрозуміла, яку страшну ніч я пережила. Загинули найближчі, я втратила очі, діти ще маленькі, дім згорів, у нас не залишилося нічого, ми на межі жебрацтва.

Ми вижили, але до Ліпник не повернулися. Ми дісталися до Костополя, а звідти нас переселили до

був не стільки соціальний, але передусім національний. Коли зважити, що заклик з'явився тоді, коли Польща була вже майже розгромлена, а Західну Україну захопили більшовики, то стане ясно, що будь-який виступ проти поляків завдав би шкоди українцям. Такий виступ ще більше б загострив відносини між ними — і саме тоді, коли обидва народи потрапили під ярмо спільного ворога. На щастя, не дивлячись на утиски, яких зазнало українське населення за двадцять років перебування у складі Польщі, воно не піддалося на цю сталінську провокацію⁵¹. Відступаючи від східного кордону, польське військо зіштовхувалося з диверсійно-саботажними групами, до складу яких входили також і українці. На думку деяких істориків, цими групами, як правило, керували спеціально навчені офіцери НКВД, закинуті на польську сторону з Радянського Союзу. Вже 1938 р. вони проходили вишкіл у десантних військах. Не виключено, що цю підготовку здійснював Комінтерн.

Як відомо, сталінське керівництво свій похід за оволодіння Західною Україною подавало як визвольну місію, скеровану на захист українського населення, що проживало на території Польщі і роками терпіло соціальні і національні утиски з боку польського уряду. А відразу після вступу на ці землі радянських військ наводило ще один аргумент — вимога соборності України: трудящі західно-українських земель матимуть змогу здійснити свою віковичну мрію про возз'єднання в єдиній українській державі.

У умовах морального піднесення українського населення та патріотичної ейфорії, викликаних ліквідацією польського режиму, радянська влада інспірувала проведення виборів до Народних Зборів, які б законодавчим порядком вирішили питання про майбутній суспільний лад і державну владу на території краю. Стосовно національного чинника, то представництво польського населення серед депутатів Народних Зборів було непропорційно низьким і становило 3 відсотки проти 92,2 відсотків українців. Так закладалася бомба суспільного невдоволення і прихована образа польської меншини, яка неодмінно мала негативно позначитись на взаєминах представників обох націй⁵².

У початковий період німецько-радянської війни, 30 липня 1941 р., між урядами Владислава Сікорського і СРСР було укладено договір, стаття 1 якого визнавала радянсько-німецькі угоди стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу. Проблема майбутніх кордонів стала предметом обговорення на другій радянсько-польській зустрічі 4 грудня 1941 р. — під час прийому в Кремлі, влаштованого Сталіним на честь генерала Сікорського⁵³. На

132

цій зустрічі було порушено, зокрема, питання про майбутню державну приналежність Львова. Проте, коли польський прем'єр перепитав радянського лідера, чи він не знав раніше, що Львів — це польське місто, той відповів: “Так, але ви змушені будете сперечатися за нього з українцями”. Як стверджував у своїх спогадах присутній на переговорах Владислав Андерс, він намагався “відрадити” Сталіна від намірів залишити Львів в УРСР, використовуючи такі старі аргументи як от: “германофільство багатьох українців”, клопоти, яких вони завдали полякам і можуть завдати більшовикам. Відповідаючи полякам, що це були їхні українці, “а не наші”, Сталін намагався використати цей аргумент як “поєднавчий” для Польщі і Радянського Союзу: “Ми їх спільно знищимо”⁵⁴. Владислав Сікорські, як випливає з мемуарів, відмовився продовжувати в цьому руслі розмову, заявивши, що “мені йдеться не про українців, а про територію”⁵⁵. Отже, ніби між іншим, кремлівський можновладець наголосив на тому, що серед чинників, які об'єднують поляків і більшовиків, висувається спільне завдання “винищення тих українців”.

Упродовж усієї війни радянські партизанські й диверсійні загони одержували з Москви завдання постійно інформувати про настрої польського населення. Вони вважали ворогом польське підпілля, яке визнало еміграційний уряд у Лондоні, і планували його знищити. Водночас в умовах драматичного міжнаціонального протистояння на Волині і Східній Галичині та наявності динамічного українського самостійницького руху вони здійснювали неагресивну тактику, а подекуди спільні дії з відділами АК. Керівництво партизанським рухом ставило собі за мету використати антинімецькі настрої поляків для розпалювання партизанської війни і протидії українському націоналістичному підпіллю. Наявність прихильних стосунків між радянськими партизанами і місцевою польською меншиною вельми ускладнювало ситуацію на західноукраїнських землях, оскільки їхня співпраця поглиблювала українсько-польське протистояння. Оскільки українське населення краю радянської влади не сприйняло, то більшовики намагалися використати польські колонії і села як базу для партизанських операцій, відповідальність за які несла потім переважно місцева українська більшість. Це одна з причин конфлікту на Волині⁵⁶.

Слід сказати, що стосунки між поляками і радянськими партизанами були неоднозначними. В одній місцевості польське населення постачало їм продовольство, надавало потрібну інформацію. В іншій — відбувалися збройні сутички. Згідно з мемуарами Тараса Бульби-Боровця, у польських селах і хуторах червона

133

Квідзина, де ми виховали трьох синів. Третій народився вже в Квідзині. Вбитих у Ліпніках поховано у спільній могилі поряд з Народним Домом. З найближчої родини загинули: батько – Адольф Багінські (76 років), сестра – Софія (20 років), братова – Антоніна (47 років), її син Метек (17 років), а з дальшої родини близько 50 осіб.

(Опубліковано у «Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945» // Warszawa 2000)

Переклав з польської Олег Демків

**Спогади командира
“Поліської Січі”
Тараса Боровця (“Бульби”)
про перебування
у концентраційному таборі
Береза Каргузька
[1934 – 1935 роки]**

З польською поліцією я був “знайомий” ще з молодості. Що де не робилося б на всьому Поліссі – усе приписувалося мені. Вічні обшуки, арешти та “Іванова хата” [в’язниця] були моїм хлібом насущним. Я мав надію, що коли ми працюємо з рамени УНР, як польської союзниці проти ССРСР, то поляки не будуть нам перешкоджати, навпаки, – ще будуть нам допомагати. На жаль, такої далекозорної політики в поляків не було. Коли йшлося про поборення української національної ідеї, то польські чинники завжди виявлялися ревними союзниками московських властей. Хоч експансія московської імперії та її п’ятої колони – компартії – постійно загрожувала існуванню Польської

партизанка знайшла вірного союзника, що дав їй притулок, харчі, зв’язкові та передавальні пункти і засоби транспорту. А на квартирах польських мешканців у містах більшовики мали явочні квартири та кур’єрів і шпигунів для радянської розвідки від поляків. Більшовики масово мобілізували у свої загони поляків, які разом з ними воювали проти “Поліської Січі”⁵⁷. “Село Бобровську Рудню (польське село, район Березно Костопільського округу), – згадував командир партизанського загону “Переможці” чекіст Дмитрій Медведєв, – ми жартома називали своєю “столицею”. Тут був центр нашого відділу. А кругом по великих селах були наші “маяки”. Наша “столиця” добре охоронялася. Кругом були розставлені пости. Разом із нашими бійцями на них стояли місцеві мешканці з молоді. Це було дуже безпечно. Місцеві люди відразу розпізнавали чужих прохожих”⁵⁸.

Правда, Медведєв не згадав, що коли пізніше в Бобровську Рудню нагрнула велика експедиційна німецька група з Житомира, то він замість того, щоб боронити її, втік зі своїм загonom, а вранці німці спалили всю “столицю” та перестріляли її населення⁵⁹.

Інший партизанський загін під командуванням Миколая Прокоп’юка діяв в районі Цуманських лісів і тісно співпрацював з найбільшою польською базою самооборони в селі Пшебраже. 31 серпня 1943 р. партизани загону спільно з місцевими поляками розбили одне з міцних угруповань УПА. У подальшому ця база витримувала атаки УПА лише завдяки допомозі радянських партизан. Ставлення останніх до поляків і польсько-українського конфлікту певною мірою впливає зі звіту Прокоп’юка про бойову діяльність загону. “У самому питанні про міжусобицю, спровоковану гітлерівцями між українськими і польськими націоналістами, керівники села Пшебраже, на жаль, відігравали нерозумну роль. Будучи осадниками і членами союзу осадників, вони ототожнювали націоналістичні банди ОУН-УПА з усім українським народом, на який дивились не інакше як очима свого колишнього воєводи Юзевського. Одна із заслуг радянських партизанських загонів полягала в тому, що ними присікалися спроби націоналістів з того й іншого боку надати подіям народний характер, особливо як і спроби вимістити злобу на ні в чому не винному місцевому польському і українському населенні. З моменту нашого прибуття в район Пшебража вилазки польського гарнізону проти українських сіл припинились”⁶⁰. Отже, як впливає з цього звіту, польські бази самооборони здійснювали наступальні акції як превентивного характеру, так і у відповідь на напади УПА. Радянські партизани підтримували й інші польські бази самооборони.

134

За деякими даними, у центрах самооборони Волині і Східної Галичини пережили трагічне протистояння близько 70 тис. осіб⁶¹.

Що стосується Галичини, то тут, як згадував Володимир Кубійович, “спокійні часи закінчились після рейду більшовицької партизанської групи Сидора Ковпака у липні 1943 р. [...] Ковпак залишив в Галичині своїх агентів, розбухав пристрасті українців і поляків; дійшло до чимраз частіших актів взаємного терору між українцями, поляками і німцями [...]. Ще більше втрат, ніж у Галичині, ми понесли на Холмщині й Підляшші, де, безперечно, під впливом більшовицьких агентів дійшло до кривавих сутичок між українським і польським населенням”⁶².

Численні факти свідчать, що партизанські загони, керовані більшовиками, займали беззастережну ворожу позицію стосовно УПА, з якою воювали навіть активніше, ніж з німецькими загарбниками, брутально пацифікуючи при цьому українські села і винищуючи населення. Отже, вони були зацікавлені у залученні поляків на свій бік і у розпалюванні українсько-польського конфлікту. Як слушно зауважив Микола Сивіцький, “поляки боялися України на Східних Кресах, совети ж боялися її всюди, звідси походила польсько-радянська співпраця — і польсько-українська різанина”⁶³.

Не виключено, що у зв’язку з цим кремлівське керівництво було стурбоване розвідзведенням *Українського штабу партизанського руху (УШПР)* від 22 червня 1943 р. такого змісту: “За даними на 18.6.43 р. помічається різка зміна відношення українських націоналістів до поляків. Раніше націоналісти палили польські села і знищували поляків; останнім же часом вони закликають поляків до спільної боротьби проти більшовиків і німців, заявляючи, що у розстрілі польських полонених офіцерів були зацікавлені і німці, і більшовики, маючи за мету знищення верхівки польської армії. У зв’язку з цим ставлення польського населення до радянських партизанських загонів значно погіршилось. Якщо раніше поляки організовували свої партизанські загони, які ставилися до радянських партизан добре, то останнім часом польське населення стало на шлях невтручання”⁶⁴. Про те, що “серед польського населення відчувається приховане недовір’я до партизан, і є випадки відходу поляків з партизанських загонів”, повідомляло командування об’єднаних партизанських загонів Рівненської області Микиті Хрущову і Тимофію Строкачу 28 травня 1943 р.⁶⁵

У зв’язку із згаданим вище документом виникає закономірне питання: чи не підштовхували подібні тривожні повідомлення керівництво червоних партизанів до здійснення провокацій на зразок

135

держави і навіть самій польській нації, однак поляки скорше вбачали свого головного ворога в незалежній Україні. Цей погляд довів до того, що Польща зрадила Україну в 1920 році, підписуючи мир із більшовицькою Москвою у Ризі. Керуючись такими мотивами, Польща за весь час свого незалежного існування всіма силами поборювала український національно-визвольний рух, вбачаючи у ньому найбільшу небезпеку для себе. Екзильний уряд УНР і багато діячів з політичних партій намагалися усіма силами переконати компетентні польські чинники, що така політика доведе до національного самогубства Польщі. Але даремні були зусилля. Поляки вважали свою державу “світовою потугою”, хоч її роз’їдали ізсередини проблеми національних меншин.

Поневолені та гноблені польською реакцією національні меншини, ясна річ, боролися як могли. На терористичні акти та пацифікації відповідали контртерором, саботажами та дошкульною антипольською пропагандою.

Росли хвили арештів, збільшувалося число шибениць. Дійшло до того, що влітку 1934 року “демократична” польська держава відважилася у мирному часі заснувати концентраційний табір у Картузькій Березі, на Поліссі, за сталінсько-гітлерівським зразком. Це був акт найбільшої ганьби Польщі маршала Пілсудского.

У червні 1934 року польське радіо повідомило, що у Варшаві хтось застрелив міністра внутрішніх справ Броніслава Перацкого. Поляки говорили, що це робота українських терористів. В одну хвили літня атмосфера стала нестерпно гарячою.

Закокотіли друкарні по всіх комісаріатах та станицях поліції. Загули радіоприймачі та телефонні апарати. Пішли в хід автомашини та мотоцикли, переповнені озброєною до зубів поліцією.

Я прийшов на обід із кар’єра в Мочулянці [Т. Боровець був власником гранітного кар’єру та невеличкої фірми з виготовлення надгробків. – А.П.]. Не встиг ще сісти за стіл, як хтось постукав у двері. Входить комендант поліції з трьома

тих, коли радянські підрозділи, видаючи себе за УПА, нападали на польські села, вбивали населення, причому, такі акції були найкривавішими, оскільки після них не повинно було залишитись свідків, здатних демаскувати провокацію аби пізніше уже у ролі більшовицької партизанки знаходити підтримку поляків на цих територіях. Адже, очевидно, не випадково через місяць після процитованого розвідзведення УШПР, 28 липня 1943 р., з’явилося звернення Волинського окружного делегату уряду Польської Республіки до поляків. Описуючи комуністичну тактику стосовно польських баз самооборони і українсько-польського конфлікту в цілому і вказуючи на її схожість з німецькою, у ньому зазначалось: “більшовики приходять у польські села, пропонують допомогу самообороні, а натомість забирають польську молодь у свої партизанські загони. Якщо це їм не вдається, вони сіють паніку серед населення, крадуть у поляків, які обороняються, зброю і людей. Тихенько втікають до лісу, а через кілька днів їх можна вже бачити на чолі банд, які налітають на те ж саме польське населення [...] Німець і москаль роздмухали антипольську пропаганду. Вони примножують, збільшують стократ, перебільшують до колосальних розмірів невеличкі непорозуміння і польсько-українські суперечки. Нацькувати, роздразнити, спрямувати одного проти іншого, створити духовний кордон між поляками й українцями. Створити на довгі роки привід для боротьби, запрягти й використати найманих злочинців. У поляків й українців вони зміцнюють почуття образи, розпалюють в їхніх душах ненависть, жагу помсти і відсічі [...] і притому руками українців знищують польське населення. Одночасно і німці, і москалі роблять клоунівські жести, представляють, що хочуть допомогти полякам, хочуть їх захистити”⁶⁶.

Підтвердженням віроломства більшовиків, їх прагнення роздмухати українсько-польський антагонізм, поживитись на звичайних грабунках стали зізнання одного з керівників більшовицької розвідки О. Чхеїдзе, “Чапаєва”, який діяв на Волині. “Поляки давали нам поміч і охорону. Робили це з патріотизму, з ненависти до німців і до українського народу, – свідчив він. – Щоб загострити ще більше польсько-українську ворожнечу, наші партизанські відділи мали виконати під виглядом “бандерівців” кілька особливих акцій проти польського населення, щоб могли після того виступити у боротьбі того ж населення перед “бандерівським” терором і в такий спосіб ще більше зв’язати поляків з нами. Знаю, що такі акції були проведені одним нашим відділом з доручення Топкар-Сауре [?] і мали повний успіх, хоч відділ цей переступив дозволені інструкціями методи і знищив поляків м. ін. у церкві”

136

Михайло Демкович-Добрянський навіть цікаві свідчення радянського розвідника П. Крука про те, як готувалися спеціальні групи з вельми досвідчених людей, які потім виступали як вояки УПА і вояки АК на Волині. Ці групи повинні були одночасно вдарити по полякам і українцям, нещадно вбиваючи і знищуючи людей, які були шановані в суспільстві і водночас не мали жодних політичних претензій. Вбивства мали бути безглуздими, але з проголошенням гасел українських, а в іншому випадку польських. Незабаром у дію вступали месники і оборонці обох національних інтересів. Між тим, групи переодягнених енкаведистів перекидали в інші райони. Їхнім завданням також було будь-що перешкодити українсько-польському порозумінню⁶⁸.

Згідно з мемуарами командира польського партизанського загону Миколая Куницкого, його підлеглі, переодягнені у мундири УПА, палили українські села, вбивали і розстрілювали їх жителів⁶⁹. Згадуваний вже Дмитрій Медведєв у своїх мемуарах *Сильні духом* зазначав, що один з його відділів під керівництвом Бориса Крутикова 5 січня 1944 р. розпочав перехід через Волинь і частину Львівщини, видаючи себе за вояків УПА. “Вести себе треба так, як і личить націоналістам, -нахабніше, - повчав партизанів комісар загону Стехов. — Де потрібно, забирайте в селах підводи, продовольство”⁷⁰. Можна припустити, що частину акцій, вчинених тоді проти поляків, здійснили провокаційні групи НКВД. Станом на 20 червня 1945 р. у західних областях України діяло 156 таких спецгруп із загальною кількістю учасників 1783 осіб⁷¹.

Злочинна діяльність похідних спецгруп немало спричинилась до ще жорстокішого протистояння між українцями і поляками. Вже на еміграції 1945 р., як вказував Євген Пастернак, зв’язкові старшини польської армії при Головній Квартирі американських збройних сил в Європі у Франкфурті-на-Майні стверджували, що взаємний терор між українцями і поляками був спровокований більшовицькою агентурою у провіді обидвох повстанських армій⁷².

Співпрацюючи з польською самообороною, АК, керівництво радянського партизанського руху дивилося на них як на тимчасових, тактичних союзників. Тим більше, що усунення польського населення із західноукраїнських земель фактично було вигідне Кремлю, оскільки зменшувало проблеми на території, яку він не збирався повертати Польщі після війни. За деякими даними, в територіальні організації ОУН на Волині неодноразово проникали радянські агенти. Саме від них найчастіше виходили заохочення до вбивств поляків⁷³.

Один із шляхів залучення поляків на свій бік у боротьбі проти

137

поліцаями.

– Пане Боровец! В імені права – ви арештовані! – Ляснули “бранзолети” [наручники] на зап’ястях. Обшук помешкання. Відхід на поліційну станицю. Протокол. Етап пішки в напрямку Рівного. По дорозі “доціплюють” до мене нових арештантів. Наше “товариство” росте. Росте число супроводу.

До Рівного нас пригнали на третій день. Число закованих по двоє та злучених між трійками ланцюгом зросло до 23 людей. “Вбивають” у переповнений підвал першого комісаріату на вулиці “3-го мая”.

Допити в поліції. Допити у слідчого. Допити у прокурора. Тіснота. Духота. Гуми... Спирт у легені через ніздрі... Олівці... Двері... Дошка... П’яти...

– Кажі, хто ще належав до вашої банди? Кажі, бо все одно ось тут у мене виригаєш усі легені!.. Я з тебе киші вимотаю! Кажі!..

– ?..

– А-а-а! Тобі хочеться самостійної України? Міністром або генералом хочеш бути? Ми з тебе зробимо маршала! Ха-ха-ха!..

І так тиждень, другий, і третій...
 Нічого не “видушили”.
 Тюрма на Грабнику. Відпочинок...
 За чотири тижні – етап. Куди? В
 Березу. Всі тюрми та підвали
 переповнені народом. Мало місця.
 Треба знайти всі старі військові
 казарми на польських багнах...
 До етапу в Березу мене сковують із
 туберкульозним студентом Геннадієм
 Янкевичем. Марш на станцію. Плач
 жінок... Перебігання товаришів. Якись
 знаки... До нашого купе вводять ще
 кілька пар та одного “особняка” із
 Здолбунова, Андрія Кисіля. Потяг
 рушив...
 – Картузька Береза! Виходь!..
 Довга колона скованих по двоє
 людей. П'ятикілометровий марш від
 станції до містечка. Червоні казарми.
 Дроти. Кулеметні гнізда. Сторожі.
 Маса поліції. Рух, наче на фронті...
 Дротяна брама, наче паща потвори,
 відчиняється. Поглинає мізерні, худі,
 брудні й непоголені постаті, наче
 мух...
 – Стань очима до стіни! Розбирайсь
 наголо! Скоро! Бах, бах, бах!..
 Гумою по голові... По спині...

німецьких окупантів і українських формувань радянське керівництво вбачало у створенні польських партизанських загонів на Волині. Досліджуючи це питання, Володимир Сергійчук виявив та опублікував низку цікавих документів і матеріалів, які проливають світло на кадрове забезпечення керівництва польських загонів. Так, директива від 5 травня 1943 р., підписана Хрущовим, дозволяла таке: “Дати поляка, якщо немає, то, хто володіє польською мовою, — назвати поляком”. Закономірно, що керівними кадрами могли бути лише ті, які ще в довоєнний час пройшли перевірку НКВД на лояльність до радянської влади і повинні були беззастережно виконувати волю московського центру. Один з них, якийсь Збігнев Коханський, котрий “виховував” доручену йому головрозвідку в дусі мародерства, пияцтва і національної ненависти до українців без розбору, у п'яному вигляді кричав публічно, що він “ставленик НКВД, має особливі повноваження і не повинен підкорятися нікому”⁷⁴.

Інший польський партизан, С. Антонович, звернувся з проханням до командира польського загону Роберта Сатановського, котрий був у дружніх стосунках з Хрущовим, “не говорити полякам на окупованій німцями території Польщі, що він співпрацює з органами НКВД”⁷⁵. До речі, сам Сатановскі в інформаційному повідомленні на ім'я Хрущова від 5 листопада 1943 р. обґрунтовував необхідність створення польських партизанських загонів тим, що, по-перше, українські націоналісти при нападі на польські села видають себе за партизанів, по-друге, що німці видають провокаційні листівки, адресовані бандерівцям і бульбівцям, але призначені полякам для прочитання, в яких українських повстанців називають агентами Москви. Чітко вказуючи на мету створення таких загонів, Сатановскі зазначив: “Пропаганда ця потерпить крах, якщо з'являться польські партизанські загоны, які, отримавши допомогу від Радянського Союзу, боротимуться проти німців і націоналістів за вільну незалежну Польщу”⁷⁶.

Начальник УШПР Тимофій Строкач, виконуючи директиви ЦК КП(б)У, 8 травня 1943 р. передав розпорядження в ліси Волині: “Польські загоны організувати можна, і чим більше, тим краще”⁷⁷. Критикуючи командира партизанських загонів Рівненщини Василя Бегму за недооцінку цього завдання, Хрущов вимагав від нього наприкінці вересня цього ж року: “Всіляко сприяти організації польських загонів”⁷⁸. Усвідомлюючи значення польського елемента на Волині, заступником Бегми з польських питань було призначено польського комуніста Юзефа Собесьяка.

Незабаром в УШПР пішла інформація про створення

138

польських партизанських загонів. Так, командир партизанського загону Іван Шитов повідомляв у червні 1943 р. про те, що в районі його розміщення в 14-ти польських селах організовані загони до 600 осіб, для об'єднання і керівництва якими виділено працівника штабу. “Українські націоналісти, — додав, — щоденно налітають на ці села, але поляки [...] відбивають атаки. Настрій поляків бадьорий, вони заявляють: “Коли б нам зброя, то ми поставили б під рушницю до 15 тис. осіб Краще Радянська Польща, ніж німецька колонія”⁷⁹.

З донесень радянських партизанів в УШПР випливало, що червона польська партизанка займалася мародерством. Зокрема, загони Сатановського йшли на господарські операції в українські села і там забирали продукти, майно, репресували населення. А українці сприймали їх як поляків, не розрізняючи в тій панічній ситуації, чи це комуністичні, чи патріотичні поляки. Це також не варто забувати, коли йдеться про використання більшовицькою владою польського населення⁸⁰.

За одними даними, радянський партизанський рух змобілізував до своїх лав близько п'яти тисяч місцевих поляків⁸¹, за іншими від 5 до 7 тис.⁸² Поляки вступали до радянської партизанки не з ідеологічних мотивів, а з практичних, часто шукаючи захисту від бандерівців. І вже в загонах починалась ідеологічна обробка. Вони брали активну участь в боротьбі проти українських повстанців, а, отже, сприяли поглибленню українсько-польського протистояння. “На всьому Поліссі та великій частині Волині, — розповідав очевидець, — літом 1943 р. витворилася така ситуація, якої собі бажав Сталін. Вночі кругом заграва, бо бандерівці випалюють майно поляків та бульбівців як зрадників. Вдень кругом заграва, бо німці з поляками й узбеками випалюють українські села та вистрілюють народ за бандитизм. Іншої ночі більшовицькі партизани з поляками допалюють решту українських сіл, що їх не випалили німці за дня. Куди не глянь — вогонь. Куди не повернись — трупи і кров”⁸³.

Усвідомлюючи небезпеку такого розігрування польської карти Москвою, представник польського уряду на Волині влітку 1943 р. у зверненні до поляків застерігав: “Співробітництво з більшовиками є таким же злочином, як і співробітництво з німцями. Вступ до радянських партизанських загонів є злочином. Жоден з поляків не повинен там перебувати”⁸⁴.

Позитивні наслідки партизанського співробітництва сприяли виникненню нового, другого, елементу такої співпраці. Після переміщення фронту на захід радянська влада для зміцнення свого становища на західноукраїнських землях вдалася до створення

139

Чоботом у “хвостик” [по геніталіях].
Перетрясають до рубчика весь одяг з білизною. Усі приватні речі відбирають. Видають полотняну білизну і з того ж самого полотна “уніформу” з круглою шапочкою. Дерев'яні черевики з передками з білої сириці...
– Бігом руш! Впади! Руш! На бігу сядь!..
Бах, бах, бах... Гумою... Чоботом...
Поліном... Чим попало...
Суша сириця врізується аж до кісток на ногах. Кров... Пиллога... Грязюка...
– Бігом руш! Впади! Сядь! Жабки! Кавалерія! Струнко! Мухи! Збірка! Раз, два, три! Стій, ані мур-мур!.. Ах, ви, банда гайдамацька! Це у вас така збірка? Я вам... ваша мати, покажу, як рухатись!..
Бах, бах, бах! Гумою... Гумою...
Гумою... По головах... Через голови... По очах... По окулярах бородатих професорів та священників... Усіх однаково...
Все – по свистку. Митися – бігом! Від миття – бігом! До вбиральні – бігом! На сніданок – бігом! До роботи – бігом! На збірку – бігом! Обідати –

бігом! Від обіду мити посуд – бігом!
З чистим посудом – бігом! Вечеряти –
бігом! Від вечері – бігом! Їсти гарячу
юшку – бігом! Поки останні одержали
пайки, перші все з'їли. Свисток. Бігом
до води! По обох боках усіх проходів
стоять поліцаї з гумами та палюгами.

Бігом!.. Бах, бах, бах! Кого
запірвуть... Маса живого м'яса...
Кожний над головою несе посуд. Лізе
один на одного. Гаряча юшка тече по
головах та спинах людей.

– Бігом!.. Бігом!..
Бах, бах, бах!..

Хтось падає. Його толочать сотні
дерев'яних черевиків. Падає другий,
третій, четвертий, п'ятий... Росте ціла
копиця живого м'яса. По ній сунуть
сотні черевиків. Нараз копиця росте
аж до стелі. В одну мить спадає і
розлітається... Все по свистку...

Десяток потолочених старих та
інвалідів лежать нерухомо. До них
підбігають поліцаї з гумами та
палюгами.

– Бігом!.. Бігом!..

І так цілий день. І так цілий тиждень. І
так другий місяць, третій, четвертий,
п'ятий, шостий, сьомий, восьмий,
дев'ятий...

польської міліції – явища малодослідженого в сучасній історіографії. Певною мірою на нього проливає світло фрагмент з тижневого рапорта польського підпілля від 6 липня 1944 р. У ньому, зокрема, зазначалося: “в Коломиї [...] міліція є польською в більшовицьких мундирах [...] Заарештована, вивезена і розстріляна певна кількість українців. Зустрічаються також випадки арештів і вивезень серед поляків. Стосується це, проте, тих осіб, яким більшовики закидають тісну співпрацю з німцями. Оголошення на місцях російською і польською мовами”⁸⁵.

Численні факти на цю тему знаходимо і в українському підпільному джерелі – “Інформація про діяльність польської міліції” за 1944 р. Звідси, наприклад, дізнаємось, що у травні в селі Лука Мала Скалатського району польська міліція робила облаву на чоловіків до армії. Під час ревізії забирали в українців одяг, взуття й інше, знущалися з них, загрожуючи при цьому: “українські бандити, бандерівці, всіх вас вистріляємо до одного, щоб не залишився ні один на розплодження”⁸⁶. Тоді ж більшовики разом з польською міліцією ловили людей до Червоної армії в селах Вікно, Пізнанка Гнила, Пізнанка Комісарська, Хоптянка, Глібів, Кам'янки, Богданівка. І звідусіль поступала інформація такого змісту: “Під час шукання польська міліція поводитись дуже брутально з українцями [...] Під час трусу більшовики байдуже поводитись, а поляки сильно шукали”⁸⁷. 3-го червня поляки вистежили криївку біля села Кам'янки, де ховалося 10 осіб. Польська міліція зробила облаву. Українці, пробивши собі дорогу, розбіглися у двох напрямках. За ними пішла польська погоня. Одного вбили в селі Богданівка, а шестеро під Хмеліськами. Спійманих втікачів більшовики хотіли забрати до в'язниці, але поляки сказали: “Ми вже досить натерпілися від них” і розстріляли на місці⁸⁸. У серпні 1944 р. з Тернопільщини повідомляти, що “поляки найбільше причиняються до того, що українців арештовують, вони допомагають енкаведистам і пояснюють про наші рухи, які відбувались зимою і на початку весни”⁸⁹.

У вересні 1944 р. фактично починається новий етап протистояння, пов'язаний з укладенням радянсько-польської угоди про т. зв. “обмін” населення – масового переселення 482 100 українців з Холмщини, Надсяння, Лемківщини та Підляшшя до УРСР, а польського населення (787 674 громадяни II Речі Посполитої польської і єврейської національностей) із західних областей України до Польщі⁹⁰.

Звістка про угоду від 9 вересня 1944 р. сприяла посиленню антиукраїнських акцій на Закарзонні, які з часу вступу Червоної

140

армії на територію Польщі почали здійснювати польська армія, *Міліція Обивательська (МО)* та *Ужонд Безпеченства Публічного (УБП)*. Цей терор беззастережно підтримували органи НКВД, щоб мати змогу вказувати на нього і “радити” українцям: “Тікайте від польських бандитів в Україну, переселяйтесь до УРСР”⁹¹. Про його масштаби свідчить інформація, надіслана наркомом внутрішніх справ УРСР Василем Рясним Лаврентію Берії: “Доповідаю про безчинства польської міліції, здійснювані стосовно українського населення, що перебуває за прикордонною лінією після передислокації військових комендантів Червоної армії далі на Захід. Активізувалась діяльність польської поліції з винищення українського населення, пограбування і знищення їхнього майна, а останнім часом терористична діяльність польської міліції набуває масового характеру [...] Усі безчинства стосовно українського населення польська міліція здійснює під приводом ліквідації банди УПА, проте в кожному випадку вбиває ні в чому не винних людей, в основному осіб літнього віку, жінок і дітей, які виявили бажання переселитись на проживання в СРСР”⁹². Про жорстоке поводження польської міліції з українцями свідчила й інформація, надіслана начальникови управління НКГБ Львівської області агентом Галицьким в кінці 1944 р. Повідомивши, зокрема, про садизм поручника Овчажа, він зауважив: “При мені цей Овчаж сильно побив священника-українця (стару людину) і кілька українців-селян. Вони були невинні, оскільки через кілька днів їх випустили, проте вже інвалідами. Били їх лише тому, що вони – не поляки”⁹³. Зрозуміло, що реакцією на подібні дії були відплатні акції УПА.

У зв’язку з початком звільнення території Західної України від німецьких військ і відомим ставленням до цього польського еміграційного уряду республіканське керівництво виступило з вимогою включення до складу УРСР прадавніх українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав. Підтвердженням цього були сотні колективних листів на ім’я радянських керівників з проханням “прилучення нас, українців, до Української Радянської Республіки”⁹⁴. Проте пропозиції Хрущова, як і прохання українського населення, залишилися без відповіді Сталіна. Це об’єктивно погіршувало українсько-польські стосунки на цих землях.

Третім елементом радянсько-польської співпраці, що вельми негативно позначилася на українсько-польських відносинах, було формування на західноукраїнських землях, зайнятих Червоною армією, винищувальних батальйонів (“истребительных батальйонов”), куди включали поляків цієї території.

141

В камерах по сорок людей, як оселедці. На голих сінниках, на цементовій підлозі. Вікна позабавані дошками. Духота, сморід. “Параша” вічно переповнена, бо надто мала. Вночі не дозволено виносити. Люди корчаться від болю у сечовому міхурі. Порізані сирицею ноги. Для пом’якшення сириці видали дьоготь. Відстає від тіла шкіра на п’ятах та підшвах. Нема змоги ступити й один крок, а тут тобі – “бігом!..” До великого військового воза запрягають по п’ять осіб. Один чоловік за “шофера” коло дишла, а решта – штовхають. Вози завантажують землею. Їх треба везти по піску або болотом цілий кілометр. Колеса грузнуть по колодки. Від напруженої праці очі вилазять з орбіт. Коло кожного воза – польський комендант. Лупить гумою, б’є ногами, прикладом, коле у спину багнетом. Голод. Бруд. Літом – задуха, зимою – холод. Харч: вранці півлітра воді-кави, на обід – три чверті літра ріденького супу, на вечерю – три чверті літра воді-супу та 400 грамів тухлого, липкого, як земля, чорного

хліба. Цей хліб і був єдиною
поживою. Харчові пакунки
заборонено одержувати, але про це не
було відомо поза табором. Люди, не
знаючи про заборону, присилали
пакунки, арештанти розписувалися,
що одержували, – і пакунки
прямували до печі.

У цій польській Березі була ще й
“дубина”. Це – карцер, влаштований з
колишніх гарнізонних льохів для
картоплі. Підлога в карцері вимощена
“котячими лобами” (дике каміння).
Джерелом світла слугувала маленька
продухвина. Жодного обігріття –
сморід, задуха і мокрота, маси шурів
та мишей.

Замикали покараних в “дубині” на сім
днів. Лікар забороняв тримати людей
довше. До карцеру подавали лише
половину харчового раціону
щодругий день. Замкнений в’язень
“танцював” без перерви день і ніч,
тоді падав стомлений на горбате
каміння. На восьмий день його, як
звичайно, виносили або виводили. Це
залежало від стану здоров’я та
витривалости в’язнів.

Коли вийдеш з “дубини” та
доплентася з допомогою товаришів

Ці формування використовували винятково з метою розгрому
УПА, практично на той час вже єдиного українського підпілля.
Радянські “компетентні органи” зіграли на прагненні частини місце-
вих поляків помститись за галицько-волинську різню, захистити себе
і свої сім’ї від відплатних акцій УПА і, взагалі, зберегти життя, пішовши
на вимушену співпрацю з більшовицькою владою. Вже в лютому
1945 р. на території Західної України діяло 292 винищувальні
батальйони, в яких поляки нараховували 60-80% особового складу⁹⁵.
За даними Т. Збиша, з 50-ти тис. польської самооборони в Галичині
майже половина (22 796 осіб) служила в цих формуваннях⁹⁶.

У зв’язку з участю поляків у винищувальних батальйонах, загони
УПА після проходження фронту посилили свої атаки проти польсько-
го населення. “Ляхи [...] пішли на некритичну співпрацю і службу з
НКВД. Через те проти них здійснюємо ті самі акції, що й раніше [...]
Належить вияснити – де і які сили ворога сконцентровані, і потім їх
знищити”⁹⁷.

Як свідчать опубліковані документи і матеріали, в 1944-1945 рр.
точилися запеклі бої між винищувальними батальйонами і відділами
УПА. В одному з них, наприклад, вказується, що 16 квітня в селах
Битюків і Пасічна Надвірнянського району винищувальний бата-
льйон поляків вступив у бій з великою групою оунівців. Батальйон
втратив двох убитими та 5 пораненими. Оунівців вбито 36 осіб⁹⁸.
Ці збройні сутички знекровлювали, виснажували українське і польське
населення, робили його беззахисним перед насуваючою загрозою
драматичних випробувань, які ніс радянський режим.

Отже, і Берлін, і Москва були кровно зацікавлені в тому, щоб
забезпечити собі панування на окупованих територіях, придушити
національно-визвольний рух в Україні і Польщі, підступно й уміло
використавши для цього українсько-польський антагонізм. Під-
тримуючи ворожнечу обох народів, провокуючи і поглиблюючи її,
вони намагалися нейтралізувати, виснажити їх визвольну боротьбу,
руками ж останніх винищувати один одного, тримати в атмосфері
страху, підозри, взаємної ненависти і покори. Криваві погроми укра-
їнського і польського населення були на совісті різних сил, зокрема
гітлерівського репресивного апарату, повністю підпорядкованої йому
української і польської допоміжної поліції, польських і радянських
партизанських загонів, польської міліції на визволених західноук-
раїнських землях і в Закерзонні, диверсійно-розвідувальних загонів,
які часто маскувалися під частини УПА, або польських партизанів,
винищувальних батальйонів НКВД та інших сил. Значна вина за ці
жертви лежить також і на провідниках українського та польського

142

підпілля, які не зуміли або не захотіли своєчасно погасити цей конфлікт, не з'ясували віроломні й провокаційні цілі обох імперіалістичних потуг.

ПРИМІТКИ

1. J. Armstrong, *Ukrainian nationalism 1939-1945*, New York, 1963, с. 32.
2. Детальніше про це див.: В. Трофимович, *Українські військові формування у німецьких мундирах 1939-1942*, Львів, 1994.
3. Р. Крохмалюк, *Заграв на Сході: Спогади й документи*, Торонто-Нью-Йорк, 1978, с. 7-8; Н. Наливайко, *Легіони у національних війнах, "Народна воля" 1949, 27 жовтня*; В. Косик, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993, с. 73.
4. *Год кризиса 1938-1939: Документы и материалы, т. 1*, Москва, с. 421.
5. Б. Книш, *Перед походом на Схід, т. 1*, Торонто 1959, с. 100; К. Бондаренко, *Діяльність Організації Українських Націоналістів напередодні та під час Другої світової війни (1938-1945). Політичний та військовий аспекти*, Львів, 1997, с. 47. Дисерт. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук. На правах рукопису.
6. Я. Сватко, *Доба і доля*. Ратуша, 1991, № 49, 17-18 травня.
7. Цит. за: В. Косик, *op. cit.*, С. 73.
8. "Націоналіст" (Прага), 1941, № 13, 19 липня; 3. Книш, *op. cit.*, с. 107; Л. Гірняк, *На стежках історичних подій*, Нью-Йорк, 1979, С. 293-307.
9. Я. Сватко, *op. cit.*. К. Бондаренко, *op. cit.*, С. 48.
10. Я. Грицак, *Нарис історії України*, К., 1996, С. 216; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy*, Warszawa 1993, s. 55.
11. Р. Бойцун, Барвінок [в:] *У лавах дружинників: Спогади учасників*, Денвер, 1982, С. 43; М. Климишин, *В поході до волі. Спомини*, т. 1, Торонто, 1975, С. 299.
12. В. Сергійчук, *Наша кров – на своїй землі*, К., 1997, С. 42.
13. *Энциклопедия Третьего рейха*, Москва, 1996, С. 478.
14. Цит. за: R. Torzecki, *op. cit.*, s. 121.
15. Державний архів Львівської області (далі: ДАЛО), ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 10.
16. M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 2, Warszawa, 1992, s. 168, dok. nr 14.
17. Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939-1944*, Lublin, 1978, s. 106, 368.
18. І. Фур, *Німецька політика і плани на Холмищині в роках 1939-44* [в:] *В боротьбі за Українську державу*, Львів, 1992, С. 880.
19. J. Lukaszów [T. Olszański], *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*, "Zeszyty Historyczne" 1989, nr 90, s. 165.
20. В. Сергійчук, *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*, К., 1996, С. 30.
21. J. Lukaszów [T. Olszański], *op. cit.*, s. 7.

143

до свого сінника в камері, де раніше ніяк не міг заснути, тоді збагнеш, яка то благодать і розкіш лягти на весь зріст на соломі та дихати на повні груди смердючим густим повітрям! Комендант табору, підінспектор поліції – Болеслав Грефнер. Уроджений кат. Череватий низький кретин із грубими окулярами на рилоносі. Довге ковшувате обличчя – справжній гіппопотам. Комендант першого блоку – старший поліціант Марковскі. Божевільний садист. Людожер і звироднілий хам. Цей виродок не міг раз дихнути, щоб когонебудь з арештованих не вдарити гумою по чому-небудь або чоботом у живіт. Він мав особливу насолоду гатити чоботом по "хвостикові". А гумою він так маніпулював, що кінець гуми вдаряв по нирці. Следи цього "ніркового мистецтва" Марковського я ще й сьогодні ношу. Арештанти носили на спині великий 20-сантиметровий номер. Тотожний номер меншого розміру нашивали в'язням на лівому рукаві.

Людей клали не по прізвищах, а тільки по номерах. Я, як “член-засновник” табору, мав 168-й номер.

Офіційно кацет мав назву “місце відокремлення”. Людей туди замикали, як і в більшовиків – без юридичної процедури, знаної у цивілізованих країнах. Без виroku суду, на бажання лівої ноги якогось “держиморди”. Термін ув’язнення – невідомий. Кожних три місяці в’язням давали нові присуди на наступних три місяці.

Харчовий пайок був не цілком голодоморний, але постійне “бігом” та тяжка праця виснажували людей до того, що вони падали з ніг. Коли ввечері, повернувшись з роботи, знову треба було бігти в казарму, я не мав сили підняти ноги на східці. Люди падали, але один через одного дерлися угору, бо постійно свистіла гума та лунали дикі крики “бігом!”

Так виглядала “демократія” Ридза-Смиглого, Козловського та Косцялковського. Чого цим домоглася Польська держава – я не знаю. Думаю, що крім ганьби – нічого.

Підготував до друку Андрій Павлишин

144

22. Див.: І. Фур, *op.cit.*, с. 883.
 23. *Ibidem*.
 24. *Літопис УПА*, т. 24, Львів, 1996, с. 301; J. Lukaszów [Т. Olszański], *op. cit.*, s. 3.
 25. Armia Krajowa. *Rozwój organizacyjny*, Warszawa, 1996, s. 85.
 26. В. Сергійчук, *Наша кров..*, С. 43.
 27. В. Сергійчук, *ОУН-УПА..*, С. 32.
 28. *Ibidem*, с. 54.
 29. *Ibidem*, с. 68.
 30. М. Данилюк, *Повстанський записник*, К., 1993, с. 116-117.
 31. І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953*, кн. 2, К., 1994, с. 392.
 32. В. Сергійчук, *ОУН-УПА..*, с. 68.
 33. В. Сергійчук, *Наша кров..*, С. 45.
 34. *Літопис УПА*, т. 2, кн. 2, С. 131, 162.
 35. М. Данилюк, *op. cit.*, с. 114; О. Корчак-Городиский, *Замість вигадок. Документи, рецензії, спогади*, Івано-Франківськ, 1994, С. 12; *Літопис УПА*, т. 2, кн. 2, С. 163; В. Сергійчук, *ОУН-УПА..*, С. 70, 73, 83, 84, 92, 130, 361, 366.
 36. К. Сміян, *Волинь в період німецької окупації 1941-1944*, Ужгород, 1996, С. 12. Автореферат дисертації на здоб. ст. канд. іст. наук.
 37. *ОУН і УПА в Другій світовій війні. Документи і матеріали* [в:] “Український історичний журнал”, 1994, № 5, с. 107.
 38. І. Ільющин, *Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни* [в:] *Україна – Польща: важкі питання*, т. 1-2, Варшава, 1998, С. 162.
 39. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, К., 1995, № 1-2, с. 50.
 40. *Ibidem*.
 41. М. Siwicki, *op. cit.*, t. 2, s. 138.
 42. J. Kuśmierk, *Przegrana Ukraina* [w] “*Po Prostu*”, 1990, а 12, s. 15.
 43. *Літопис УПА*, т. 2, кн. 2, С. 173-174, 192.
 44. Є. Пастернак, *Нарис історії Холмщини та Підляшшя (нові часи)*, Вінніпег-Торонто, 1968, С. 275.
 45. “*Боротьба*”. 1943, 2-15 серпня.
 46. В. Сергійчук, *Наша кров..*, С. 44.
 47. *ДАЛО*, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 76.
 48. М. Siwicki, *op. cit.*, t. 2, s. 143.
 49. *ОУН і УПА у Другій світовій війні. Документи і матеріали* [в:] “Український історичний журнал” 1994, № 6, с. 112.
 50. Й. Трайнин, *Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии*, Москва, 1939, С. 71.
 51. М. Прокоп, *Україна і українська політика Москви*, ч. 1, “Сучасність”, 1981, С. 96.

52. Львів. *Історичні нариси*, Львів, 1996, С. 449.
53. Детальніше про це див.: І. Козловський, *Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр.*, Львів, 1998, с. 47-55.
54. W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939-1946*, Lublin, 1996, s. 136.
55. *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej w pamiętnikach*. Warszawa, 1990, s. 118; Е. Климовский, *Я был адъютантом генерала Андерса*, Москва, 1991, С. 153, 185.
56. Я. Грицак, *op. cit.*, С. 245; *Україна – Польща: важкі питання*, т. 1-2, Варшава, 1998, С. 197-198.
57. Т. Бульба-Боровець, *Армія без держави*, Львів, 1993, С. 158-159.
58. Д. Медведєв, *Это было под Ровном*, Москва, 1948, С. 46-47.
59. Т. Бульба-Боровець, *op. cit.*, с. 160.
60. І. Ільющин, *op. cit.*, [в:] *Україна – Польща: важкі питання*, т. 1-2, С. 162-163.
61. J. Lukaszów [T. Olszański], *op. cit.*, s. 172.
62. В. Кубійович, *Мені 85*, Мюнхен 1985, с. 113-114.
63. М. Siwicki, *op. cit.*, t. 2, s. 29.
64. В. Сергійчук, *ОУН-УПА...*, с. 82.
65. І. Білас, *op. cit.*, т. 2, с. 392.
66. В. Сергійчук, *Наша кров...*, С. 51-53.
67. М. Лебедь, *УПА. Українська Повстанська Армія, ч. 1*, Мюнхен, 1987, С. 73-74.
68. Ю. Покальчук, *До питання про національно-визвольні змагання в Україні періоду Другої світової війни. Напрямки, сили, протидії* [в:] *Календар-альманах “Нового Шляху”*, Торонто, 1993, С. 84.
69. М. Kunicki, *Pamiętnik “Muchy”*, Warszawa, 1959, s. 437.
70. Д. Медведєв, *Сильні духом, Львів*, 1958, С. 391.
71. І. Білас, *op. cit.*, т. 2, С. 462.
72. Є. Пастернак, *Нарис історії Холмищини...*, С. 275.
73. J. Lukaszów [T. Olszański], *id. cit.*, s. 174.
74. В. Сергійчук, *Наша кров...*, С. 48.
75. *Ibidem*, с. 49.
76. *ОУН і УПА у Другій світовій війні* [в:] “Український історичний журнал”, 1994, № 5, с. 107.
77. В. Сергійчук, *Наша кров...*, С. 50.
78. *Ibidem*.
79. В. Сергійчук, *ОУН-УПА...*, с. 75.
80. *Україна – Польща: важкі питання, т. 1-2*, С. 207.
81. R. Torzecki, *op. cit.*, с. 234.
82. G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny*. Warszawa, 1997, s. 58.
83. *Туди, де бій за волю*, Париж, 1960, С. 420.
84. В. Сергійчук, *ОУН-УПА...*, С. 233.

145

Спогади українців про події 1943-44 рр.

у Володимир-Волинському районі Волинської області

[зібрані Я.Царуком, підготовлені Інститутом українознавства ім. І.Крип'якевича]

Козак Костянтин, Сиротинський Сергій про події в Устилузі

У вересні 1939 р. польські жандарми розстрілювали українців над урвищем біля впадіння р. Луги в р. Буг. Поляки, мешканці Устилуга Фіц, Кинзерські, Домбровські, Сквара виловлювали підозрілих, на їх думку, українців і віддавали жандармам. Був затриманий українець з села Залужжя Сиротинський Дмитро, але під час розстрілу підійшов заступник коменданта м. Устилуга Кочмарик, який особисто знав Сиротинського, і наказав звільнити його.

Корць Костянтин, Корець (Кузьмицька) Софія, Войтович Ольга, Поліщук Борис, Войтович Венедикт, Губерук Іполіт про події у с. Дубники

Село було розташоване поміж Білином і Володимиром. На початок війни в ньому було до 50 господарств. Довкола села були колонії (хутори) Водзінек, Водзінов, Спащизна, Стасік, Калінувка, Білозовщина, Ганусин, Заславок, у яких жили переважно поляки. У колоніях було від кількох до 20 дворів.

Коли в Білині організовувалась пляцувка, то мешканці цих колоній і самих Дубників продовжували жити мирно, разом з сусідами українцями.

Уже тоді мешканці сіл і колоній почали копати схрони. Часто робили одного схрона на дві сім'ї або помагали сусід сусідові. Але поступово змінювались обставини, мінялися погляди людей. З Білина найдждали бойовики, збирали поляків, проводили бесіди про ворогів-українців, про боротьбу за Польщу. 16 липня 1943 р. просто на дорозі, серед білого дня був застрелений 40-річний Войтович

85. M. Siwicki, op. cit., t. 2, s. 146-147.

86. В. Сергійчук, *ОУН-УПА..*, С. 397.

87. Ibidem, с. 398.

88. Ibidem.

89. Ibidem, с. 403.

90. І. Козловський, op. cit., с. 113.

91. І. Білас, op. cit., т. 1, с. 246.

92. Ibidem, т. 2, с. 531-532.

93. ДАЛО, ф. 3, оп. 1, спр. 68, арк. 30.

94. Ibidem, арк. 32-40.

95. *Україна – Польща: важкі питання, т. 1-2, С. 203.*

96. "Na Rubieży" 1993, Nr 1.

97. G. Motyka, R. Wnuk, op. cit., s. 67.

98. *ОУН і УПА у Другій світовій війні. Документи і матеріали* [в:] "Український історичний журнал", 1995, № 1, с. 102.

146

ДОПОВІДНА

записка Народного Комісара
внутрішніх справ ССРСР у ЦК ВКП(б)
(перед 5 березня 1940 р.)

ЦК ВКП(б)
товаришеві Сталіну

У таборах для військовополонених НКВД ССРСР [це формулювання не відповідає юридичному статусові згаданих осіб, позаяк польські солдати та офіцери не були військовополоненими, адже Польща не перебувала у стані війни з ССРСР; вони були інтерновані після переходу на територію сусідньої держави.— А.Л.] та в тюрмах західних областей України й Білорусі зараз утримується значна кількість колишніх офіцерів польської армії, колишніх працівників польської поліції та розвідувальних органів, членів польських націоналістичних к-р [контрреволюційних] партій, учасників викритих к-р повстанських організацій, перебіжчиків та ін. Всі вони є запеклими ворогами советської влади, переповнені ненавистю до советського ладу.

Володимир Федорович. Він їхав фурую на поле, з ним дружина Аделька (полька) й синок Владик. Коли проїжджали повз хату осадника Кіта Вацлава, то господар вийшов з гвинтівкою і вистрелив Войтовичу в груди. З хати вискочила дружина Кіта і закричала: “Забій еще те гадувке і того малого гада!”. Аделька просила не вбивати хоч малого Владека, промовляючи: “Я теж естем полька”. Підійшов якийсь старший і наказав не чіпати жінки й дитини. Похований Войтович на кладовищі села Дубники. Вже була глибока осінь 1943 р., коли вночі в селі почулися постріли. Корець Ганна Герамонівна, 40 р. (чоловіка її

розстріляли німці за те, що в 1939-1941 рр. був секретарем сільради) з трьома дітьми сховалась у схроні. Трішки побула і згадала, що залишила в хаті прядиво. Тоді люди сіяли льон, коноплі, робили з них кужіль, пряли, ткали полотно і шили одяг. Якщо заберуть пряжу, то не буде полотна з чого зіткати. Ганна сказала дітям, аби сиділи тихо, а сама вийшла зі схрону, щоб пряжу заховати. Більше в схрон вона не повернулася. Була застрелена поляком на прізвище Краков'як Ясько. Залишилися діти круглими сиротами. Жорі було 15, Борі – 13, Соні – 9 років. 10 лютого 1944 р. сорокашестирічний Войтович Степан Федорович їхав до млина. Він був високий, сильний, гарний і надзвичайно спокійний. Перестріли, закатували страшними муками: відрізали вуха, носа, піднімали на дибу, вирізали на тілі живі пасма, кололи. Мучили цілий день. Керував тортурами, брав в них участь Янек Павельчак з колонії Ганусін, за Польщі власник цегельні. Йому допомагали Бахняк з Мочиська (передмістя Володимира), Дроб'як з колонії Стрев'яга.

Військовополонені офіцери та поліцейські, перебуваючи у таборах, намагаються продовжувати к-р діяльність, ведуть анти-советську агітацію. Кожен з них тільки й чекає виходу на волю, аби отримати змогу активно включитися у боротьбу проти советської влади.

Органами НКВД у західних областях України та Білорусі викрито ряд к-р повстанських організацій. В усіх цих к-р організаціях активну керівну роль відігравали колишні офіцери колишньої польської армії, колишні поліцейські та жандарми.

Серед затриманих перебіжчиків та порушників держкордону також виявлено значну кількість осіб, котрі є учасниками к-р шпигунських і повстанських організацій.

У таборах для військовополонених перебувають всього (не враховуючи солдатів та унтер-офіцерського складу) — 14.736 колишніх офіцерів, чиновників, поміщиків, жандармів, тюремників, осадників та розвідників — за національністю понад 97% поляків.

З них:

Генералів, полковників і підполковників	297
Майорів і капітанів	2.080
Поручників, підпоручників і хорунжих	6.049
Офіцерів і молодших командирів поліції, прикордонної охорони та жандармерії	1.030
Рядових поліцейських, жандармів, тюремників та розвідників	5.138
Чиновників, поміщиків, ксьондзів та осадників	144

У в'язницях західних областей України та Білорусі всього перебувають 18.632 арештованих (з них 10.685 поляків), в тому числі:

колишніх офіцерів	1.207
колишніх поліцейських, розвідників та жандармів	41
шпигунів і диверсантів	347
колишніх поміщиків, фабрикантів та чиновників	465
членів різних к-р та повстанських організацій і різного к-р елемента	5.345
перебіжчиків	6.127

Виходячи з цього, що усі вони є запеклими, невинуватими ворогами советської влади, НКВД СССР вважає за необхідне:

148

I. Запропонувати НКВД ССРСР:

1) Справи про 14.700 осіб колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, розвідників, жандармів, осадників та тюремників, що перебувають у таборах для військовополонених;

2) а також справи про 11.000 осіб членів різних шпигунських та диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків, що арештовані і перебувають у в'язницях західних областей України та Білорусі— розглянути у особливому порядку, із застосуванням до них вищої міри покарання — розстрілу.

II. Розгляд справ провести без виклику арештованих і без пред'явлення звинувачення, постанови про закінчення слідства та обвинувального висновку — у наступному порядку:

а) на осіб, які перебувають у таборах військовополонених, — за довідками, представленими Управлінням у справах військовополонених НКВД ССРСР;

б) на заарештованих осіб — за довідками із справ, представлених НКВД УССР та НКВД БССР.

III. Розгляд справ та винесення рішення покласти на трійку у складі тт. Меркулова, Кобулова, Баштакова (Начальник 1-го Спецпідрозділу НКВД ССРСР).

Народний комісар внутрішніх справ Союзу РСР Л. Берія.

[На доповідній записці свою згоду з пропозицією розстріляти інтернованих та ув'язнених власними підписами ствердили: Й. Сталін, К. Ворошилов, В. Молотов, А. Мікоян. Є приписка: “т. Калінін — за, т. Каганович — за”.— *Прим. публікаторів*]

[*Переклад з російської. Опубліковано: Поклик сумління. — 1993. — №15*]

149

Це були поодинокі напади і вбивства. Так жили до Стрітіння, але 14 лютого 1944 р. через село їхав на санях поляк Юзік Козак. Сани були в крові, вид у фірмана страшний. Зупинився напроти хати Кузьмицького Степана Степановича, підкликав до себе його і твердо сказав: “Ради Бога, тікайте, бо як не сьогодні ночі, то завтра вас, українців, усіх поб'ють”. Він коротко розповів, що бачив за ці дві доби, зітхнув, перехрестився і ще раз повторив: “Тікайте тільки-но смеркне”. У цю ніч українці покинули село. Як завжди, не всі. Особливо старші люди.

Грисюк Надія, 40 р., тікати не могла: в неї вже починалися пологи. Вона була в хаті. Чоловік з двома дітьми подався в місто. Неподалік у схроні сиділи старші люди. Серед ночі Надя народила дівчинку, а в селі чулися постріли. Вранці дід Веремко вийшов зі схрона й пішов до хати подивитись і взнати, як там почуває себе Надя. Жінка лежала в ліжку вбита, а на долівці розтоптане місиво з немовляти – дівчинки. Він повернувся і розповів про цю страшну трагедію Корцо

ПОСТАНОВА

**ЦК ВКП (б)
(перед 5 березня 1940 р.)**

Якову Єрмолайовичу й Ользі Абрамівні. Коли під обідню пору Веремко Войтович вийшов зі схрону, то його було вбито під хатою, в якій лежала мертва породілля.

До цього часу польські сім'ї жили в селі поряд з українцями, але в одну ніч усі дорослі хлопці й чоловіки залишили село й пішли в Білин, їх покликали. Минув якийсь тиждень.

Люди навідувалися в село, щоб глянути на господарку, а головне, щоб узяти якийсь харч. Ясько Краков'як побачив Зося Степанівну Кузьмицьку і давай ганятись, щоб убити. Його притримав поляк Горячний і спитав: "Ясю, що зробил

Підлягає поверненню упродовж 24 годин у другу частину
Особливого Сектора ЦК

Суворо таємно

Всесоюзна Комуністична Партія (більшовиків)

Центральний Комітет

Виписка з протоколу №13 засідання Політбюро ЦК

Рішення від 5.III.40 р.

144 — Питання НКВД СССР

Тов. Берія

I. Запропонувати НКВД СССР:

1) Справи про 14.700 осіб колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, розвідників, жандармів, осадників та тюремників, що перебувають у таборах для військовополонених;

2) а також справи про 11.000 осіб членів різних шпигунських та диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків, що арештовані і перебувають у в'язницях західних областей України та Білорусі— розглянути у особливому порядку, із застосуванням до них вищої міри покарання — розстрілу.

II. Розгляд справ провести без виклику арештованих і без пред'явлення звинувачення, постанови про закінчення слідства та обвинувального висновку — у наступному порядку:

а) на осіб, які перебувають у таборах військовополонених, — за довідками, представленими Управлінням у справах військовополонених НКВД ССРСР;

б) на заарештованих осіб — за довідками із справ, представлених НКВД УССР та НКВД БССР.

III. Розгляд справ та винесення рішення покласти на трійку у складі тт. Меркулова, Кобулова, Баштакова (Начальник 1-го Спецпідрозділу НКВД ССРСР).

Секретар ЦК

[Переклад з російської. Опубліковано: Поклик сумління. — 1993. — №15]

151

тобе Кузьмицький, що ти хцеш забіць его дзецко? Ти ж танцовал з ньов. Не руш, нех жие...". Вона втекла, але не всім так пощастило.

Чотирьох мешканців села: Заремську Ольгу (15 р.), Заремського Сергія (27 р.), Заремського Володимира (30 р.), Войтовича Ананія Сергійовича (15 р.) завели до лісу (нині це місце за птахофабрикою). Трьох загнали в якийсь котлован і постріляли та почали знімати чоботи. А Краков'як Ясько свою жертву не стрельнув.

– Зжуцай бути. Мам з себе сцьонгаць бути з забітего?

Сам стоїть з гвинтівкою, спрямованою на Володимира. Заремський сперся на дерево, зняв одного чобота, почав знімати другого, і тільки Ясько зиркнув у яму, чи там роззувають мертвих, як Володя чоботом щосили вдарив Яська по тім'ю. Краков'як упав, а Заремський скільки духу побіг у ліс. Довго лікувався у білій лікарні. Лікар-німець, вилікував.

На другий день польські боївки напали на село, пограбували, половину дворів спалили.

І Г О Р І Л Ь Ю Ш И Н

© І.Ільошин

польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни

**Сойко Василь, Чуйко Костянтин,
Млинар Яків, Млинар Федір, Рой
Ганна, Пакуш (Мазур) Ніна, Скіць
Єва, Круп Микола, Калиш Марія,
Калиш Михайло, Тарасюк Петро,
Багнич Люба, Оливка (Тарасюк)
Донна, Каляпуха Петро, Мокрицька
Олександра, Савицька Ніна про події
в с. Охнівка**

У селі мешкало близько 15 сімей
поляків. Жили мирно, були мішані
сім'ї. Фрося Тарасюк була заміжжю за
поляком Франеком Ройком. Одного
разу він, Франек, і розповів таємно
своєму швагрю Тарасюку Івану,

Загальновідомо, що в роки Другої світової війни територія
Західної України стала каменем спотикання у стосунках між кількома
націями. Тут протистояли одна одній чотири сили: німці, які планували
колонізувати Західну Україну з подальшим її приєднанням до Райху;
росіяни, які наполягали на приналежності цих земель до Радянського
Союзу; українці, які, незважаючи на готовність виконувати свої
громадянські обов'язки щодо польської держави, ніколи не визнавали
її прав на етнічні західноукраїнські землі; нарешті, поляки, які
домагалися відновлення країни у довоєнних кордонах. Питання:
кому буде належати Західна Україна у післявоєнні часи, - визначало
і головні завдання польського підпілля на цих землях.

Перш ніж висвітлити питання, пов'язані з діяльністю польського підпілля на західноукраїнських землях, слід зазначити, що під західноукраїнськими землями ми будемо розуміти, передусім, землі на схід від так званої “лінії Керзона”, тобто ті землі, які згідно з рішеннями Ялтинської конференції від лютого 1945 р., а також з підписаним у серпні 1945 р. договором про польсько-радянський кордон відійшли до УРСР.

Історію діяльності польського підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни можна поділити на три етапи. Перший - від 17 вересня 1939 р. до червня 1941 р., тобто від дня вступу на західноукраїнські землі Червоної Армії до часу нападу Німеччини на Радянський Союз, коли останній був змушений залишити ці землі. Другий етап охоплює часи німецької окупації Західної України від липня 1941 р. до січня 1944 р. З січня 1944 р. починається третій етап діяльності польського підпілля. Він пов'язаний з поверненням на Західну Україну Червоної Армії та остаточним визволенням України від німців, а також із здійсненням Армією Крайовою (АК) т. зв. операції “Буря” на території Галичини (умовно назвемо Східної Галичини) - від березня до серпня 1944 р. Після визволення від німців у липні-серпні 1944 р. майже усієї Західної України основні сили польського підпілля тут були знищені. Однак є всі підстави для того, щоб вважати, що на землях, які увійшли до складу УРСР, окремі підпільні польські структури діяли до кінця 1945 р. Про цей етап діяльності польського підпілля (фактично четвертий) буде сказано окремо.

Першою підпільною організацією на території Західної України була *Польська організація валькі о вольносьць* (ПОВВ)¹. Вона була утворена у Львові вже в день вступу до міста підрозділів Червоної Армії. Її очолив член Головного комітету *Стронніцтва народowego* (СН) генерал М. Янушайтіс (“Карпінський”). Були утворені й інші менш відомі організації і не лише у Львові, наприклад, *Тайна організація войскова* (ТОВ) на чолі з майором Я. Мазуркевичем (“Радослав”) у Станиславові². Однак через кілька місяців більшість цих організацій перестала існувати внаслідок арештів значної кількості їх членів органами НКВД, інші увійшли до складу більш поважних угруповань, які були вже створені за вказівками польських центральних властей, що перебували на еміграції.

Саме такою організацією на території Західної України, створення якої було проголошено у Парижі і керівництво якою

153

що того дня вночі поляки прийдуть з Білина і будуть убивати всіх підряд. Так що, мовляв, тікайте з дому подалі... Тарасюки всі звечора втекли з села. Сказали сусідові Оливку Кантону, щоб і його сім'я тікала, але той засумнівався, не повірив. У нього збиралися на ніч сусіди і вирішили: що б не було, нікуди не втікати. Зима, холод, малі діти. Тут були Чуйко Павло Кузьмич, Сас Михайло Семенович з жінкою і двома дітьми, Оливко (дитя), Сенатор Карпо і його дружина, Сойко Яків Пилипович, син Андрій. Загалом 12 осіб. Усі вони тієї ночі були закатовані в хаті, а вдень спалені. 9 лютого 1944 р. тріщав мороз, снігу багато було. Коли поляки з Білина напали, то одні тікали, інші ховались, ще інші молились і просились, щоб їх не вбивали, але не було таких, щоб боронились.

У день перед масовими вбивствами поляки наїхали в Охнівку, брали свиней, бичків, курей і всю живність. Зайшли на подвір'я до одного господаря і в хату. Тут були

дорослий син, дочка на виданні, і наречений дівчини. Всіх вигнали з хати, запрягли коней у сани, кинули на них кабана, причепились до дівчини, за неї заступились брат і наречений. Брата вбили пострілом, а нареченого закатували, відрізавши носа, вуха, поколовши штиками. У хліві застрелено Клименчуків – Марію (38 років), Любу (9 років), Марію (7 років), Антонівних. Сенатор Карпо (45 років) і Сенатор Марія вбиті за хлівом, бо втікали. Залишилися дві сестри – чотирнадцятирічна Ніна й Віра (16 років). Куди подітись? А тут ніч, і знову смерть прийде. У попередню зуміли врятуватись, а як пережити ще цю? Чули від людей, що в білоруса Римара збираються люди, а він живе в хаті осадника Круліковського, якого в 1940 р. більшовики вивезли на Сибір, і що цей білорус знається з поляками. Хата була побіч села і сподівались там у нього врятуватись. Мали на плечах по клуночку з білизною й харчами і пішли до Римара. Дорогою зустрілись з одним українцем, жонатим на польці. Він вихрестився на поляка. Вихрест дівчаток знав, бо не раз на

здійснювалося звідти, був *Звйонзек Валькі збройней* (ЗВЗ)³. План розбудови організації передбачав поділ усієї території довоєнної Польщі на шість великих територіальних одиниць-обшарів. На території Західної України був створений обшар № 3 з центром у Львові⁴. До його складу увійшли округи Львів (частина довоєнного Львівського воєводства на схід від демаркаційної лінії, тобто від річки Сян), Станиславів, Тернопіль і Волинь. Оскільки статут ЗВЗ передбачав утворення окремих округів у містах, населення яких перевищувало 100 тис. осіб, то у Львові були комендатури двох округів: Львів-місто і Львів-провінція. Округи було поділено на райони, які охоплювали міста з населенням понад 10 тис. осіб і повіти згідно з довоєнним адміністративним поділом. Низовими структурами в районах та повітах були секції, які склалися з п'яти осіб, і взводи, які об'єднували кілька секцій. Кожен структурний підрозділ ЗВЗ (від лютого 1942 р. АК) мав своє командування, а Армія Крайова в цілому - Головне командування зі штабом та кількома відділами (організаційним, розвідки, інформації і пропаганди та іншими). Ця структура АК зберігалася впродовж усієї війни.

Першим завданням, яке було визначено для підпільної організації в цілому, мала бути підготовка до ведення активної боротьби з окупантами⁵. Але в зоні радянської окупації це завдання мало обмежений характер. На території Західної України ЗВЗ повинен був зосередити свою діяльність передусім на військовій розвідці. Передбачалося також здійснення саботажно-диверсійної діяльності, зокрема на транспортних лініях, які вели до Німеччини (а під час радянсько-фінської війни — і на лініях, які вели на фінський фронт). Існували плани проведення актів індивідуального терору серед радянських військових та представників радянської адміністрації з метою запобігти арештам та депортаціям, а також - репресивних акцій проти зрадників та провокаторів. Жодне з цих питань в обшарі № 3, коли його очолив майор, пізніше підполк. Є. Мачелінські ("Корнель"), виконане не було⁶. Чи не найбільшим і, між іншим, єдиним збройним виступом поляків на території радянської окупації було повстання у Чорткові 21-22 січня 1940 р. Наскільки відомо, Тернопільська обласна прокуратура на початку 90-х років розглядала судові матеріали, пов'язані з цим повстанням і відмовила в реабілітації його учасників⁷.

Майже з самого початку існування ЗВЗ був розколотий на два, а іноді й більше гурти людей, які об'єдналися навколо

154

комендантів переважно недієздатних організацій. До того ж, одна з цих організацій була керована з Варшави, інша - з Парижа, що призводило до неузгодженості дій. Діяльність польського підпілля ускладнювало й те, що існуючий між Львовом і Парижем, а пізніше й Варшавою радіозв'язок дозволяв обмінюватися лише короткими повідомленнями. Довші накази та інструкції потрапляли з Головної комендатури (ГК) ЗВЗ в обшар № 3 за посередництвом кур'єрів та емісарів, а на це витрачалось кілька місяців, що робило ці накази та інструкції вже мало актуальними. До того ж, Париж (пізніше Лондон) і Варшава не отримували докладних звітів зі Львова, які, безперечно, могли б краще висвітлити ситуацію в радянській смузі окупації. Керівництву добре була відома діяльність обшару № 3 лише у першій половині 1940 р., що стало можливим завдяки конференціям у Берліні та Чернівцях, які відбулися влітку 1940 р. за участю представників підпілля з обшару № 3. Про діяльність підпілля в наступний період центральне керівництво докладно дізналося лише після нападу Німеччини на СРСР із звітів членів Львівського і Волинського ЗВЗ.

Головною причиною того, що польське підпілля не виконало своїх завдань, було те, що усі організації ЗВЗ за короткий час опинилися під наглядом численних агентів НКВД. Ці агенти потрапили в найближче оточення комендантів організацій. Якщо у Львові вони лише спостерігали за діяльністю польських підпільників і спрямовували її в необхідному для НКВД напрямі, то на Волині, де комендант округу полк. Т. Маєвські ("Шмігель") зі своїми людьми розпочали більш енергійну діяльність, то цим спричинили масові арешти і фактично знищили організацію.

Тому за часів німецької окупації Західної України підпілля довелося відбудовувати з самих підвалин. До вересня 1941 р., за допомогою спеціальних емісарів, Головна комендатура ЗВЗ вивчала організаційні можливості відтворення в обшарі № 3 військового підпілля. З вересня польська контррозвідка проводила ретельну перевірку членів колишніх підпільних організацій. На підставі збережених документів, які знаходяться в архіві Військового історичного інституту в Рембертові, можна ствердити, що в складі Львівського округу залишилося лише 25% осіб, які вели підпільну діяльність за часів радянської окупації Західної України, у Станиславівському окрузі - близько 40%. Щодо Тернополя та Волині, то слід зазначити, що тут до підпільної діяльності у складі АК усі люди були залучені, за невеликими винятками, лише в період німецької окупації⁸.

155

своєму вітряку молот зерно для їхньої сім'ї. Тут впізнав:

- Доконд, дзеці, ідзеце?
 - Ми йдемо до Римара, бо там збираються люди, і там не будуть вбивати.
 - Я слухавем, же ваше матке забілі. Забілі йов Голуб Юзек і Гратські. Ви не ідзеце там, бо напевне, в те ноц там побійом вшисткіх.
 - А ви куди йдете? – насмілились.
 - Я ідем по сани. Може где знайде, бо не мам.
 - То ви наші заберіть, все одно нам вони не потрібні.
- Подякували навзаєм, на цьому і розійшлися. Дівчатка по глибокому снігу навпростець пішли на Овадне і там перебули всю війну. Тієї ночі в Римара було вбито з 15 людей. Серед них: Хміль Трохим (45 р.), дружина Санька (36 р.), дочка Галя (9 р.). Одна жінка, звати Катерина (40 р.), залишилась живою. Їх виводили з хати по двоє і розстрілювали. Куля пройшла між рукою і тілом Катерини. Вона впала, а коли вбивці пішли по нові жертви, то вона відповзла до купки соломи,

що була на подвір'ї, присіла і на себе соломи накидала. Так і залишилась живою. Клименчук Марфу (50 років) щосили вдарили городником по голові, на третій день очуняла і поволі добралась до села Овадного. Ще прожила до 1951 р.

А ввечері наступного дня, десь о 23 годині, знову на село напала польська банда з Білина. Мокрицький Йосип Демянович (30 р.) був смертельно поранений у живіт розривною кулею, дружина, вийшовши зі схованки, сиділа біля помираючого чоловіка.

Віктора Татарчука, 19 років, порубали сокирою. У цій хаті була вбита жінка Надя з двома маленькими дівчатками, бабуся, два хлопці, бабуся Куган. Хати і все майно пограбоване, а будівлі опісля спалено. До хати, де жила Лідія Карпівна Големб, зайшли поляки, повибивавши вікна прикладами. В Ліді був хлопчик двох з половиною років, який дуже злякався і почав плакати, аж захлинався. Ще була донечка Галя, рік від роду. Поляки зайшли і вже хотіли стріляти просто з порога в Ліді з хлопчиком на руках, але та випередила їх, мовивши: “Я естем

Зважаючи на те, що на території Східної Галичини німці утворили дистрикт Галичина, який було приєднано до Генерал-Губернаторства, а Волинь увійшла до складу Райхскомісаріату Україна, і, між иншим, існував кордон, що дуже пильно охоронявся німцями, до обшару № 3 було включено лише три округи - Львів, Станиславів і Тернопіль. Волинь була видокремлена в самостійний округ із центром у Ковелі, який Головна комендатура підпорядкувала безпосередньо собі. Дістатися на Волинь було набагато простіше з Варшави, аніж зі Львова чи Тернополя. На посаду коменданта обшару № 3 командував АК ген. С. Ровецькі (“Грот”) призначив у липні 1941 р. свою довірену особу ген. К. Савицького (“Прут”)⁹. На посаду коменданта Волинського округу у вересні 1942 р. було призначено підполк. К. Бомбінського (“Любоня”)¹⁰. Волинський округ було поділено на чотири районні інспекторати (Ковель, Луцьк, Рівне, Дубно), а також 12 повітів. Створення мережі в Західній Україні та інші організаційні справи тривали майже до кінця 1943 року.

Як відомо, завдання польського підпілля на цих територіях ґрунтувалися на політично-стратегічних планах польського уряду в Лондоні, а вони, в свою чергу, були пов'язані з планами союзників, передусім, Великої Британії. Впродовж радянсько-німецької війни, в залежності від її ходу, ці завдання кількаразово змінювалися. Коли остаточно стало зрозуміло, що звільнення польських земель буде відбуватися зі сходу силами Червоної Армії, Головне командування АК 20 листопада 1943 р. затвердило план “Буря”. Первісний план акції “Буря” передбачав антинімецьке всенародне повстання лише на польських етнічних територіях. На західноукраїнських землях військові дії мали носити обмежений характер і бути лише прикриттям майбутнього повстання. Виняток становив лише Львів, з яким мав підтримуватися постійний зв'язок через територію південної Люблінщини. Але необхідність демонстрації “стану польської присутности” на землях Східної Галичини та Волині в умовах швидкого наближення до них Червоної Армії спричинила зміни в плані. Ці зміни вимагали участі Армії Крайової у спільних з радянськими військами бойових діях по визволенню усіх довоєнних польських територій (у т.ч. західноукраїнських). План “Буря” передбачав, що під час відступу німецької армії законспіровані загони АК будуть швидко змобілізовані і разом з партизанськими загонами візьмуть участь у боях з ар'єргардами відступаючих німецьких військ. Таким чином, командування АК намагалося продемонструвати, що польське

156

військо є союзником Червоної Армії і Радянського Союзу по антинімецькій коаліції, що воно, на ґрунті тактичної взаємодії з радянськими військами, бере участь у визволенні довоєнних польських земель і що органи Делегатури уряду (Представництва польського емігрантського уряду в країні) є повноважним господарем на цих територіях. Кінцевою політичною метою плану “Буря” було визнання Радянським Союзом польського уряду в Лондоні за офіційного представника Польщі на міжнародній арені без будь-яких поступок у питанні щодо її східних кордонів¹¹. Виходячи з цієї мети плану “Буря”, слід зазначити, що головним завданням підпілля на території Західної України була підготовка до його здійснення. А це передбачало, передусім, сувору конспірацію, нагромадження зброї, розвідницьку та інформаційно-пропагандистську діяльність (лише у Львові виходило близько 20 підпільних видань).

Наприкінці 1941 р. у складі розвідвідділу ГК АК було створено Східний відділ, який діяв у тилу німецького фронту. На дільниці “Україна” було створено кілька осередків (в тому числі, у далеких регіонах України, наприклад, у Києві), які вели розвіддіяльність. Вони здобували інформацію про чисельність, напрямки руху німецьких військ, і передавали її союзникам та СРСР. До кінця 1943 р. німецька контррозвідка фактично знищила усі ці осередки.

Від квітня 1942 р. на території дистрикту Галичина діяли осередки т. зв. *Звйонзка одвету* (ЗО). Ця організація була складовою частиною АК, але з метою безпеки мала власну мережу зв’язку і власні виконавчі структури. Її завданням було проведення саботажно-диверсійної діяльності і репресивних акцій у відповідь на дії німців на території Генерал-Губернаторства і приєднаних до Райху земель. *Звйонзек одвету* мав свої відділення на території Німеччини¹².

Крім військової розвідки, за бажанням союзників було створено ретельно законспіровану організацію “Вахляж”. Це була саботажно-диверсійна організація на зразок ЗО, лише з тією різницею, що діяла вона на окупованих Німеччиною територіях Радянського Союзу. Так, зокрема, II дільниця “Вахляжу” діяла на комунікаційних шляхах: по лінії шосе – Рівне – Звягіль – Житомир - Київ, по лінії волинської північної залізниці - Ковель-Сарни-Коростень-Київ та по лінії південної залізниці – Рівне - Здолбунів – Шепетівка – Бердичів – Козятин – Фастів - Київ. До речі, аби не спровокувати німців на каральні дії проти польського населення Волині, керівники

157

полька!” Ледве впростила. Знайшла посвідку, що вона замужем за поляком Голембом, що вінчалися в костелі. Діти розплакались, вона теж. З хати не випускали, все шукали чоловіків. Знайомий поляк Карий, що був серед нападників, запряг коні в сани, поїхала ночувати до свекрів, що жили під самим Білином, на колонії Калінувка. Всю дорогу доводилось пояснювати зустрічним полякам, хто їде, показувати посвідчення, переконувати, що їде до свекрів-поляків, і лише завдяки тому, що їх супроводжував поляк Карий і що він весь час за них заступався, залишились живі. А вже вночі бандити прийшли до свекрів Ліди і, незважаючи на те, що вони поляки, вимагали віддати їй на розтерзання. Був передранковий туман, і полька (свекруха Ліди) шептала невістці : “Дзецко моє, упекай. Та банда тебе забіє, і дзєце твоє, і внукув моїх”. Туман прикривав усе. Свекруха спорядила коней, сани, до яких прив’язана корова, на руках дочка Галя, майже гола, в одне одяльце загорнута, хлопчик на саях.

Добрались до Володимира, потім до сестри в село Заріччя. Так і залишилися живими.

Рой Ганна (с.Охнівка):

“Це було 12 лютого 1944 р. Зима була снігова й холодна. Кругом палали села, а в нас, Богу дякувати, було в селі більш-менш спокійно, хоча вже кілька разів навідувались поляки з Білина, грабували і навіть вбивали людей. Біда, страх зближують, єднають люд, і ми, селяни, сходились до якоїсь хати по кілька родин на ніч, часто виставляли якусь варту з палицями аби вона попередила про небезпеку. І цього вечора з сином Іванком, якому було 8 років та шестирічним Сергійком я з чоловіком пішли до сусіда Млинару Якова. У хаті були його дружина Марія Калинківна, сусідка Параска з чоловіком Панасом Климчуком, ще був Гергель Клим, його дружина, моя мама і ще люди, я вже й призабула хто. Чоловіки спали, де хто примостився, тим більше, що в хаті була настелено соломи, діти також спали. У той час спали одягненими та взутими на випадок тривоги, щоб

“Вахляжу” передбачали, що саботажно-диверсійна діяльність повинна проводитися активніше саме на територіях, які лежали на схід від довоєнного польського кордону. До складу організації входили т. зв. “тихотемні” (*sichociemni*), спеціально підготовлені у Великої Британії, кадри диверсантів. Добре відома, наприклад, діяльність осередка “Вахляжу” на чолі з одним із найактивніших диверсантів і розвідників на користь союзників Ф. Пукацкім (“Зимс”) у Харкові. Але діяльність і цієї організації була спаралізована німецькою контррозвідкою, а її члени увійшли до складу АК, що діяла на території Західної України¹³.

Чи не найважливішим напрямом підпільної діяльності АК на території Західної України стала боротьба з українським національним самостійницьким рухом, зокрема з Українською Повстанською Армією (УПА) та її планами щодо деполонізації Західної України. Перші сутички між поляками та українцями відбулися вже під час перших вересневих боїв 1939 р. Наведемо хоча б уривок із спогадів коменданта Бжежанського (Бережанського) повіту АК Тернопільського округу Я. Чісека: “У другій половині вересня 1939 р., коли німці вже були під Львовом, відбувся збройний виступ українських військових формувань на території Бжежанського повіту. В місцевості Конюхи знаходились пости української поліції. Вони скеровували відступаючі від Зборова на Бжежани й далі на південь окремі групи польського війська на шосе Дрижчув - Бжежани. Ця дорога проходила через ліс, в якому українці вбивали польських солдатів і відбирали зброю. Скільки було вбито, важко сказати”¹⁴.

Не можна не відзначити, що загостренню боротьби між поляками і українцями сприяла гітлерівська акція виселення й осадництва в Замойському повіті на території Люблінщини. Загальновідомо, що метою цієї акції було виселення звідти польського населення й утворення там німецької осадницької території. Одночасно з виселенням поляків на їх місце переселяли українське населення, яке в майбутньому мало охороняти німецьких осадників від нападу польських збройних угруповань. У ході акції німці свідомо намагалися викликати та підсилити антагонізм між поляками та українцями. Вже наприкінці 1942-1943 рр. на території Замойського повіту діяло шість партизанських загонів¹⁵. Перші збройні напади на українських колоністів здійснили в цей час польські військові угруповання на території Грубешівського, а також Томашівського повітів. Тоді ж відбулися перші бої між поляками та

158

українцями в Любачівському, Рава-Руському й Сокальському повітах, які входили безпосередньо до складу Львівського округу АК¹⁶. У 1944 р. бої на цій території, як, між іншим, і в усій Східній Галичині, набули масового характеру.

Досить гостро постала проблема польсько-українських стосунків на Волині. Восени 1942 р. з ініціативи *Організації Українських Націоналістів (ОУН)* із розрізнених партизанських загонів було створено Українську Повстанську Армію. Важливу роль у зміцненні УПА відіграли підрозділи української поліції, які у березні-квітні 1943 р. перейшли зі зброєю до її лав. З цього часу починаються і масові антипольські виступи на Волині.

Аби мати можливість захищатися й протистояти УПА, місцеве польське населення почало утворювати бази самооборони, які очолювали представники АК. Польська самооборона складалася з двох елементів. По-перше, утворювалися міцні укріплення (оборонні пункти або бази), які об'єднували кілька сіл з польським населенням. Оборону цих укріплень здійснювали місцеві загони. По-друге, утворювалися сильні партизанські загони, які взаємодіяли з укріпрайонами ззовні. Польські джерела різняться в оцінках кількості створених баз самооборони. В цілому на території Волині та Східної Галичини їх було утворено понад сто¹⁷. Найміцніші серед них знаходилися на території Волині, наприклад Пшебраже, Гута Степанська, Засмики, Білин та інші. Щодо партизанських загонів, то, згідно з наказом коменданта Волинського округу від 20 липня 1943 р., їх тут було створено дев'ять¹⁸. Із найвідоміших проаківських партизанських загонів назвемо хоча б загін В. Коханського ("Бомба"), який діяв на території Сарненського та Костопольського повітів.

Слід зазначити, що створення баз самооборони і партизанських загонів стало для командування АК вимушеним заходом і було рівнозначно деконспірації. Цих заходів було вжито в зв'язку з тим, що місцеве польське населення, спостерігаючи безпорадність польського підпілля щодо боротьби з українцями, почало переходити до комуністичних польських партизанських загонів, зокрема до загону майора Р. Сатановського. Згідно з донесеннями Р. Сатановського, до Українського штабу партизанського руху (УШПР) польське населення у значній кількості вступило до радянсько-польських партизанських загонів. Причину цього він вбачав не в тому, що поляки прагнули воювати з німцями, а в тому, що їх змушували це робити дії українських націоналістів стосовно польського

159

зразу вискочити надвір і в поле. Жінки сиділи тихо, інколи перешіптуючись. Горіла-диміла гасова лампа, вікна були щільно завішені ряднами. Було вже за північ. Якийсь неспокій не давав мені бути в хаті, і уже вкотре вийшла надвір. Коли чую, від агронома біжать люди, якісь голоси, рух. Сумніву не було – це чужинці. Вбігла в хату і крикнула: "Вставайте та втікайте. Швидше!" В одну мить чоловіки, хлопці, підлітки вискочили з хати з білими ряденцями, які кожний мав при собі аби на снігу накритись і зіллятись з білим снігом. Діти так швидко не повставали і поки я їх розворушила, то поляки вже тут. Жінки – хто під ліжко сховався, хто в запічок, а моя мама з онуками хотіла вискочити надвір, аж в хату вскочив поляк з лопатою в руках і маму вдарив лопатою по голові, вона впала, а він ще хлопця Іванка вдарив і цей заплакав-закричав на все горло, на всю хату. Нас усіх вигнали на повір'я і тут від сусідів пригнали жінок і дітей. На подвір'ї був колодязь і всіх до нього зігнали, а тоді поляк настроїв дівчинку на вила-двійчата

(залізні вила з двома зубами, що використовувались для скирдування снопів) і підніс та вкинув в криницю, а тоді настромив восьмирічну Христину

Мазур і підніси, – дівчинка звивалась на вилах, плакала, кричала, – жбурнув в криницю за першою дівчинкою. Аж тут підтягнули до криниці збитого з ніг якимсь прутом військовополоненого (що перебував серед селян, втікши з німецького табору) і теж шпурнули в криницю за дівчатами, а за ним вкинули коловорот. “Нехай їм м’яко спиться (по-польськи)”, вишкірився в усмішці бандит і кинув у криницю подушку і якесь лахміття. Це пройшло дуже швидко, всі заціпеніли, а нападники вирвали з рук безтямної матері шестирічного Василька, рідного братика Христини Мазур і теж вкинули у колодязь.

І тут моя мама впізнала одного поляка в темноті снігової ночі, що був родом з Охнівки і лише проживав на другій вулиці та крикнула: “Вікторцю (так кликали поляка), що то ви робите?”. Цей відвернувся і крикнув по-московськи: “Женщин і детей не трогать!”.

населення. Польські партизани, як зазначається у донесенні, вбачають свого головного ворога не в німцях, а в українських націоналістах¹⁹.

Дуже багато польських родин тікало за Буг або виявляло добровільне бажання їхати на роботу до Німеччини. Так, наприкінці квітня 1943 р. німці із Сарн відправили цілий ешелон поляків, які виявили бажання їхати на роботу до Райху. Командування АК намагалось стримати цей потік польських біженців, але це йому не вдавалось²⁰.

Неодноразово польські бази самооборони підтримували німці, особливо в тих місцевостях, звідки німці вивозили збіжжя (наприклад, колонія Гали біля Сарн). Хоча траплялося, що німці і відбирали зброю, а керівників баз заарештовували. Ставлення німців до польсько-українського конфлікту добре відображає відповідь сарненського гебітцкомісара на скарги поляків: “Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому допомагати не будуть”²¹.

Підтримку німцями, в деяких випадках, польських баз самооборони можна пояснити прагненням окупантів використати поляків для боротьби з міцніючою УПА і радянськими партизанськими загонами. З цією метою з весни 1943 р. німці почали формувати і загони допоміжної охоронної поліції (шущмансшафт) із поляків, які виявили бажання заступити на цій службі збіглих українців.

Нерідко польські бази самооборони підтримували й радянські партизанські загони. Взагалі ставлення польського населення до росіян було набагато кращим, ніж до німців. У західноукраїнському суспільстві спостерігалися протилежні настрої. Однак стосунки між поляками і радянськими партизанами були непростими. В одній місцевості вони склалися добре: польське населення постачало більшовикам продовольство, надавало потрібну інформацію і т. ін. В іншій - відбувалися збройні сутички. Наприклад, на території Сарненського повіту такі сутички відбулися 27 квітня 1943 р. у с. Замрочене, 3 травня 1943 р. у с. Чайків, 16 травня 1943 р. у с. Стахівка²². Особливо складними були стосунки між поляками і радянськими спеціальними оперативно-чекістськими групами, які з метою проведення органами НКВД УРСР розвідницької й диверсійної роботи в 1942-1943 рр., десантувалися на бази партизанських загонів УШПР. Одним із таких загонів був загін М. Прокоп’юка, який діяв у районі Цуманських лісів і тісно співпрацював з польською

160

базою самооборони в с. Пшебраже. 31 серпня 1943 р. спільними зусиллями поляків із Пшебража та партизанів загону М. Прокоп'юка було розбито одне з міцних угруповань УПА. Ставлення радянських партизанів до поляків і польсько-українського конфлікту в цілому знайшло відображення у звіті М. Прокоп'юка про бойову діяльність загону. У звіті читаємо: “В самом вопросе о междоусобице, спровоцированной гитлеровцами между украинскими и польскими националистами, руководители с. Пшебраже, к сожалению, играли другую роль. Являясь осадниками и членами союза осадников, они отождествляли националистические банды ОУН-УПА со всем украинским народом, на который смотрели не иначе, как глазами своего бывшего воеводы Юзевского. Одна из заслуг советских партизанских отрядов состояла в том, что ими пересекались поиски националистов с той и другой стороны придать событиям „народный» характер, как равно попытки выместить озлобление на ни в чем не повинном местном польском и украинском населении. С момента нашего прибытия в район Пшебража вылазки польского гарнизона против украинских сел прекратились”²³.

Можна по-різному сприймати цей звіт, але не викликає сумніву той факт, що польські бази самооборони здійснювали і наступальні акції як превентивного характеру, так і у відповідь на напади загонів УПА. Методи боротьби нав'язував противник, тому польське підпілля також не переобтяжувало себе вибором засобів. Накази командувачів округів АК забороняли діяти на засадах колективної відповідальності і брати участь у пацифікаційних акціях проти українських сіл спільно з німцями або окремо. Проте ці накази не забороняли акцій у відповідь на напади УПА, або навіть превентивних дій проти сіл, де могли концентруватися українські збройні формування. Відомі випадки, коли окремі місцеві керівники АК не дотримувалися цих наказів і вдавалися до так званих “сліпих” акцій у відповідь. Зрозуміло, що репресій зазнавало і цивільне українське населення. Так, зокрема, у розвіддонесенні УШПР секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку йдеться про те, що після того, як в районі Гути Степанської загін В. Кохановського був розбитий українцями, “Бомба” з залишками загону відійшов у ліси в районі Сарни - Моквин. Там було сформовано міцний загін чисельністю в 800 осіб. Польські партизани були озброєні станковими та ручними кулеметами, автоматичною зброєю. Загін здійснив рейд у напрямку Цуманських лісів, знищуючи на своєму шляху всі українські села та загони

161

Тут же підійшов ще один і сказав: “Не руш кобете з дещьми!”.

Коли грабіжники та бандити все пограбувавши, що тільки можна, пішли і поїхали, ми зайшли в хату. Не було вікон, виламані двері, окрім соломи на землі не було нічого.

Холодно, весь час чути глухий стогін з криниці. Почали повертатися з поля хлопці та чоловіки. Знайшли ліца (віжки), прив'язали до кошика і спустились в колодязь.

- Синок! – кричав Петро Мазур в криницю.

- Васильку! Сідай в кошик і тримайся за ліца.

Потихеньку витягли з чорного провалля сина Петра Мазура, шестирічного Василька. Ще витягли побитого, покаліченого коловоротом військовополоненого, який сказав, що обидві дівчинки мертві.

“Васю, а тебе прохромали вилами, як мене?” – питала в братика восьмирічна Христина, перебуваючи в тісному колодязі на десятиметровій глибині. “Як мене пече всередині, як болить” – говорила плачучи.

Аж тут знову почувся шум, крики. Всі живі та поранені, покриті билими ряденцями на снігу. Військовополонений залишився біля колодязя. Коли вранці повернулись з поля, то біля криниці нікого не було. Його таки вкинули туди. В цю ніч до 80 людей було вбито і замордовано поляками в Охнівці”.

Шевчук (Слюсарук) Марія, Пастушук Марія, Музичук Арсеній, Музичук Анатолій, Пастушук Марія про події в с. Фалемичі

У селі добре пам'ятають напад польського озброєного загону в дні жинкування 1943 р. Пророчили жінки якусь біду, щось лихе, коли в неділю, під час служби Божої, до церкви зайшло кілька німців. Німецькі вояки зняли головні убори, постояли, нікому й слова не мовили, нікого не зачепили і тихо вийшли. А на дворі, на дорозі біля двох автомобілів, стояло близько двох десятків озброєних поляків, так звана польська поліція. Тоді вони поїхали всі. Через кілька днів польська банда увірвалась у село. Марія Мазурок була в хаті з двома

“бандерівців”²⁴. Здійснення наказів командувачів округів АК не завжди можна було проконтролювати, а тому характер польсько-української боротьби у багатьох випадках був дуже складним.

Польські історики наполягають на тому, що більшість випадків масових вбивств українського населення пов'язана з діяльністю шуцманшафтів, до складу яких входили поляки. Незважаючи на сувору заборону керівництва польського підпілля вступати до цих поліційних формувань, дуже багато поляків, аби отримати зброю і помститися українцям, ставали шуцманами²⁵. Польські поліційні частини були розташовані у багатьох окружних районах, повітових містах, держмаєтках Волині та Галичини. Зазвичай, вони утворювались із представників місцевого населення. Так, на території Луччини у квітні 1943 р. на місце українських шуцманів у Сенкивчівському, Коликівському і Цуманському районах місцеві поляки “зголосились масово”²⁶. Німці також надсилали сюди польські поліційні частини з Генерал-Губернаторства або зі Східної України (переважно шльонзаків, познаняків і поморців). Місцеве польське населення, сподіваючись на те, що ці формування остаточно розправляться з українцями, “сприймали їх з оплесками радості”²⁷. Неабияке значення мала і та обставина, що для агентурної роботи в ці формування керівництво підпілля скеровувало чимало аківців. Польська поліція дуже часто підтримувала місцеві бази самооборони, постачала їм зброю, брала участь у спільних з аківцями нападах на українські села. Пізніше чимало польських шуцманів і навіть окремі польські поліційні формування увіллються до Армії Крайової. Так, наприклад, у січні 1944 р. невід'ємною частиною 27 Волинської дивізії піхоти АК стане шуцманшафтбатальйон № 107 з Мацейова. Цей батальйон буде розподілений між загонами “Ястреба”, “Сокола” та “Сивого”, частина буде направлена до угруповання “Основа” під Володимир-Волинський²⁸. Однак слід відзначити, що не завжди польська допоміжна поліція і жандармерія приходили на допомогу своїм співвітчизникам, навіть якщо мали для цього можливість. Тому серед збережених спогадів і архівних документів з тих часів знаходимо чимало негативних висловлювань щодо їх діяльності, які були поширені серед місцевих поляків, наприклад: “Ця польська поліція така сама польська, як шуцмани українські”²⁹. Цікаву оцінку діяльності польської поліції, а також характеру польсько-українського конфлікту в цілому дають матеріали прокомуністичних підпільних організацій західних областей України. У зверненні організації “Визволення

162

Вітчизни” читаємо: “... з нечуваною жорстокістю винищували оунівці польське населення, від малого до великого, спалювали оселі, руйнували сади та поля... Акти насильства супроти мирного польського населення дали німцям нагоду створити польську жандармерію з кримінальних елементів та дали їй вільну руку у винищуванні населення. Але дарма шукав би мирний польський громадянин в цієї польської жандармерії захисту перед українськими бандами. Вона була створена, нарівні з УПА, німцями для винищування мирного українського населення, і цю брудну роботу намагається виконувати не гірше від УПА...”³⁰. У центральному органі організації “Гвардія людова” (“Народна гвардія”) “Боротьба” в № 10-11 від 2-15 серпня 1943 р. можна віднайти і таке: “...З відразою та ненавистю дивляться український та польський народи на дурних Грицьків з української поліції, які ризикують головою для Гітлера, мордують польське населення, та на катів з польської жандармерії, яка проводить масові екзекуції над українським населенням Волині. З погордою та гнівом придивляються український та польський народи націоналістичним бандитським ватажкам, які проголошують гасло польсько-української бійні, та політичним ватажкам з *Українського Центрального Комітету* і *Польського Опекуного Комітету*, які від лютого ворога приймають гроші на допомогу жертвам цієї безглуздої бійні, спровокованої цим же підлим ворогом”³¹. Напевно, дійсно саме польські шуцманшафти і загони так званої жандармерімотоцук визначились найбільшою лютістю щодо цивільного українського населення. Але в зв’язку з тим, що з наближенням фронту, наприкінці 1943 р. - початку 1944 р. чимало цих формувань увійшло до складу АК, іноді дуже важко відокремити їхню діяльність від діяльності загонів Армії Крайової. Так само в багатьох випадках важко відокремити діяльність підрозділів УПА від дій українських колаборантських формувань.

Керівництво польського підпілля не в повній мірі було ознайомлене з ситуацією на Волині, про що свідчать звіти місцевого командування АК до Варшави³². Напади загонів УПА на польське населення стали для нього несподіванкою. Розпочаті між Делегатурою уряду та бандерівською ОУН переговори не могли завершитись порозумінням. Польська сторона непорушно стояла на позиції недоторканості території II Речі Посполитої та відновлення країни у довоєнних кордонах. Українська сторона з цим погодитися ніяк не могла. Підписаний у березні 1944 р. польсько-український

163

дочками – старшенькій, Надійці, мало виповнитися десять років і вона була в мами перша помічниця, а меншенькій навесні минуло тільки чотири. У хату увірвалося кілька озброєних бандитів. Один з них штрикнув плоским багнетом, що був на гвинтівці, Марію в груди з такою силою, що назад його ледве виврав, а другий прикладом ударив по маленькій голівці, потім по голівці десятирічної Надійки.

- Дай еще.

- Она юж готова.

Але Надійка залишилася живою, і після того, як поляки пограбували все в хаті, столі, хліві, підпалили будівлі, Надійка виповзла з палаючої хати і порачувала в поле, в достиглу пшеницю. А мама з сестричкою так і згоріли в хаті. Їх кісточки поховав батько і чоловік Іларіон на сільському кладовищі. Тоді ж, у той день, була убита на своєму подвір’ї біля хати Максимюк Наталія, 55 р., Королюк Василь – теж на своєму подвір’ї, а дівчина Ліда, 20 р., вбита і згоріла в хаті.

Зачувши стрілянину люди поховались, хто де міг: одні лізли під ліжка, інші – в льох, у схрон, якщо він був, а то тікали далі від смерті, куди очі бачили. Але не всім вдавалося втекти, а тим більше заховатися. Десятирічна Ліза Пастушок сховалась в льох. Поляки кинули в льох гранату і, накидавши соломи, підпалили. Там і згоріла.

Сім'я Юхна була баптистською і вважала, що їй нічого не загрожує, бо вони ні з ким ніколи не сварилися. 45-річний Полікарп і його дочка, красуня на все село, 20-річна Олена з хати нікуди не тікали, а почувши стрілянину почали молитись Богу, старша, 22-річна Євдокія не витримала і заховалась на горіщі хати. Сокирники вскочили в хату і, побачивши надзвичайно красиву дівчину, кинулись до неї, щоб поглумитись, але батько вступився і давай соромити гвалтівників та відпихати. Тоді його потягли надвір і за таке зухвальство розіп'яли на дверях хліва, прибивши руки зубцями від дерев'яної борони, як Ісуса Христа. Після того притягли під хлів

протокол свідчив про значні відмінності у розумінні тих подій, які відбувалися навколо. Командування АК дотримувалося тієї думки, що Польща є союзником Червоної Армії і Радянського Союзу (хоча і тактичним союзником). На багатьох зборах представників Узгоджувальної комісії політичних партій, членів окружних комендатур АК приймали рішення про надання військової допомоги і співпрацю з радянськими партизанськими загонами й частинами Червоної Армії. Керівництво УПА тим часом, після відступу німецьких військ з українських земель, вбачало свого головного ворога лише в радянських військах і тому об'єктивно ставало союзником Німеччини.

На території Східної Галичини, як вже зазначалося, поляки також утворювали бази самооборони, але тут вони були не дуже великі й відносно слабкі. Найвідоміші серед них – Ханачув, Микулічин, Білка Крулевська та ін. На відміну від Волині, тут німці частіше допомагали їм, наприклад, надавали зброю. Мета у німців була одна й та ж – підтримати порядок та спокій у себе в тилу. Частину баз, які співпрацювали з радянськими партизанами, німці знищили. Решту поступово знищили загоны УПА та прони́мецькі українські угруповання.

На особливу увагу заслуговує зразково організована самооборона в Микулічині під час масових нападів українських збройних формувань влітку 1943 р. Поляки не лише дали негайну та вдалу відсіч, але одночасно польська акція спричинила німецьку пацифікацію українських сіл. Згідно з донесенням місцевого керівництва АК Станіславівського округу, внаслідок німецької пацифікації були розбиті деякі організаційні осередки “українських банд, і в цілому ця акція принесла українському рухові більше втрат, ніж нам завдали українські напади на цьому терені впродовж усієї війни”³³.

На території Східної Галичини АК мала набагато кращі можливості і була, знову ж таки на відміну від Волині, підготована до можливої сутички з українцями. Тут на напади українських формувань поляки відповіли рішучіше і з більшою жорстокістю. Акції також мали превентивний характер або здійснювалися у відповідь на дії УПА. Деякі акції відбувалися стихійно, а деякі — за наказами командування АК. До цих останніх належала, наприклад, акція Львівського Кедиву (*Кедив - Керівництво диверсіями*), яку було проведено 15-22 березня 1944 р. Під час проведення пацифікаційного рейду

164

в селах Глібовичі, Черепин та Лопушна було вбито близько 130 цивільних українців (у с. Глібовичі були також жертви серед польського населення)³⁴.

Крім АК до складу польського військового підпілля, яке діяло на території Західної України, слід віднести і деякі інші збройні формування, зокрема. *Батальйони хлопські (БХ)*. На Волині їх не було. Проте на території Східної Галичини вони діяли. Перші загони БХ тут були утворені вже 1942 р. Першим комендантом ІХ округу, який включав до свого складу територію Львівського (східна частина), Тернопільського та Станіславівського воєводств, був Я. Шрам (“Гродзіцькі”). Восени 1942 р. комендантом було призначено А. Цужитека (“Адася”), який пройшов у Лондоні спеціальну підготовку з проведення саботажно-диверсійної діяльності і звідти був десантований на територію ІХ округу. Крім того, Цужитек був вихований у польсько-українському середовищі і мусив добре знати українців. Але в березні 1943 р. він помер від тифу. Після його смерті до кінця окупації ІХ округ БХ очолював Я. Новак (“Станіславські”)³⁵. У зв’язку з малочисельністю документів важко відтворити хід об’єднавчої акції між загонами БХ і АК та назвати точну кількість беховців, які увійшли до складу Армії Крайової. Відомо лише, що 14 квітня 1943 р. у Львові на зборах представників Узгоджувальної комісії політичних партій, окружної комендатури БХ і АК було прийнято рішення про надання допомоги радянським партизанським загонам і про налагодження з ними співпраці³⁶. Тривалий час зберігали свою організаційну незалежність від АК на Львівщині ендеки та їхнє збройне формування - *Національна організація Військова (НОВ)*.

Слід звернути увагу і на те, що існували дві гілки польського підпілля: військове, яке власне і було представлене Армією Крайовою, і цивільне або політичне, яким була, передусім, Делегатура уряду і підлеглий їй *Державний корпус безпеки (ДКБ)*. Між цими двома гілками польського підпілля впродовж війни існували певні, іноді принципові, розбіжності у вирішенні багатьох питань, зокрема українського питання. Добре відомо, яку негативну роль у загостренні польсько-українських відносин відіграли деякі представники Львівської окружної Делегатури при підтримці Східного бюро департаменту внутрішніх справ Делегатури уряду, зокрема такі, як В. Швірські (“Ришард”), Б. Стахонь (“Рудаєвські”), Головний Делегат Львівського обшару Ю. Чижевські (“Ожехович”). Це були типові

165

дочку Олену, покладали перед конаючим батьком, розвели руки за головою, а потім такими ж зубами дерев’яної борони прибили руки до порога дверей хліва, поряд з батьком, що висів на другій половині дверей, а хлів підпалили. І тут вбивці притягли ще й поглумлену Дусю (так звали її в сім’ї), взяли її за руки й ноги, розгойдали і жбурнули через конаючу сестру в розчинену половину дверей хліва, в полум’я, що вирувало. Олена кричала, рвалася, її босі ноги весь час тікали від пекельного вогню та смерті, аж вирили дві глибокі борозенки в землі. Юхно Палагія з синами Ігорем, Леонідом та Арсеном при нападі поляків заховались в льосі. Поляки кинули в льох гранату і всі були поранені по ногах, по всьому тілу, самій Палагії вирвало щидницю. Десятирічного Леоніда витягли з льоха, насипали на нього корости з конопель і підпалили. Непритомному хлопцеві відгоріло три пальці на лівій руці, п’ята на нозі, обличчя було суцільна рана, але він залишився живий. Довго лікувався, закінчив школу в селі Зимному, академію.

Став науковим працівником, професором, живе в Києві. Того страшного дня польські бандити наносили снопів збіжжя в церкву і підпалили.

Бондарук Антон, Ничипорук Іван, Олійник Олексій, Мазурчук Дмитро про події у с. Гнійному (зараз с. Красностав)

20 січня 1944 р. червона партизанка під проводом Вершигори захопила село Вовчок, вбивши багато українських повстанців і розігнавши “Січ”. Після відходу червоних партизан село Вовчок зайняли поляки, які прийшли з Купичова. Окружні села стали беззахисними і рано чи пізніше могли бути знищені поляками, то по селах почала створюватись так звана самооборона. Кожне село створювало свою самооборону, зі своїх людей, окремо діставало зброю.

Організаторами самооборони в Гнійному були два хлопці з УПА “Карпо” і “Військовик”, родом з Острівка. Вони мали на озброєні “максима”, але цього було замало для кількох сіл, тому вони домовились

представники “кресового” суспільства, яке діяло в дусі політики С. Грабського і було відповідальне за політику II Речі Посполитої в 1937-1939 рр. щодо українців. Чижевський, наприклад, активно виступав і проти ведення боротьби з німцями, оскільки вважав, що це лише на користь СРСР і посилює його шанси на захоплення східних польських територій. Наступник Чижевського на посаді головного Делегата Львівського обшару А. Островські доклав багато зусиль, заохочуючи поляків увійти до складу “винищувальних батальйонів”, діяльність яких була спрямована проти українського національного самостійницького руху. Ці діячі польського політичного підпілля виступали, як правило, проти переговорів з українцями, а тим більше — проти будь-яких домовленостей. Іншою була позиція представників військового підпілля. Ініціатором і керівником усіх переговорів з українцями у Львові був командувач обшару ген. К. Савицькі. Переговори проводили діячі другого відділу штабу обшару АК (відділу розвідки) на чолі з підполк. Г. Похоским (“Валерій”). Взагалі, військові у Львові намагались не допускати представників Делегатури до розмов з українцями³⁷.

Окремо слід сказати про розбіжності у поглядах на українське питання між військовими і цивільними на Волині, зокрема між командувачем Волинського округу АК полк. К. Бомбінским і окружним Делегатом уряду К. Банахом (“Ліновський”). Тут, навпаки, ініціатором переговорів з українцями був Делегат уряду, а військові на чолі з К. Бомбінским сприймали це як зраду. Цей конфлікт врешті-решт був однією з причин відставки обох діячів польського підпілля³⁸.

Зі вступом 4 січня 1944 року Червоної армії в районі Рокитного на довоєнні польські території розпочинається новий етап діяльності польського підпілля. 15 січня комендант Волинського округу видав наказ про концентрацію загонів АК у західній частині Волині з метою реалізації плану “Буря”³⁹. Цей день вважається за дату утворення 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової. Невдовзі ця дивізія на чолі з новим командувачем майором Я. Ківерским (“Оліва”) нараховувала близько 6 тисяч бійців⁴⁰. Упродовж майже півроку 27 Волинська піхотна дивізія АК вела партизанські бої проти відступаючих німецьких частин та загонів УПА (впродовж місяця дивізія вела фронтіві бої спільно з радянськими військами). Відомо, що через представника окружної делегатури німці пропонували командуванню дивізії виступити разом проти Червоної Армії. Цю пропозицію було відхилено. Проте було досягнуто домовленості у деяких питаннях

166

із загонами угорського корпусу. Угорці передавали полякам зброю та амуніцію. Польська сторона брала на себе зобов'язання інформувати про наближення фронту, не атакувати і таким чином полегшити доступ⁴¹. Безумовно, такі домовленості давали пізніше представникам радянського командування підстави стверджувати, що аківці співпрацювали з німцями.

Неодноразово польські партизани звільняли захоплених у полон АК німців. Взагалі, слід сказати, що солдатів Вермахту вони сприймали як таких, на яких поширювалися права військово-полонених, передбачені міжнародними конвенціями. Дуже часто німецьких військовополонених обмінювали на польських в'язнів, як це, наприклад, трапилося « з ротою німецьких солдатів, яку було захоплено в полон 23-24 березня; 1944 року в с. Стенжаричі. Такі дії аківців також давали підстави радянському командуванню стверджувати, що поляки співпрацюють з німцями⁴².

Після спільних боїв польських та радянських частин за Ковель, 27 Волинська дивізія піхоти залишилась без підтримки з боку радянського командування і опинилася в німецькому оточенні в районі Мосурських лісів. З оточення дивізія виходила з боями, втративши при цьому велику кількість людей. Основні сили дивізії (Ковельське угруповання *“Громада”*) з боями перейшли на західний берег Бугу. Загони Володимир-Волинського угруповання *“Основа”*, форсувавши Прип'ять, перейшли лінію німецько-радянського фронту і там були Приєднані до складу армії ген. З.Берлінга⁴³.

Останнім актом польського підпілля у здійсненні плану *“Буря”* у Східній Галичині стали спільні бої 5-ї піхотної дивізії АК (яка нараховувала близько 3 тисяч бійців) і радянських військ за Львів. 27 липня 1944 року Львів знаходився в польських та радянських руках. Незважаючи на певні заслуги АК у спільній боротьбі з німцями, радянське командування зажадало від командувача обшаром полк. В. Філіпковського, аби він своїм наказом розформував аківські загони, що й було зроблено. Самого В. Філіпковського разом з кількома офіцерами, а також окружного Делегата уряду було заарештовано. Рядових змусили приєднатися до армії ген. З. Берлінга⁴⁴.

Кілька слів слід сказати про статус АК на західноукраїнських землях. Добре відомо, що польські керівні органи влади в Лондоні наполягали на тому, щоб АК було визнано західними союзниками за складову частину союзницьких збройних сил і щоб їй було надано військовою допомогу. Але під час чергової зустрічі У. Черчіля

167

з власовцями якимось чином на обмін сала на зброю. З мішками ходили з хати до хати, давав хто скільки міг, в результаті виміняли десять гвинтівок і по сто набоїв на кожну. Визначили хлопців і чоловіків, провели тренування на випадок нападу поляків, визначили кожному місце в обороні, вивчили військовою справу. В УПА, окрім українців, були вояки й інших національностей, в тому числі і росіяни. Один з них з *“дегтярем”* прийшов до жителя села Івана Ничепорука і деякий час проживав у нього.

7 лютого 1944 р. [польські автори називають 19.01.1944 р. – укладач] польська боївка пройшла через село Людмиполь залишивши після себе гори трупів, завалені людськими тілами криниці і рушили на Гнійно. Але в селі вже знали про напад на Людмиполь і самооборона з десяти чоловік зайняла оборонну позицію на підступах до села Гнійного і, тільки-но нападники наблизились до села, як з нього їх зустріли вогнем, можливо не зовсім влучним, але доволі частим. Нападники зайняли кладовище

недалеко від села, але воно було мало придатне для захисту від куль (тоді не було цегляних чи цементних пам'ятників), а тут від церкви почав бити кулемет. Це стріляв колишній червоноармієць з “дегтяра”. Забираючи вбитих та поранених, нападники спішно відступили на Людмиполь, далі на Маркелівку, Дубники, Білин. Це ж тоді поляк Козак попередив мешканців села Дубників “...ради Бога втікайте, бо як не сьогодні то завтра вас беззахисних поб'ють. Вони не простять вам Гнійного”.

В Овадному стояла військова частина мадяр для охорони залізниці. Якимось чином поляки домовились з мадярами про передачу чи продаж зброї. Ото мадяри возили зброю до поляків під Свинарин, а пізніше на Вовчок, а фурманів з кіньми та возами або снями брали з місцевих жителів і там їх віддавали полякам, які їх часто убивали. Одному з них, Царапкові родом з Ревушок, а тоді мешканцеві Овадного, вдалося втікти і про все розповісти односельцям. Довідались про це і в Гнійному. Оборона села

з Ф. Рузвельтом, яка відбулася у серпні 1943 року в Квебеку (Канада), союзники остаточно вирішили визнати Польщу за сферу впливів Радянського Союзу. Таке політичне рішення лідерів країн антигітлерівської коаліції робило неможливим залучення АК до участі в англо-американських військових операціях і надання аківському підпіллю зброї на підготовку загальнонаціонального повстання. Союзники були згодні підтримати лише антинімецьку саботажно-диверсійну діяльність, яка мала проводитися, передусім, на користь Москви. Саме з цією метою готували в Англії і засиляли на Схід польських офіцерів-спеціалістів з саботажно-диверсійної діяльності, які згодом на території Західної України очолили польські партизанські загони і бази самооборони. Цікаво те, що коли радянське військово керівництво вперше дізналося про діючих на Волині військових з Англії, воно сприйняло їх як союзників. Можливо тому радянські командуючі і вимагали від цих людей підпорядкування їх наказам.

Наказом ГК АК від 4 квітня 1944 року 27 Волинська дивізія піхоти отримала статус регулярної частини Війська Польського⁴⁵. Власне кажучи, саме з цього часу польська партизанська дивізія (саме таку назву використовували її керівники у переговорах з радянським командуванням) і набула своєї офіційної назви — *27 Волинська дивізія піхоти Армії Крайової* (день отримання наказу 12 квітня 1944 року).

Як же сприймали Армію Крайову вороги Польщі - Німеччина та Радянський Союз? Слід підкреслити, що хоча на території Західної України аківців у своїх власних цілях намагалися використати і німці, й більшовики, але ні перші, ні другі не визнали АК армією, яка бере участь у військових діях. Лише після придушення Варшавського повстання, при підписанні акту про капітуляцію, німці погодилися надати солдатам АК, а також бійцям інших збройних формувань, які брали участь у повстанні, статус військовополонених згідно з Женевською конвенцією від 27 липня 1929 року. Щодо радянського військово-політичного керівництва, то воно до самого кінця війни сприймало аківців, бехівців, енесзетовців (*Народові сили збройні*) як терористів, диверсантів, шпигунів, тобто як політичних злочинців, що яскраво довів судовий процес над 16 керівниками польського військового та цивільного підпілля у Москві влітку 1945 року.

З визволенням Червоною армією Західної України польське підпілля тут, в основному, було знищено. Проте, чимало членів Армії

168

Крайової знову повернулося в підпілля і продовжувало свою діяльність навіть після того, як 19 січня 1945 року останнім командувачем АК ген. Л. Окулицький видав наказ про розформування АК. З вересня 1944 року підпільна мережа АК або вже її наступниці - нової організації "Не" ("Незалежність") на західноукраїнських землях відновлюється. Особливо цей процес активізується у зв'язку з намаганнями аківського підпілля перешкодити акції взаємної репатріації польського та українського населення.

Підписання договору про польсько-радянський кордон у серпні 1945 року, а також посилення заходів радянської влади щодо переселень населення поставили останню крапку у боротьбі поляків за Західну Україну. До кінця 1945 року усі підпільні структури АК на землях, які увійшли до складу УРСР, перестали існувати.

На закінчення слід підкреслити, що польське підпілля на західноукраїнських землях не було якимось єдиним і цілісним організмом. Існувала конспіративна мережа АК, яка готувалася до здійснення плану "Буря", і паралельно з нею існували бази самооборони, партизанські загони, які в один і той самий час в одному місці могли співпрацювати з німцями, угорцями або радянськими партизанами, а в іншому місці могли вести з ними боротьбу. На нашу думку, у цьому випадку краще все ж таки говорити про підпільну і партизанську діяльність поляків у Західній Україні, до того ж про діяльність з патріотичних міркувань і про діяльність з метою самозбереження. Зазначимо, що вирішальним у виборі свого місця в цій діяльності чи боротьбі для поляків були частіше навіть не накази керівників підпілля, а інстинкт самозбереження. Крім того, слід наголосити на тому, що діяльність польського підпілля на цих територіях на різних етапах війни могла мати антирадянську або антинімецьку спрямованість, але завжди була антиукраїнською.

¹ J. Węgierski, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa, 1991, s. 23.

² *Ibidem*, s. 22.

³ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III *Armia Krajowa*, Londyn, 1950, s. 51.

⁴ *Ibidem*, s. 104.

⁵ *Ibidem*, s. 431.

⁶ J. Węgierski, *op. dt.*, s. 322.

169

засікла, що мадяри знову везуть зброю полякам і, головне, через їхнє село. На вимогу здатись добровільно в віддати зброю мадяри відповіли вогнем. Зав'язався бій під час якого було вбито п'ять мадярів з унтерофіцером і двох взято в полон. На другий день з Овадного посунула лавина мадярів. При такій силі люди з села втекли і самооборона теж, хоча була збільшена за рахунок зброї, попереднього дня відбитої у ворога. Мадяри зайшли в село, спіймали Павла та Олексу Селешуків і священника-галичанина, загнали в стодолу, зачинили й підпалили, а самі почали грабувати й палити двори. Павло зумів вибити бруса і вони, ховаючись за димом, змогли втекти. З Галинівки на двох санях під'їхав з кількома хлопцями і "максимом", невідомо звідки взявшись, сотник Голубенко. Нашвидкоруч зібрав самооборону села і всіх повів у наступ на Гнійно, де в цей час "господарювали" мадяри. І коли дружно підступили до села та вдарили, то ворог не витримав і відступив але половина села була

спалена. В цьому бою загинув один маляр. Після цього бою більше маляри в село не заходили. Було спалено 27 дворів. [...]

Степанюк Микола, Гаврилюк Олена, Місюк Іван, Місюк Ніна, Савчук Олена, Панасюк Євгенія, Войтюк Микола, Войтюк Оксана, Матишейко (Оксентюк) Дарія, Петровський Сергій, Петровська Ольга про події в с. Микитичі

У жнива 1943 р. поляки напали на село зі Стенжарич, де була їхня пляцувка і пограбували господарство Кондратюка Потапа Онуфрійовича. Забрали молотарку з кератом, віялку й багато іншого добра та начиння. Вже стояли на полі полукипкі жита і в них заховались Потап з дружиною Палажкою і спостерігали крадькома, що діялося на подвір'ї. Було заховане зерно в ямі, її теж знайшли і забрали збіжжя. Коли зі Стенжарич німець вигнав поляків і наставив сільську поліцію, то Потап їздив в село на місце постою поляків і впізнав та забрав молотарку, керат, коновроток.

⁷ P. Miotecki, *Powstanie w Czortkowie*, „Karta», nr 9, s. 149.

⁸ Materiały i Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego (MiDWiH), sygn. III/33/7, s. 1-74

⁹ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 143.

¹⁰ *Ibidem*, s. 225.

¹¹ *Polskie Sily Zbrojne...*, t. III, s. 556-559.

¹² R. Torzecki, *op. dt.*, s. 153-154.

¹³ C. Chlebowski, *Wachlarz*, Warszawa, 1983, s. 271-294.

¹⁴ MiDWiH, sygn. III/49/217, s. 2.

¹⁵ *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*. Warszawa, 1996, s. 85.

¹⁶ *Ibidem*, s. 284s

¹⁷ *Armia Krajowa na Wołyniu*, Warszawa, 1994, s. 40; J. Węgierski, *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989, s. 164.

¹⁸ J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa, 1990, s. 49-50.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 22, спр. 48, арк. 29.

²⁰ *Ibidem*, spr. 75, s. 43.

²¹ *Ibidem*, spr. 58, s. 7.

²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), ф. 3833, оп. 1, спр. 91, арк. 62.

²³ Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. П/597, оп. 1, спр. 68, арк. 84.

²⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 49, арк. 11-13.

²⁵ Archiwum Akt Nowych (AAN), VI Oddział, sygn. 202/III/121, k. 130-131.

²⁶ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 91, арк. 53.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Cz. Piotrowski, *Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Warszawa 1993, s. 150.

²⁹ ЦДАВОВУ, ф. 3883, оп. 1, спр. 91, арк. 61.

³⁰ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 237, арк. 59.

³¹ Там само, спр. 240, с. 32.

³² AAN, sygn. 202/III t. 133, s. 23-25

³³ MiD WiH, sygn. III/33/84, s. 79-80.

³⁴ J. Węgierski, *op. cit.*, s. 200.

³⁵ K. Przybysz, A. Wojtas, *Bataliony Chłopskie*, t. I. Warszawa 1985, s. 171.

³⁶ Zakład Historii Ruchu Ludowego (ZHRL), sygn. R-IX/386, s. 1-2.

³⁷ Див. R. Torzecki, *op. cit.*

³⁸ *Ibidem*, s. 156; K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich*, Warszawa, 1968.

³⁹ J. Turowski, *op. cit.*, s. 149.

⁴⁰ M. Kardas, *General Jan Wojciech Kiwerski*. Lodz 1995, s. 90-119.

⁴¹ *Armia Krajowa na Wołyniu...*, s. 54.

⁴² J. Turowski, *op.cit.*, s. 270.

⁴³ Cz. Piotrowski, *op.cit.*, s. 46-67.

⁴⁴ *Armia Krajowa. Rozwój Organizacyjny...*, s. 295.

⁴⁵ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. III, Szczecin, 1989, s. 394.

Опубліковано: "Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках. Варшава, 1997 р." Варшава, 1998.

171

Тоді було спалено на хуторі Селиських до 10 дворів, а Гуль Антон бачив зі схованки, і знав особисто поляка, який спалив його хату. Спереду йшла танкетка, а за нею їхали поляки на возах, щоб грабувати, палити та убивати. Танкетка заїхала аж за Микитичі на роздоріжжя. Одна дорога йшла до Коритниці, а друга в ліс на Ішів. Поблизу цього місця було п'ять дворів. Поляки начисто все пограбували, а будівлі підпалили і поїхали в село докінчувати свою справу. Коли вони відїхали то господарі, які поховались в схронах, полукіпках на полі, повилазили зі сховищ та давай гасити пожежу. Поляки з села побачили це і на танкетці повернулись та постріляли рятівників свого добра: Германовича Тимофія, 60 років, його дружину Германович Параску, 55 років, Семенюк Антоніну (сестру Параски) 50 років, Семенюка Віктора Васильовича, 17 років. [...]

ТАРАС ГУНЧАК

© Т.Гунчак

поляки й українці під час Другої світової війни

Кузьма Галина, Калиш Марія, Калиш Михайло, Ткачук Тамара, Шесталюк Олександра, Рой Ганна, Рой Пилип, Черняк Євгенія, Каляпук Надія, Макушинська Олена, Аверчук (Собіцька) Галина, Макушинська (Соцька) Олена, Ткачук Марія про події в с. Верба

Жили в селі українці, поляки, євреї. 1942 р. німці знищили євреїв. Після того, як українська поліція зі зброєю втекла в ліс, німці створили поліцію з поляків, яку очолювали два німці Фенський і Паль.

Польсько-українським стосункам під час Другої світової війни надали чіткої форми могутні сили, які змінили долі націй унаслідок глобального характеру змагання за владу й панування, а також спадщина українсько-польського конфлікту, що мав історичні корені, але поглибився внаслідок зростаючих антагонізмів міжвоєнного періоду. Цей конфлікт зростає протягом 1920-их років і після заснування Організації Українських Націоналістів (ОУН) у 1929 році загострився в конфронтацію між польською та українською громадами.

Слід відмітити, що хоча в 1930-их роках помірковані елементи українського політичного спектру пристали б на автономний статус у рамках польської держави, лідери ОУН, організація, яка втішалася підтримкою західноукраїнської молоді, не схвалювали нічого іншого, як тільки незалежну та суверенну українську державу. Своєю репресивною й антидемократичною політикою супроти українського населення польський уряд мимоволі лив воду на млин радикальних українських елементів.¹ Отож, 1930-ті роки підготували ґрунт для трагічних польсько-українських подій Другої

світової війни. Зростаюча радикалізація в обох громадах призвела до відкритої конфронтації під час війни, внаслідок якої загинули тисячі людей по обидва боки. Без того, щоб заглиблюватися в надмірну кількість подробиць, можна поставити основне запитання: чи існувала будь-яка можливість компромісу між поляками й українцями, народами, які обидва претендували на ту саму територію? На жаль, відповідь на це запитання мусить бути негативною тому, що кожний компроміс вимагає хоча б готовності застосовувати політику взаємних поступок, а такі умови взагалі не існували, принаймні на ранньому етапі війни.

Українці були повністю віддані справі здобуття цілковитого суверенітету над всією українською етнографічною територією в той час, як поляки наполягали на принципі *status quo ante bellum*, тобто становищі, що існувало до війни.² Неспроможні розв'язати територіальне питання мирними засобами, обидві сторони вдалися до кривавої війни, що скидалася на етнічну чистку. Отож, політичний керівник Української Повстанської Армії закликав поляків покинути українську землю і перейти за Буг.³ Тим часом поляки, у відповідь на українське насильство, видали летючку, закликаючи українців перейти на Схід—за Збруч.⁴

Кривава війна між цими двома сусідніми народами не була випадковою, а радше результатом взаємного підозріння, антипатії, і, насамперед, браку пошани один до одного. Наприклад принаймні два звіти з Польщі називають українцями, тільки тих, хто жив у Советському Союзі. До українців, які жили в Галичині, території, яку поляки вважали своєю, вони застосовували принизливу назву “русіні”, що нагадувало, так би мовити, кривди з боку українців у міжвоєнний період.⁵ Було б наївно вважати, що головні учасники війни, тобто Німеччина й Советський Союз, не використовували польсько-українського конфлікту. Друга світова війна, ця боротьба між двома тоталітарними недолюдками, завдала безпосереднього удару українсько-польським взаєминам. Польський звіт з квітня 1943 р. натякає на те, що совети були причетними до деяких найкривавіших дій на Волині.⁶ У своїй політиці супроти українців і поляків німці також грали в гру “поділяй і владарюй”, таким чином загострюючи уже й без того напружені взаємини між обома народами. Коли, напр., українські поліцейські відділи (приблизно 5,000 осіб), створені з місцевого населення, покинули свої поліцейські станиці, щоб приєднатися до українського націоналістичного повстанського руху (19 березня-14 квітня 1943), німці zorganizували польські поліцейські відділи, створені з місцевого населення і з *фольксдойчів* [расових німців] з познанського регіону. Це саме ті відділи, які приєдналися до німецьких каральних операцій проти українського населення. Йдучи вулицями міст і сіл Волині, члени цих поліцейських відділів говорили польською й співали польські пісні, мало що не провокуючи українську реакцію.⁷ Це не означає, що українські акти тероризму проти польського населення були оправданими.

Реальності міжнародних стосунків вимагали, щоб Польський Екзильний Уряд переоцінив своє ставлення до національних меншостей взагалі і до українців зокрема, аби висунути легітимні претензії до Східних Територій довоєнного періоду. Це було зроблено у заявах 18 грудня 1939 р. та 24 лютого 1942 р., де сказано, що польський уряд має намір гарантувати українцям цілковиту рівноправність у кожній сфері діяльності.⁸ У тому ж дусі взаєморозуміння й співпраці з меншостями, 31 березня 1943 р. Рада Міністрів схвалила резолюцію стосовно українців, де пообіцяла українцям усі права, яких вони будь-коли домагалися б, якщо вони схочуть жити у польській державі.⁹ Але саме в цьому крилася проблема—українці хотіли бути незалежними.

173

Стояла глибока осінь, перед Михайлом, снігу ще не було, точніше випадав уже, але розтанув. Вночі постукали до хати Григорія Ткачука. Невістка Єва пішла відчиняти двері, а з нею вийшов її чоловік Михайло. Ніби передчуваючи якусь біду, він драбиною, яка стояла в снігах, виліз на горище. Єва відчинила двері, бо в них безперервно гримали.

- Де чоловік?

- Він в Овадному, молотить збіжжя молотаркою.

Її вдарили. Вона заплакала. А в хаті горіла гасівка (каганець). І тут – бах, бах, бах. Михайло видер зі стріхи снопка, другого, зіскочив на землю і побіг. Ніч темна, снігу ж не було, босоніж. Вранці люди пішли до Ткачуків, у хаті кров по стінах, на грубці, лавці але трупів ніде не видно. Почали шукати і знайшли їх у колодязі. Коли на подвір'я прибув начальник жандармерії, німець Фенський і побачив трупи, витягнені з колодязя і покладені в рядок, серед яких п'ять дітей, дві жінки і білий-білий дід, то аж заплакав. А як подивився на гілзи, що були в хаті,

звірів по блокноту, то промовив одне тільки слово: “Польніш”. Тобто польські. [...]

Тоді в тій хаті була і Кальчевська Марія з 7-ми місячною дитиною. Коли вбивці увірвались в хату, вона з дочкою вилізла під лавку і зверху подушкою прикрилась. Після того, як поляки всіх постріляли і накидали соломи з ліжок, лавок і лахміття на купу, на постріляних і це підпалили, а самі пішли, то рятуючись від диму і вогню вилізла Марія з дитиною з під лавки та почала пробиратись крізь вогонь до дверей. З-під трупів виповзла і поранена в легені та руку

Тетяна Кальчевська і Марія допомогла дівчинці вибратись на двір, де всі троє добрались під копицю соломи, що стояла на городі, а вже пізніше подибали на Сіраківку до Кузьмича. Так і врятувались. Тетяна вилікувалась, померла на початку 1990 р.

Після цього нападу селяни Верби послали делегацію від села до коменданта міста Володимира-Волинського з проханням захистити їх. Була організована ще одна

Коли ми говоримо про польську або українську позицію, ми, звісно, узагальнюємо і зводимо різні погляди до точки зору більшості. Мета цієї короткої статті не полягає в тому, щоб проаналізувати політичні програми польської чи української груп. Проте, слід зазначити, що детальнішим вивченням цих проблем зайнявся Ришард Тожецькі у своїй авторитетній праці під заголовком *Поляки і українці [Polacy i Ukraińcy]*.¹⁰

Не дивлячись на будь-які обіцянки рівноправності для українців у складі майбутньої Польської держави, польський уряд підійшов до українського питання з домінуючої позиції міжнародного учасника гри, який міг вести справу з українцями, як об'єктом східноєвропейської геополітики. І справді, поляки думали, що в них ліпший шанс на те, що вони вийдуть переможцями у їхньому змаганні з українцями за землі колишньої Східної Польщі. Вони сподівалися, принаймні на початку війни, що цього досягнуть в узгодженні з Советським Союзом і за допомогою західних альянтів.

Що стосується польського ставлення, то доволі показовою є таємна доповідна записка ген. Владислава Сікорського, прем'єр-міністра Польського Екзильного Уряду, яка була відправлена тільки найбільш високопоставленим польським урядовцям. Ця доповідна записка, датована 19-им листопада 1942р., намагається пояснити, що польсько-советська угода 30 липня 1941 р. не повинна бути тільки тимчасовою угодою, а повинна також стати “поворотним пунктом у житті обох держав та населень, які живуть у них”. Посилаючись на скороминущу співпрацю між Петлюрою і Пілсудским, Сікорські сказав, що все завершилося невдачею. “Повернення до будь-якого варіанту такого роду експериментів було б божевіллям”.¹¹

Очевидно, політика Сікорського супроти ССРСР виключала можливість будь-якого польсько-українського діалогу, мета якого—досягнути порозуміння між обома націями. Здається, що єдине, що могли зробити обидві сторони, було якнайбільше розширити вплив свого підпілля в окупованому регіоні—а ця діяльність призвела до добре задокументованої кривавої конфронтації між поляками й українцями. Водночас, польський уряд заохочував польське підпілля до співпраці з українцями й обережного налагодження зв'язків з ними. Ці дії жодним чином не повинні зобов'язувати Польщу політично чи військово, бо тільки уряд може встановлювати зобов'язуючі угоди.¹² Поляки очевидно вважали, що час сприяє їм, і тому вони неохоче давали українцям будь-які зобов'язання.

Однак, в уряді були люди з позитивнішим ставленням до українського питання, напр. директор Відділу з питань меншин, д-р Олгерд Горка, який 21 листопада 1942 р. підготував доповідну записку, де закликав уряд Сікорського засудити як фальшиву й недемократичну національну політику Польщі перед Другою світовою війною. “Чи нам це подобається, чи ні, чи польській громадській думці це подобається, чи ні,” писав д-р Горка, “залишається факт, що, якщо ми бажаємо воювати політично за повернення усіх наших Східних територій,...ми мусимо публічно й чесно оголосити про основну зміну в нашій політиці супроти українців”. Подібний аргумент висунув Станіслав Папроцькі у своїй доповідній записці 23 листопада 1942 року. Він уважав, що “не було могутнішого аргументу...на оборону цілісності Польської Республіки...як усвідомлення польсько-українського взаєморозуміння.”¹³ Те, що радили обидва ці автори, було власне політикою пристосування, яка в майбутньому могла б призвести до примирення між обома народами.

Внаслідок поширення насильства на Волині питання взаєморозуміння з українцями перестало бути суто політичною справою майбутніх кордонів Польщі.

174

Для багатьох воно стало питанням не життя, а смерті. Відгукуючись саме на цю реальність, 11 березня 1943 р. лідер польського підпілля ген. Ровецькі повідомив Лондон про те, що українці прагнули розпочати спільні військові операції проти німців і советів та водночас хотіли сприяти припиненню воєнних дій між поляками й українцями на Волині. На думку ген. Ровецького, українці відмовляться від своїх планів здобуття незалежності в процесі співпраці з поляками. Наприкінці свого донесення ген. Ровецький, натякаючи на те, що польсько-українські переговори не слід далі відкладати, попросив, щоб уряд відправив йому вказівки щодо політичних принципів, яким він повинен керуватися.¹⁴

Ген. Сікорські неприхильно поставився до прохання ген. Ровецького тому, що він провадив інший курс, заснований на ідеї здобуття територіальної мети Польщі шляхом міжнародних взаємин, наріжним каменем яких було взаєморозуміння з Росією.¹⁵ Гра Сікорського, в якій ставки були дуже високі, не впливала на ситуацію у східних територіях передвоєнної Польщі. Там кровопролиття й доноси безупинно продовжувалися. Польське підпілля, заявивши, що Польща наближається до перемоги, типово для взаємин між паном і дрібним чиновником, видало пересторогу українцям, закликаючи їх схаменутися, інакше наприкінці війни вони будуть покарані за їхню кримінальну поведінку.¹⁶ Дуже подібним щодо змісту був заклик до українського народу, що його видала 30 липня 1943 р. Крайова Репрезентація Політична. Аби уникнути непорозуміння, зміст заклику чітко заявляв, що Польща не відмовлятиметься від своїх Східних Територій. Більше того, автори заклику наказували українцям, що вони не повинні шукати Україну ні в Галичині, ні на Волині, “а на ріці Дніпро, в Києві та в Харкові”.¹⁷

Навряд чи тон і зміст цих закликів могли б сприяти поліпшенню стосунків між обома націями. Зі свого боку українці не виявили такої пихатости, але все ж висунули категоричні претензії до Західних територій, де українці становили більшість. Саме за таких обставин Митрополит Української Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький, за взаємною згодою з керівництвом бандерівської фракції ОУН, запропонував, що він візьме участь у зобов'язуючих переговорах з відповідними представниками Польщі. Організація Українських Націоналістів, пропонуючи антинацистську й антисоветську співпрацю, була готова відкласти рішення щодо польсько-українського кордону.¹⁸

Українська ініціатива надійшла у критичний період. Советсько-польські стосунки були вкрай напруженими, зокрема після ексгумації поховань польських офіцерів у Катинському лісі, внаслідок чого Советський Союз розірвав свої стосунки з Польщею. Після загибелі у липні 1943 р. ген. Сікорського новий керівник польського уряду у Лондоні був змушений шукати нові шляхи вирішення української проблеми, невідкладність якої пояснюється наближенням Червоної армії.

Не було жодної негайної відповіді від поляків на українську ініціативу. Правдоподібно найголовнішою причиною повільної реакції на неї, як у Польщі так і в Лондоні, була незгода між членами польського керівництва щодо способу ведення справи з українцями. Відомо, напр., що далекосяжні концесії та гарантії, які уряд у Лондоні запропонував українцям своїм рішенням 31 березня 1943 р., викликали певну занепокоєність серед поляків Південносхідного регіону (Галичини). На їхню думку, ці обіцянки були рівнозначні наданню українцям статусу територіальної автономії.

Розкол між урядом у Лондоні та польським підпіллям чітко відображений у тому факті, що підпілляне керівництво модифікувало урядове рішення, датоване

175

українська поліція. Тепер по селу ходили два поляки-поліціанти і два українці, хоч жодної польської сім'ї у Вербі вже не було, бо самі поляки вибрались на пляцувку в село Білин, звинувативши у цьому українців. В селі стало спокійно. Коли наблизився фронт, німець покликав українську поліцію до міста Володимир-Волинського і роззброїв, розпустив, а польська поліція в місто не пішла, втекла. Знову українці залишилися без захисту, без зброї, без командирів. В Овадному були мадари, які охороняли село і залізницю. До речі, залізниця була відремонтована при допомозі поляків, бо ж УПА влітку 1943 р. залізницю від Овадного майже до Турійська розібрало при допомозі селян-українців. Люди почали тікати в Овадно, під захист мадjarів, але вони були погані захисники українців. Отоді й з'явився Терещенко. Він приїхав до Овадного, зібрав людей. А там було багато люду з довколишніх сіл Верба, Охнівка, Сіраківка, Капітулка, з колоній і хуторів. Сам Терещенко був вихідцем з кубанських

козаків, носив форму кубанського козака – полковника. У Володимирі ще було кілька десятків кубанських козаків.

- Панове-браття! – сказав він, виступаючи перед людьми. – Настали важкі часи: йде поголовне винищення українського народу. В нас є зброя,

Вступайте в українське козацтво, і будемо разом захищати наші села, сім'ї від бандитів. Я кубанець, але Кубань і Україна одне й те ж. Це вся наша рідна Україна. До зброї, панове, на захист народу українського. Нині важкий час, ми України не збудуємо, але захистимо народ.

Багато люду пішло в українські козаки. Штаб знаходився у Володимирі, де нині офіцерська їдальня, відразу за залізницею по праву руку, як їхати з Ковеля, а навчали козаків на плацу ковельських казарм, що зліва, як їхати на Ковель.

Ними були захищені Овадне, Маркостав, Литовеж, в самому місті також порядок дотримувався. Оці козаки й порятували людей від знищення поляками на Чернявці. Виручили село Свійчів, точніше

31-им березня, і опублікувало його у формі Заклику до українського народу 30 липня 1943 р.¹⁹ Вищезгаданий заклик ряснів звинуваченнями, погрозами й категоричними вимогами. Він практично звів нанівець позитивні пропозиції рішення 31 березня. Якщо уважно прочитати Заклик, то можна дійти висновку, що метою підпільного керівництва було образити й антагонізувати саме тих людей, з якими лондонський уряд прагнув дійти якогось *modus vivendi*. Переконливим доказом факту, що підпілля не було готове вести переговори з українцями у справі Східних Територій, була відставка ген. Казімежа Савіцького, командира Регіону III Польського Підпілля, який не погоджувався з інструкціями уряду про те, як трактувати українське питання. Ген. Савіцькі вважав, що основою польсько-українських переговорів повинно бути польське ставлення до питання Східної України, беззастережна позиція щодо питання цілісності польських Східних Територій Волині та Галичини, підпорядкування питання меншостей на цих територіях польським державним інтересам, повернення польського майна довоєнного періоду, покарання тих, хто чинив злочини держави й населенню під час війни, і т.д.²⁰

Це була справді трагічна ситуація, в якій опинилися обидві нації, коли поляки й українці збагнули, що потребують одні одних для досягнення своїх національних ідеалів, а водночас мучили себе, займаючи позиції, які могли тільки віддаляти одну націю від іншої. На конференціях, що відбулися між 1943-1945 роками, учасники висловлювали емоційну й безкомпромісну позицію щодо територіальної справи, в той час, як інші питання стали лише другорядними. Тільки учасникам конференції, що відбулася у Львові в березні 1944 року, вдалося піднести дискусії на вищий рівень. Згідно з протоколом цієї конференції, обидві сторони погодилися, що існування суверенних держав Польщі та України було взаємним інтересом, а для безпечного майбутнього обох націй—історичною konieczністю. Представники обох сторін погодилися, що кордони між двома державами визначають суверенні держави Польщі та України. Слід зазначити, що виникли деякі розходження в поглядах, що відображено у протоколі конференції.²¹ Наступні наради було проведено на основі договорів, досягнутих у березні 1944 р.²²

Навіть у той час, як продовжувалися конференції між поляками й українцями, звинувачення й взаємна ненависть залишилися домінуючим елементом стосунків між обома народами. Ворожість польського населення до українців у Східній Галичині була віддзеркалена не тільки у взаєминах між окремими людьми, але також у підпільній пресі. Будь-який натяк на концесії відкидали апоріі звичайні мешканці.²³ Керівництво українського підпілля, у відповідь на тривалу ворожнечу між обома народами, опублікувало в лютому 1944 р. Заклик до українських поліцейських не служити знаряддям німецького імперіялізму, що прагне використовувати польсько-український конфлікт. Автори Заклику, в якому перелічені різні кривди, заподіяні поляками, критикують “польських імперіялістів” але, водночас, застерігають українців від будь-яких актів насильства супроти польського народу тому, що німецькі й більшовицькі імперіялісти використовуватимуть польсько-український конфлікт у своїх власних інтересах.²⁴

Наближення Червоної армії до довоєнних польських кордонів викликало занепокоєння польського політичного керівництва. Стало зрозумілим, що західні альянти не будуть підтримувати польські територіальні претензії, і що Червона армія визначить межі совєтської сфери впливу. Мабуть тому поляки нібито поставились більш прихильно до українців. Йдеться про проект, що виник в офіційних польських колах під назвою “Нотатка щодо українського питання”, датований 10-им січня

176

1945 р. У документі, який був написаний з наміром представити його на Ялтинській Конференції, сказано, що уряд повинен заявити, що він трактує українців як рівноправних і як спільного господаря спільної держави. У документі також сказано, що уряд повинен на наступному скликанні Сейму схвалити закон, який перетворив би Польську Республіку в дуалістичну державу, що складалася б із Польщі та Галицько-волинських земель. У новій державі, назви якої ще не було, польська й українська мови втратили б цілковитою рівноправністю.

Незважаючи на незвичайні поступки, ця доповідна записка, що була самокорисливим планом збереження польської присутності у Східних Територіях, підкреслює, що совети, "прагнучи [заволодіти] Східною Польщею і Волинню, завжди говорять від імені українського народу. Ми мусимо зробити все, щоб викрити в міжнародній громадській думці політику советів супроти українського питання".²⁵

Очевидно, що не було жодної реальної можливості дійти погодженості між поляками й українцями, адже обидві сторони добивалися цілей, які взаємно виключали одна одну. Поляки прагнули відтворити незалежну Польську Республіку в межах кордонів, які існували до Другої світової війни. Метою українського націоналістичного руху було створення незалежної української держави в межах етнографічної української території. Як результат, поляки й українці воювали за ту саму територію, і ні поляки, ні українці не були готові досягати компромісу. Проблема залишилася невіршеною на час війни.

¹ За іншою загальною вступною інформацією, див. Peter J. Potichnyj, ed., *Poland and Ukraine: Past and Present*], Канадський Інститут Українських Студій, Едмонтон, 1980. Також *Україна-Польща: історична спадщина і сучасна свідомість*, Київ, 1993, ст. 232-248.

² Ришард Тожецькі [Ryszard Torzecki] подає доволі обширну документацію про польське ставлення до цієї справи. Див. його *Kontakty Polsko-Ukrainskie na tle problemu Ukrainkiego w polityce Polskiego Rządu Emigracyjnego i Podziemiu (1939-1944)* у *Dzieje Najnowsze*, Rocznik XIII, 1981, ст. 319-327.

³ Див. *Studium Polski Podziemnej w Londynie* (відтепер SPPL), АК 7332/43.

⁴ Див. SPPL, 162/58.

⁵ Див. *Sprawozdania Delegata Rządu*, Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego, A.9. III, 1/10, ст. 265. Також *Stosunek do Ukraińców i Rusinów*, у SPPL, АК 2698/41.

⁶ Див. *Sprawozdania sytuacyjne z kraju*, в SPPL, т. IV, ст. 82.

⁷ Див. *Stosunki Polsko-Ukrainskie w kraju* в Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego (відтепер IHS). A. 11.851b/8, ст. 3, A.9.III.1/22. Також SPPL, АК 6307/43 і АК 6744/43.

⁸ Див. IHS, A. 11.851/b26.

⁹ За подробицями Резолюції, див. IHS. A.11.851 b/26

¹⁰ Пор. Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Варшава, 1993, ст. 167-197.

¹¹ Див. IHS, A.11.851 b/26.

¹² *Armia Krajowa w dokumentach, 1939-1945*. Лондон, 1970, т. I, документ 73, ст. 298-299, також т. I, документ 81, ст. 309.

¹³ Див. IHS, A.11.851 b/26.

¹⁴ Див. SPPL, АК 1217/43. Ришард Тожецькі аргументує, що поляки вважали, що

177

допомогли відбити банду від села, коли вчасно підїхали чотири козаки зі станковим кулеметом на санях. Склад зброї був у підвалах, де нині церква Різдва Христового. Ото звідти було обмінано 10 гвинтівок і по 100 набойів до кожної жителям села Красностава на сало, що і порятувало (і не раз) життя селян.

А фронт усе ближче й ближче. Вже на Турії. Німцevi потрібні робочі руки. Почав козаків помішати у вагони для відправки вглиб рейху. Частина встиг відправити, більшість розбіглося по домівках, звичайно, без зброї. Уже Червоною армією частину колишніх козаків, що охороняли свої села від винищення польськими бандитами, було засуджено, відправлено на перевиховання, або знищення.

Як уже згадувалося, жителі села Верба, навколишніх сіл повтікали в село Овадне під захист малярів і українських козаків. Тут же було кілька бійців УПА, які врятувалися від загону Вершигори і, з'єднавшись з українськими козаками, разом патрулювали в Овадному. [...]

Кузьма (Ткачук) Галина, Калиш Марія, Ткачук Тамара, Каляпуха Петро, Аверчук (Собіцька) Галина про події в хуторі Капітулка, (за 2 км від за с.Верба)

Хутора вже нема, на цьому місці росте ліс. Коли почала створюватись пляцувка в селі Білині, то коваль-поляк Боровскі, той самий, який розбирав залишені Червоною армією танки, позичив коней в сусідки Ткачук Антоніни Антонівни, щоб перевезти зброю з Верби до Білина. Коли він брав коні і возив зброю, то говорив сусідам Ткачукам, аби вони нічого не боялись, їх ніхто ніколи не зачепить, бо з їхньої родини нікого не було ані в поліції, ані в УПА. Коли почалось побойще в Охнівці, люди з села втікали, хто куди встиг і зумів. І в Капітулці зібралось у двох хатах кілька сімей з інших сіл. Це поодаля від Охнівки, а тим більше від Білина. Так, у хаті віруючих Мальчевських знаходилося кілька родин. 26 лютого 1944 р. на хутір Капітулку напали поляки. Підїхало декілька верхи на конях і на кількох підводах. На фурах були молоді жінки й підлітки. З хати вивели Калиша Степана (56 р.), Романюка Максима (50 р.), й поляк Левандовскі, родом з Верби, що був верхи на коні, з пістолета убив обох, а потім спішився і давай стягувати чоботи. Ще раніш Левандовскі був у німецькій поліції. У той час, як роззували на подвір'ї побитих, у хаті полячки й підлітки грабували все, що було, роздягали жінок і дітей, знімали взуття. Після того, як всі залишилися босі й майже голі, почали в автомата підряд їх розстрілювати. Все потонуло в криках, просьбах, стогоні і прокляттях. Кров вбитих заливала в хаті долівку, стіни.

українці змінять своє ставлення, як тільки вони переконаються в тому, що Німеччина програє війну і Червона Армія почне наблизитися до старих кордонів. В цих умовах вони волітимуть жити у кордонах польської держави. Див. Ryszard Torzecki, *Kontakty Polsko-Ukrainskie...* в цитованій праці, ст. 332.

¹⁵ SPPL, AK 1217/43.

¹⁶ Див. *Wyciagamy reke i ostrzegamy*. IHS, A11.851 b/8.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Див. SPPL, Oddzial VI, Teczka: Stosunki polsko-ukrainskie 1943. Цей документ було опубліковано в праці *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, Лондон, 1973, т. II, документ 399, ст. 474.

¹⁹ За подробицями див. Ryszard Torzecki, *Kontakty Polsko-Ukrainskie*, в цитованій праці, ст. 338.

²⁰ Там же, ст. 339-340.

²¹ Архіви Української Головної Визвольної Ради, Ш. 8-8.

²² Див. Mikołaj Lebed, *W kwestii Stosunkow Miedzy Ukrainkim i Polskim Podziemem Antyniemieckim w Latach 1942-1944*, в журналі *Сучасність*, Літо 1985, ч. 1-2, в польській мові, ст. 161-162.

²³ Див. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy*, ст. 184-185.

²⁴ Архіви Української Головної Визвольної Ради, Б. 2/2.

²⁵ Див. IHS, A.11. 851 b/29.

Р О М А Н Д Р О З Д

© Р.Дрозд

навколо причин антипольської акції ОУН-УПА в 1943-44 рр.

До війни поляки з українцями жили більш-менш мирно, хоча уже тоді проявлялась національна нерівність.

Так, уже з 1936 р. українець не мав права купити землю, бути офіцером, не мав права вчитись в українській школі, бо їх майже не було.

Зневажливо ставилися поляки до української мови, до всього українського. Але прості люди живучи поруч по селах, разом бідуючи, знаходили спільну мову, дружили, одружувались.

На 2003 припадає 60-та річниця антипольської акції ОУН-УПА на Волині. Події, що досі, як і акція “Вісла”, тінню лежить на українсько-польських стосунках та ускладнює примирення між обома народами.

За польськими даними на Волині від рук членів ОУН-УПА і за допомогою частини місцевого українського населення вбито від 30 до 40 тис. поляків, зокрема людей похилого віку, жінок і дітей¹. Хоча ці дані ще до кінця не зверифіковані (делегат польського еміграційного уряду на Волинь К. Банах кількість польських жертв на 7 жовтня 1943 р., тобто після хвилі найбільшого винищення поляків, оцінював у понад 15 тис. осіб²), їх можна вважати вірогідними. В Україні щойно тепер почали досліджувати це питання,

тому небагато знаємо про кількість замучених польськими руками волинських українців. Й. Туровський оцінює їх у 2 тис. осіб³, вважаючи при цьому, що польські антиукраїнські акції (на Волині і в Східній Галичині) мали виключно відплатний характер. Однак, спогади про випадкові вбивства українців, свідчать, що дійсність була складнішою⁴. Поляки, скупчені в самооборонах, де нараховувалося від кількох до кільканадцяти тисяч осіб, грабували українські села, вбиваючи селян.⁵ Важко це назвати відплатою. У свою чергу у Східній Галичині з українських рук також могло загинути коло 30-40 тис. поляків, при чому не встановлюється число жертв з українського боку. Тут, напевно, було їх більше, ніж на Волині, хоч би з огляду на існуюче тут сильніше польське підпілля.

Загалом, польські історики вважають, що втрати польського населення, враховуючи також Люблінщину і Ряшівщину, досягли за час війни 80-100 тис. осіб. Натомість українці втратили від 15 до 30 тис.⁶

Нема погодженої думки дослідників про причини антипольської акції ОУН-УПА на Волині і Східній Галичині. Що було її метою – вигнання поляків чи їх знищення? Владислав Філяр, Єва і Владислав Семашки та їх прихильники обстоюють останнє, що має впливати з ідеології та програми ОУН. Рішення про початок антипольської акції, яку вони називають людиновбивством, схвалено на III Конференції ОУН в лютому 1943 р. Водночас, вони схиляються до поглядів В. Поліщука, який твердить, що рішення про вбивство поляків, які жили на землях, визнаних українськими націоналістами за українські, прийнято вже в 1929 р. Отже, причин треба шукати в крайньо націоналістичній ідеології ОУН, яку називають фашистською⁷. Саме цим намагаються виправдати всі антиукраїнські акції з польського боку.

Інші дослідники твердять, що метою антипольської акції було вигнання поляків з Волині і Східної Галичини. На їхню думку, ОУН вважала, що війна принесе поразку як німцям, так і СРСР і справа дійде до польсько-української війни, тобто повториться 1918 р. Тому, не чекаючи кінця війни, вони вирішили застосувати кривавий терор, залякати поляків і змусити їх залишити українські землі.

Натомість інші історики, у більшості українські, вважають, що причини антипольської акції слід шукати у дискримінаційній політиці II Речі Посполитої щодо українців та у ліквідації поляками україн-

181

Так, рідні сестри повиходили заміж – одна за українця, а друга за поляка. Надя була заміж за українцем на прізвище Каляпук, а її рідна сестра Ганна за поляком Боровскім, тим самим ковалем, що збирав зброю. Боровскі хрестив Каляпухову дочку Галю, тобто був ще й кумом. 26 лютого 1944 р. на повір'я Володимира Пилиповича Каляпуха зайшов його швагро, кум – поляк Боровскі. Каляпук Володимир вийшов з хати до кума, подав руку, зупинились, почали розмову, що і де відбувається, і до чого це й інше. Недовго стояли, Каляпук запрошував зайти до хати, щоб кум поглянув на хрещеницю Галю та новонародженого. В цей час з-за хліва вийшло ще три чоловіки. Один з них, нічого не мовивши, ударив обухом сокири по голові Володимира Каляпуха. Цю подію побачила жінка-сусідка (напівукраїнка, напівполька), що саме зайшла до Каляпуків. Вона зуміла через горіще втекти до Овадного і про це розповісти.

А поляки, вбивши Володю Каляпуха, зайшли в хату і вбили Каляпуків – Надю (35р.), дочку Галю (11 років) – хрещену Боровского, Анатолія (13 років), немовля – три дні від роду. До того часу сім'я Каляпуків жила в Овадному, але Надя була вагітна на останньому місяці, а оскільки в Овадному було дуже тісно, то вирішили приїхати додому, відмитись, відчиститись від вошей, що заїдали, родити і потім швиденько повернутись назад. Уже немовляті виповнилось три дні і сім'я збиралась повернутись за годину-другу до Овадного, де все-таки спокійніше. Аж тут надійшов “кум” Боровскі. Вбитого господаря Володимира Каляпуха було зятягнуто в хату, яку спалено. Кістки погорілих п'яти членів сім'ї Каляпуків перезахоронені на кладовищі села Верба.

ських діячів на Холмщині у 1941 р. Такого ж погляду дотримується Б. Гудь, який у антипольській акції вбачає селянську революту⁸.

Гжегож Мотика запропонував інший погляд на генезу антипольської акції ОУН-УПА⁹. На його думку, треба врахувати місцеві обставини, які могли мати вплив на ситуацію. Отже, 30 червня 1941 р. бандерівська ОУН проголосила незалежність України. Німці не визнали цього акту і заарештували 80% керівництва ОУН. Перед ОУН постало питання: що далі? Який шлях обрати? Щораз виразніше почала висуватися концепція розрахунку на свої сили і боротьби з усіма ворогами, зокрема з поляками, які надалі стояли на позиції збереження східного кордону Польщі 1921 р.

Складною була ситуація на Волині. Німецький терор, діяльність советської партизанки, спричинилися до радикалізації настроїв серед членів ОУН. Окрім цього, почали створюватися партизанські відділи інших українських угруповань – УПА Тараса Бульби-Боровця та мельниківців. Це підштовхнуло волинських оунівців створити у жовтні 1942 р свою партизанку, але без дозволу проводу ОУН-б, який тоді виступав проти масового партизанського руху. Сам провідник ОУН-б на Волині та командир партизанських відділів Дмитро Клячківський (“Клим Савур”) застерігав від відкритої боротьби. Таку позицію провід ОУН займав і на початку 1943 р., хоча погоджувався на збільшення партизанських формувань.

17-23 лютого 1943 р. відбулася III конференція ОУН, де обговорювалися питання створення міцних партизанських структур. Однак, немає доказів, що саме тоді прийнято рішення про боротьбу з поляками, хоча Р. Шухевич і Д. Клячківський власне советів і поляків вважали головними ворогами. Мало цього, з розповідей учасників конференції виникає, що “Клим Савур” відійшов від постанов конференції і розпочав масову боротьбу з червоними партизанами і поляками, що було сприйняте з великим занепокоєнням у Галичині (на це вказують також матеріали польської розвідки).

Чому Д. Клячківський самовільно розпочав антипольську акцію? Серед кількох можливих пояснень Г. Мотика кладе наголос на ось таке – рішення про масову антипольську акцію, пов'язане з дезертирством української поліції, яка зробила це, побоюючись арештів з боку німців внаслідок советської провокації. Отже, рішення про виступ проти німців, советів і поляків спровокували самі німці та совети, які підкинули гестапо компрометуючі матеріали на

українську поліцію. На такий, частково випадковий початок акції вказують і деякі польські документи. Те, що в лісі опинилося близько 5 тис. озброєних поліцаїв, змушувало “Клима Савура” видати весною 1943 р. наказ партизанського зриву. Приступаючи до його реалізації, “Клим Савур” у першу чергу вирішив опанувати селами шляхом знищення пунктів опертя советів і німців. А це означало виступ проти поляків, яких ОУН звинувачувала у співпраці з її ворогами - німцями й советами. До цього ж спричинялася участь поляків у німецькій адміністрації та поліції. Наказ розпочати антипольську акцію “Клим Савур” дав у червні 1943 р., хоч до протипольських виступів з боку УПА доходило вже раніше, наприклад 11 липня 1943 р., коли одночасно було атаковано 167 населених пунктів.

Звістки про події на Волині занепокоїли оунівців Галичини, що знайшло своє відображення на III з’їзді ОУН у серпні 1943 р. У дискусії на тему польського питання Микола Лебець та Михайло Степаняк начебто критикували антипольські дії УПА. Однак, на думку Г. Мотики, з’їзд вирішив не викликати повстання, а вести боротьбу із советами, прихід яких наближався. Чи прийнято тоді рішення про наступ на поляків в Галичині – важко сказати. Знаємо, що таке рішення керівництво ОУН-УПА прийняло восени 1943 р. Однак, антипольська акція мала мати лагіднішу від волинської форму. Вбивати можна було (але заборонялося дітей, жінок і старших осіб) лише після невиконання поляками наказу про виїзд на свої етнічні землі. Додаймо, що на практиці не завжди партизанські формування цього дотримувалися. Антипольська акція в Галичині почалася з приходом Червоної армії у лютому 1944 р., саме тоді польське підпілля почало реалізувати план «*Burza*». Після приходу Червоної армії керівництво ОУН-УПА змінило своє ставлення до польського підпілля і наказало шукати з ним порозуміння.

Запропонований Г. Мотикою генезис антипольської акції ОУН-УПА, на мою думку, на сьогодні є найбільш правдоподібним, хоча і потребує ще доопрацювання. Звичайно, це не означає, що він безпомилковий. Дослідження ще триватимуть і багато можуть в цю справу внести українські історики.

Важко натомість погодитися з прихильниками тези, що ОУН і УПА прагнули до знищення польського населення на Західній Україні. Для них схема була і є дуже проста: винищування, яке називають людиновбивством, польського населення впливало

183

Міщук Ганна, Панасюк Павло, Кузьмич Архип, Луцюк Тихон, Луцюк Степан, Борусевич Євген про події у с. Стюгильне (зараз с. Жовтневе) Кінець 1943 – початок 1944 рр. Одно за другим стають жертвами села від польських боївків. У березні мешканці Могильного шлють делегацію на чолі зі старостою села – Сергієм Панасовичем та сусіднього села Маркелівки, де старостою села був Воевода, всього 11 людей, з проською до гебітскомісара міста Володимира-Волинського, аби виділив якусь зброю для організації самооборони села. Делегація проїжджала на санях через село Лютниче й повз цегляний завод, де на той час була польська пляцувка, а в самому селі проживали мирно поляки й українці. Причому поляків було набагато більше. Пройшло кілька днів, ні делегації, ні чуток від неї ніяких. Тоді кілька молодих чоловіків полями, поминаючи села, вночі добрались до міста, і вранці попросились на прийом до гебітскомісара, який на подив нічого про делегацію селян від двох сіл і не чув, але вислав комісію для

розслідування на Льотничому. Поляків на цегельному заводі не виявилось, вони втікали на Білин, але й слідів від селян ніяких. Почались тут же пошуки і зразу у гноївці біля хліва одного з селян були знайдені 11 чоловік і при огляді було виявлено незліченні сліди катувань, знущання, були пообрізувані вуха, статеві органи, поколоті очі, вибиті зуби. Слідчі встановили, що беззбройних селян перестріли поляки і запросили від імені німця до будинку, звідки потім по одному виводили й катували.

А коли побачили німецьких посланців, то й самі повтікали. Та в своїх мемуарах поляки все це записали, що то так українці знущались над польським населенням. Покатовані селяни були поховані біля церкви в селі Могильному, де пізніше було встановлено пам'ятник з написом: "Тут спочивають невинні люди, які загинули мученицькою смертю 1944 р. Артисюк Г.М., Антонюк С.Г., Воевода О.А., Мочebroда В., Недбало Г.А., Марчак Павло, Орлюк Василь, Панасевич Сергій І., Шелейда Каленик,

з ідеології ОУН, а масового характеру набрало після дезертирства української поліції, яка виконала наказ керівництва ОУН-УПА. Поліція була їм потрібна, щоб почати ліквідацію поляків. Такий підхід, хоч більше ідеологічний, ніж науковий, дуже вигідний, бо дозволяє стверджувати, що ставлення поляків до українців до війни і у перші її роки не мало впливу на антипольські акції ОУН-УПА. Відкидається також можливість інспірації з боку советів, хоча на це вказують тогочасні польські і німецькі джерела. Інакше кажучи, що б поляки не робили, включно з виконанням українських вимог, українські націоналісти все одно почали б їх винищувати. Такий підхід – це велике спрощення. Правда, спосіб реалізації антипольської акції на Волині, особливо описи нападів на польські села, ніби свідчать, що йшлося про знищення всіх поляків. Однак, керівництву ОУН-УПА на Волині, як вже сказано, йшлося про опанування терену шляхом усунення всіх, хто міг би перешкодити їм у боротьбі. Виступи почалися у східних районах Волині, а це може свідчити, що ОУН-УПА залежало на залякуванні польського населення, щоб примусити його виїхати. Виразно це видно в Галичині. Микола Лебець стверджував: "щоб не допустити до стихійної масової протипольської акції і українсько-польської взаємної боротьби, що в той час була б корисною водночас як більшовикам, так і німцям, і послаблювала б головний фронт визвольної боротьби, Українська Повстанська Армія пробувала втягнути поляків до спільної боротьби проти німців і більшовиків. Коли ж це не дало жодного успіху, УПА дала польському населенню наказ залишити українські терени Волині і Полісся"¹⁰. Підтримка упівських загонів місцевим українським населенням, озброєного косами, вилами, сокирами й ножами, надала волинським подіям особливо кривавого характеру¹¹. Ті, хто нападав, хотіли позбутися (часто шляхом вбивства) сусідів-поляків, які уособлювали дискримінаційну політику польських властей щодо українців, та захопити польське майно. Коли поляки посилили опір, не бажаючи залишати Волинь, і до того ж пішли (рятуючи себе, або з помсти) на співпрацю зі советською партизанкою і німцями, вбивства помножилися. Причиною були, як зауважив І. Ільошин, і масові вбивства українських селян польською поліцією і жандармерією¹².

Причин польсько-українського протистояння не пояснює позиція тих дослідників, які вважають, що впливало воно з прийнятого ОУН положення про можливе повторення ситуації 1918 р.

184

Цим можна пояснювати дії в Галичині, але така точка зору була більш характерна для мельниківців, аніж для бандерівців. Коли б керівництво ОУН-УПА серйозно задумувалося над таким варіантом, то розпочало б відповідну підготовку – розбудову партизанських структур і підрозділів, їх озброєння та координацію дій. До такої акції у першій половині 1943 р. УПА не була ще готова. Крім цього, антипольська акція почалася на Волині, а лише згодом в Галичині. Зауважмо також, що львівські бандерівці неофіційно засудили вбивства поляків¹³. Якби мала повторитися історія, то більш корисним був би антипольський наступ, проведений одночасно і на Волині, і на Галичині. Тоді польське підпілля не мало б часу на підготовку оборони, а також проведення протидій.

Не до кінця можна погодитися із твердженням, часто репрезентованим істориками з України, що антипольська акція виникла з дискримінаційної політики II Речі Посполитої щодо українців та їх вбивств на Холмщині. Виникла вона, як вже сказано, з реалізації політично-мілітарних планів ОУН-УПА. Однак, українці в польській державі напевно почували себе як громадяни другої категорії і це звичайно вплинуло на кривавий характер антипольської акції. Крім цього, дискримінація українців та випадки їх убивств на Холмщині могли створити враження у керівництва ОУН-УПА про ворожість поляків. Це видно на прикладі Галичини, де антипольські дії ОУН-УПА пояснювали власне вбивствами українців на Холмщині.

Звичайно, генезис антипольської акції ОУН-УПА, наведений Г. Мотиною, вимагає доповнення і уточнення. На мою думку, слабо показано вплив дискримінаційної політики II Речі Посполитої та частини поляків, особливо колоністів і адміністрації, відносно українців на кривавий характер конфлікту. Правда, спрощенням було б все скинути на дискримінацію, але не можна про неї забувати. Так само як і про вбивства українських активістів на Холмщині, які почалися з весни 1941 р. Очевидно, як вже сказано, не вони були безпосередньою причиною нападів на волинських поляків, але робили враження, що поляки — це “вороги українського народу”, і тим самим загострювали взаємини. Так само як участь поляків у німецькій адміністрації і поліції. Вказує на це відозва проводу ОУН на Північно-західних українських землях (Волинь і Полісся) на чолі з Д. Клячківським від 18 травня 1943 р., тобто після дезертирства української поліції. У цій відозві міститься також заклик до польського населення.

185

Невідомий (пізніше було встановлено, що це був Скрипник Костянтин, військовополонений зі Східної України), Невідомий. Пам'ять від рідні. 9 травня 1975 року”.

Трое людей з села Маркелівка – це Воевода О.А., Мочеброта В. та Недбало Г.А.

Коли покатованих селян тоді ховали біля церкви, то привели десь ввійманих трьох поляків, аби вони подивились, що роблять польські бандити з мирними селянами-українцями. Це була жінка з сином років під 30 і вже відомий нам Дзюба родом з Маркелівки, що тоді в Людмильполі з автомата ППШ довгою чергою розстрілював селян, після чого в крові люди віднайшли 53 гільзи від його автомата. Крики, плач рідних та близьких, побивання над покійниками, а тут ще й Дзюба, про якого всі в селі знали, що він робив в сусідньому селі Людмильполі. Натовп кинувся на поляків і бив їх.

**Вавринюк (Купич) Міля, Малишева
Олена, Матвійчук (Маркитан)
Галина, Матвійчук Михайло,
Кубишин Володимир, Оліфірович
Василь, Грац Іван про події
у с. Полум'яному**

Село дуже постраждало під час війни:
загинули люди, спалено будівлі.

Мешканець Полум'яного поляк

Мазурок Франек розповів сусідові-
українцеві Кубишину Володимирові
В. (з яким спрягався, бо в них було по
одному коневі), що на зборах в

Стенжаричівській школі в штабі
поляків читали і говорили, що
українців потрібно вбивати

незалежно, хто він і де зустрінеться.

Це було наприкінці липня 1943 р., а до
того на ніч поляки втікали в школу, а
українці в ліс, або й сходились разом, і
так ночі коротали.

Були українці, які оженившись на
польках, перехрещувались на поляків,
приймали католицьку віру і вже
ставали ревними поляками й
католиками. Вони особливо старалися
вслужитись перед поляками, довести
свою відданість новій вірі
і володарям.

Вона маловідома і для кращого розуміння причин, що змусили саме Волинську ОУН і її військові загони виступити проти поляків, слід частково її процитувати. “У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас... Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся до дому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде і надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара”¹⁴. Додаймо, що відозву видано після перших масових нападів на польські села у квітні 1943 р., але перед їх кульмінацією у липні-серпні 1943 р. Не можна також забувати про звичайний бандитизм, який, на жаль, досі не досліджений, але який мав вплив на ескалацію польсько-українського конфлікту.

Звичайно, усе сказане не вичерпує теми. Перед істориками ще багато праці. Однак, можна підсумувати, що антипольська акція ОУН-УПА на Волині і Східній Галичині в 1943-1944 рр., як і весь польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни, дуже складні і на ці проблеми немає простих відповідей. Конфлікт цей потягнув за собою невинні жертви, яким належить пам'ять, а їх нащадкам співчуття.

186

¹ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1993, s. 267. До цього ж числа схиляються і інші польські історики. Інші дані – маловірогідні.

² І. Ільющин, Протистояння УПА і АК (*Армії Крайової*) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні, Київ, 2001, С. 172.

³ J. Turowski, *Pozoga. Walki 37 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*. Warszawa, 1990, s. 513.

⁴ Див.: G. Motyka, *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1933 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i reiiigijnej* [w:]

Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953. Warszawa-Londyn, 2002, s. 298-299.

⁵ Приклади таких акцій наводить: І. Ільюшин, *Протистояння УПА і АК...*, *op.cit.*, С. 154-157.

⁶ G. Motyka, *Postawy wobec konfliktu...* *op.cit.* s. 322; R Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...* s. 267; T. A. Olszanski, *Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, „Więź”, 1991, nr. 1 1-12, s. 218-219.

⁷ Див: G. Motyka, *Postawy wobec konfliktu...*, *op.cit.*, s. 322-323.

⁸ Див Б. Гудь, *Українці - поляки: хто винен?*, Львів, 2000.

⁹ G. Motyka, *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej* [w:] *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953.* Warszawa-Londyn, 2002, s 279-407.

¹⁰ М. Лебедь, *Українська Повстанська Армія*, Дрогобич, 1993, С. 53.

¹¹ І. Ільюшин, *ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів)*, Київ, 2000, С. 61.

¹² Там же, С. 75 .

¹³ І. Ільюшин, *Протистояння УПА і АК...*, *op.cit.*, С. 132,

¹⁴ Цит. за: І. Ільюшин, *Протистояння УПА і АК...*, *op. cit.*, с. 133-134.

Опубліковано : „Український альманах 2003”. Об’єднання українців в Польщі, Варшава, 2003.

187

Жив був у Полум'яному Михайло Лівичький. Як і всі українці в селі, досконало володів польською мовою.

Він мав одного коня і спарувався з таким же однокінним сусідом.

Потрібно тікати, але поляку до Стенжарич на пляцувку, а українцю Лівичькому туди не можна. І селянин чекає сусіда, щоб домовитись, як бути з конем: заплатити чи вимінити на якісь речі. Приходять поляки до Лівичького.

- Кто естесь?

- Я естем поляк, – і чисто по польски розмовляє з ними. Поляки були чужі, незнайомі.

- Нех пан вишисто забеже з тей халупи і едзе до Стенжарич.

Тут підходить Михайло Зозуля з Видранки, він був жонатий на польці Бандаховській, вихрестився на поляка, прийняв католицьку віру. Він давай кричати на тих, які відпустили Лівичького, що то хам, бидло, “забіць его”. А Михайло Зозуля знав добре Лівичького, на весіллі гуляли разом.. Завезли Лівичького до Стенжарич і там наказали викопати яму, в ній розстріляли і закопали.

СТЕПАН МАКАРЧУК

© С.Макарчук

втрати населення на Волині у 1941–47 рр.

Україна належить до тих країн світу, які в роки Другої світової війни зазнали найбільших людських втрат, плундрувань міст і сіл, руйнування і знищення народного господарства. Досить сказати, що станом на 1 січня 1946 р. чисельність населення України була меншою чисельности 1 січня 1941 р. на 8,9 млн. осіб У кожному куточку української землі палили міста і села, гинули діти і жінки, людей ловили в німецьке рабство, грабували, мордували, виганяли з рідних осель. І все ж, на загальному тлі всенародного страждання і поневірянь, крові й пожарищ Волинський край ще виділяється багатьма своїми трагічними особливостями. Вони були викликані військово-політичним протиборством в середовищі українського

антирадянського і антинімецького рухів, політично несумісними, антагоністичними цілями визвольних українського і польського рухів, підвищеною концентрацією у північних лісистих районах Волині, поряд з українськими і польськими, радянських партизанських сил і політичного підпілля.

Сучасному дослідникові, здається, неможливо відтворити у деталях масштаб жертв війни на Волині, більш-менш точно порахувати людські втрати краю за регіонами, національністю, статтю, віком, за обставинами загибелі. Так само важко порахувати, чиї “політичні” руки пролили більше, а чиї — менше крові мирного населення. Нема сумніву лише в одному: першоджерелом всенародного лиха українців, поляків, росіян, євреїв, чехів, білорусів та інших був німецький фашизм, що розв’язав Другу світову війну, поставив за мету силою зброї підкорити собі увесь світ, обґрунтовував вищість німецької нації над усіма іншими та її право нищення інших народів, на практиці впровадив такі методи розправ над людьми, багато з яких взагалі ніким у світі не застосовувалися до Другої світової війни.

На Волині німецький окупаційний режим здійснював майже поголовне фізичне винищення єврейського населення. За офіційними даними, станом на 1939 р. у Волинському воєводстві проживало 205,5 тисячі євреїв, що становило 9,9% від загальної чисельності населення¹. Масові страти євреїв проводилися влітку та восени 1942 р., продовжувалися у 1943 р., хоч розпочалися відразу ж після приходу німців.

Проти єврейського населення головним чином були спрямовані фашистські авіабомбардування багатьох містечок Волині, що проводилися в кінці червня — на початку липня 1941 р., ще до вступу німецького війська. В результаті тих бомбардувань забудови міського типу багатьох містечок, як от Людвиполя, Морочного, Деражного, Гощі та інших були буквально перетворені в купи битого скла, каміння і цегли. Автор цих рядків пам’ятає, як у неділю 29 червня 1941 р. протягом якихось 3-4 годин німецька авіація перетворила єврейський квартал райцентру Гоща в суцільні руїни. Сотні єврейських родин раптово залишилися без даху над головою. Великі руйнування були завдані німецькою авіацією Сарнам, Радивилу, Млинову та іншим містечкам². У тих населених пунктах, де євреї були позбавлені житла в результаті бомбардувань, єврейські гетто творилися вже від літа 1941 р., проте у більшості поселень

189

З комюніке «Конференція керівників трьох союзних держав — ССРСР, США та Великобританії у Криму» [13 лютого 1945 р.]

Упродовж останніх 8 днів у Криму відбулася Конференція керівників трьох союзних держав — Прем’єр-Міністра Великобританії п. У.Черчіля, Президента Сполучених Штатів Америки п. Ф.Д.Рузвельта і Голови Ради Народних Комісарів ССРСР Й.В.Сталіна за участі Міністрів Іноземних Справ, Начальників штабів та інших радників. [...] Про наслідки роботи Кримської Конференції Президент США, Голова Ради Народних Комісарів Союзу

Радянських Соціалістичних Республік і Прем'єр-Міністр Великобританії зробили наступну заяву: [...]

VI. ПРО ПОЛЬЩУ

Ми зібралися на Кримську Конференцію задля того, щоб вирішити наші суперечності щодо польського питання. Ми повністю обговорили всі аспекти польської справи. Ми знову підтвердили наше спільне бажання побачити утвердженою сильну, вільну, незалежну й демократичну Польщу, і внаслідок наших переговорів ми прийшли до згоди щодо умов, на яких новий Тимчасовий Польський Уряд Національної Єдності буде сформовано у такий спосіб, аби він отримав визнання з боку трьох головних держав.

гетто були створені навесні та влітку 1942 р. Німецький комендант м. Олики Макс Туберан, захоплений у полон, повідомляв на допиті, що в Олиці усе єврейське населення спочатку було узято на облік, а до гетто переведене у березні 1942 р. Після цього квартири євреїв були опечатані і вхід до них був заборонений під страхом смерті. У кінці липня 1942 р. єврейське населення з гетто було переведене в приміщення колишнього замку князя Радзивілла, а звідти системно партіями по 40-50 осіб відправлялося на розстріл в урочище Кемпа. Попередньо, під час підвозу приречених на місце розстрілу, метрів за сто від нього євреїв роздягали наголо.

Одним з місць, де відбувалися особливо масові убивства євреїв, був район вулиці Білої у м. Рівному. Встановлено, що там було страчено 32,5 тис. осіб³. Свідок Я. Карпан повідомляв, що “німецькі кати приводили до місця розправи приречених, примушували їх копати яму, наказували роздягатися наголо і лягати в ями обличчям вниз. По лежачих гітлерівці стріляли з автоматів у потилицю. Потім на трупи розстріляних таким же чином клали другий шар людей і умертвляли їх, потім третій. А коли яма наповнювалася, вбитих обливали хлорним вапном і засипали землею”⁴. Аналогічну картину страт фіксували Комісії для розслідування злочинів у багатьох районах. Сумніву можна піддавати хіба що число захоронених у тих ямах трупів, яких перераховувати, звичайно, не було можливості. Та й кількості страчених подавалися не раз надто дуже заокруглено, як, наприклад: в с. Сосонки, біля Рівного, страчено 17,5 тис. осіб, в кар'єрах біля села Видумки – 3 тисячі⁵, на старому римокатолицькому кладовищі у Ковелі – близько 2 тисяч⁶, в Олиці всього загинуло 4,5 тисячі⁷, в урочищі Горбки Колківського району над задалегідь викопаними ямами розстріляно до 2 тисяч мирного населення⁸, в Горохівському районі розстріляно німцями і українськими поліцаями 3 тисячі євреїв⁹ і т. д.

По суті, німецький окупаційний режим на Волині, як і в інших областях України, здійснював лінію на тотальне фізичне винищення всього єврейського населення і, як можна судити на основі документів, після звільнення регіону від фашистських окупантів в ньому залишалося не більше кількох тисяч місцевих євреїв. Окремим вдалося вирватися з гетто і переховатися в лісах аж до приходу Червоної армії, були й такі, що опинилися в загонах УПА та

190

в радянських партизанах. Про подібні випадки збереглися свідчення архівних документів¹⁰.

Про незначну кількість місцевих євреїв, які до 1939 р. вважалися громадянами II Речі Посполитої, пережили німецьку окупацію, і, відповідно до угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом УССР і *Польським Комітетом Національного Визволення*, могли зголошуватися на виїзд до Польщі, свідчить і той факт, що таких у Рівненській області виявилось 574 особи¹¹.

Розстріли, інші форми страт цивільного українського, польського і чеського населення за кількістю жертв не були меншими від кількості винищених євреїв. Відмінним було лише те, що вбивства неєвреїв кожного разу нібито виправдовувалися порушеннями наказів окупаційної влади, зв'язками з радянськими партизанами, з УПА чи з АК, невиконанням різного роду поставок, ухилянням молоді від вербунку на примусові роботи в Німеччині. На практиці, однак, найбільше кривавих пацифікацій каральні окупаційні структури проводили в місцях здійснення підпільниками чи партизанами тих чи інших антинімецьких акцій. Символом жорстокості німецького окупаційного режиму ввійшло в історію велике польське село Кортеліси Ратнівського району Волинської області. В офіційних радянських виданнях писали, що під час його покарання було вбито 2875 жителів, а саме село було повністю спалене¹². Деякі інші джерела подавали числа убитих 2800, 2500¹³, понад 2000¹⁴, а в довідці про це село, яка зберігається у справах комісії для розслідування злочинів фашистів у Ратнівському районі, вказується, що до війни у Кортелісах проживало близько 1800 осіб, з яких німці стратили внаслідок розправи над селом 22 вересня 1942 р. 1783 особи¹⁵. Можна допускати, що це останнє число є найближчим до дійсного, інші ж з'явилися під емоційним впливом. Приводом для розправи над мирними жителями послужив напад створеного у цьому селі радянським військовослужбовцем, інженером за фахом Борисом Михайловським партизанського загону на поліцейську дільницю, “згодом, коли окупанти кинули на село регулярні есесівські частини, трапилася лиха біда”¹⁶.

Мабуть, не можна осуджувати партизанів за те, що вони не вступили у бій з явно переважаючим противником і не полягли у бою, але ж полягли мирні селяни.

30 червня 1943 р. Сидір Ковпак прийшов до села Малин

191

Досягнуто наступної згоди:

«У Польщі внаслідок повного її визволення Червоною Армією виникло нове становище. Воно вимагає створення Тимчасового Польського Уряду, який мав би ширшу базу, аніж це було можливо раніше, перед нещодавнім визволенням Західної частини Польщі.

Тому чинний на сьогодні у Польщі Тимчасовий Уряд повинен бути реорганізований на ширшій демократичній базі із включенням демократичних діячів із самої Польщі та поляків з-за кордону.

Отож цей новий уряд повинен називатися Польським Тимчасовим Урядом Національної Єдності.

В.М.Молотов, п. В.А.Гарріман і сер Арчібалд К.Керр отримують повноваження в якості Комісії провести у Москві консультації, передовсім із членами теперішнього Тимчасового Уряду та з іншими польськими демократичними лідерами, як із самої Польщі, так і з-за корону, маючи на меті реорганізацію теперішнього Уряду на вищевказаних засадах.

Цей Польський Уряд Національної Єдності повинен прийняти зобов'язання якомога швидше провести вільні й нічим не обмежені вибори на основі загального виборчого права, при таємному голосуванні.

Усі антинацистські та демократичні партії повинні мати право на участь та висування кандидатів на цих виборах.

Острожецького району (нині Млинівського). “Партизани захопили 50 центнерів білої муки, 10 центнерів сиру” та й пішли. А 13 липня нагрянули німці. Почалася розправа над мирними людьми. Під вечір більшість чоловіків загнали в церкву, близько 80, переважно чехів, — зачинили в школі, ще частину людей — в клуні Антона Воробєя та у хліві Андрія Карп’юка. Довкола зачинених на засуви церкви та інших приміщень наносили соломи, облили будівлі бензином, запалили, у вікна кидали гранати. Тих, хто виривався з вогню, косили автоматними чергами. Керував акцією комендант Острожецької управи німець Фогель. Було страчено 482-х мирних людей, в тім числі 120 дітей віком до 10 років¹⁷.

Влітку 1943 р. біля села Шейно (Журавлине) партизани вбили двох німців. Коли ж з’явилося більше карателів з Ковеля, партизанів уже не було: німці вбили 150 селян і спалили 208 дворів. У середині 1943 р. біля с. Березичі “фашист йшов з Любешова на Залізницю й Лобну [...] вибух стався: партизани поклали міну на мосту через Стохід. Коня одного вбило, а фріца поранило”. На щастя, селяни були попереджені і повтікали з села. Німці вбили шістьох і спалили 200 дворів. В Турійському районі партизани пошкодили залізничну колію від села Обенижі до села Овадно. В помсту німці спалили в селі Бобли 159 дворів та вбили 39 осіб¹⁸. У селі Лісняки ввечері через вікно хтось убив старосту. Карателі спалили 44 двори та вбили 180 жителів села¹⁹. Влітку 1941 р. німці пограбували с. Тростянець. Біля с. Лички на них напали партизани і відібрали награване, повернули його людям. На місце події прибув каральний загін, “але партизани вже були далеко”. Карателі вбили 59 селян і спалили 102 двори²⁰.

Подібних випадків було дуже багато. У зведеному списку обласної Комісії для розслідування злочинів фашистів у Волинській області, крім більших міст, наводився список 582 населених пунктів, які зазнали на собі дій карателів над мирним населенням. В 42 з них число убитих мирних громадян перевищувало 100 осіб, в тому числі у 22-х — понад 500. Ось їх назви та кількість жертв: Любомль — 6264, Рожищі — 6070, Олика — 5500, Ратно — 5138, Торчин — 4039, Локачі — 3667, Турійський район — 3278, Циманський район — 2936, Любешів — 2930, Кортеліси — 2800 (так у списку), Устилузький район — 2535, Устилуг — 1847, Турійськ — 1540, Сенкевичівка — 1287, Шацький район — 1069, Маневичі — 1064, Опалин

192

— 942, Іваничі — 819, Озерна — 820, Шацьк — 574, Вовнянка — 547, Киселин — 500²¹. У списку немає міст Луцька, Ковеля, Володимира та деяких інших.

Слід ще додатково зупинитися на засобах нищення людей, до яких вдавалися фашисти, втихомирюючи українські та польські села і містечка. Дуже часто з метою помсти за вбитих німців чи поліцаїв (українців, поляків чи інших) карателі оточували село на світанку, людей без розбору статі, віку заганяли у великі приміщення — церкву, школу, клуню, там зачиняли, а будівлю підпалювали. Тих, хто намагався вирватися з полум'я, розстрілювали. Частими були випадки, коли оточене село ще до вступу в нього карателів піддавалося нещадному бомбардуванню з літаків, а після цього уцілілих мешканців розстрілювали, спалювали, кидали у криниці та ін.

Методом оточення села з наступними розправами над його мешканцями було спалене село Тараж Колківського району. Фашисти розстріляли у ньому близько 80 осіб. З поданих 30 прізвищ та імен розстріляних: Вячеслав Крупинські, Флоріан Закревські, Едвард Борецкі, Болеслав Адамовіч, Кшиштоф Барвінські та інші видно, що акція була вчинена головним чином над польським населенням. Серед убитих були діти 7-и, 10-и, 12-и років²².

У самих Колках кривавим акціям покарання керували начальники німецької управи району Барс, його помічник Георгне, начальник місцевої поліції Сачковський. Ще до літа 1942 р. за їх команду на урочищі Церковище було розстріляно 40 осіб, а від літа 1942 р. почалося масове винищення населення містечка. 2 листопада 1943 р., за показами свідків, містечко було оточене відділом гестапо і СС, а 5 літаків його бомбардували і палили. Після припинення бомбардування карателі стріляли в людей, незалежно від їх статі і віку, національності, живих кидали в палаючі будинки, у криниці, дітей кололи багнетами і просто розбивали їх голови об каміння. Тоді загинуло 240 осіб²³.

Ще в грудні 1942 р. гестапо і поліція в кількості 150 осіб оточили польську колонію Обірки, що біля с. Рудники, забрали майно, худобу, птицю, хліб, овочі, одяг, взуття, будинки палили, а їх жителів у кількості 48 осіб розстріляли. Тіла поховали в одній ямі. У списку вбитих, що його склала у 1944 р. Комісія для розслідування злочинів, подано 23 імені мужчин і 25 імен жінок, із загальної кількості вбитих — 20 становили діти у віці 15 років²⁴.

193

Коли Польський Тимчасовий Уряд Національної Єдності буде належним чином сформовано у відповідності до вищезказаного, Уряд СРСР, який підтримує зараз дипломатичні стосунки із нинішнім Тимчасовим Урядом Польщі, Уряд Сполученого Королівства та Уряд США встановлять дипломатичні стосунки із новим Польським Тимчасовим Урядом Національної Єдності та обміняються послами, за доповідями котрих відповідні Уряди будуть отримувати інформацію про становище у Польщі. Голови Трьох Урядів вважають, що Східний кордон Польщі повинен пролягати вздовж лінії Керзона з відступами від неї у деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі.

Голови Трьох Урядів визнають, що Польща повинна отримати суттєві прирости територій на Півночі та на Заході. Вони вважають, що з питання про розміри цього приросту у належний час буде в'ясна думка нового Польського Уряду Національної Єдності, і слідом за цим остаточне вирішення щодо Західного кордону Польщі буде відкладено до мирної конференції. [...]

[Переклад з російської.

Опубліковано: Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник документов.— Т. IV / Крымская Конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.).— Москва, 1984.— С. 245-246, 250-251]

6 жовтня 1943 р. 500 фашистів оточили с. Старосілля Колківського району. 7 бомбовиків піддали село бомбардуванню. По закінченні ударів з повітря у село увірвалися карателі, розстрілювали людей, “деяких живими кидали в огонь. Вбили 117 осіб”. У списку страчених усі імена та прізвища, очевидно, українські: Гапончук, Оксенюк, Єфімець, Романюк, Зінчук, Снитюк і т. п.²⁵

Багато волинських сіл піддавалися жорстокому покаранню за відмову молоді їхати на примусові роботи до Німеччини. Кривавих репресій фашистів у селах, в яких молодь ухилялася від виїзду на примусові роботи, було багато. Особливо жорстоким виявилось покарання 29 квітня 1943 р. українського села Молотків Ланівецького району (колишнього Кременецького повіту на Волині) Тернопільської області. За розповіддю жительки села Домни Кучер, фашисти оточили село зранку, до села людей впускали, але не випускали, стріляли їх без причини. За розповіддю Уляни Рудюк, мужчин заганяли до кузні, і там спалили живцем. Вбили, замордували, спалили живцем 617 жителів, спалили 255 дворів²⁶.

Холодною жорстокістю відзначалися злочини гітлерівців, вчинені ними у прифронтових селах під час відступу. Наприклад, у селі Обенижі, відступаючі німці вбили 63 селян та спалили 140 дворів із загального числа 220, у с. Туличі вбили 122 осіб та спалили 198 дворів з усіх 232²⁷.

Дуже великими були масштаби нищення німецькими фашистами військовополонених. На території Волинської області німці створили три великі табори військовополонених: у Володимирі, Ковелі та Луцьку²⁸. В Рівненській області табори та зони військовополонених були в 11 містах: в Рівному, Дубному, Острозі, Корці, Костополі та інших²⁹. Умови утримання полонених не відповідали жодним вимогам. Їх вкрай погано годували, в зимову пору був відсутнім обігрів приміщень (там, де вони були), полонені не мали потрібного для зимової пори одягу, їх виснажували різного роду земляними та іншими роботами, режимом утримання, били, практично не надавали медичної допомоги. З цих причин у Володимирському таборі, де утримувався і був закатований відомий російський генерал-інженер Дмитрій Карбишев, щоденно помирало по 200-250 осіб³⁰, а за час функціонування табору в ньому загинуло 25 тис. осіб, 12 тис. померли у Ковельському таборі, 10 580 — в Луцькому³¹.

194

Залишився опис доставлення військовополонених від залізничної станції Остріг (селище Оженин), куди їх привозили з фронту, до казарм на Кидрах дорогою, довжиною 13 км. Тих, хто був поранений чи хворий не міг іти, розстрілювали, але для обліку складали трупи на підводу і доставляли до місця призначення. Хворих чи поранених везти підводами не вважали за потрібне³². За оцінками обласних Комісій для розслідування злочинів фашистів, у таборах на території Волинської області померло чи було страчено 47 690 осіб³³, на території Рівненської – 67 996³⁴.

Страшними і трагічними виявилися наслідки польсько-українського військово-політичного протистояння на Волині. Під кутом зору поваги до норм міжнародного права, цінності обов'язку державного народу захищати свою державу, її цілісність історик може зрозуміти польські цілі на Волині. Так само історик, який поважає право народів на національне визволення, не має підстав осуджувати український рух на Волині, що керувався ідеєю національного визволення і створення Української держави, українську позицію, в тому числі позицію ОУН та УПА.

Єдине, чого навіть історик не може оцінювати без емоцій і розпачу, — це засоби взаємної боротьби, до яких вдавалися, вже починаючи від 1942 р. як польська, так і українська сторони. В тій боротьбі обидві сторони не раз в число своїх противників відносили мирних людей, убивали їх, мордували, спалювали живцем, кидали у криниці. Свідчень про це залишалось дуже багато. Насамперед, це акти сільських, районних і обласних Комісій для розслідування злочинів німецьких фашистів, які у 1944 р. склалися по свіжих слідах подій 1941-1944 рр. і містили матеріали про кількість та масштаби тих злочинів. Інформаційними джерелами для актів були свідчення місцевих жителів відповідних поселень, результати ексгумації в місцях масових захоронень, протоколи слідчих допитів затриманих злочинців, свідчення окремих потерпілих, які чудом вижили.

На жаль, не у всіх поселеннях і районах однаково відповідально підходили до вимог вищих урядових інстанцій, а насамперед концентрували увагу на так званому “матеріальному ушкодженні”, іноді обліковуючи навіть число курей, пограбованих німцями, і не подаючи при цьому відомостей про людські втрати. Дуже багато комісій подавали списки жителів, які загинули в населеному пункті “від

**Лист священника
о. Чемеринського (Львів)
до о. М. Мартинюка
(США, Північна Дакота)
про пацифікацію
в Західній Україні
[22 жовтня 1930 року]**

Льва-город, 22 жовтня 1930 р.
Любий Друже!
Може і добре, що Тебе тут нема, бо
це, що в нас коїться, то нічим
знищення світової війни. Коротко
подам тобі страшні вісти з нашої
безталанної землі, і якщо можеш,
подай їх до відома всім українцям на
землі Вашингтона; хай знають — яке
лихоліття впало на наш край і на
нарід. Я наочний свідок цього,
об'їздив яко капелан із Преосвященим
Кир Іваном [єпископом Бучком] села,
навішені карними експедиціями, що
«замирюють» населення з приводу
саботажів і тероризують перед
виборами українських виборців, щоб
заломити одноноційний фронт
і терором скріпити урядовий блок.

німецьких фашистів та їх посібників”, не диференціюючи жертви за національністю і не показуючи, за яких обставин, від чиїх рук вони загинули.

Найповніші дані про те, від чиїх рук загинули ті чи інші мирні жителі, подано в актах сільрад Турійського району, з більшою увагою зазначається національність вбитих з Маневицького, Старовижівського, Рожищенського та деяких інших районів.

Отже, матеріали комісії є відносно багатими на інформацію в розумінні їх ілюстративного значення. Але вони є зовсім недостатніми для того, щоб на їх підставі подавати достовірну статистику втрат мирного українського і польського населення чи статистику винних у стратах.

Не є достатніми для визначення ймовірних чисел загиблих від польсько-українського протиборства і мемуарні джерела, на підставі яких, наприклад, у 1990 р. Юзеф Туровські та Владислав Сємашко підготували “календаріум” нападів “українських націоналістів” на польські поселення і садиби на Волині від вересня 1939 р. до липня 1945 р.³⁵ Як відомо, інформація мемуарних джерел надмірно суб'єктизована творцями цих джерел, неточна, а особливо у спогадах, що писалися через багато років після описуваних подій. Немало злочинних дій над польським населенням записані у цьому виданні на рахунок “українських націоналістів” і тоді, коли їх здійснювали “німці з українською поліцією”, “гестапо і українська поліція”, “німці за доносом українців”³⁶ і т. ін. Календарій *Zbrodnie nacjonalistow ukrainskich...* на основі розповідей подає дуже багато подробиць про те, якими жорстокими були вбивства людей: розстріли і повішення, рубання сокирами і заколювання багнетами, спалювання живцем і кидання людей до криниць. У способах нищення людей українські загони і боївки, рівно ж як і польські, не дуже різнилися від німців. І в цьому одна із сторін трагедії війни взагалі.

“Календарій” подає близько 900 випадків вбивства груп чи окремих осіб польської національності. Але автори припускають, що повний список місцевостей Волині, в яких були вчинені акти вбивства людей, становить щонайменше 2000 населених пунктів. У результаті насильств, за оцінками згаданих авторів, загинуло 60-70 тисяч польського населення краю, або близько 20% від його загальної чисельності. Подаються також дані про убитих в окремих колишніх повітах. Числа, звичайно, виведені на підставі припущень, їх

196

важко уточнити, принаймні через те, що у виданні замість певних чисел убитих часто мова йде про “більшість мешканців колонії”, “частину жителів села”, “мешканців усього поселення” тощо.

За часом погроми розгорталися у повітах неоднаково. Масовими вони стали найраніше на території колишнього Луцького повіту, від початку 1943 р. розпочалися також у Костопільському, Кременецькому повітах, а від весни 1943 р. охопили весь край. Цей прикрий рахунок, який висувають українському національному рухові на Волині 1939-1945 рр. польські мемуаристи та історики, не завжди узгоджується з деякими даними про кількість польського населення Волині у 1939, 1941 та 1944 рр. На жаль, українські історики вивчали вказане питання мало. Публіцисти ж посилалися на польських дослідників Чеслава Мадайчика, Едварда Пруса та ін. Так, Василь Євтушенко повторював за Ч. Мадайчиком, що оунівці знищили майже 40 тис. поляків³⁷.

Як польські, так і українські опубліковані джерела і матеріали, по суті, не повідомляють жодної інформації про нищення українського мирного населення на Волині польськими озброєними загонами. Фрагментарними є відомості про українсько-польське протиборство також і у виданнях, які підготовлені в умовах незалежної України³⁸. У згаданому виданні є документи, які стверджують словами самих бандерівців їхні акції проти поляків. Один із керівників структури СБ УПА Василь Макар (“Сіроманець”, “Безрідний”) 2 серпня 1943 р. у листі з Волині до свого брата в Карпатах повідомляв: “СД уживає до своєї нищівної акції ляхів. У відповідь ми нищимо їх безпощадно. На Волині і Поліссі позносили ми всі штатсгути (так називали фільварки – Авт.), ляхів і німаків вибили, реманент живий і мертвий забрали, а забудування попалили”³⁹. Цих свідчень, звичайно, зовсім недостатньо для того, щоб покладати вину за початок українсько-польської різни на поляків. Але натяк знаходимо навіть у такого українофоба як Едвард Прус, коли він пояснює вагому причину від’їзду зі Львова на Волинь з метою участі у партизанському русі одного з провідних військовиків у керівництві крайового проводу ОУН Василя Сидора (“Шелеста”), – бо тут, у Львові, він був дуже добре відомий контррозвідці АК і міг наразитися на евентуальну ліквідацію з боку поляків. Той же Е. Прус подає, що перше масове мордування польського населення сталося 13 листопада 1942 р. у селі Осборки, але він же зазначає, що “збродні”

197

Це Голготу перевищує, що терпить наш нарід. Ми були в селах бережанського, підгаецького і тернопільського повіту. В самих Бережанах знищили о.сов.Евзебія Бачинського, Українську Бурсу [гуртожиток для школярів і семінаристів], Бесіду [приміщення громадської освітньої організації «Рідна Бесіда»], Союз Кооператив, Українську Спілку, адвокатські канцелярії д-ра Бемка і Західного і українських громадян (катех.о.Дубицький, радник Кордуба, Бородайки й інші). Як виглядало це знищення? Отже, поламані образи, столи, крісла, канапи з обдергим оббиттям, подушки з повипусканим пір’ям, конфітурами [варенням] обмазані стіни, фортеп’яні [о] із повириваними клавішами, струнами, у спіжарках [коморах] все змішане і залите нафтою [гасом] — ані вікон, ані печей, ані підлоги й т.д. Це там, де є адміністраційні влади, а що на селі? Чи можеш собі уявити! А як били! Учнів, професорів [учителів]! Те саме в Підгайцях.

Додати мушу, що там поліція добре погуляла (поліційна карна експедиція була силою в 1.000 людей разом із 8 полком уланів із Тереховлі, 6 із Станиславова і 14 зі Львова).

В Бережанах і нам поліція робила перешкоди та закарнала [заборонила] автам і фіакрам везти нас, і ми муслі йти пішки на стацію.

В Підгайцях побили тяжко о.Блозовського, бувшого посла Яворського, повітового організатора Даньчука і багато інших громадян, навіть 85-літніх старців. Всіх катовано в магістраті, а відтак скутих кидано до льоху, щоб там очунали. І там шло одночасно знищення всього майна українських товариств, бібліотек (усі книжки через попереки подерті), установ та громадян. Годі собі це уявити. Я сам навіть не міг припустити щось подібне, коли б не бачив.

У Вербові збили о.Содому так, що він дістав чорну меланхолію. Його жінку Ірину і дочку Марійку також тяжко побили. В хаті руїна.

здійснили команданти українських шутцманів. Наступним великим злочином “українських націоналістів” було нищення польського села Поросле, але воно також відбувалося під керівництвом німецького оберлейтенанта Фішера⁴⁰. Звичайно ж, що вина за ці останні злочини лягає головним чином на німецьку окупаційну владу.

Аналогічно опублікованим польським документам про масові убивства поляків українцями, в архівах зберігаються численні документи про масові убивства українців поляками і так само про польську поліцію на службі у німців. У Ковелі жорстокістю прославився “поляк Едік – кат цивільного табору”⁴¹, в Устилузі підручними начальника німецької жандармерії Гака служили начальник польської поліції Головінські та комендант загону польської самооборони Станіслав Бурак⁴² і ін. Наведемо лише деякі скупі за інформацією висновки сільських комісій для розслідування злочинів “німецьких окупантів та їх посібників”, зроблені у 1944 р. в ряді районів Волинської області:

На території Ново-Дворської сільради Турійського району під час окупації було вбито 27 мирних жителів, з них німці вбили 8, “польські націоналісти” – 18, від бомбардувань загинуло 7 осіб⁴³

В Озерянській сільраді загинуло 54 мирні жителі, з них убиті німцями – 2, убиті і замучені “польськими націоналістами” – 52 особи.

У Перспівській сільраді загинуло 12 осіб, всі – від рук “польських націоналістів”, в тім числі 10 – “замучені”.

У Моковинській сільраді загинуло 43 особи, з них 25 замучені чи вбиті “польською бандою”, а 18 – “бандою УПА”.

На території Свинаринської сільради загинуло 46 осіб, 36 убито, а 8 закатовано “польськими націоналістами”, 2 – замучені німецькими окупантами.

На території Вербичненської сільради загинуло 18 осіб, з них 13 убито, 2 – кинуті у колодязь “польською бандою”, 3 – убиті німцями.

На території Бобольської сільради загинуло 37 осіб, з яких 30 осіб замучено чи вбито “польськими націоналістами”.

У сільраді Купичів із 30 осіб 26 розстріляні “польськими націоналістами”, 3 – “бандою УПА”, 1 – німцями.

У сільраді Ревушки з 10 вбитих “польська банда” вбила 9, а німці – одного.

198

У Тагачинській сільраді з 45 убитих від рук “польської банди” загинуло – 26, від німців – 19.

У сільраді Янів-Каролинка всіх 23 убитих стратила “польська банда”, в тому числі 7 жінок і хлопчика 1938 р. народження.

Із 14 убитих у Ключській сільраді 9 стратили німці, 5 замучили “польські націоналісти”.

У Нирській сільраді з 21 страти 15 доконали “польські націоналісти”, 6 – “банда УПА”, імена останніх жертв – польські.

В Осьмиговицькій сільраді страчено 12 осіб, з них 1 – німцями, 5 – поляками, 6 – “бандою УПА”.

У Задибській сільраді з 22 вбитих 20 закатували поляки, проти прізвищ примітки: “задушений”, “зарубаний”, “замучений”, “спалений”.

У Ловищенській сільраді всіх 11 осіб вбила “польська банда”.

У селі Тагчин у 1943 р. “бандою польських націоналістів” було страчено 41 особи.

У селі Озеряни “під час сутічок польських і українських буржуазних націоналістів” було спалено 210 дворів і загинуло 820 осіб⁴⁴

Проте такі дані можна розглядати лише як ілюстративні, бо комісії з інших районів, крім Турійського, рідко зазначали, від чийх рук гинули люди. Наприклад, такі дані подавали комісії Рожищенського району⁴⁵, в актах яких так само читаємо про значні числа людей, вбитих “польськими націоналістами”, “польською бандою”, зокрема в селах Луків -22 осіб, Смердинь (тепер Крижівка) – 11, Вічині – 52, Вишенька – 14, Рудка Козинська – 16, Сокіл – 14, Баб’є (тепер Квітневе) – 8, Тристеня – 7, Малинівка – 1, Мар’янівка – 5, Кременець – 11 та ін. Так само зазначаються числа загиблих поляків від рук “банд УПА” в поселеннях колонії Адамівна-Острів, колонії Мар’янівка (в цьому випадку точне число жертв не подається), Малинівка (1 поляка вбито), селі Мар’янівка (1 полька), селі Ворончин (11 осіб). Є в актах цього району і такі поселення, де, як в с. Іванівка, бандерівцями було “вбито 8 осіб за те, що були євреї”, чи як у с. Ольганівка, де у квітні 1942 р. бандерівцями було вбито 62 осіб за “переховування наших партизанів”⁴⁶.

В актах Маневицького району є інформація про спалені польські колонії і хутори із зазначенням кількості людей, що проживали в них до погромів, та кількості убитих внаслідок погромів,

199

Учителя Романкова покалічено багнетами і скутого убрали в сокільську шапку й бинду [стрічку] та скутого волочили по селі («Тераз вемі кого біць! Відаць же естесь Українці! [Зараз знаємо кого бити! Одразу видно, що українець!]). В кооперативі подірали багнетами бляшаний дах; зірвали кавалок і здемольовали [понищили] цілком усередині. По селі у свідомих людей порозшивали хати і перевели подібне знищення. В Голгочах о.Костюка збили трьома наворотами [три рази поспіль] та провалили голову кольбою. Його жінку, яка в полозі лежала [породілля], стягнули з ліжка, щоби перевести ревізію [обшук]. Відтак на її очах здемольовали [понищили] хату. Вона в пологовій гарячці бореться з смертю. З людьми та сама трагедія. Тут придержала нас знову поліція, що хотіла Єпископові перешкодити скомунікуватися зі своїми вірними. Аж на рішучу поставу уступила. В Моренівці священика Кмищкевича пощадили, але село, як по буревію.

В дослівному значенні усі хати порозшиті, бляха подіржавлена як решето, гонтові дахи поколені, дахівка в черепках. Ні вікон, ні дверей, ні печей, узагалі руїна.

Люде по лісах укриваються, як за часів татарського лихоліття. В селі нема води, бо поліція спустила туди гноївки і пір'я з подушок та перин.

Майно розрабоване, стіжки порозкидувані і змервлені. Готове збіжжя злите нафтою [гасом]. Згвалтували 4 дівчини. Свині і товар зрабовані, кури постріляні. У Зарванці о.Василеві Головінському відраховано 200 буків. Кров'ю плює, чисто живий труп. Жінку в положі [вагітну] морально тортуровано; наприклад на її очах українського громадянина Гонія змушували скакати з даху на землю і під звуки скрипки, на яку він мусів був грати під удари буків, танцювати. Головінського катував поліцай ч.662. Командував ними комісар Грабовський зі Львова. Знищено капітульний дім. У Вишнівчику о.Чопія менше побито.

але не вказується, чи то робили німці, чи бандерівці. Так, на хуторі Замогила Сильненська з 17 жителів убито 17, в колонії Майдан Комарівський з 30 – 30, в колонії Обірки з 41 – 41, в колонії Тераж з 102 – 1, в Голодницьі з 108 – нікого, хоч саму колонію спалено, в Нешесті з 66 – 30, в Залізницьі з 32 – нікого, в Діброві з 84 – 4⁴⁷ і т. д.

Аналогічні дані містяться в актах комісії Любомльського району. Причому, майже кожного разу вказується, хто саме піддавав нищенню окремі поселення. В селі Замостечі з 250 жителів “польська банда” вбила 48, в колонії Підлуга з 80 було вбито 52, у с. Штунь з 1650 мешканців “польська банда” вбила 92, в с. Кути з 400 мешканців бандерівці вбили 135, в с. Запіллі з 1170 поляки вбили 83 осіб, у с. Рівному з 2130 мешканців вони ж вбили 68 осіб, у с. Ягодин Новий бандерівці вбили з 1250 осіб 103 особи⁴⁸ і т. д.

У багатьох актах комісій подаються списки жертв за національністю, але не зазначено, від чиїх рук вони понесли смерть, часто вказано “розстріляно людей німецьким загарбниками та їх пособниками”. Такі формулювання часті в актах Порницького, Ковельського та деяких інших районів. Із села Колодяжне подано лише список – 52 особи, які загинули в роки окупації. За прізвищами усі, очевидно, українці: Савчук, Кушнерук, Гушенець, Кулик, Турчин, Поліщук, Ващук, Киндир та ін.⁴⁹

Оскільки інформація про вбивць мирних людей збереглася в актах лише кількох районів, подібно як згадка про національність страчених також подається у рідкісних випадках, то вивести навіть приблизні числа загиблого українського населення унаслідок польсько-української збройної боротьби бачиться неможливим. Якщо ж припустити, що жертви українців у всіх повітах відносно загальної кількості загиблих були такими, як в Турійському районі, то можна було б думати, що вони були не меншими за польські. Але джерел в більшості районів не залишилося.

Не слід забувати, що з різних причин велику кількість українців вбивали і самі бандерівці та їх СБ за допомогу чи переховування радянських партизанів і підпільників, переховування поляків, так само за послух німцям, за те, що хтось із членів сім'ї був радянським активістом чи служив у німців, або син відмовлявся від служби в УПА тощо⁵⁰.

Немалими були і людські жертви, викликані уособною українською боротьбою між бандерівцями і мельниківцями,

200

бандерівцями і бульбівцями⁵¹. Голова Братства вояків УПА Волинської області Мелетій Семенюк, оповідаючи про одну дівчину-зв'язкову із села Одереди, яка передала відомості про бандерівців радянським органам, додав, що "СБ скарала зрадницю, а чи навіть і всю сім'ю"⁵². З іншого боку набирало жахливих розмірів нищення мирного українського населення радянськими каральними органами і то не лише в силу обставин боротьби між загонами УПА і радянськими каральними органами, військовими частинами і підрозділами, але й за прямими вказівками вищих партійних, державних і військових керівників. Радянське керівництво кинуло на боротьбу з українським націоналістичним підпіллям великі збройні формування. Спочатку це були колишні партизанські з'єднання і частини⁵³.

15 листопада 1944 р. М. Хрущов звернувся до Сталіна з пропозицією створити у західних областях при управліннях НКВД спеціальні трійки у складі секретаря обкому ВКП(б), начальника управління НКВД і обласного прокурора та надати їм право "застосовувати до винних вищу міру покарання — розстріл з виконанням вироку негайно"⁵⁴. Далі український вождь рекомендував "для залякування бандитів..., засуджених до знищення, не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно провадити відкрито із залученням місцевого населення. Результати судів у пресі не висвітлювати"⁵⁵. Пропозиції Хрущова були схвалені Сталіним і неухильно проводилися в життя⁵⁶.

Наскільки радянські методи боротьби проти ОУН і УПА були злочинними, свідчать статистичні матеріали, що їх подавали самі радянські органи. За донесенням секретаря Рівненського обкому партії Василя Бегми та начальника управління НКВД Рівненської області Трубнікова у ЦК КП(б)У за період з лютого 1944 по лютий 1945 рр. в області було проведено 2109 "чекістсько-військових операцій, в результаті яких вбито 15306 членів банд формувань ОУН і УПА", заарештовано 18 066 "бандитів" та 1246 "посібників бандитів", затримано 13136 "дезертирів Червоної армії, які ухиляються від мобілізації, з'явилося з повинною 6913 "бандитів"⁵⁷. Отже, в одній лише Рівненській області було вбито чи нейтралізовано 54 667 "бандитів" і тих, хто ухилявся від мобілізації. Зрозуміло, що до числа "бандитів" потрапили тисячі людей, яких убили чи арештували за підозрою. Неймовірно великими були числа вбитих, арештованих і тих, які з'явилися з повинною, "бандитів" в усіх західних областях.

201

Зате жінку його скатовано немилосердно. Дочку Лідію побито так, що в руці кість трісла. Доколичні лікарі, жиди [гебреї] і поляки, з наказу влади відмовилися від будь-якої помочі українському населенню. У шпиталі в Підгайцях сс. [сестри] Милосердя заявляють скатованим і поранилим: це «одвет» за 1918 р. Преосвящений Кир Іван панну Чопівну взяв із собою, й вона з нами їхала фірою аж до Тернополя до лікаря. В Богатківцях о.Євгена Мандзія скатовано жахливим способом. Має вісімнадцять тятих ран багнетом. Жандарм скавав чобітьми йому на груди й так його толочив. Облили його гарячим вареним [киплячим] молоком, а відтак, приваливши шафою, лишили. У хаті ні одної цілої рієчі. Вандалізм дійшов тут до верхка. Хрести поламано. Образи побито і попробовано Ісуса Христа й Матір Божу багнетами. Ні цілої обстанови, ні знарядів, словом нічого.

Валяються повсюду кусні заліза від нової машини до шиття, з грамофону, цитри, скрипки, гітари, годинника стінного, начиння і т.п. Ні книжок цілих, ні метрик,— взагалі все змішане з саджею з печей, склом, череп'ям, збіжжям, мукою, крупною, снопами, гноєм і т.п. Богослова Якимця покалічено також багнетами. В о.Мандзії пограбовано багато річей, білизни, убрання, між тим і золотий дамський годинник (поліція). Знак, що рабували, бо на другім кінці села знайдено загублену пару білизни о.Мандзія. Також скатовано 11-літню дочку о.Мандзія, Іванну. Так само знищено і розграбовано та побито свідомих селян Ботатковець. Не пошановано і церкви, і там переведено ревізію, і збезчещено хоругви, головно вишивані. Директора школи Рижеського також побили. В Кутківцях о.Михайла Козоріза потурбували, а село знищили, як і інші, цілковито поламали оркестральні [ін]струменти «Просвіти». В Денисові подібно. Старих людей не шановано.

Як відомо, засобом боротьби радянської влади стало виселення з місць постійного проживання тих селян та інших груп населення, які могли розглядатися в якості соціальної опори бандерівського руху. Згідно з доповідною запискою Волинського обкому партії секретареві ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1947 р., план виселення з області становив 2700 сімей — станом на 21 жовтня 1947 р. було виселено 2716 сімей, число виселених 8938 осіб, з них мужчин — 1927, жінок — 4221, дітей 2790⁵⁸.

Отже, із закінченням Другої світової війни у 1945 р. для волинян її втрати зовсім не закінчилися. Розкручений маховик війни відібрав життя багатьох тисяч людей ще протягом кількох післявоєнних років.

Розуміється, що фактологічні матеріали про нищення людей на Волині у часи воєнного лихоліття вичерпати неможливо. Однак, спробуємо зробити деякі узагальнення. В 1939 р., за даними польської статистики, на території Волинського воєводства числилося 2085,6 тис. населення⁵⁹. У «радянській» Волинській області перед нападом гітлерівської Німеччини проживало 1031 тис. осіб, в тому числі у містах — 151 тисяча, в сільській місцевості — 880 тис. осіб⁶⁰. У Рівненській області станом на 1 січня 1941 р. проживало 1 139 808 осіб⁶¹, в тому числі у містах — 149 673 і в селах — 990 135 осіб. За радянською поточною статистикою, у Волинській області за час німецької окупації було вбито 165 339 місцевих жителів⁶², або 16%, у Рівненській — 175 133 осіб⁶³, або ж 15,4% від довоєнної чисельності населення.

Проте ці офіційні підрахунки є дуже сумнівними. Як відомо, у 1939 р. у Волинському воєводстві на євреїв припадало 9,9%, які у масі своїй були вбиті, або ж депортовані до концтаборів за межі Волинської області. Це, зрештою, стверджував і радянський облік населення станом на 1 вересня 1944 р., за яким у Волинській області числилося усього 600 євреїв⁶⁴. Римо-католиків, які на Волині у 1939 р. практично усі були поляками, числилося 327,9 тис. осіб (15,7% всього населення воєводства). Але частина поляків була виселена у 1940 р. згідно з Постановою РНК СРСР № 2122-617 та затвердженням тоді ж до неї «Положенням про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БССР»⁶⁵. Депортаційна акція була виконана з 10 до 13 лютого 1940 р. 2 березня РНК СРСР ухвалив постанову № 289-127 с. про виселення

202

членів сімей усіх поміщених в табори і в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників державного апарату, учасників антирадянських організацій, біженців з окупованих німцями районів колишньої Польщі, які виявили бажання виїхати з СРСР назад, на зайняту німцями територію, але не були прийняті. Операцію виселення за постановою від 2 березня було проведено без будь-якого попередження 13 березня, а згодом, 29 червня 1940 р., — засобами терору, аж до застосування розстрілів⁶⁶. Можна припускати, що під ці радянські депортаційні акції 1940 р. підпали десятки тисяч поляків. У всякому разі, за статистикою на 1 січня 1941 р. у Рівненській області поляків числилося 70 668 осіб⁶⁷, що менше половини від їх кількості у 1939 р. Якщо так було на всій території колишнього воєводства, то це означало, що радянські репресії і статистика зменшили число поляків на Волині уже до 1941 р. приблизно до 150 тис. осіб Якусь частину поляків, зокрема тих, які з 1943 р. втікали у міста, рятуючися від бандерівських погромів, було вивезено фашистами на примусові роботи до Німеччини⁶⁸. Необлікованою є кількість поляків, які у 1943 — на поч. 1944 рр. втекли у межі корінної Польщі. Певна кількість поляків-підпільників і членів збройних груп АК та радянського партизанського руху загинула під час бойових дій. У всякому разі, станом на 1 вересня 1944 р. у Волинській області обліковувалося 41,8 тис. польського населення⁶⁹. У Рівненській області, за уточненими даними станом на 15 грудня 1944 р., переселенню в Польщу підлягало 14 500 сімей, або близько 50 000 душ. Подали заяви на переселення, однак, не всі, а приблизно половина — 7323 сім'ї, або 24 866 душ⁷⁰.

З врахуванням Кременецького куща районів можна допускати, що на території колишнього Волинського воєводства після вигнання німецьких окупантів залишилося проживати (до часу переселення у Польщу за угодою від 9 вересня 1944 р.) близько 105 тис. поляків, або приблизно третина їх довоєнної чисельності. Отже, втрати поляків за наслідками українсько-польського протиборства 1942-1944 рр., полеглих у боях, тих, що були вивезені у Німеччину чи перебравися у корінну Польщу ще в час німецької окупації, становили десь близько 50 тис. осіб. Загальні ж втрати польського населення на Волині, понесені унаслідок радянських депортацій 1940 р. та репресій 1939-1941 рр., участі у війнах з Німеччиною та Радянським

203

Молоді криються по лісах. По селах пуста. Віє вітер по пустих хатах, нема ні шиб, ні дверей, ні обстанови. Вис жорстоку пісню, в яку вслухається весь український нарід.

Протягом нашої цілотижневої їзди один раз ми всього обідали, бо не було що в хаті дати перекусити. А це тягнеться й далі, і іншими дорогами. Бобреччина, Рогатинщина, Скільщина, Сокальщина, Збаражчина (дуже знищені Шили, Добромірка) і Львівщина. Це шлях руїни, що годі й реесрувати все жахливе, що коїться. Народна Лічниця у Львові переповнена пораненими та з потовченими ребрами або повитягуваними м'язами.

Поліція й улани б'ють кольбами при наскоку на село, крик, катують людей, а відтак із списками, які заздалегідь карним відділам дає старство, екзакуції переводять на громадянах. По битті іде звичайний грабунок і гулянка, що кінчається диким гвалтом і криком гвалтованих дівчат.

У Чижикові згвалтовано в одній хаті рівночасно матір і дочку, так що дочка збожеволіла.

Багато скатованих повмирало, та годі списати все, бо або почта не доходить, або й бояться подавати люде це до відома. Багато людей і постріляних, наприклад у Германові, Конюхах і т.д.

Преосвящений Іван бажав дуже людам дати слова потіхи. Спішив і до хат побитих людей, а в церкві і де тільки зібрилися люде, кріпив їх цілющим словом і прикладами Христа Спасителя. Його слова: Вступаємо за Христом на Голготу, після неї йде Воскресіння; нарід, що терпить в дочасному, в дочасности відібрати мусить заплату нагороди, бо в вічності нема вже народу, тільки поодинокі душі. Та й кара Божа настигнути мусить тих, що катували католицьких священників. Так, це добре, що нас не розлучили від народу.

До того сконфісовано Пастирський Лист Митрополита, що колов правдою в очі.

Польські газети цькують на нас своє громадянство, підбунтовують польську молодь.

Союзом, втеч до корінної Польщі в 1942-1944 рр., загибелі мирного населення у ході українсько-польського збройного протистояння 1942-1944 рр., становили близько двох третин його довоєнної чисельності, тобто понад 200 тис. осіб (10% чисельности усього населення краю перед початком війни).

Щодо втрат українського мирного населення, то так само окремої статистики немає. Втрати всього мирного населення на території колишнього Волинського воєводства за офіційними підрахунками склали за 1941-1945 рр. близько 380 тис. осіб (по Волинській області – 165,3 тис., Рівненській – 175,1 тисячі, Кременецькому куцу – близько 40 тис. осіб). Якщо від цього числа відняти близько 200 тис. євреїв, 50 тис. поляків, близько 10 тис. росіян, чехів та представників інших національностей, то загальні втрати убитого цивільного українського населення за час німецької окупації склали близько 120 тис. осіб. Великими вони були, як сказано вище, унаслідок радянського придушення українського національно-визвольного руху у 1944-1950 рр. Дуже високим був відсоток убитих волинян, мобілізованих на фронт у 1944–1945 рр. Наприклад, у згаданому вже селі Молотків було мобілізовано на фронт 87 жителів села, 67 з них загинуло⁷¹. Ненавчених військової справи західноукраїнських селян без розбору гнали на німецькі дзоти і “висотки”, бо такими були правила військового мистецтва Жукова, Конєва та інших “славетних” воєначальників. Загальні ж втрати вбитими на фронті сягали 70 тис. осіб.

Вище наводилися дані про число убитих в ході радянських каральних акцій повстанців та підпільників УПА. Від 1944 до початку 50-х рр. вони склали разом з вивезеними “бандпособниками”, а також з тими, хто не повернувся з примусових робіт у Німеччині, з вояками УПА, які прорвалися у західні країни, з вбитими каральною службою УПА мирними жителями округлено 90 тис. осіб. Отже, за час з 1941 до початку 50-х рр. – пересічно 280 тис. осіб. З них убитими близько 235 тис. осіб, або більше 10% всього українського населення станом на 1941 р.

Війна середини ХХ ст., отже, стала диким анахронічним засобом розв’язання суперечностей між державами і народами. Про її наслідки сьогодні повинні пам’ятати усі ті, хто шляхом насильства над людьми планує досягати політичних, соціальних, національних чи, тим більше, фінансово-економічних цілей.

204

1. *Rocznik Ziemi Wschodnich 1939*, Warszawa, 1939.
2. *Книга пам'яті України. Рівненська область*, Львів, 1994.
3. *Ровенищина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941–1945. Документи і матеріали*, Львів, 1989, с. 32.
4. *Ibidem*, с. 31.
5. *Ibidem*, с. 32.
6. Державний архів Волинської області (далі: ДАВО), ф. Р-164, оп. 3, спр. 6, арк. 4зв.
7. *Ibidem*, спр. 10, арк. 4-4зв.
8. ДАВО, ф. Р-164, спр. 12, арк. 2.
9. *Ibidem*, спр. 38, арк. 6.
10. *Ibidem*, спр. 13, арк. 7.
11. Державний архів Рівненської області (далі: ДАРО), ф. 204, Виконком Рівненської обласної Ради, оп. 2, спр. 114, арк. 10.
12. *Вінок безсмертя. Книга-меморіал*, К., 1988, с. 215.
13. ДАВО, ф. Р-164 с, оп. 3с, спр. 13, арк. 5, 12; оп. 2, спр. 17, арк. 11-62.
14. *Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади*, кн. II, Львів, 1997, кн. II, С. 12.
15. ДАВО, ф. Р-164 с, оп. 2, спр. 13, арк. 1.
16. *Вінок безсмертя...*, С. 222-223.
17. *Ibidem*, С. 400-403. Подаються також інші числа убитих мешканців Малина: 674 осіб. *Ibidem*, С. 392; ДАВО, ф. Р-279, оп. 1, арк. 3 – 850 осіб.
18. ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 16, арк. 23.
19. *Вінок безсмертя...*, С. 276-277.
20. *Ibidem*, сс. 215-216, 247-250, 253-254, 264-265.
21. ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 17, арк. 1-62.
22. *Ibidem*, оп. 3, спр. 12, арк. 1-1зв.
23. *Ibidem*, арк. 5-5зв.
24. *Ibidem*, арк. 20-21.
25. *Ibidem*, арк. 46.
26. *Вінок безсмертя...*, С. 535, 539-542.
27. ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 16, арк. 4-5.
28. *Ibidem*, оп. 1, спр. 349, арк. 4.
29. *Книга пам'яті України. Рівненська область...*, С. 21.
30. *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область*, К., 1970, С. 36.
31. ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 4.
32. ДАРО, ф. Р-288, Акти комісії для розслідування злочинів німецьких фашистів в Острозькому районі, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
33. ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 4.

205

Наші інституції бомбовими замахами одна за одною вилітають у повітря; горять наші приходства і свідомі громадяне; летять шиби в наших інституціях у Львові, а польське духівництво приглядається душоубствам, підсміхається (як це було в Вішнівчику) з катованих наших священників, жінок і народу. Прошу тебе, подай це до відома світові, а як маєш знайми, то хай це піде в перекладі й до американських часописів. Я за все беру повну відповідальність, і не маю страху, як і Єпископ. Мене вже двічі відвідували і лякали по приїзді, бо хотіли, видно, нотатки поконфіскувати, та не вдалося. Напиши, прошу тебе дуже, що цікавого. В нас у Львові висадили нашу народню школу князя Льва в повітря. Чи не можна б там розпитати збірки на відбудову цієї школи? Це було б скріпленням духа наших громадян у Львові. Також багато напиши про себе.
[Вперше опубліковано 20 листопада 1930 р. у газеті «Америка» (США)]

**Стаття з англійської газети
«Манчестер Гардіан» «Трагедія
України та польський терор»
[14 жовтня 1930 року]**

Польське насильство на [Західній] Україні набрало тепер більшої сили, ніж щось подібне бувало колись в Європі. [Західна] Україна стала краєм розпуки і знищення, яке ще більшу увагу звертає на себе тим, що права [Західної] України заборочив міжнародний трактат, а Ліга глуха на просьби й аргументи, і дальший світ нічого про все те не знає, або не клопочеться... У віносінах, які на [Західній] Україні існують, насильство є по обох сторонах, але насильство поляків переходить всяку міру. Українська робота позначилася підпалами і нищенням телеграфічних дротів, і про це польська преса пише, але про польські звірства, що є плановими і на ширшу міру, не згадує цілком.

34. *Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни...*, С. 3.
35. J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu. 1939-1945*, Warszawa, 1990, s. 181.
36. *Ibidem*, s. 44, 49, 76, 148.
37. В. Евтушенко, *Бандеровщина* [в:] “Слава Родины” (газета Прикарпатского военного округа), 1990, 17 марта.
38. *Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади*, кн. I, Львів, 1993, кн. I, С. 380.
39. *Ibidem*, с. 409.
40. E. Prus, *Atamania UPA. Tragedia kresów*, Wrocław, 1988, s. 33-34, 170-172.
41. ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 6, арк. 4.
42. *Ibidem*, спр. 11, арк. 3.
43. *Ibidem*, спр. 38, арк. 25.
44. ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 6, арк. 27, 29, 33-34, 84-84 зв, 89-89 зв., 96-96 зв, 98, 100, 102, 104, 106, 107. *Ibidem*, оп. 2, спр. 16, арк. 2-32.
45. ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 14, арк. 2-51.
46. *Ibidem*, спр. 12, арк. 1-2.
47. *Ibidem*.
48. ДАВО, ф. Р-164, оп. 2, спр. 11, арк. 2-8.
49. *Ibidem*, оп. 1, спр. 119, арк. 6.
50. *Ibidem*, оп. 2, спр. 14, арк. 32, 40, 49, 51.
51. *Літопис нескореної України...*, кн. II, с. 18.
52. *Ibidem*, с. 380.
53. *Ibidem*, с. 23, 24, 25.
54. *Ibidem*, с. 28-29.
55. *Ibidem*, с. 29.
56. *Ibidem*, с. 31, 215, 216, 217.
57. *Ibidem*, с. 25.
58. *Ibidem*, с. 321.
59. *Rocznik Ziemi Wschodnich 1939*, s. 11.
60. ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 6, арк. 4зв.
61. *Книга пам'яті України. Рівненська область...*, С. 10.
62. ДАВО, ф. Р-164, оп. 1, спр. 349, арк. 4.
63. *Книга пам'яті України. Рівненська область...*, С. 10.
64. ДАВО, ф. 295, оп. 2, спр. 424, арк. 2.
65. М. Бугай. *Депортації населення з України (30-50-і роки)* [в:] “Український історичний журнал”, 1990, № 1, С. 34.
66. *Депортації. Західні землі України. Кінець 30 – початок 50-х рр. Документи, матеріали. У трьох томах*, т. 1, 1939-1945, Львів, 1997, с. 8-9.

206

67. *Книга пам'яті України. Рівненська область..*, С. 10.
 68. J. Turowski, W. Siemaszko, *op. cit.*, s. 27, 50, 55 та інші.
 69. ДАВО, ф. 295, Обласне статистичне управління, оп. 2, спр. 424, арк. 2.
 70. ДАРО, ф. 204, Виконком Рівненської обласної Ради, оп. 2, спр. 114, арк. 13.
 71. *Вінок безсмертя..*, С. 546-547.

207

*Тероризування прихильників
самоуправи*

Українці хочуть самоуправи і добивалися її різними способами. У тій їх роботі випадкові насильні виступи, що є майже завжди викликані польськими арештами або засудами на смерть українських в'язнів, мають мале значіння. Українські провідники їх не схвалюють, і цілого загалу не можна робити за них відповідальним, але тепер проте завдають терпіння цілому народові.

Польські «карні експедиції» звернені не проти одиниць, але проти цілого народу, головню ж проти кооперативних молочарень і інституцій — загалом проти цілої народної культури. Які б вибрики одиниць не були по обох сторонах, є фактом, що польська поліція й кавалерія вживає масового насильства, а його жертвами є звичайні люди, непричетні до української чи польської політики. Наведені факти з-поміж великого числа інших, яким навіть тяжко повірити.

БОГґУМІЛА

© B. Berdychwska

БЕРДИХОВСКА

зустрічі над могилами?

А хоч такого матеріалу назбиралось сила-силенна, а все ж це не охоплює всього насильства польських експедицій, що «заспокоюють» Східну Галичину.

Селян лото б'ють
14 вересня відділ 4 польського полку кінноти прибув до Гусятин, пов. Бібрка. Від людей забирали велику кількість збіжжя, ярини, хліба, яєць і молока без ніякої заплати. Серед ночі зажадали від війта, щоб сказав імена тих селян, які мають зброю.

1 листопада минулого року на львівських похованнях Орлят та Української Галицької Армії поляки та українці зустрілися, щоб спільно помолитися за тих, хто 80 років тому, сподіваючись вибороти власну державу, скерували зброю один проти одного. Цвинтарі, що впродовж десятиліть були символами польсько-українського конфлікту, стали місцем зустрічі. Молитву провадили голова УГКЦ Кардинал Любомир Гузар та римо-католицький митрополит Львова Кардинал Мар'ян Яворський.

Винятковою ця зустріч була ще й тому, що її організовано не в результаті якихось офіційних угод, а з ініціативи людей доброї волі по обидва боки кордону. Поляки й українці, що прийшли 1 листопада на Личаків, зробили це з потреби серця і, вибачте за

патетику, з громадянського обов'язку. І перші, і другі прагнули довести, що крім екстремістських середовищ з обох боків кордону є люди, які вважають, що за умови дотримання елементарної поваги до вразливості іншої сторони, незважаючи на драматичні і, навіть, трагічні сторінки історії, можна вести польсько-український діалог. Без сумніву, більшість тих, хто зібралися на Личакові, чітко усвідомлювали, що цей діалог не буде простим принаймні з двох причин. По-перше, з огляду на складність і драматизм польсько-української історії. По-друге, тому, що українці досі не закінчили дискусію з приводу власної історії. Якщо поляки не врахують цього чинника, то будуть приречені на прогресуючу фрустрацію, а діалог загалом опиниться під питанням. Потрібно мати це на увазі, особливо, напередодні 60-их роковин антипольської акції ОУН та УПА на Волині.

Три історії

Учасників українських дебатів про історію ХХ століття умовно можна поділити на три групи. Перша, найчисельніша, це історики та публіцисти, що репрезентують пострадянську модель історіографії України. На іншому ідеологічному полюсі перебувають речники націоналістичної версії історії, їх не так багато, як прихильників першої позиції, але вони достатньо активні. Третю групу умовно можна назвати ревізійністською, оскільки її представники критично ставляться і до першої, і до другої моделі історії.

Радянські міти

Згідно з поглядами «постсоветських» істориків советська Україна почасти є результатом державотворчих прагнень самих українців, а сучасна незалежна Україна успадкувала і продовжила совєцьку „державність”. У цій моделі більшість совєцьких інтерпретацій історії України ХХ століття (окрім стилістичної косметики) не зазнала жодних змін. Так, наприклад, надалі пишуть про «велику вітчизняну війну», чи про червоних партизан часів Другої світової як про вияв антифашистського руху українського народу. Советські герої надалі перебувають на п'єдесталах. До того ж, у більшості випадків буквально (наприклад, у Києві стоїть пам'ятник Станіславу Косіору, значною мірою відповідальному за голодомор 1932-1933 років).

Незмінними залишаються й антигерої. Ними, насамперед, є члени ОУН та УПА. Причому, кілька десятиліть тому їхніми

209

Коли сказав, що не знає, 5 воjákів його забрали і дали 50 буків [завдали 50 ударів палицею]. Подібно побили 8-ох інших селян.

Вночі 14 вересня відділ кінноти побив нагайками около 30 осіб у Старім і Новім Яричеві. 16 вересня кіннота прибула до Гаїв коло Львова.

По дорозі захопили селян, що йшли в поле на роботу, і побили їх немилосердно. Забрали також багато поживи й худоби. Брали чоловіків, жінок і дітей і били по черзі, доки ті не умлівали. Тоді обливали холодною водою, а коли побитий опам'ятався, то інколи й далі били.

Івана Романишина і його сина та дочку так побили, що ті тепер у жахливому стані, а так само двох дітей вїта. Дам'яна Пруса так мучили, що зламали йому ногу.

Знищили кооперативну крамницю й побили нагайками крамарку.

Повибивали вікна в читальні. Подібно робили в Підберізцях коло Львова того самого дня. Знищили кооперативну крамницю і побили багато селян.

Там побили хлопця, Петра Бубелу, так, що той бореться зі смертю. В селі Курівцях, пов. Тернопіль, забрали багато поживи й побили багато селян. А одного з них, Олексу Політача, гнали крізь село і примушували кричати: «Многі літа маршалкові Пілсудському!» За ним бігло кількох вершників і били ввесь час.

Побиті на смерть
27 і 28 вересня відділи кінноти напали на села довкола Городка Ягеллонського. Страшено пограбували селян і багато людей побили. Оці побиті на смерть: Олекса Менсаль у селі Бартатові, Микола Мороз і Стефан Сікташ у Ставчанах, Антон Шандро в Керниці і Гринько Шмагала в Любині Великій. На 22 і 23 вересня відділи озброєної пішої поліції завітали до села Купчинець, пов. Тернопіль, знищили кооперативний склеп [крамницю], читальню і музичні інструменти, які належали до сілької оркестри. Багато селян побито. Селянин Теодор Чайковський у селі Довжанка побитий на смерть.

головними злочинами вважалися прагнення створити незалежну українську державу, а відтак і спротив інтеграції до Советського Союзу. Сьогодні ж ОУН та УПА (останню менше) звинувачують у брутальному терорі проти українського цивільного населення. Оскільки голоси на користь визнання вкладу УПА в боротьбу за незалежну Україну лунають останніми роками все голосніше, прихильники постсоветської моделі часом застосовують поділ на „погане”, гідне осуду керівництво (яке співпрацювало з німецькими окупантами або ж уникало зіткнень навіть тоді, коли окупаційний режим Райхкомісаріату України ставав все брутальнішим, а пізніше виступало за повоєнний терор) і на „добрих”, рядових воїнів УПА, які у свій час виступали на захист цивільного населення навіть тоді, коли керівництво було проти цього, і які заслуговують на права учасників війни.

Як це не дивно для польського читача, але серед переліку злочинів ОУН та УПА, що подають представники цієї моделі, не варто шукати волинської різанини польського цивільного населення. Про неї або взагалі не згадується, або її значення применшується. Єдиним винятком був відкритий лист кількох десятків лівих і східно-українських депутатів Верховної Ради України, що засуджував УПА. Як і колись, основною підставою для оцінки ОУН та УПА залишається їхнє протистояння советському військовому та цивільному апарату у післявоєнний час. Найліпше підтвердження цьому — гаряча дискусія, що розгорнулася минулого року довкола законопроекту щодо визнання прав учасників війни за всіма членами УПА, а не лише за тими, хто боровся з німецькою окупацією, як було у законі 1993 року.

Без великого ризику помилитися можна стверджувати, що більша частина українського суспільства сприймає постсоветську модель історії як свою, і вже поза сумнівами такою вона є для абсолютної більшості представників табору влади.

Проти окупантів

У націоналістичній моделі трактування української історії однією з найважливіших подій 20 століття було створення спочатку ОУН, а після Другої світової війни УПА — формувань, метою яких було створення єдиної та незалежної української держави (про традицію демократичного українського руху, що у своїй програмі

210

також мав прагнення до створення української держави, замовчується). Найбільш радикальні апологети цього напрямку готові виправдати найбрутальніші дії ОУН та УПА, зокрема проти цивільного населення, оскільки ці дії було спрямовано на створення української держави.

У межах цієї моделі різанина польського цивільного населення на Волині, що набула характеру етнічної чистки, замовчується взагалі або подається як протистояння між УПА та Армією Крайовою. Часом у висловах останнього керівника УПА Василя Кука звучить вражаюча для поляків інтерпретація цих подій: волинська різанина була результатом спонтанного вибуху українських селян, гноблених поляками, причому саме УПА нібито довгий час стримувала цей вибух гніву.

Засудження вбивства поляків таким чином є недоречним, бо згідно з прихильниками «націоналістичної моделі» трактування історії, це не були заплановані чистки, а крім того, моральна перевага була на боці українців, адже саме поляки були чужинцями і навіть окупантами на українській землі.

Без апології

Представники ревізійністського напрямку намагаються дивитися на історію України як на процес поступової актуалізації українців як спільноти, процес, що в кінцевому рахунку привів до створення незалежної держави. При цьому, на відміну від представників «націоналістичної» моделі, ревізійністи не погоджуються з принципом „мета виправдовує засіб”. На відміну від пост-советської традиції, вони не трактують советську Україну як «свою» державу і не погоджуються на советські міти, протиставляючись постсоветському канону народних героїв.

Інакше кажучи, ідея державотворчих потуг (у тому числі і діяльність УПА) є близькою для цього напрямку, хоча він є далеким від апології всіх дій цього формування. З цієї позиції боротьба УПА з советськими та німецькими військами може розраховувати на визнання так само, як антипольська акція – на засудження (це не означає, що історики, які представляють цей напрям, не з'ясовують, якими були масштаби акції, що було її метою та скільки українців загинуло в результаті польсько-українського конфлікту в часи Другої світової війни). Представники ревізійністського напрямку намага-

211

23 вересня поліція прийшла до Покропивної (Тернопіль). Багатьох селян схопили і змушували цілувати «польську землю» та вигукувати образи проти «Матері України». Володимира Кріля так тяжко побили, що його життя в небезпеці. Багато селян були такі покриті кров'ю і синяками по побиттю, що тяжко було їх пізнати.

Села пошкоджені

Сільський учитель Микола Антоняк, його дружина Ганна, як рівно ж декілька селян (імена їх я маю) були дуже тяжко побиті. Жінку Михайла Школьного примусили співати польський національний гімн тоді, як її били. Сільський sklep [крамницю] знищено. Товар зложено на купу, полито парафіною і підпалено. Молочарня і бібліотека читальні знищені.

Подібне було й по інших селах (я маю записані імена яких 30 чоловіків, жінок і дітей, які були так потурбовані, що їх здоров'я в небезпеці).

В селі Журів молочарню цілковито знищили, навіть машинерію, хемікалії і пляшки знищили. Робітників молочарні немилосердно били нагайками — одна дівчина, Настя Бобик, у жахливому стані. Міст також не оминули — між іншими — Нове Село, Рогатин, Бережани були навіщені відділом поліції. Українські кооперативи, читальні, бібліотеки та інституції понижені, столи, крісла, книжки, горшки, кухні, начиння і піяна [піаніно] поторошені, дошки в помостах (підлогах) порубані, одіж і постелі потяті ножами. В Тернополі знищено бібліотеку в 40.000 книжок.

Знищення культури
«Пацифікація» (успокоєння) [Західної] України силою тих карних експедицій правдоподібно найбільш руйнівничий напад, який був коли зроблений на будь-яку з національних меншин, і найгірше порушення угоди щодо меншин. І справді, цілу культуру, і то високу культуру, нищено протягом трьох минулих тижнів.

ються взяти відповідальність за повну історію свого народу, зокрема за її найбільш похмурі факти, не дивлячись на те, що в українських умовах (складна і драматична історія та відмінності в інтерпретації власного минулого) це не просто.

Невідома Волинь

Надзвичайно низький рівень знань про трагедію поляків на Волині вирізняє більшість тих, хто висловлюється про історію України ХХ століття. Серед українців, що походять зі східної та центральної України (з невеликими винятками) переважає повна ігноранція. Дорікати їм за це складно, адже навіть трагедії самих українців (наприклад, голодомор 1932-1933 років) надалі не можуть знайти належного місця не лише в підручниках історії та у державній політиці, але й навіть у суспільній свідомості. На заході країни домінує образ УПА як антинімецького і, в першу чергу, антисоветського партизанського руху. До такого сприйняття УПА, як це не парадоксально, спричинилася советська пропаганда, що звинувачувала УПА в антисоветській діяльності та співпраці з німцями (злочинам проти поляків у цій пропаганді не було місця).

Отже, немає нічого дивного в тому, що реакцією більшості українців на гасло «Волинь» все ще є недовіра. Лише нещодавно, як побічний ефект внутрішньоукраїнської контрверсії стосовно УПА, з'явилося багато інформації про польську трагедію з років Другої світової війни, зокрема і про волинську різанину. Доречно тут згадати про п'ятисерійний документальний фільм «Війна без переможців», показаний минулої осені популярним українським телеканалом «Інтер» (одну з серій було повністю присвячено польсько-українському конфлікту часів Другої світової). Це не означає, що польські історики цілковито погодилися б з усіма тезами, що прозвучали у фільмі, проте, широке коло українських глядачів вперше дізналося про цей конфлікт, у результаті якого десятки тисяч поляків (в тому числі жінки, діти і старі) втратили життя.

Новиною є і те, що з цілої України лунають голоси про те, що в 60-ті роковини антипольської акції УПА не можуть обійтися без голосу українського суспільства. «Злочини проти людства не можуть бути виправдані», - заявив Леонід Кучма, приймаючи президента Александра Квасьневського. «Навіть найгіркіша правда стосовно минулого не повинна зашкодити нашим дуже добрим відносинам», - підкреслив голова української держави.

212

Якими є шанси на поєднання

Реалізація будь-яких намірів не наблизить нас до справжнього поєднання, якщо забракне голосу українського суспільства з нагоди травматичної для поляків річниці (справа Цвинтаря Орлят свідчить, що навіть найбільш відкрите ставлення української влади мало що дасть, якщо немає розуміння з боку суспільства). Крім того, потрібно пам'ятати, що голос українського суспільства значною мірою залежатиме від перебігу польських відзначень 60-их роковин подій на Волині.

Можна перетворити їх на сеанс антиукраїнської ненависті, але можна також створити шанс для духовної зустрічі поляків та українців, зворушених трагедією минулого.

Це буде нелегко, адже ми не можемо позбавити людей, що пережили жах волинської різанини, права на біль та негативні емоції. Це буде нелегко ще й з тієї причини, що в нашій країні є середовища, де ворожість до українців не дає зрозуміти складність ситуації на колишніх землях II Речі Посполитої в часах Другої світової війни, середовища, де не помічають зловорожу роль німців чи совєтів і для яких ворогом номер один назавжди залишаться українці.

Чи стане відзначення волинської трагедії шансом на поліпшення відносин між поляками та українцями? Чи будемо ми пам'ятати, що наша спільна історія не розпочалася у 1943 році? Чи будемо ми акцентувати на вшануванні загиблих мученицькою смертю, чи на нескінченних взаємних звинуваченнях і приречених на невдачу спробах реконструкції української історії згідно з польською візією минулого?

У першому випадку зустріч поляків та українців над могилами жертв на спільній молитві є можливою, у другому випадку поляки залишаться на самоті коло своїх могил.

Переклад з польської Олег Демків

213

Кооперативи, школи, бібліотеки і інституції, побудовані українцями протягом довгих років праці, пожертв та ентузіазму, майже виключно на їх власні засоби, при величезних труднощах. Вони відчувають утрату цих своїх здобутків майже так само, як свої надлюдські фізичні терпіння. Поляки без сумніву опублікують звичайні урядові заперечення. Негайне і безстороннє слідство на місці трагедії, з додатком охорони свідків од переслідувань є наглою [невідкладною] koniecznością.

[Переклад українською мовою публікатора. Опубліковано: На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. — Нью-Йорк, 1978. — С. 92-96]

Я Р О С Л А В

© Я.Ісаєвич

І С А Є В И Ч

перед 1943 роком був 1938-ий:
трагічне протистояння у пам'яті
поляків і українців

**Петиція депутатів парламенту
Великої Британії до Ліги Націй
у справі переслідувань
українського населення
Польщі [1930 рік]**

До п. Сіра Еріка Дрюммона
головного секретаря
Союзу Народів,
Женева

Почну з поляків. Адже саме настрої значної, якщо не переважної, частини польського суспільства спонукали урядові кола сусідньої держави поставити перед Україною питання про необхідність вшанування пам'яті польських — і тільки польських! — жертв міжнаціонального конфлікту, який вони обмежують 1943-1944 роками.

Далі у цій статті я ще наведу погляди тих польських дослідників-істориків, які спираються на знання документів і враховують аргументи всіх сторін. Але поки що прихильники зваженого підходу, видається, в меншості. Більше чути тих, хто

проголошує колективну відповідальність українського народу за справжні й уявні злочини, вчинені окремими українцями. Втім, нічого нового тут немає. У колі своїх польських знайомих і друзів я не раз розповідав про розмову у варшавському трамваї навесні 1979 року, під час першого візиту до Варшави Папи Івана Павла II. Того дня на зустріч з ним приїхало до столиці багато людей з різних міст і сіл. Якась старша жінка зі села запитала мене: А ви звідки – з села чи з міста? – З міста, – відповідаю, звичайно ж, польською мовою. – З якого? – Зі Львова. – А чи там ще залишилися поляки, чи українці вже всіх вирізали? Я такий був вражений, що не знав, як реагувати. Вже й не пам'ятаю, що відповів. Але що б не сказав, навряд чи зумів би її переконати. Ще більше я був вражений прочитаним у гарно виданому, змістовному і ошатному путівнику по Львову, виданому у Варшаві. Гарні ілюстрації, текст укладено назагал з позицій доброзичливих до відновленої української держави. Але при опису львівської церкви Юра прочитав буквально таке: “Тут була резиденція Андрея Шептицького. Хоч народжений дочкою Фредра, був він митрополитом не тільки уніатської церкви, але й націоналістів з ОУН, благословив ножі й дерев'яні пилки, якими українці різали поляків на Волині та Поділлі”. Мені особливо прикро, що такий погляд висловив саме Єжи Новіцький, відомий також і в Україні тележурналіст, автор сценарію популярного свого часу і на Україні радіосеріалу “Родина Матисяків”, багатолітній голова Товариства прихильників Львова і Львівської землі. Його уявлення, і уявлення моєї варшавської співрозмовниці, звичайно ж, виникли не на порожньому місці. Справжні й перебільшені інформації про трагічні події, свідками, або хоча б сучасниками яких були ці люди, змішалися з давніми іншими стереотипами, що відбивали не так реальні факти, як поширене в польському суспільстві ставлення до ідеї незалежності України.

У роки комуністичної влади в Польщі не дуже заохочувалися згадки про західноукраїнські землі, щоб не дратувати тодішнього їхнього володаря – Радянського Союзу. Зате досить часто польські

215

Високоповажний п. Сір Ерік Дрюммон

Ми, підписані члени британського парламенту, просимо Вас предложити Раді Союзу Народів [Ліги Націй] наступну петицію щодо порушення та небезпеки дальшого порушення договору, підписаного Польщею, Центральними та Союзними Державами 29 червня 1919 р., загарантованого Союзом Народів. З огляду на наглість [терміновість] справи, ми пропонуємо, щоб негайно скликано Комітет Трьох для розгляду змісту цієї петиції, згідно з третьою резолюцією, прийнятою Радою Союзу Народів на 51 засіданні.

Далі закликаємо Вас зажадати безстороннього розсліду цих фактів.

Нові події:

Беручи під увагу останні події в Східній Галичині, ми узнаємо право та konieczність для польської влади вдержати порядок у межах своїх кордонів, але ми хотіли б звернути увагу на факт, що, згідно з доказами, яким, на нашу думку, годі що-небудь закинути, карні експедиції вислано

щонайменше до 700 сіл, яким, здебільша, не закинено ніякої терористичної чи протизаконної діяльності; що сотки чоловіків, жінок та дітей скатовано (побито), деколи побиття були такі тяжкі, що жертви їх були протягом тижнів фізично знищенні [знали важких тілесних ушкоджень], деяких із них зруйновано на ціле життя, а деяких забито на смерть; тисячі населення ув'язнено; та що багато книгозбірень, домівок (клубів) та кооперативних склепів [крамниць] зрабовано та знищено. Зокрема 14 полк кінноти, здається, був кинений на села, щоб бити селян, не розбираючи.

Ця акція проти української меншини є порушенням 8 точки, що каже: «Польща перебирає на себе забезпечення повної та цілковитої охорони та свободи всіх мешканців Польщі без різниці походження, народности, мови, раси та віри». Докази тої діяльності можуть бути приложені в разі потреби як додаткова петиція.

засоби масової інформації приписували українцям вбивство польської професури у Львові і придушення Варшавського повстання 1944 р. Пізніше було доведено, що ні перше, ні друге звинувачення не має жодних підстав, – важко, проте, сказати, чи усталення вчених з цього питання дійшли до широких кіл населення.

На якомусь етапі польська преса популяризувала твердження про вбивство “українцями” півмільйона поляків у роки війни на окраїнах Польщі (кресах, як у багатьох польських виданнях дотепер називають Західну Україну та Західну Білорусь). Хоча згодом науковці показали, що дійсна кількість жертв була в кілька разів меншою, деякі ЗМІ дотепер подають цифру 500 тисяч.

Свого часу повинь масових антиукраїнських інсинуацій у Польщі започаткував Едвард Прус, який здобув сумну славу паплюженням пам'яті того ж митрополита Андрея Шептицького (визнаного Ватиканом Слугою Божим). Пізніше головним “фахівцем” з антиукраїнської істерії став Віктор Поліщук. Головна його теза, що українцям перед війною, до 1939 р., у Польщі жилося добре, а етнічні чистки на Волині і, меншою мірою, в Галичині були викликані рішенням ОУН і УПА реалізувати ідеї інтегрального націоналізму, сформульовані Дмитром Донцовим. На доказ він цитував гасла: “Україна для українців” чи “Геть з України займанців”, хоч сучасники розуміли їх не як вимогу винищення або вигнання з України всіх неукраїнців, а як заклик до встановлення у своїй країні влади українського народу, ліквідації окупації українських земель іноземцями. Так чи інакше, у свідомості поляків запанувало переконання, що головною причиною трагедії волинських сіл був прищеплений українцям націоналізм, а при цьому роль соціальних конфліктів не береться до уваги. Однозначно негативно сприймається Українська Повстанська Армія. Проте, як уважають українські історики, лише окремі повстанські загони, а не УПА в цілому, взяли участь у нищенні польських сіл, вбивствах невинного населення. За це відповідають конкретні злочинці, а не УПА в цілому, яка проголосила принцип свободи народів. Все ж, і в Україні утверджується переконання, що й ті, які самі не брали участі

216

у злочинах, мали б покаятися, якщо не намагались протидіяти злу, або виправдовували те, що не може бути виправдане нічим і ніколи.

Як вже згадувалося, у Польщі працюють і солідні знавці складної і суперечливої історії Східної Європи періоду Другої світової війни — Анджей Айненкель, Ришард Тожецькі, Гжегож Мотика, Гжегож Мазур, Анджей Сова і ряд інших. Цікаву статтю про польське питання в програмі діяльності ОУН і УПА опублікував свого часу Збігнев Ковалевські. На жаль, вона залишилася непоміченою польським суспільством.

Чисто наукові публікації, зрозуміло, не дуже доходять до широкого кола читачів. Це частково надолужує преса. У 1995 р. багатотиражна і авторитетна *“Газета Виборча”* надала свої сторінки для обговорення теми *“Правда про Волинь”*. Без жодного цензурування друкувалися як сповнені щирого розпачу спогади тих, хто свого часу втратили на Волині найближчу рідню, так і міркування тих, для кого *“найбільшим злочином”* ОУН і УПА було прагнення *“відірвати східні землі від Польської держави”*. Зауважимо, що глибшими, продуманішими були ті дописи до газети, автори яких розуміли значення польсько-українського діалогу, усвідомлювали, що події 1943 р. були лише наслідком усєї попередньої історії. Критичне ставлення таких авторів до помилок і прорахунків політичних діячів власного народу може бути прикладом для тих українських публіцистів та істориків, які вважають обов’язком про *“своїх”* писати лише приємні речі. Скажімо, польський історик Януш Рошковські почав свою статтю словами: *“Для наших поглядів про українців характерним є незнання, ігнорування фактів і панування стереотипів; історичних, сформованих творами Сенкевича, і найновіших, згідно з якими українці — це банди УПА, СС Галичина, помічники німців в придушуванні Варшавського повстання”*. *“Полякам, — продовжує він — хотілось би не пам’ятати про безперервні повстання українців, починаючи з XVI ст., жакливі умови на селі в XIX ст., польську політику міжвоєнного періоду. Тільки на цьому тлі можна зрозуміти вибух довго затаюваної, сказати б, атавістичної, ненависти українських*

217

Громадянство:

Під час нових виборів [1930 року] українців тероризовано, щоб вони не могли віддавати своїх голосів. У Львові стверджено, що фактично всім українцям відібрано голоси, бо наказано їм подати документи, включно до свідоцтва про хрещення та карти тотожності, окремі комісії, щоб перевірити, чи є вони громадянами польськими. Та комісія урядувала одну годину денно протягом трьох днів — для 18.000 осіб — так що небагато кому пощастило підтвердити своє право голосу. В багатьох випадках неможливо було подати якого-небудь документу, бо багато їх пропало за часів війни. Така діяльність є порушенням 7 точки, що каже: *«Всі народности в Польщі будуть рівні перед законом та будуть користати з однакових для всіх громадських та політичних прав, без різниці раси, мови чи віри»*.

Виховання:

У 1920 р. було 3.662 українських шкіл на [Західній] Україні. 1.XII.1925 р. згідно з офіційною статистикою міністра шкільництва було 1.055

державних і 19 приватних українських шкіл. Це значить, що між 1920 і 1925 р. українці втратили [втратили] 2.607 шкіл. Всіх народних шкіл було на [Західній] Україні 1.XII.1925 р. 28.336, з того 22.996 (84%) були чисто польські; 2.257 (8,3%) утравквістичних, а 2.083 (7,6%) мали іншу викладову мову. У 1927-28 р. було лише 771 українських шкіл. З 1.000 українських дітей — 71 ходить до українських шкіл, а 929 до польських або утравквістичних шкіл. Ці і багато інших фактів, що їх маємо до розпорядимости, є порушенням 8 точки, що каже: «Зокрема будуть мати рівне право закладати, управляти та контролювати, власним коштом ... школи та інші виховні заведення з правом уживати своєї рідної мови».

Колонізація:

Стверджено, що 200.000 гектарів орної землі у Східній Галичині та таку саму площу на Волині та Поліссі приділено польським колоністам. А що місцеве українське населення рідко коли посідає понад 0,5-1,5 гектара, а перенаселення села узнано дуже поважною проблемою для тих країв, ця польська колонізація є в основі неправильною.

селян, які становили головну нищівну антипольську силу...” Вказуючи, що за старі прорахунки платили невинні, автор цитує книгу відомого історика Чеслава Мадайчика *“Фашизм і окупація 1939-1945 рр.”*, який стверджував: “У період окупації поляки становили на Волині і Поліссі значну частину адміністрації в економіці і допоміжного персоналу”. Це в ситуації, коли на цих землях вони становили лише кільканадцять відсотків населення, сприяло перенесенню ненависти до німців на тих, кого пов’язували з їхнім пануванням. В іншому номері тієї ж газети історик Люціян Лучковскі, який походить зі Здолбунова на Волині, підкреслював: “Для українського селянина влада асоціювалася з поляками. Поліціант, осадник, податковий ексекутор, вчитель, чиновник в гміні і на пошті, суддя, унтер-офіцер, офіцер у війську — це все були поляки. Так само великі землевласники. У 1937 р. на Волині було тільки 46 українців, які мали більше ніж 55 га землі”. Далі висловлюється думка про згубність для польсько-українського поєднання декларацій польського емігрантського уряду і його представників про те, що “східні землі Речі Посполитої ніколи не будуть Україною, а залишатимуться інтегральною частиною Польщі” і що “українці не можуть мати в Польщі ніяких політичних прав”. Як бачимо, конфлікт розпочався не у 1943 році. Протистояння було трагічно глибоким набагато раніше. Його особливо загострила жорстока пацифікація військом і поліцією сіл Галичини 1930 р., нищення польською владою православних церков на Холмщині в 1938 р, акція примусового окатоличення в ряді районів. По суті, екстремістські сили спонукали польський уряд повести справжню, хоч неоголошену війну проти тих, кого вони хотіли бачити лояльними громадянами своєї держави. Але, як виявилось, у їхньому розумінні повні громадянські права могли мати тільки поляки римо-католики. З цього приводу польська письменниця Марія Домбровска, впливовий журналіст Ксаверій Прушницкі та інші завбачливі люди попереджували: така політика приведе до катастрофи, яка стане трагедією і для сусідів. Так і сталося. Повторилось те, про що писав Шевченко: Польща впала та й нас задавила.

218

Тому особливої поваги заслуговують ті, хто шукав виходу не на шляху конфронтації. З цього огляду цінна стаття-спогад Яна-Марії Шиманського — історика за освітою, працівника Центру наукового вивчення процесів глобалізації, опублікована у тій же *“Газеті Виборчій”*. Батько автора був шефом контррозвідки Жешувського інспекторату АК, сам він з 12 років брав участь у польському підпільному антикомуністичному русі. І він, і його батько репрезентують тих нечисленних діячів Армії Крайової, які не лише щиро прагнули до порозуміння з УПА, але й працювали у цьому напрямі. Унікальне значення мають і спогади про провокації нацистських і більшовицьких агентів, які робили все, щоб посилити розбрат і ворожнечу між українцями й поляками. Сам пан Шиманські теплим словом згадав героїв боротьби за незалежність України, з якими був разом в ув’язненні. За його словами, хлопців з УПА у найважчі хвилини не ламало навіть катування.

Дуже шкода, що останнім часом більше популяризують власне конфлікт між УПА і АК, а не тенденції до співпраці на заключному етапі діяльності цих організацій. Про посилення таких тенденцій в УПА свідчать матеріали, опубліковані у різних українських виданнях, зокрема в підготованому Інститутом українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України збірнику *“Депортації”*. Так, в одній з листівок, виданих у підпільній друкарні УПА і підписаній *“українські повстанці”*, читаємо:

“Поляки! Віковий західний сусіде!

...Вже близький час, коли кожний нарід на своїй власній землі заживе своїм самостійним державним життям.

Хай живе згода, порозуміння та співпраця українського й польського народів у боротьбі з московським імперіалізмом!

За самостійні держави всіх поневолених народів!

Свобода народам і людині!”

Для Східної і Південної України питання про польсько-український конфлікт першої половини ХХ ст. не було актуальним і вони про нього практично нічого не знали, крім тенденційних повідомлень радянської преси про *“польських панів”*.

219

Існує 3.000 сільськогосподарських організацій на українських землях та, тоді як польські сільськогосподарські організації одержали цього року 79.000.000 злотих, яко підпору від польської влади,— українські організації не дістали взагалі нічого. Ці факти є порушенням тої частини з 8 точки договору, підписаного Польщею, що каже: «Народности в Польщі, що належать до расової, релігійної чи мовної меншини будуть користати з однакового відношення та забезпечення, на основі законів, як і інші народности в Польщі».

Ми віримо, що ця петиція в імені української меншини в Польщі зверне на себе повну увагу Союзу Народів, що є законним опікуном меншин та одиноким існуючим органом для додержування (переводження в життя) меншинових договорів.

Підписали:

John Arnott, Walter Ayles, James Barr, G.Benson, J.W.Bower, A.Fenner Brockway, C.Brawn, A.G.Cameron, William Carter, G.Dagger, Rhys Davies, F.W.Lindley, Fred Longden, Gordon Macdonald, Cecil Malone,

S.Markham, S.March, James Marley, F.Marshall, G.Mathers, James Maxton, Charles Dundan, Robert Forgan, Peter Freeman, A.G.Gossling, Duncan Graham, H.Graham-White, D.R.Grenfell, T.Griffiths, Somerville Hastings, W.Hirst, P.G.Hoffman, Jack Mills, Ralph Morley, H.B.Morgan, G.Muff, H.T.Muggeridge, G.H.Oliver, W.Paling, M.Philips Price, Ben Riley, F.F.Riley, Daniel Hopkin, J.F.Horrabin, J.H.Hudson, F.Llewellyn-Jones, J.M.Kenworthy, J.Kinley, Arthur Law, Will Lawther, Jennie Lee, W.Lewis, Arthur Shepherd, Bennie Smith, J.Toole, James Welsh, Wilfred Wellock, Wilfred Whiteley, Ellen Wilkinson, R.S.Young, W.G.Cove, W.J.Brown, A.W.Haycock.

[Переклад українською мовою публікатора. Оpubліковано: На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. — Нью-Йорк, 1978. — С. 104-106]

У багатьох польських спогадах, деякі з яких опубліковані у книзі В. і Е. Семашків, підкреслюється, яким добрим було ставлення до поляків з боку українців Житомирщини і Східного Поділля. При цьому ніхто з мемуаристів не поставив собі запитання, чому за 20 років панування Польщі оцінка її православними українцями Західної Волині стала принципово іншою, ніж оцінка українцями Східної Волині — тих, хто в СРСР були жертвами голодомору і сталінських репресій, але не відчували характерного для польської “займанщини” (вислів тут популярний у 20-30-ті роки) приниження і дискримінації з огляду на свою національність та релігію. З іншого боку, слід відзначити, що на Сході України більш поширені антикатолицькі, і тим самим антипольські упередження, властиві московському православ'ю. Генерально кажучи, щодо російсько-польського протистояння західні українці були швидше на польському боці, східні (крім національно найбільш свідомих) — на російському. Якщо ж йдеться про польсько-український конфлікт періоду війни, то злочини щодо мирного польського населення мало відомі, панує думка, що основну роль зіграли німецькі й більшовицькі провокації. Пам'ять про трагічний конфлікт часів війни зберігають в основному переселенці із земель, які після війни опинилися у Польщі (Холмщина, Підляшся, Надсяння, Лемківщина), а також мешканці тих волинських і галицьких сіл, що постраждали від озброєних поляків — поліцаїв на німецькій службі, бойовиків і просто селян з баз самооборони, воїнів АК та інших організацій польського підпілля. Дуже болючі спогади про 1938 рік на Холмщині: на думку багатьох, саме тоді перекреслено надії навіть польських громадян. Якщо ж йдеться про 1943-1947 рр., то хто з власного досвіду, а хто з розповіді своїх батьків знає, що не тільки “українські” бандити, але й бандити “польські” нерідко вбивали немовлят, відрізували людям носи, вуха, виколували очі, відрізували жінкам груди — немає сили продовжувати перелік знущань. У наших архівах зібралось вже чимало спогадів про такі випадки, але дотепер вони публікувалися рідко і то головню в місцевій пресі. Тепер, коли почався тиск на Україну щодо вимушеного покаяння, почуття образи спонукає деяких українських

220

авторів взятися за публікацію відкладених свого часу до шухляди матеріалів. У результаті по всій Україні почне утверджуватися стереотип “польського різуну” і колаборанта, так само неслухний, як і подібні епітети щодо українців. Але, чи потрібна подальша ескалація взаємних звинувачень?

На щастя, діалог вчених наших країн почався. Ще у червні 1994 р. відбулася зустріч польських і українських істориків на тему *“Поляки і українці в 1918-1948: Важкі питання”*. Потім під подібною назвою проведено позмінно десять наукових семінарів у Варшаві і Луцьку. Наукову підготовку більшості цих семінарів здійснювали Військовий історичний інститут Академії національної оборони у Варшаві і Волинський державний університет ім. Лесі Українки. З організаційного боку більшість семінарів проводилися під егідою Світової спілки вояків Армії Крайової і Об’єднання українців Польщі. Точилися змістовні дискусії, з одних питань приймалися узгоджені рішення, з інших формулювалися проблеми, щодо яких сторони не змогли дійти згоди. На згадуваній першій зустрічі не тільки українські, але й польські історики погодилися з визначенням характеру діяльності Української Повстанської Армії, як національно-визвольного. На жаль, організатори цьогорічного відзначення 1943 року забули про узгоджену оцінку, яку підписав і польський дослідник історії 27 Волинської дивізії АК, ветеран цієї дивізії професор Владислав Філяр.

Втім, наївно було б думати, що висновки істориків автоматично дійдуть до свідомості народів. Для взаємного порозуміння потрібні не лише знання про минуле, а й добра воля, бажання визнати аргументи інших, а не лише власні. Поліпшення клімату між-національних і міжлюдських відносин можливе як наслідок свідомих зусиль обох суспільств, а не як результат кон’юнктурних політичних кампаній.

221

**Інструкція Народного
Комісаріату внутрішніх справ
Союзу РСР про порядок
виселення осадників із західних
областей України і Білорусі
[29 грудня 1939 р.]**

Цілком таємно
«Затверджено»

Постанова РНК Союзу РСР від 29
грудня 1939 р. №2122-617 цт.

Інструкція

Народного Комісаріату Внутрішніх
Справ Союзу РСР від 29 грудня 1939
року.

Про порядок переселення польських
осадників із західних областей УССР
та БССР.

1. Виселення осадників із західних
областей УССР та БССР здійснюється
одночасно по УССР та БССР у день,
визначений НКВД СССР.

2. При виселенні осадників все
нерухоме майно,
сільськогосподарський реманент,
домашня худоба залишаються на місці
та приймаються за актом місцевими
управліннями.

УЗГОДЖЕННЯ І РОЗБІЖНОСТІ

II міжнародного семінару істориків
«українсько-польські відносини
в 1918–1947 рр.»

3. Осадникам дозволено брати із собою таке майно та дрібний господарський реманент:
- 1) Одяг,
 - 2) Білизну,
 - 3) Взуття,
 - 4) Постільні речі,
 - 5) Столовий посуд (ложки, ножі, вилки), чайний та кухонний, відра,
 - 6) Продовольство із розрахунку місячного запасу на родину,

I. Політика II Речі Посполитої щодо українців у міжвоєнному періоді

Доповідачі: доц. Микола Кучерепа та проф. Анджей Айненкель

На українсько-польські стосунки міжвоєнного періоду впливали наступні чинники:

— Україна і Польща наприкінці Першої світової війни творили власну державність. Оскільки обидві держави прагнули опанувати частиною однієї і тієї ж території, зародився конфлікт, в тому числі і збройний.

– У Східній Галичині цей конфлікт закінчився перемогою Польщі.

– З Українською Народною Республікою після періоду боротьби був укладений договір Петлюра – Пілсудські. В його наслідку наступила бойова співдія українських і польських сил. Польща не змогла надати Українській Народній Республіці достатньо ефективної допомоги, а Українська Народна Республіка була надзвичайно слабкою, щоб взяти на себе більший тягар боротьби з більшовиками.

– Внаслідок встановлених Ризьким мирним договором кордонів у складі Речі Посполитої опинилося декілька мільйонів українців, які на Волині і на більшості території Східної Галичини мали абсолютну перевагу. Два роки пізніше Польща добилась міжнародного визнання східних кордонів. Перед цим визнанням польський Сейм прийняв закон, що передбачав самоврядування у трьох воєводствах: Львівському, Станиславівському і Тернопільському. З вини польських політиків цей закон протягом усього міжвоєнного періоду не був впроваджений у життя. Також не був створений український університет у Львові. Українці, всупереч своєї волі, стали громадянами Польщі. У Польщі, як демократичній державі, конституційно були гарантовані права і свободи національних меншин, а також їхня участь в політичному житті. Українці мали своїх представників у польському парламенті. Діяли українські культурні, освітні, господарські і громадські організації, школи. Особливо важливу роль в житті українців відігравала кооперація. Виходила україномовна преса та інші видання. Українцям, як громадянам Речі Посполитої, гарантувались недоторканість майна, захист життя, свобода віросповідувань.

На практиці ці права і свободи порушувались в результаті дій польського державного апарату. Це виявилось у:

- обмеженні українцям доступу до праці на державній службі;
- зміні україномовних шкіл на школи двомовні (утраквістичні), в яких домінувала польська мова. У школах на цьому терені польські діти вивчали українську мову;
- підтримці штучних обмежень так званим “сокальським кордоном”, що поділяв землі, заселені українцями;
- дискримінаційному накиданні більшості українців терміну “русин”, як і підкреслюванні етнічної окремішности бойків, лемків, гуцулів;

223

- 7) Дрібний господарський та побутовий інструмент (сокира, пила, лопата, мотика, коса, граблі, вила, молоток, кліщі, зубило і т.д.),
- 8) Гроші (сума не обмежена) та побутові цінності (персні, годинники, сережки, браслети, портсигари і т.п.),
- 9) Скриню чи ящик для пакування речей.

4. Загальна вага вказаних речей не повинна перевищувати 500 кг на родину.

Примітка: Громіздкі речі, в тому числі господарський реманент перевозяться у спеціально виділених вагонах.

5. Відправка осадників до місця поселення здійснюється ешелонами у складі 55 вагонів, обладнаних по зимовому для перевози людей (в тому числі один класний вагон для охорони та один обладнаний санізолятор).

У кожний вагон поміщаються 25 осіб дорослих та дітей з їхніми речами. Для громіздких речей на кожний ешелон виділяється по 4 товарних вагони.

6. На кожний ешелон НКВД ССР призначає начальника ешелону та відповідну охорону. Наркомздорв'я ССР забезпечує ешелони медичним персоналом у складі одного медфельдшера та двоох медсестер на кожен ешелон та відповідні медикаменти. За 10 днів до подачі вагонів НКВД ССР представляє НКШС [Народному Комісаріатові Шляхів Сполучення] заявку на ешелони з точним вказанням для подачі ешелонів станції завантаження та станції призначення. Подача ешелонів здійснюється НКШС не пізніше 3-х днів з моменту надходження заявки НКВД ССР.

7. Під час пересування залізницею спецпереселенці-осадники отримують безкоштовно один раз на добу гарячу їжу та 800 грамів хліба на особу. Приготування та роздача їжі в дорозі здійснюється згідно із заявками Начальників ешелонів НКВД трестами залізничних ресторанів та буфетів Наркомторгу ССР. Оплата витрат на харчування спецпереселенців-осадників здійснюється НКВД ССР.

- послуговування українською мовою в державних установах;
- обмеженні діяльності західноукраїнських інституцій воєводою Генриком Юзевским і підтриманні ним певних польсько-українських інституцій на Волині;

- нищення близько 180 православних храмів на Холмщині, що було болісною справою для української суспільності. Польські історики, присутні на семінарі, підкреслюють, що частина з них не діяла;

- численних випадках примушування православних і греко-католиків, українців, до переходу на римо-католицизм. Присутні на семінарі польські історики підкреслюють, що проти подібних акцій протестувала частина польської католицької ієрархії і суспільства.

Болісною проблемою в українсько-польських стосунках є так звані паціфікації. Польська сторона вважає, що українсько-польські стосунки дестабілізувались внаслідок терористичних актів антидержавної діяльності Організації Українських Націоналістів і Комуністичної партії Західної України. Активність цих організацій інколи викликала антиправні репресії. При цьому було наголошено, що проти подібних дій, а також ненадання українцям автономії протестувала частина польського суспільства.

Українські історики, присутні на семінарі, вказують на проблему військового осадництва як на дратливий чинник відносин на селі. Присутні на семінарі польські історики нагадують, що на всій території Речі Посполитої цих господарств було не більше 8 тисяч.

У міжвоєнний період обидві сторони чинили спроби порозуміння. На жаль, вони більш-менш значних результатів не дали. Можливості дій були обмежені, здебільшого, через зовнішньополітичне загострення. Дії адміністрації за цих умов викликали почуття кривди з української сторони.

Борючись за державну незалежність, український самостійницький рух неодноразово діяв методами антиправними, чому противилась частина українського суспільства.

Українсько-польський конфлікт був одним із явищ тогочасної Європи, де мали місце інші, значно кривавіші і брутальніші конфлікти.

В оригіналі підписи 15 українських та польських істориків

224

II. Розвиток українського незалежницького руху в Західній Україні в 1939-1945 роках. Виникнення УПА

Доповідачі: проф. Володимир Сергійчук та проф. Владислав Філяр

Після вересневої поразки у 1939 році й зайняття Радянським Союзом Волині та Східної Галичини українці, як і поляки, зустрілися там з брутальним переслідуванням. Знищення польської держави створило на тій території нові проблеми. Поляки вважали її приналежною до польської держави, а українські націоналісти оголосили про своє право утворення на тих теренах незалежної Української Держави. Радянська влада започаткувала знищення там наявних структур, заборонила діяльність українських партій і організацій, котрі легально діяли у міжвоєнний період. Частина діячів ОУН залишила Волинь і Східну Галичину й переходувалася на теренах, окупованих Третім Райхом. Там керівництво ОУН зв'язалося з німцями, вважаючи, що під їхнім протекторатом можна буде утворити незалежну Українську Державу. Готувались кадри для диверсійних і розвідувальних дій, одночасно створювалася власна конспіративна організація, що планувала перейняти адміністрацію в Україні після вторгнення туди німців.

У боротьбі за незалежність України найбільшу активність проявила ОУН, утворена 1929 року. В її лавах існувало дві фракції: ОУН (м) під керівництвом Андрія Мельника, що представляла діяльність так званої “старої генерації” і ОУН (б), керована Степаном Бандерою, що гуртувала членів так званої “молодої генерації”. Польська сторона вважає, що обидві фракції були рішуче настроєні антипольськи. Водночас українська сторона вважає, що таке визначення не відповідає правді, оскільки у програмових документах немає про це згадки. Визначаючи свою мету боротьби за відродження Української Держави на всіх українських етнічних теренах, українські націоналісти не допускали можливості включення тих теренів до майбутньої польської держави.

Поворотним пунктом у політиці ОУН було проголошення 30 червня 1941 року у Львові Акту відродження Української Держави, що було з ентузіазмом сприйнято українським громадянством. Ця акція суперечила інтересам Третього Райху. Німці, перебуваючи у війні з Радянським Союзом, не згодилися на утворення незалежної Української Держави і заборонили український уряд. Гітлерівці

225

8. Спецпереселенці-осадники спрямовуються на лісорозробки Наркомлісу до Кіровської, Пермської, Вологодської, Архангельської, Ивановської, Ярославської, Новосибірської, Свердловської та Омської областей, Красноярського та Алтайського країв і Комі АССР та розміщуються на місці робіт в окремих селищах від 100 до 500 родин у кожному.

Підготовка до прийому спецпереселенців-осадників, надання їм приміщень та працевлаштування покладається на Наркомліс СССР.

9. Перевезення спецпереселенців-осадників від станції прибуття до місця поселення організується НКВД СССР. Наркомліс СССР виділяє у розпорядження НКВД СССР необхідний автогужтранспорт та продовольство у кількостях, які забезпечують одночасну перекидку спецпереселенців-осадників.

У випадку потреби крайові та обласні комітети зобов'язані надати у розпорядження НКВД СССР додатковий автогужтранспорт шляхом залучення місцевих

організацій та колгоспів.
Народний Комісар Внутрішніх Справ
СССР Л.Берія

Вірно: Начальник відділу трудових
поселень ГУЛАГ НКВД — Старший
лейтенант Держбезпеки (Кондратов)

[Переклад з російської. Опубліковано:
Депортації.— Т. 1. 1939-1945.— Львів,
1996.— С. 57-58]

заарештували керівників націоналістичного руху, а багато тисяч рядових націоналістів знищили. У зв'язку з тим ОУН перейшла до підпільної діяльності і, не маючи підтримки ззовні, розпочала підготовку власних збройних сил до боротьби з окупантами за вільну Україну.

На початку німецько-радянської війни українські націоналісти рішуче підтримали німців, вважаючи таке становище в українських інтересах. Невирішеність незалежницьких прагнень українців, грабіжницька господарська політика і терор німецької влади призвели до того, що настрої українського населення стали поступово змінюватися.

У своїй національній політиці німці, як і більшовицька влада, розпалювали антагонізми між поляками й українцями, намагаючись розігрувати конфлікти між ними і в такий спосіб нейтралізувати визвольну боротьбу обох народів.

Першою українською військовою формацією була утворена на Волині "Поліська Січ" під керівництвом Тараса Боровця ("Бульби").

У квітні 1942 року на II Конференції ОУН-Бандери ухвалено рішення про посилення революційної діяльності і підготовку до утворення повстанської армії. Поряд з діючими на терені Волині відділами Тараса Бульби організовано відділи, що підлягали ОУН-Бандери. На III Конференції ОУН (17-21 лютого 1943 року) ухвалено перейти до відкритого спротиву німецькій владі і поборювання радянських партизанів.

Весною 1943 року почався бурхливий розвиток партизанських відділів українських націоналістів. Особливо кількісне їх збільшення відбулося у березні 1943 року, коли кілька тисяч українських поліцейських перейшли до лісу з повним озброєнням. У серпні 1943 року найчисельнішими були військові відділи ОУН-Бандери. У квітні 1943 року вони нараховували 8-10 тисяч осіб, а вже у червні того ж року кількість ця подвоїлася й продовжувала зростати. Відділи Тараса Бульби були другим щодо кількості угрупованням українських партизанів: у різний час вони нараховували близько 4-10 тисяч осіб у різний час. У військових відділах ОУН-Мельника весною 1943 року було близько 2-3-х тисяч осіб.

Від середини 1943 року перевага військових відділів ОУН-Бандери ставала щораз виразнішою. Наступив процес об'єднання українських націоналістичних відділів. Поступово ліквідовано інші

226

відділи (часто із застосуванням сили) і включено їх до відділів Бандери.

Великий вплив на розвиток організації УПА мав III Надзвичайний Збір ОУН (21-25 серпня 1943 року), на якому як найважливіше завдання прийнято рішення про посилення збройних форм боротьби проти окупантів. Вибір Романа Шухевича, начального коменданта УПА, на Голову Проводу ОУН означав, що вся політична влада зосередилася в одних руках. З того часу керівництво ОУН-Бандери відійшло від інтегрального націоналізму. Швидко наступила розбудова структур УПА. Утворено три групи армій із наступним територіальним поділом: “УПА-Північ” обіймала Волинь, Полісся, а також Житомирський округ; “УПА-Схід” охоплювала Галичину, Буковину, Закарпаття і Холмщину; “УПА-Південь” включала Поділля. Наприкінці 1943 року УПА на Волині досягла найвищого свого розвитку і нараховувала 35-40 тисяч озброєних осіб. У складі УПА поряд з українцями під гаслом “Свобода народам – свобода людині” були грузини, вірмени, азербайджанці, таджикки та представники інших народностей.

Наприкінці 1942 року на Волині розпочалися перші терористичні акти і вбивства польської людности від рук українських націоналістів. Українська сторона вважає, що вони були спровоковані німцями і більшовиками як відплатні акції, а також були наслідком спроб польського підпілля відродити польську державу на тих теренах. Спочатку чинилися вбивства окремих осіб і польських родин, які від січня 1943 року стали масовими, а від травня цього ж року розпочинаються масові організовані акції відділів УПА на польські села й осередки самооборони, що охопили територію Волині. Українська сторона вважає, що частина польської людности була знищена радянськими і польськими комуністичними партизанами і самостійними бандами.

Одночасно українська людність на Волині зазнала значних втрат від польського підпілля.

Межі і способи провадженної акції, організовані напади відділів УПА на польські села і селища, виконувані одночасно на терені кількох повітів, свідчать про те, що це були акції, заплановані керівництвом ОУН-УПА для ліквідації польської людности на цих теренах. Польські учасники семінару вважають, що головний конфлікт боротьби УПА в 1943 році на Волині спрямовувався своїм вістрям

227

Фрагменти пам'ятної записки польських діячів селянського руху Галичини у справі національної політики Польщі на Східних Околицях («Memorial ludowcow malopolskich w sprawie polityki narodowosciowej Polski na Kresach Wschodnich»)
[6 вересня 1943 р.]

[...] Висновки [...]

1) Кордон: Єдино слухним і усіма мотивами обґрунтованим, а також 20-річним володінням санкціонованим, є кордон 1939 року, якого ми повинні безумовно домагатися, не виходячи поза його межі.

2) Східна Малопольща:

а) треба рішуче і негайно припинити розмови про т.зв «українське питання». Із політичного горизонту Польщі повинні зникнути усілякі «умови» та «угоди» із національними групами, як незгідні з Маєстатом Речі Посполитої.

Слово «українець» треба пов'язати із поняттям прислужника ГПУ [Государственное Политическое Управление=Державне Політичне Управління — політична поліція СССР у 20-30-х рр.— А.П.], більшовицького ката та натхненника винищувальної політики німецького Гестапо не тільки щодо польського населення, але й рівною мірою щодо спокійного руського населення. Назві «українець» треба повернути належне значення, яке воно мало 40 років тому, окреслюючи певну політичну партію, а не окреслювати ним народ, котрий спільно з поляками населяє землі Східної Малопольщі; треба повернути єдину історично обґрунтовану та більшою частиною цього народу вживану назву — «русин».

б) Треба цілковито відмовитися від думки про створення наддніпрянської «Великої України»; залишмо цю роботу зацікавленим, а самі подумаймо про розбудову Польщі, про зміцнення та відтворення знищеного і депортованого польського елементу на Околицях.

проти польського населення і мав характер етнічної чистки. Українська сторона заперечує це, оскільки в документах ОУН немає жодних директив з цього приводу. Уже в квітні 1943 року II Конференція ОУН одним з пунктів задекларувала розв'язання українсько-польських проблем мирним шляхом.

З метою поширення антирадянської боротьби українські націоналісти зініціювали у листопаді 1943 року конференцію поневолених народів Східної Європи й Азії, у якій взяло участь 39 делегатів від 13 народів і де утворено антибільшовицький блок. Польська сторона зауважує, що на цю конференцію не було запрошено поляків.

У липні 1944 року представники всіх регіонів України за ініціативою ОУН-Бандери утворили надпартійний політичний орган керівництва незалежницьким рухом — Українську Головну Визвольну Раду. Рада звернулася до українського народу з відозвою, в якій вказувала, що вона є «найвищим і єдиним керівним органом українського народу на час революційної боротьби — аж до утворення уряду української незалежної держави».

Після повернення радянської влади в Західну Україну проти ОУН-УПА, яка продовжувала боротьбу за незалежну Україну, було кинуті великі підрозділи НКВД, а також армійські і прикордонні сили. Кривава боротьба тривала до середини 50-х років.

Польські учасники семінару вважають, що український незалежницький рух під керівництвом ОУН-Бандери, ставши на шлях націоналізму, повів за собою значну частину населення Волині й Галичини. В діяльності цієї організації відчувався брак толерантності до інших націй і брутальність у боротьбі. Це знайшло вираження у застосуванні індивідуального терору в міжвоєнний період і масового терору, аж до вбивств на Волині і в південно-східних воєводствах РП під час німецької окупації, що спричинило непоправні втрати людей. Українська сторона, натомість, вважає, що причини українсько-польського конфлікту криються в політиці II Речі Посполитої у міжвоєнний період стосовно української людності і що в національній політиці ОУН не виявлено браку толерантності до інших народів.

Обидві сторони вважають, що вирішення спірних проблем історії українсько-польських стосунків у Другій світовій війні належить продовжувати історикам, спираючись на архівні документи, без ідеологічних і політичних впливів.

228

(Далі в оригіналі є пропозиція тем на розгляд Третього семінару та підписи 15 українських та польських істориків).

III. Польське підпілля в Західній Україні (на територіях, що входили до складу II Речі Посполитої) в 1939-1945 роках

Доповідачі: доц. Ігор Ільюшин та д-р Генрик Піскунович

1. Польське незалежницьке політично-військове підпілля, що діяло в 1939-1945 роках на Волині та південно-східній території II Речі Посполитої (українська версія - Західної України), підлягало польському урядові на еміграції.

2. Головною метою польського підпілля була боротьба за незалежність цієї території в межах II Речі Посполитої.

3. У 1939-1941 рр. польське незалежницьке підпілля вело боротьбу з радянським окупантом, а в 1941-1944 рр. з німецьким.

4. Найбільшою силою польської підпільної держави на згадуваній території був ЗВЗ-АК (Союз збройної боротьби – Армія Крайова), інтегральна частина Польського Війська, зорганізована в округи: Волинський, Львівський, Тернопільський та Станіславівський.

5. ЗВЗ-АК у своїй діяльності орієнтувався на підготовку сил та засобів до загального повстання. У планах допускався варіант боротьби з українцями за приналежність цих земель, включно зі Львовом.

6. У період німецької окупації противником польського незалежницького підпілля був також український національно-визвольний рух, що прагнув до утворення своєї державності. В результаті різних підходів до справи державної приналежності цієї ж території, між польським незалежницьким підпіллям і українським самостійницьким рухом дійшло до гострого збройного конфлікту, а також трагедії польської й української людності. В тогочасних умовах неможливим було випрацювати консенсус, який задовольняв би обидві сторони.

7. Провокаційну роль у загострюванні й поширюванні українсько-польського конфлікту відіграла німецька та російська сторони.

8. Одним із найважливіших завдань польського незалежницького підпілля з 1943 року була охорона й самооборона польської людності від винищення

229

ц) Уже розпочату на Околицях таємними польськими організаціями акцію збирання фактів, документів та прізвищ осіб, пов'язаних із злочинами, вчиненими супроти польського та гебрійського населення, треба ширити і поглиблювати. Одразу ж після війни треба опублікувати «синьо-жовту» книгу цих злочинів. Усі, кому буде доведено ворожу супроти Польщі діяльність та державну зраду, хто служив ворогам і брав участь у вбивствах і злочинах, повинні бути у пришвидшеному судовому розгляді безжалісно покарані — від втрати громадянства і видалення за межі Польщі починаючи, а смертною карою закінчуючи. Достатньо голосна, рішуча та адекватна постава у цьому питанні створить серед решти лояльного та чесного руського населення настрій, який уже й сьогодні можна спостерігати: відхрещування від злочинного українізму, а у майбутньому навіть сподіваного масового переходу на латинський обряд.

ц) Польське населення, котре, якщо не враховувати підкарпатські терени, налічувало до війни близько 40% загалу населення Сх.Малопольщі, повинно бути не тільки цілковито відновлене, але засобами відповідної рільничої та парцеляційної політики швидко і таким чином зміцнене, аби рішуче перейти межу 50%, і повністю відчути себе господарем цих земель РП.

Із цією метою треба:

- 1) У мирних договорах передбачити обмін польського населення, котре перебуває на території Советів, на українське, в першу чергу тієї його частини, котра внаслідок свого ставлення до Польської Держави, виявленого під час війни, повинна втратити польське громадянство.
- 2) З решти українського чи руського населення треба частину його з нагоди проведення земельної реформи та розширення селянських господарств, а також у зв'язку із ліквідацією наділів і приділів рільничих, торгових і промислових

.9. Кульмінаційним пунктом діяльності АК в 1944 році була операція "Буря", в рамках якої виступили збройні відділи 27, 5, 11 і 12 Піхотної дивізії Армії Крайової.

10. Після входу Червоної Армії в 1944 році розпочалося нищення структур польського незалежницького підпілля. Діючи в Західній Україні воно не колаборувало з радянською владою, а також не вело боротьби з українським національно-визвольним рухом.

11. Вважаємо необхідним проведення українськими й польськими істориками подальших поглиблених наукових досліджень діяльності польського незалежницького підпілля у 1939-1945 роках і в повоєнний період, опираючись на польські, українські, російські та німецькі архіви.

В оригіналі підписи 15 українських та польських істориків.

Над узгодженням працювали:

З польської сторони:

- проф. Анджей Пачковскі (Варшава)
- проф. Томаш Стшембош (Варшава)
- проф. Анджей Скшипек (Варшава)
- проф. Ришард Тожецкі (Варшава)
- проф. Антоні Гіза (Щецін)
- проф. Чеслав Гжеляк (Варшава)
- доц. Гжегож Мазур (Краків)
- д-р Міхал Клімецкі (Варшава)
- мгр Марек Ясяк (Варшава)
- д-р Януш Каня (Люблін)
- д-р Генрик Піскуновіч (Варшава)
- проф. Анджей Айненкель (Варшава)
- мгр Уршуля Олех (Варшава)
- проф. Владислав Філяр (Варшава)

З української сторони:

- доц. Юрій Данилюк (Київ)
- доц. Володимир Репринцев (Київ)
- проф. Володимир Сергійчук (Київ)
- доц. Віктор Войналович (Київ)
- проф. Богдан Заброварний (Луцьк)
- проф. Іван Кічий (Луцьк)

- доц. Микола Кучерепа (Луцьк)
- проф. Ярослав Ісаєвич (Львів)
- проф. Володимир Трофимович (Львів)
- проф. Михайло Швагуляк (Львів)
- мгр Гурій Бухало (Рівне)
- Володимир Ханас (Тернопіль)

об'єктів, розселити по усіх західних та центральних воєводствах Польщі. Ця акція, пов'язана із ліквідацією погребрейської власності, хоча й не повинна носити примусового характеру, однак при належній організації може принести очікувані наслідки.

Таке зміцнення польського елемента повинно здійснюватися цілеспрямовано і охопити по черзі усі терени, важливі з економічного та державного огляду, а отже ті, які знаходяться біля важливих

Б Е Н Е Д И К Т

© B. Anderson

А Н Д Е Р С О Н

**західний націоналізм і східний
націоналізм:
чи є між ними різниця?**

комунікаційних артерій, на перехрестях доріг та поблизу головних промислових і торгових центрів.

е) Що стосується спокійного місцевого руського населення, то треба йому згідно із деклараціями польського уряду забезпечити особисту свободу, однак пов'язати його економічно-культурно із Польщею, а через Польщу — із західно-європейською культурою.

Слава богу, ми більше не чуємо нічого про “азійські цінності”. Ці “цінності” були занадто риторичними, виступаючи як своєрідний евфемізм, що покликаний виправдати авторитарне панування деяких державних лідерів. Фінансова криза 1997 року завдала сильного удару по їхніх заявах про те, що вони знайшли швидкий шлях до постійного економічного росту і процвітання. Однак ідея існування особливої азійської форми націоналізму не тільки не залишила нас, але має корені, що сягають в минуле більше як на століття. Очевидно, що першоджерела цієї ідеї лежать у сумно відомому твердженні

європейського імперіалізму про те, що “Захід є Захід, Схід є Схід, і разом їм не зійтися”. Але це твердження, засноване на неминучій расовій дихотомії, почали використовувати націоналісти з різних частин Азії для мобілізації народного опору проти відтепер-цілком-чужого панування. Чи можна цю дихотомію обґрунтувати теоретично або емпірично?

Я не думаю, що найважливіші відмінності між націоналізмами у минулому, сучасному чи найближчому майбутньому лежать на лінії Схід-Захід. Найдавніші націоналізми Азії (я маю на увазі Індію, Філіппіни та Японію) набагато старші від багатьох європейських (корсиканського, шотландського, новозеландського, естонського, австралійського та інших). Філіппінський націоналізм у своїх джерелах і поглядах зі зрозумілих причин подібний до кубинського і до націоналізму континентальної Латинської Америки; подібну націоналізму Мейдзи знаходимо в османській Туреччині, царській Росії та в Британській імперії; індійський націоналізм аналогічний до тих націоналізмів, які ми можемо знайти в Ірландії та Єгипті. Варто додати, що уявлення людей про Схід і Захід з часом змінювалися. Понад сторіччя османську Туреччину називали “хворим європейцем”, незважаючи на те, що більша частина її населення сповідує іслам; і сьогодні Туреччина з труднощами намагається увійти в Європейське співтовариство. В Європі, що вважала себе цілком християнською (залишимо осторонь мусульманську Албанію), число мусульман зростає щодня. Росію довго вважали переважно азійською державою, і дотепер у Європі є багато людей, які продовжують так думати. Можна додати, що навіть в Японії є люди, які вважають себе частково білими. Де починається і закінчується Схід? Єгипет лежить в Африці, але його прийнято вважати частиною Близького Сходу, а тепер, коли Близького Сходу вже немає, Єгипет став частиною Середнього Сходу. Папуа – Нова Гвінея в Європі сприймається як Далекий Схід (як і Японія), але сама вона так не думає. Відважна нова мікродержава Східний Тимор намагається вирішити, частиною чого вона буде – Південно-Східної Азії чи Океанії, яка з певної точки зору, наприклад, з Ліми та Лос-Анджелеса, може розглядатися як Далекий Захід.

Масові міграції населення через традиційні “кордони” Європи й Азії тільки ускладнюють ці проблеми. Після угоди про відкриття китайських портів в 1842 році мільйони жителів Піднебесної відбули за кордон (у Південно-Східну Азію, Австралію, Каліфорнію), а пізніше розселилися по всьому світу. Імперіалізм закинув індусів в Африку,

233

Із цією метою треба ліквідувати будь-які вияви та моменти, що поділяють і розмежовують обидва народи, натомість запровадити ті, що лучать і пов'язують. А отже, треба безумовно ліквідувати окрему абетку і, залишивши русинам руську мову, запровадити до шкіл, установ і т.д. західноєвропейську латинську абетку. У руській лексикографії треба припинити здійснюване, і досі толероване польськими офіційними чинниками, масове та цілеспрямоване вилучення виразів польського походження та звучання (акція на зразок німецької), і навпаки, вплив безперечно вищої польської культури повинен виявлятися у щораз більшому уподібненні руської мови до польської.

ф) У церковній галузі треба забезпечити усьому польському населенню змогу користуватися польським костелом, шляхом різкого збільшення кількості польських парафій, побудови костелів і каплиць. Для цієї мети належить вжити маєтки орденів і польських фондів.

Що стосується руської Церкви, то треба прагнути, наскільки це можливо, латинізувати її та уподібнити до римо-католицької Церкви (запровадження целібату). Треба підтримувати серед руського населення латинський обряд, створюючи для цього при костелах богослужіння, ведені руською мовою.

Руську Церкву треба поставити у залежність від вишого церковного керівництва у Польщі, а задля цієї мети найвласивішим було б ліквідувати греко-католицьку митрополію та підпорядкувати руських єпископів латинським архієпископам. Треба рішуче запобігати т.зв. «крадіжці душ», т[обто] переписуванню греко-католицькими парафіями дітей змішаних та польських подруж на греко-католицький обряд, і взагалі, справу приналежності до певного обряду треба віддати на вирішення вільній волі населення. Із цією метою найвласивішим було б перенести провадження метричних книг населення до управ цивільного стану.

Південно-Східну Азію, Океанію та Карибське море; яванців — у Латинську Америку, Південну Африку та Океанію; ірландців — в Австралію. Японці прийшли у Бразилію, філіппінці — в Іспанію і т. д. “Холодна” війна та її наслідки прискорили цю течію, втягнувши до неї корейців, в’єтнамців, лаосців, тайців, малайців, тамілів та інших. Отже, церкви в Кореї, Китаї і Японії; мечеті в Манчестері, Марселі і Вашингтоні; буддистські, індуїстські й сікхські храми в Лос-Анджелесі, Торонто, Лондоні та у Дакарі. Яким буде результат усіх цих міграцій, які ідентичності вже існують і виникнуть у майбутньому — питання надзвичайно складне, відповідь на яке наразі неможлива.

Імперські націоналізми

Форма націоналізму, всебічно розглянута в моїй книзі “*Уявні спільноти*”, — це, як я назвав його слідом за Хью Сетон-Уотсоном, офіційний націоналізм. Ця форма склалася історично як реакційна відповідь на народні націоналізми, спрямовані знизу проти правителів, аристократів та імперських центрів. Найпоказовішим є приклад Російської імперії, у якій царі правили сотнями етнічних груп і безліччю релігійних громад, а у своєму колі спілкувалися французькою мовою, що було знаком їхньої цивілізованої відмінності від підданих. Видається, що лише селяни говорили російською, але з поширенням в імперії народних націоналізмів (українського, фінського, грузинського і т.д.) у дев’ятнадцятому столітті царі, зрештою, вирішили, що вони насамперед росіяни, і в 1880-х (лише 120 років тому) почали згубну політику русифікації своїх підданих, урівнюючи, так би мовити царів і підданих, чого колись уникали. Так само Лондон намагався англізувати Ірландію (і досяг помітних успіхів), Німецька імперія намагалася онімечити свою частину Польщі (з дуже незначним успіхом), Французька імперія нав’язувала французьку мову італомовній Корсиці (частково домогшись успіху), а Османська імперія — турецьку мову арабському світові (безуспішно). У всіх випадках, пошлюся на себе ж, основне зусилля було спрямовано на те, щоби вузьку і коротку шкіру нації натягнути на величезне тіло старої імперії.

Чи можна сказати, що ця форма націоналізму характерна для Заходу або ж для Сходу? Не думаю, що це можливо. Можемо, наприклад, згадати дивний випадок Японії, недавно розглянутий у чудовій книзі Тесі Морріс-Судзукі (*Re-Inventing Japan: Time, Space, Nation, Armonk, NY 1998*). У книзі наводиться приклад несподіваної трансформації, яка відбулася під час Реставрації Мейдзи, коли влада

234

звернула увагу на айнів і жителів островів Рюкю й підкорила їх. Довгий час політикою сегуната Токугава була заборона айнам вдягатися як токугава, переймати японські звичаї і традиції; аналогічно до цього посланців від Рюкю, які приносили данину в Едо, змушували, щоб вони вдягалися як екзотичні китайці. В обох випадках основна ідея полягала в тому, щоби, наскільки це можливо, відокремити периферійні (варварські) народи від імперського центру. Проте, зі зростом офіційного націоналізму Мейдзи, така політика була цілком змінена: айни і рюкю тепер вважалися настільки ж древніми представниками японської раси, як і самі олігархи Мейдзи. Всі зусилля, мирні, але, частіше, насильницькі, були спрямовані на їхню японізацію (зі змінним успіхом). Можна стверджувати, що пізня імперська політика в Кореї і на Тайвані відповідала тій самій логіці. Кореїці повинні були брати собі японські імена і говорити японською мовою, а тайванці, як молодші брати, повинні були в усьому наслідувати японців. У кінцевому рахунку вони мали стати японцями (таким був задум), нехай і японцями другого сорту. Так само виглядали справи з ірландцями у Великій Британії до 1923 року і з поляками у Німеччині до 1920 року.

Однак, випадок з Піднебесною імперією куди більш вражаючий і кумедний: нею з 1644 року і аж до її краху (це сталося менше 90-та років тому), правила маньчжури і, відповідно, маньчжуромовна династія. (У цьому, звісно, немає нічого незвичайного. У Великій Британії не було англійської династії з одинадцятого століття: перші два правителі з нині правлячої королівської фамілії, німці Георг I і II, практично не говорили англійською мовою, і це нікого не хвилювало). Свідченням того, що китайський націоналізм виник недавно, є той факт, що ця курйозна ситуація 110 років тому мало кого турбувала. Не було ніяких спроб не тільки маньчжурізації, але навіть мандаринізації, оскільки престиж правителів був заснований на відмінності від підданих, а не на подібності до них.

Імператриця-вдова Цисі під кінець спробувала протиставити західним імперіалістам народну ворожість від імені китайських традицій, але було занадто пізно! Династія зникла в 1911 році разом з маньчжурами. Найпопулярніший у сучасному Китаї автор Вонг Шу є маньчжуром, але він не афішує цього факту.

У всесвітньо-історичному масштабі китайський націоналізм виник досить пізно, але у дуже специфічній ситуації, до якої можна знайти небагато паралелей у світовій історії. Китай був наскрізь просочений різними імперіалізмами епохи, включаючи японський, але

235

г) У галузі шкільництва, після запровадження загальної латинської абетки у школи, не можна жодної польської дитини змушувати навчатися руської мови, навпаки — кожна польська дитина повинна безумовно мати змогу навчатися польською мовою. Обидві мови настільки близькі, що після запровадження латинської абетки кожен поляк без відповідного навчання розумітиме руську мову. І навпаки, руській меншині, окрім обов'язкового навчання польської мови, яко державної, треба забезпечити змогу навчатися руською мовою, навіть при мінімальному відсотку русинів, у формі надурочних годин.

г) У галузі економіки треба прагнути до посилення індустріалізації краю (використання енергії води), зміцнення польського робітничого елементу, а перш за все недопущення повернення до міст гебррейського елементу та заміна його сильним і здоровим польським міщанством, польським купцем та ремісником.

Усі права та концесії в економічній, промисловій, ремісничій та торгівельній сферах, надані під час цієї війни при підтримці німецької окупаційної влади майже виключно українцям, повинні бути визнані недійсними та піддані докладній ревізії, а звільнені із цієї причини об'єкти, а також ті, що залишилися від гебреїв, повинні бути передані колишнім польським солдатам, а також вдовам, сиротам і родичам жертв громадянської війни.

Усі економічні об'єкти, торгівельні та промислові спілки вищого ступеню, як от ревізійні спілки, спілки кооперативів і т.п., не повинні створюватися за національним принципом, а виключно на територіальних засадах.

і) Польська політика на терені Малополющі повинна бути єдиною, сильною, але справедливою і рішучою відразу від самого початку відновлення польської державності; для цього варто було б замість 3 воєводства Сх. Малополющі створити одне — львівське і, зменшивши кількісно штат установ, забезпечити їх

насправді колонізованим не був. Багато конкуруючих імперіалізмів, зокрема і Велика Британія, що зіткнулася з труднощами в Індії, не залишали думок про захоплення величезного імперського Китаю (найближче порівняння тут, можливо, — імперська Ефіопія). Крім того, імперський Китай був настільки ж слабким, як і царська Росія. Японці перемогли царський флот за шість років до катастрофи маньчжурської династії і за дванадцять років до кривавого кінця самого царату. Усе це давало змогу багатьом націоналістам першого покоління думати, що імперія без особливих труднощів може перетворитися в націю. Ця мрія була й у Енвер-Паші у Стамбулі, й у полковника Менгісту Маріама в Аддис-Абебі трьома поколіннями пізніше, й у полковника Путіна в сучасній Москві. Вони, не довго думаючи, поєднали народний націоналізм всесвітнього антиімперіалістичного руху з офіційним націоналізмом кінця дев'ятнадцятого століття; і нам відомо, що останній був націоналізмом, який виходив від держави, а не від народу, і оперував термінами територіального контролю, а не народного звільнення. Звідси і дивна з'ява типу справжнього народного націоналіста Сунь Ятсена, який озвучує претензії Китаю на різні райони Південно-Східної і Середньої Азії. Ці вимоги були засновані на реальних чи уявних територіальних завоюваннях династичних правителів, причому, багато хто з цих правителів не були китайцями і проти них, здавалося б, народний націоналізм повинен був боротися. І Гоміньдан, і, пізніше, КПК у різний час і в різних масштабах підтверджували ці претензії.

Піднебесна, як я показав, не була настільки вже унікальною. У різний час і в різному ступені її спадкоємці визнали багато нових держав, що виникли на периферії завдяки імперіалізму й антиколоніальному націоналізму (Монголія, Корея, В'єтнам, Бірма, Індія і Пакистан). Це визнання було тісно пов'язане з новою ідеєю про те, що Китай це нація, представлена, як і безліч інших націй, в Організації Об'єднаних Націй і у її попередниці — Лізі Націй. Тайванські історики показали, що в різні періоди між 1895 і 1945 роками правлячі групи на материку в дійсності визнавали за Тайванем статус японської колонії і підтримували тайванський народ у боротьбі за незалежність від Японії, так само, як вони підтримували і корейський народ. Протиріччя між народним і офіційним націоналізмами, яке настільки очевидно виявилось в сьогодинському Китаї, як я вже сказав, не унікальні. Їх можна знайти і в інших частинах земної кулі. Однак вони особливо важливі сьогодні через величезні розміри і чисельність населення Китаю, уряд якого, відмовившись від соціалізму, що

236

виправдував його диктатуру, повернувся до офіційного націоналізму для того, щоби знову зробити свою владу легітимною.

Уявлення про минуле і майбутнє

Існує ще одна особливість офіційного націоналізму, що відрізняє його від усіх інших форм націоналізму. Ймовірно, справедливим буде твердження про те, що всі колишні організовані спільноти (частково) залежали від уявлень про минуле, які не могли серйозно суперечити одне одному. Ці уявлення передавалися через усну, фольклорну традиції, релігійні вчення, придворні хроніки та ін. Особливо важко знайти в таких уявленнях серйозну турботу про майбутнє. Коли наприкінці вісімнадцятого століття виник націоналізм, усі ці уявлення змінилися докорінно. Зростаюча швидкість, з якою відбувалися соціальні, культурні, економічні та політичні зміни, засновані на індустріальній революції і сучасних системах комунікацій, зробила націю першою політико-моральною формою, заснованою на ідеї прогресу. От чому концепція геноциду виникла так недавно, хоча древні записи називають імена багатьох тисяч груп, що тихо зникли багато століть тому, не викликавши своїм зникненням жодного занепокоєння. Швидкість змін і влада майбутнього також викликали серйозні трансформації уявлень народу про минуле.

В *“Уявних спільнотах”* я спробував висвітлити природу цих трансформацій шляхом порівняння їх з труднощами, з якими зіштовхуємося, коли нам показують фотографії з нашого дитинства. Ці труднощі – у формі фотографій – здатна викликати тільки індустріальна пам'ять. Батьки запевняють нас у тому, що цими дітьми є ми самі, але ми не пам'ятаємо, щоб нас фотографували; ми не можемо без допомоги батьків згадати себе в однорічному віці. Пам'ятники, храми, записи, могили, артефакти etc., – це минуле стає усе більше і більше недоступним для нас, все більше зовнішнім щодо нас. У той же час, ми відчуваємо, що маємо потребу в ньому, як у своєрідному якорі. Але це означає, що наше ставлення до минулого сьогодні більш політичне, ідеологічне, суперечливе, фрагментарне і навіть авантюрне, ніж за старих часів. Цей всесвітній феномен є основою націоналізму.

Китай дає нам багато цікавих прикладів, про які ми зараз розповімо. Раз на рік уряд проводить широкомасштабне багатогодинне телевізійне шоу, яке незмінно викликає широкий інтерес. У ньому показують народи, що становлять населення КНР. Особливо впадають у вічі виразні відмінності між ханьцями і різно-

237

якнайціннішим персоналом, насамперед з-поміж місцевих поляків, знайомих із місцевими стосунками.

3) Волинь і Білорусь:

Вищеописана позиція, яку Польща повинна зайняти щодо Східної Малопольщі, породжує аналогії до трактування теренів Волині та Білорусі.

Треба утримати певну національну окремішність меншин цих теренів від русинів Східної Малопольщі, також прагнучи до їхньої можливої асиміляції та прилучення до кола західної культури й інтересів Польщі.

Підсумок

Усі нереальні політичні програми «федеративної» політики, вбрані у гарні словеса про традиції і т.п., повинні бути відкинуті назавше. Треба усвідомити, що те, що сталося на наших Околицях, що було вчинене на теренах радянської Білорусі та України під час 20-річного більшовицького правління й під час теперішньої війни, не має жодного прецеденту у світовій

історії, і мислити тут у категоріях, заснованих на якихось традиціях, правилах та аксіомах історії і т.п., є цілковито нереальним, а для утримання польськості Околиць шкідливим.

Належить насамперед пам'ятати: Польська політика на Околицях повинна бути цілковито заснована на волі місцевої польської громади.

На Східних Околицях Польща повинна мати повний спокій, сильну й міцну опору. Усю свою енергію після війни вона муситиме звернути перш за все на Захід.

[Переклад з польської. Оpubліковано Є. Міслом у підбірці документів «Українське питання у політиці польського уряду та підпілля у 1939-1944 роках. Документи»: Mislo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty // Zustrzici. — 1990. — N 3-4. — S. 163-166]

манітними меншинами. Представники меншин з'являються на екранах у барвистих традиційних костюмах і виглядають справді чудово. Натомість ханьці не можуть з'явитися у традиційному одязі, хоча ми знаємо з картин та історичних описів, наскільки яскравими і прекрасними вони були. Так, наприклад, чоловіків показують одягненими в ділові костюми від італійських і французьких модельєрів, де взагалі немає нічого ханьського. Ханьці, таким чином, демонструють себе як майбутнє, а меншини — як минуле. Чи це зроблено свідомо? Минуле, видимою ознакою якого є меншини, є частиною великого минулого, з допомогою якого легітимізується територія Китаю.

Природно, що для офіційного дискурсу чим древніше минуле — тим краще. Особливо ексцентрично цей підхід виявився у реакції на визнану багатьма теорію про те, що людина як біологічний вид виникла на сході Африки. Безсумнівно, для офіційних кіл думка про те, що віддалені предки ханьців і всіх інших народів жили в Африці, а не у Китаї, була не вельми приємною. Тому було виділено значні кошти для проведення пошуків останків людини на території Китаю, більш древніх і цілком відмінних від останків, знайдених в Африці.

Битва мов

Розгляньмо іншу форму націоналізму, яка, наскільки я можу судити, є однозначно європейською за своїм походженням, і запитаємо себе: чи вона й досі належить лише Заходу. Цю форму я називаю “лінгвістичним націоналізмом”; він виник на початку дев'ятнадцятого століття в династичних імперіях Європи, його філософськими джерелами були теорії Гердера і Руссо. Основна теза: кожна справжня нація має свою власну специфічну мову і літературну культуру, з допомогою яких виражається історичний дух народу. Для багатьох мов (чеської, угорської, української, сербської, польської, норвезької та інших) було складено словники, яких до того часу не існувало. З поступовим ростом рівня письменності усні традиції було записано й опубліковано. Це було використано для боротьби з пануючими великими мовами династичних імперій — османської, верхньонімецької, паризької французької, королівської англійської і московитської російської. Іноді ці кампанії досягали успіху, іноді — ні, але, у всякому разі, результат цей визначався політикою. Успіхи добре відомі, і ми не будемо на них зупинятися. Провали відомі менше і надзвичайно цікаві. У дев'ятнадцятому столітті,

238

наприклад, Париж досяг успіху (з допомогою контролю над системою освіти і видавничою діяльністю) у зведенні багатьох мов, якими говорили у Франції, до рівня місцевих діалектів. Менших успіхів домогся Мадрид у перетворенні безлічі мов, якими говорили в Іспанії (наприклад, каталонська і галісійська), у звичайні діалекти кастильського. Лондон майже знищив гаельську мову, але сьогодні можна спостерігати її відродження.

Якщо ми звернемося до Азії, то знайдемо безліч спроб реалізації лінгвістичного націоналізму, які є дуже цінними для порівняльного дослідження. Ця розмаїтість вказує на труднощі в обґрунтуванні єдиної азіатської форми націоналізму. Правителі Мейдзи наслідували Париж, коли намагалися нав'язати токійську мову іншим частинам країни і звести всі інші форми до рівня діалектів. У той самий час мова жителів Кюсю була незрозумілою для населення Хонсю і Рюкю. Нам відомі процеси, з допомогою яких кантонський, гань, хакка (самостійні мови, пов'язані між собою так само як румунська, італійська та іспанська) були зведені до рівня діалектів нової національної мови — мандаринської. У Таїланді бангкокський тайський запанував над діалектами півночі, північного сходу і півдня країни, яких жителі Банкока, звичайно, не розуміли.

Два чудових гібридних приклади дають нам В'єтнам і Індонезія. У першому випадку французькі колоніалісти були налаштовані на руйнування культури китайського мандаринського стилю, романізуючи в'єтнамців з допомогою шкіл і підтримки видавництва. У 1920-1930-х в'єтнамські націоналісти визнали цю революцію і продовжили її, створивши базу для масової письменності серед в'єтнамців, але в той же час вони позбулися зв'язків з китайськомовною літературною традицією минулого. У Нідерландській Ост-Індії колоніальний уряд, який сумнівався у світовій цінності голландської мови і був занадто скупим для того, аби витратити гроші на її поширення на величезному архіпелазі, працював з допомогою стандартизованої форми *lingua franca* островів — малайської мови. До кінця 1920-х індонезійські націоналісти вирішили, що ця мова, названа сьогодні індонезійською, є справжньою національною мовою; після цього безліч великих мов, таких як яванська, сунданська, мадурська і бугінська, стали простими регіональними мовами, хоча вони, здебільшого, є старшими за малайську, зокрема й у деяких літературних традиціях.

Індія та Філіппіни зазнали невдачі у створенні загальноприйнятої національної мови і національної еліти. Сильна англомова

239

Ставлення польських політичних угруповань до українського питання. Рапорт Відділу Інформації Бюро Інформації та Пропаганди для Головного Командування Армії Крайової [27 травня 1943 року]

Національна партія [Stronictwo Narodowe] у своїх програмних заявах окреслила наступні напрямки польської політики щодо українців: НП не проводить ані західної, ані східної політики, а тільки одну — польську, а ця політика задля існування польської нації зобов'язує розв'язати українську справу таким чином, аби це не загрожувало польській нації. Будь-які помисли про створення буферних чи федеративних організацій НП рішуче відкидає. НП застерігає польську громадськість перед ілюзією співпраці та допомоги з боку українців. У забезпеченні територіальної безпеки [Р[ечі Посполитої] П[ольщі] українська

сторона у жодному випадку не допоможе нам. У цьому питанні ми змушені розраховувати лише на власні сили та на внесок Польщі у спільну боротьбу альянтів. У принципі НП не лише цілковито підтримує свою передвоєнну екстермінаційну політику в цьому питанні, але й активно її радикалізує.

Адже НП домагається, аби на території південно-східних воєводств було застосовано практику масового переселення мешканців з метою усунення з території нашої держави чужинських чи ворожих їй елементів: «Наш досвід стосунків з українським рухом свідчить на користь того, аби назавше позбутися цього ворожого нам елементу». НП рішуче висловлюється проти проєктів незалежної України, позаяк:

1) конечною умовою існування великодержавної Польщі є її опора на два моря, 2) русини досі виявили цілковиту політичну незрілість. Узагальнюючи — Національна партія: 1) відкидає і рішуче поборює концепцію окремої, самостійної союзної нам України, врешті, згідно до своєї старої політичної лінії,

— і націоналістична — літературна культура існує і в Індії, і на Філіппінах; вона прекрасно співіснує з настільки ж сильними культурами гінді, бенгалі, тамільської, тагальської і себуанської мов. Старий Пакистан розколовся надвоє після того, як у Карачі заборонили бенгальську мову, що стало тоді стимулом для лінгвістичного націоналізму в Бангладеш, — усе це дуже нагадує більш ранні лінгвістичні націоналізми у Греції, Норвегії і старій Чехословаччині. Східний Тимор, новітня держава-нація в Азії, де, незважаючи на невеликі розміри, проживає понад двадцять етнолінгвістичних груп, обрав португальську мову як державну, а тетунську як національну *lingua franca*.

Занадто складно сьогодні говорити, який націоналізм є менш чи більш важливим: індійський чи китайський; східнотиморський чи тайський; індонезійський чи японський; тайванський чи корейський. Якщо запитають, чому, то це неможливо пояснити без міркувань про роль електронних засобів масової інформації. Телебачення може миттєво передавати образи і символи будь-якою мовою, а сприймати їх може навіть малосвічений і наймолодший глядач. Крім того, усе більше людей звикають використовувати різні мови у різних контекстах, і це ніяк не впливає на зміну їхньої національної ідентифікації. Можна навіть стверджувати, як я це зробив в іншому контексті, що електронні засоби зв'язку у поєднанні з величезними міграціями, викликаними існуючою світовою економічною системою, породили нову небезпечну форму націоналізму, який я назвав "віддаленим націоналізмом": націоналізму, який більше не залежить, як це було колись, від проживання на території рідної країни. Деякі найполум'яніші сикхські націоналісти є австралійцями; хорватські націоналісти — канадці; алжирські націоналісти — французи; китайські — мешканці Америки. Інтернет, електронні банківські розрахунки і доступні міжнародні подорожі дозволяють таким людям серйозно впливати на політику тієї країни, у якій вони народилися, навіть якщо вони більше не збираються у ній жити. Це один з основних іронічних наслідків процесу, що зазвичай називають глобалізацією; це дозволяє нам стверджувати, що хоч якоюсь мірою чіткого і ясного розмежування між азійським й європейським націоналізмом провести неможливо.

Переклав з російської Олег Демків

240

Б А Р Б А Р А

© B.Ehrenreich

Е Р Е Н Р А Й Х

ритуали крові

*Ось людя, що встас, неначе та левця, що зводиться
вгору, мов той лев;
не ляже він перше, ніж пожере здобич та крові
нап'ється з убитих.
Книга Числа, 23. 24*

УЯВНИЙ БЕСТІЯРІЙ

“Народ” становить одну з найтаємничіших категорій сучасної думки. Як визнає більшість громадян, це щось, за що люди готові вмерти. Але той, хто шукатиме точнішої, наукової відповіді, загрузне в удаваній ученості, яка ще більше виявить свою неспроможність, коли постане питання про пристрасті, які розбурхує народ, тобто про націоналізм. Існує небагато

представленої уже колись під час першої спроби марш. Пілсудського реалізувати ідею незалежної України у 1919-1920 роках; 2) дотримується щодо українців екстермінаційної переселенської політики, за зразком переселенських акцій, здійснюваних гітлерівським та фашистськими режимами; 3) відкидає в цілому існування українського питання як такого.

Шанець [Szaniec] не приділяє цій проблемі великої уваги, стверджуючи тільки, що «українське питання було

й мусить бути внутрішнім питанням польської нації та держави».

Конфедерація Нації [Konfederacja Narodu] висловлює лише загальний погляд, що «польська політика щодо українців не повинна керуватися бажанням помсти, але тільки й виключно нашим державним інтересом, який наказує нам взаємодіяти з українцями проти Росії».

Меч і Плуг [Miecz i Piug], оскільки він репрезентує націоналістично-імперіалістичний напрямок, у своїй ідейній декларації проголошує щодо слов'янських меншин (виключаючи німців і гебреїв), а отже і щодо українців, принцип громадянської рівності на підставі «рівних прав та обов'язків».

Партія Праці [Stronictwo Pracy] визнає найвдалішим для Польщі вирішенням виникнення великої Української держави (Київ, Харків, Донбас). Належить прагнути, аби вона залишалася у найтісніших стосунках із Польщею. Виникнення незалежної України за Збручем повинно призвести до пом'якшення

речей, за які люди готові умерти, яких, проте, не можна показати, помацати чи хоча б висловити словами.

Однією з історичних причин таємничості, що оточує нації й націоналізм, є те, що увагу видатних соціологів XIX ст. приковувало щось дуже далеке від думки про добровільну смерть, сповнену слави. Після відразливого кровопролиття, яке супроводжувало наполеонівські війни, Європа переживала період спокою й економічного розвитку. Капіталістична ринкова економіка, розквіт якої на початку XIX ст. переживала значна частина Європи, захоплювала Карла Маркса й Адама Сміта. Як пише Джон Кіген, Маркс зробив головний акцент на ринкову господарку “головно тому, що в часі, коли він писав, фінанси і вкладення капіталу затьмарили інші суспільні явища, а військові – вичерпані у наполеонівських війнах і пригнічені поразкою своїх інтересів у Росії 1825 року й у Франції 1830 – переживали особливо драматичний брак упевненості у собі”¹.

Економічне зростання фаворизувало новий, „матеріалістичний”, образ людства, що складалося з одиниць, які добре рахують і прагнуть зреалізувати приватні інтереси. По суті, вираз “багатство націй” у заголовку твору Адама Сміта 1776 року хибний; лише одиниці або спілки були власниками багатства, яке робило можливим будівництво фабрик і використання пари. “Нації” Сміта чи Маркса не цікавили, а у брутальному світі капіталізму, який описаний у їх теоріях, не було мотивації до *віддавання* будь-чого, тим паче власного життя. У марксистській парадигмі, яка зіграла величезну роль у сучасній думці Заходу, націоналізм становив форму “фальшивої свідомості”, ірраціонального відходу від класової боротьби, через яку люди праці, єднаючись, могли обстоювати свої справжні інтереси.

Тривалий час можна було оминати загадку націй і націоналізму, приймаючи, що народи – це “природні” колективи, які нагадують біологічні родини. Якби існували значні генетичні подібності між французами чи німцями, то можна було б стверджувати, що солдат, який віддає своє життя за один із цих народів, діє, хоча б мінімально, згідно зі своїм генетичним інтересом. Проте навіть найбільш шановані народи мішані. У Франції є бретонці, які мають окрему мову і традицію, у Великій Британії – шотландці і валійці, Іспанія ледве дає собі раду з басками і каталонцями. Поза тим більшість націй не володіє такою поважністю – вони новачки, такі, як Уганда чи хоча б Італія. Народи не творяться на підставі тривалої кровної спорідненості, а становлять доволі арбітральні згромадження, які невпинно змінюються під впливом війни і політики як, наприклад, Росія чи Югославія.

Згідно з відомим формулюванням Бенедикта Андерсона, народи – це не природні, а “уявні спільноти”, вигадання яких вимагало значного свідомого зусилля. У випадку європейських народів інтелектуали мусили воскресити фольклор та епоси, які змогли дати людям почуття спільної минувшини. Друкарська справа, а також новий ринок так званої “інформації”, популяризували ці відкриття, щораз більше наближаючи їх до письмової

242

суспільності. Школи, які утримувала держава, пропагували спільну вітцівську мову, яка первісно становила суміш діалектів, і навчали достатньо володіти нею. Не менш кропітких зусиль вимагала діяльність у країнах третього світу, де кордони держав часто визначають арбітрально, керуючись вигодою європейських колоніалістів.

Праці Андерсона та історика Еріка Гобсбава подають утворення націй як процес суто пізнавальний: як відбувається, що люди починають вірити в існування Сербії чи Франції? Проте ці науковці не пояснюють пристрастей, які пов'язані з ідеєю нації — націоналістичних емоцій. На початку книги “Уявні спільноти” Андерсон обіцяє пояснити релігійну владу нації над громадянами, але невдовзі він переходить до безкровного питання “уявляння” — творення спільних мов, “традиції” тощо. Причина такої переоцінки, як мені видається, криється у тому, що Андерсон, як і інші автори, та й загалом усі, що бодай якоюсь мірою зобов'язані марксистській традиції, майже не беруть до уваги впливу, який справляв на людське суспільство війна. Проте, чим є Франція без її протиставлення Англії чи Німеччині? Чим є Сербія, якщо не визначимо її в опозиції до Німеччини чи Хорватії? “Від самого початку, — як писав історик військової справи Міхаель Говард, — ідея націоналізму, як у теорії, так і на практиці, майже нерозривно була пов'язана з ідеєю війни”².

Як ми переконалися, безпосереднім передвістям націоналізму став досвід спільноти, народжений у масових арміях дореволюційної (і донаціоналістичної) Європи. У цих арміях солдат усвідомлює, що існує загроза іззовні, з боку чужинців, які жадають його смерті. Солдат також знає, що як індивід він безпорадний перед цією небезпекою. Проте, він не просто індивід, а становить елемент чогось значно більшого і потужнішого, ніж він сам. У цьому його упевнює хоча б муштра. Відтак він досвідчує щось, що дуже відрізняється від звичного почуття аномії — типового для масових спільнот враження, що він є “один із багатьох”, — бо у його випадку множина перевищує суму частин. Він здобуває досвід довіри до колективної сили, яка навіть у випадку смерті дає своєрідну радість.

Якщо життя групою з'явилося у людиноподібних мавп як реакція на хижаків, то так само видається щонайменше правдоподібним, що у такій самій ситуації з'явилося й сильне людське почуття групової ідентифікації. Задовго до вироблення власних знарядь нападу й оборони — загострені кийки або списи, сокири і праці — людиноподібні мавпи відкрили важливість колективного захисту: гуртування разом, зчиняння галасу, вимахування палицями, жбурляння каміння. Як уже припускалося, упродовж сотень тисяч років внаслідок природного добору перевагу мали ті люди чи людиноподібні мавпи, яким особливо подобались ритуали колективної оборони, яким ці ритуали давали приємне емоційне збудження, на противагу до тих, які, скажімо, залишали своїх товаришів і втікали до найближчого дерева. Тепер теж серед нас є немало осіб, які шукають схованки на дереві, але у досвіді

243

національних проблем у Сх. Малопольщі завдяки значному впливові української інтелігенції та певної кількості селян. Політика щодо українців у межах РП повинна зосереджуватися в одній установі. Львівський воєвода повинен ерархічно керувати тернопільським та волинським воєводами. Мовні права українців повинні бути забезпечені, визначена щодо української меншини політика повинна здійснюватися без жодних відхилень, із залізною послідовністю. Шкільництво має бути українським (не утраквістичним). Український університет повинен знаходитися поза Львовом (ск. у Галичі). Шкільні програми повинні забезпечувати вихованцям достатнє знайомство із польською мовою та культурою.

Табір Воюючої Польщі [Obóz Polski Walczoncej] окреслює свою позицію у ідейній декларації, в якій, приймаючи принцип тісного співіснування з українськими, литовськими та білоруськими елементами у межах спільної державності, дотримується погляду,

що «іншим доляльним національним меншинам (під якими ТВП у цьому випадку розуміє усі решту, за винятком німців та гебреїв) будуть забезпечені умови культурного та релігійного розвитку, на засаді рівності прав і обов'язків». У програмних висловлюваннях ТВП уточнює напрямки польської політики щодо українців наступним чином: Наше ставлення до цих земель віками засновується не на загарбництві, винародовленні та гнобленні, а на співпраці та співіснуванні вільних з вільними, рівних з рівними. Таким воно повинно залишитися й у майбутньому. Земля ця й тамтешній народ становили і мусять становити надалі державну єдність з Польщею, і Польща завше її боронитиме. Польська нація має безсумнівне право на ці землі, здобує не лише зусиллями спільно з народами цих земель пролітої крові, але й віками праці, заснованої на свободі та безкорисливості. Це не перешкоджає визнанню права на розвиток процесу визрівання національної свідомості народів, які спільно з нами мешкають на цих землях.

групового протистояння небезпеці — наприклад, у війську чи в натовпі — є щось, що майже у кожного викликає своєрідну радість.

Проте націоналізм притаманний не тільки солдатам у війську. Часто іще більшою мірою він характерний для цивільних осіб, які перебувають на відстані від справжньої небезпеки і ніколи не проходили муштри, не брали участі у боротьбі. Гітлерівський “філософ” Альфред Розенберг зрозумів зв'язок між націоналізмом цивільних осіб та сильною спільнотою, яку формує армія, бо писав у 1937 році: “Німецький народ повинен зараз знайти свій стиль життя (...). Це стиль марсової колони, без огляду на те, де і для чого вона буде використана (...). Прикметою німецького стилю життя є те, що жоден німець нині не хоче почувати себе приватною особою”³.

В епоху націоналізму, свідомо чи несвідомо, патріотичні урочистості стали планувати так, аби вони давали цивільним особам почуття, що вони також становлять певний різновид “армії”, злітованої перед спільною загрозою і пов'язаної однією ниткою завдяки ритмічним діям, що нагадують муштру. Джордж Л. Мосе зауважує, що у ХІХ столітті “до усіх урочистостей — маршів, парадів і фестивалів — запроваджено ритм, аби перетворити недисципліновані маси у вишколений натовп”. “Марсельеза” була першим народним гимном, достосованим до маршового ритму. Інші народи, наслідуючи цей приклад, стали також співати свої гимни у сугестивних і войовничих ритмах. “Беручи участь у народній літургії [і] співаючи народні гимни, — пише Мосе, — великі групи людей почувалися “вивищеними і включеними у велику національну спільноту”⁴.

Інші зміни також заохочували цивільного громадянина брати участь в емоціях колективної оборони — у переважній більшості випадків із глибини власного фотеля. Ось ці чинники, які, за Андерсоном, зумовлюють націоналізм: спільна мова, почуття спільної традиції й історії, а також організовані медія, які привертають увагу громадян. Громадянин, який довідується з плаката чи газети, що австрійці ідуть на Париж або що французи рушають на Москву, тобто що під загрозою опиняється усе “французьке” чи “російське”, втягується у пристрасті колективної оборони. У цьому випадку функція медій полягає ув тренінгу емоцій: як муштра навчає людей виконувати синхронні рухи, так медія можуть розбудити такі самі чи подібні почуття у великої кількості цивільних осіб. А коли велика кількість людей усвідомить, що відчуває те саме (можливо, тільки тому, що медія інформують про так звані спільні почування), у них народжується піднесене почуття, що вони є частинками великої цілості, — таке, як у солдата.

Це усвідомлення “великої цілості”, яке може заповнити індивіда, знаходить численні вияви у філософських творах ХІХ століття. Там, де мислителі, що належали до економічної орієнтації, — як, наприклад, Маркс, — бачили лише ізоляцію та анонімність, спричинену капіталістичною економікою, інші — як Гегель, а перед ним філософ Й. Г. Фіхте — бачили народження нової колективної ідентичності, через яку, як це висловив Фіхте,

244

“кожна окрема особа стає частиною організованої цілості і зливається з нею в одне”⁵.

Без сумніву, ці дві перспективи, як сказав би Маркс, пов’язані діалектично: пересічний обиватель, який зазнавав усе більшої ізоляції в економічній площині, у той самий час відкривав у собі прагнення відчувати приналежність до якоїсь великої спільноти, без огляду на її неокресленість та уявність.

Тепер варто придивитися ближче до тієї “великої цілості”, у якій “розчиняється” індивід. Для солдата це, у найбільш дослівному сенсі, армія. Перші сучасні армії, починаючи від XVII століття, приділяли велику увагу тому, щоб позбавити кожного солдата будь-якого почуття індивідуальної неповторності і навіть йому переконання, що у нього немає жодної волі ані прагнень, окрім тих, які йому визначила армія. Проте з кінця XVIII століття, в епоху революцій, “велика цілість” набуває набагато менш дослівного значення й означає народ, який потенційно охоплює також цивільних осіб. Чим є це нове утворення, за яке чоловіки, як і жінки, оскільки вони здобули громадянські права, готові віддати своє життя?

Першою прикметою є те, що народ не є статичною спільнотою, а існує у часі. Як барвисто висловлюється з цього приводу Андерсон, народ становить “соціологічний організм, що розвивається хронологічно у рамках гомогенічного пусого часу”⁶. Він має минуле — властиво, без нього є нічим. Навіть зовсім нові народи намагаються віднайти своє місце у рамках якоїсь давньої традиції (скажімо, людського змагання за свободу і самовизначення) або повторюваної необхідності (“Коли, у ході людської історії...”). Головна частина завдання, яким є “вигадання” нації як спільноти, полягає у відродженні або створенні її минулого, яке найчастіше окреслює війна: серби покликаються на битву під Косовим 1389 року, а американці на Лексінгтон і Бункер Гіл. Як писав Міхаель Говард, “Франція — це *було* Маренго, Австерліц і Єна. Мілітарний триумф скріплював нововідкриту національну свідомість. Велика Британія — це *був* Трафалгар. Проте британці становили націю уже чотириста років, від часів битв під Кресі й Азенкур. Росія — це *була* перемога 1812 року... Італійці — це *був* Гарібальді і його Тисяча... Чи народ, в автентичному сенсі цього слова, може постати без війни?”⁷

Властиво, народ — це уявне відношення до славних чинів, що їх здійснили колись інші, або ж до страшних кривд, які й досі вимагають помсти.

Кажучи іншими словами, народ — це військовий родовід, у якому кожен шукає для себе місця. Демократизація слави заохочує кожного обивателя розглядати себе як члена шляхетного роду. “Французи” займають місце Бурбонів. Так само як у кожного шляхетного роду є герб, кожен народ має свій прапор. Захоплення, яке відчуває патріот при вигляді національного стягу, почасти пов’язане із гордістю за уявний родовід, що його часткою вважає себе обиватель: “ті, які були до нас” і “ті, що віддали своє життя, щоб ми...”.

245

Але правильно усвідомлений національний інтерес Польської держави та інтерес інших національностей цих земель полягає у тому, що Польща мусить протистояти будь-яким відцентровим зусиллям певних політичних чинників. Демократична Польща гарантує дотримання провідної лінії, котра пов’язує її блискучу моральну й політичну поставу з ідеалами великих демократій світу, які ведуть у щастливого повосенного співіснування націй. ТВП підтримує концепцію самостійної України в якості буферної держави поміж Польщею та Росією. Російська загроза завше була й буде для нас більшою від німецької, позаяк Росія набагато більша за Німеччину, і тому, коли йдеться про боротьбу з Німеччиною, ми можемо майже завжди розраховувати на підтримку Західної Європи, коли ж йдеться про боротьбу з Росією, ми можемо розраховувати лише на самих себе. Отож, наш засадничий державний інтерес полягає у створенні поміж Польщею та Росією бар’єру,

шляхом утворення на прикордонних теренах цих держав окремих організацій, незалежних від Росії.

Конвент Організації Незалежників [Konwent Organizacji Niepodleglosciowych]

окреслює свою позицію у ідейній декларації наступним чином: «ставлення держави до національних меншин також урегульоване Квітневою Конституцією». Звідси випливає, що це угруповання, шануючи нашу визначальну у цьому вимірі конституційну засаду «рівності усіх громадян перед законом, без огляду на національність та віровизнання», цілковито стоїть на демократичній платформі.

Польща Бороться [Polska Walczy]

окреслює свою позицію у спеціальній декларації за березень 1943 р. наступним чином: Польща захищена у виникненні Української держави зі столицею у Києві.

Визначений ризьким трактатом кордон був усталений із врахуванням позиції обидвох народів. Це угруповання перебуває на позиціях органічно-устройової єдності

Подібна нобілітація звичайних людей мала місце у XIX столітті у Японії, коли японці повернулися до застосування вогнепальної зброї і створили сучасну масову армію. Згідно з Едвіном О. Райсгарвером, “Сучасна масова освіта швидко розповсюдила сильний націоналізм вищих класів кінця періоду Токугава, прищеплюючи його всім японцям. Але подиву гідне те, що вона переконала потомків селян, яких понад триста років визискувала військова каста, відмовляючи їм у праві носити мечі та іншу зброю, що вони також належать до раси завойовників”⁸.

Проте навіть родовід становить бліду абстракцію у порівнянні з тим, що ми вважаємо народом. Родовід діє тільки за посередництвом окремих представників, тоді як народи “діють” безнастанно: створюють спілки, підписують декларації й угоди, а також, і це найважливіше, розв’язують війни. Не раз подибуємо антропоморфічне трактування, коли читаємо, що народи “вкриті жалобою”, “пам’ятають”, “ризикують” і “насмілюються”. Для таких мислителів, як Гегель, а також для деяких пізніших явно націоналістичних авторів, народ був живою істотою, названою в Андерсона “організмом”, і то не просто “соціологічним”, а обдарованим своєрідним надприродним життям. Як сформулював це Гегель, замінюючи слово “народ” словом “державна”, “Твердження, принципи і таке інше у жодному разі не дозволяють зрозуміти держави, яку належить трактувати як *організм*, подібно як твердження не здатні допомогти збагнути природу Бога: Його існування треба інтуїтивно схопити таким, яким воно є само в собі”⁹ (підкреслення моє – Б.Е.).

Навіть не налаштований на філософський лад патріот трактує народ як щось “живе”, вбачаючи у ньому буття, яке “переживе” його самого. Звідси готовність, ба навіть прагнення патріота вмерти за свій народ. Якщо народ є вічним буттям, а патріот – його частинкою, то, вмираючи заради нього, патріот реально бере участь у його невмирущості. Так само як у старожитніх релігіях кривава жертва мала запліднювальну, генераційну функцію і сприяла дозріванню врожаю та розмноженню стад, самопожертва заради народу теж може вважатися за життєдайний чин. “Напад на Галіполі названо “найганебнішою поразкою в історії воєн”, – ствердила 1922 року газета *Morning Herald*, що виходила у Сідней: “Але хіба для Австралії це була поразка? Вона зробила з нас народ. Чи варто було заплатити таку ціну? Хіба народи не нагадують окремих людей? Щоб народ народився, щоб народ жив, хтось повинен за нього умерти”¹⁰.

На думку Гегеля і пізніших теоретиків націоналізму, народи потребують війни, тобто самопожертви своїх громадян, навіть коли немає загрози з боку інших народів. Причина проста: народ, як своєрідний “організм”, існує тільки завдяки емоційній єдності громадян, а ніщо більше аніж війна не цементує цієї єдності. Як висловився Гегель, мир підриває сили народів, бо дозволяє громадянам відійти у свої приватні клопоти: “У мирний час цивільне життя щораз більше розбудовується, все стабілізується, люди невдовзі улягають корупції, їх особистості усталюються і стають штивні. Проте

246

здоров'я залежить від єдності тіла, а коли його члени застигають, приходиться смерць”¹¹.

Йдеться, ясна річ, про смерть народу, життя якого залежить від готовності громадян прийняти власну смерть. Війна укріплює народи, стимулюючи потребу колективної оборони, яка, на думку громадян, становить єдиний чинник, здатний оживити народ. Це чудово вхопив Гайнріх фон Трайчке, німецький націоналіст кінця XIX століття: “Треба рішуче ствердити: “Війна є єдиними ліками для хворих народів!” У момент, коли Держава оголошує: “Я і моє існування під загрозою!” — треба відмовитися від власних інтересів і вгамувати будь-яку партійну ненависть. Індивід повинен забути про себе й почуватися частинкою цілоти (...). Піднесеність війни полягає у тому, що мала людина цілком зникає, поступаючись місцем великій ідеї Держави”¹².

Народ, трактований як жива істота чи “організм”, неначе божество, породжує побожний трепет, проте водночас він набагато менше гідний подиву, ніж одиниці, що його творять, позаяк він не має жодних моральних зобов'язань. Звичайні обивателі повинні утримуватися від насильства, від крадіжки та інших злочинств; натомість народ, який діє на міжнародній арені, не керується вищим правом (досить згадати безпорадність ООН і Міжнародного Трибуналу Справедливості у нашому часі). Громадяни, прагнучи розв'язати спір, змушені поклатися на вирок суду; народи розв'язують конфлікти на полях битв. Громадяни, які беруть участь у вуличних бійках, піддаються покаранню; народи, які беруть участь у війні, викликають страх і, часто, повагу. Якщо народові як організму притаманна особистість, то це особистість кінного рицаря з давніх часів — імпульсивна, войовнича, чутлива до свого “гонуру” і завжди готова до війни.

На більш архаїчному рівні уяви народ-як-організм або переростає те, що людське, або до нього не доростає. Це “істота”, яка, згідно з Гегелем, потребує крові — крові реальних людей — для підтримання свого життя. Трактований у цей спосіб народ становить різновид архаїчного ворога і первісного божества людства — хижого звіра. По суті, лише в епісі національних держав європейці стали повсюдно розглядати неприятеля як потвору чи хижакка. До того, тобто до Нового Часу, класові зв'язки військових і спорідненість між елітарними вояками обох сторін не дозволяли трактувати ворога інакше як людину. Натомість у XX столітті газети і пропагандистські плакати рясніють карикатурами, що подають противника у вигляді вужа, вампіра, щура або навіть акули¹³.

Проте ідея про загрозу з боку диких звірів використовується не лише щодо ворожого народу. Хижаки займають центральне місце на прапорах, гербах і менш офіційних символах різних народів: орел у Сполучених Штатах Америки, Німеччині, Мексиці, Польщі та Іспанії, лев у Великій Британії, Чехословаччині, Фінляндії, Кенії, Голландії, Норвегії та Ірані, сокіл у Єгипті¹⁴, ведмідь у Росії. Наш вид дуже боявся і в той же час гаряче прагнув стати

247

Польської держави, однорідних форм на усьому просторі РП, без огляду на регіональні відмінності. Ці форми забезпечують умови для національного та культурного розвитку громадян РП української національності. Мету можна досягнути засобами повної розбудови існуючих на сьогодні різновидів самоуправління, зокрема територіального самоуправління на вєсводському рівні. Законодавство покликане забезпечити громадянам РП української національності повну рівноправність у всіх ділянках політичного, господарського та культурного життя. У шкільництві на традиціях утраквізму треба поставити хрест. У Львові повинен відкритися український університет. [...] Польща Бореться окреслює потребу взаємного поєднання і порозуміння обидвох зацікавлених народів, що є попередньою умовою тривалого польсько-українського порозуміння. Поляки повинні зрозуміти досьогочасну еволюцію української думки, зокрема за часів нинішньої війни, а також виправдати тих,

котрі «хотіли навіть будувати Україну, але не виступали діяльно проти Польщі та польськості». Натомість українці повинні зрозуміти, що існування Польщі є передумовою існування України, що тільки спираючись на Польщу український визвольний рух може розраховувати на реальні перспективи, що для Польщі існування Української держави є умовою *sine qua non* можливості РП, а також, що врешті справа України є по суті лише справою наддніпрянської України із столицею у Києві, тоді як Східні Землі РП не є Україною, а мішаним польсько-українським тереном, і тому будівництво України на цих землях є нонсенсом. Польща Бореться, засноваючись на притаманній Польщі ідеї демократизму, підкреслює, що, згідно з цією нашою визначальною для історії ідеєю, розв'язання проблеми української, білоруської та литовської національних меншин повинно спиратися на засади толерантності й пошанування творчих вартостей окремих народів, співіснування,

тим, ким міг стати після вливання у “цілість, що більша за нас”, якою є народ.

1. Keegan, *The Mask of Command*, C. 3.
2. Howard, *The Lessons of History*, C. 39.
3. Цит. за: Vagts, *A History of Militarism*, C. 409.
4. Mosse, *Confronting the Nation*, C. 23.
5. Fichte, *The Science of Rights*, C. 228.
6. Anderson, *Imagined Communities*, C. 26.
7. Howard, *The Causes of War*, №. 26-27.
8. Reischauer, *Japan*, C. 185.
9. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right*, C. 290.
10. Цит. за: Lake, „Mission Impossible», C. 309,
11. Friedrich, *The Philosophy of Hegel*, C. 322.
12. Gowans, *Selections from Treitschke's Lectures on Politics*, C. 23-24.
13. Keen, *Faces of the Enemy*, C. 60-64.
14. Zob. *Hope i Hope, Symbols of the Nations*.

“Ідеалізація війни для людей, що знову повернулися до примітивізму, не є ознакою морального декадансу, швидше навпаки, свідченням нового культу героїзму і жертвовного духу”

Графиня Кайзерлінг

ТРИ ПРИКЛАДИ КУЛЬТУ ВІЙНИ

Піднесені почуття, скеровані до неохопної надлюдської істоти, сьогодні більшість людей визнала б за ознаки релігії. Неодноразово знаходили аналогії між націоналізмом (очевидно, маю на увазі “світський” націоналізм) та релігією. Бенедикт Андерсон підкреслює “сильну спорідненість [націоналізму] з релігійними уявленнями”². Тойнбі пішов далі, трактуючи націоналізм як наступника християнства, зіпсованого бездушною капіталістичною економікою. Проте відношення між націоналізмом та релігією так і залишилось здебільшого як варіант красивого уподібнення. Ніхто, чи майже ніхто, не прагнув розробити концепцію націоналізму як релігії, що має божества, мітологію та обряди. Ніхто не вважав це доцільним.

Однією із причин, через які наважуємося класифікувати націоналізм як своєрідну релігію, є факт, що він [націоналізм] є цілком “новочасним” явищем. Націоналізм виник в Європі у ХІХ столітті, а у ХХ поширився у третьому світі, головним чином як реакція на європейський імперіалізм. Наші модерністичні упередження схиляють нас до переконання, що те, що виникло недавно, має бути “сучасним”, тобто раціональним і “прогресивним”. По один бік великого історичного перелому, званого просвітництвом, знаходяться передсуди, гноблення і фанатичні нетолерантні релігії, тоді як націоналізм, разом з наукою і вірою у поступ, ми розміщуємо по іншому боці. Визнати, що сам націоналізм становить різновид релігії, означало б так само визнати, що не все, що “новочасне”, обов’язково “прогресивне” чи

248

“раціональне”, як також, що історія часом змушує нас “повертатися назад” до того, що вважаємо архаїчним і примітивним.

Саме у часі війни і військової загрози націоналізм набуває найбільш релігійного забарвлення. Перед короткотривалим спалахом воєнного піднесення, такого як той, що супроводжував вибух I світової війни, одиниці бачили себе учасниками божественної “жертви” або кандидатами на неї. Водночас зникає різниця між Церквою і державою, або ж, точніше, між релігіями, які проголошують Церкви, і релігією націоналізму. Наприклад, під час I Світової війни світська влада у Сполучених Штатах запроєктувала пропагандистські плакати, на яких “Ісус був убраний у мундир і дивився на люфту карабіна”³. Звичайно можна розраховувати на те, що релігійна влада підтримає військові дії і надасть їм сакрального характеру. Під час гарячкового піднесення, що супроводжувало I Світову війну, єпископ Лондонський закликав англіїців, щоби вони “убивали німців – убивали (...) добрих і поганих, убивали молодих і старих (...). Як уже повторював тисячу разів, я розглядаю це як війну за чистоту, а кожного, хто в ній загине, вважаю мучеником”⁴.

Проте якщо націоналізм є чимсь більшим, аніж тільки тимчасовим збуренням, викликаним війною, то він повинен відшукати способи інституціоналізації та підтримки самого себе незалежно від більш конвенціональних релігій. Він мусить, іншими словами, використовувати елементи церемоній, характерні для конвенціональної конфесійної релігії. Тут необхідні міти, які піднімали б дух, спеціальні свята і ритуали, які б притягували людей, більш чи менш байдужих на початку. Такі ритуали й міти забезпечують націоналізмові життєздатність у часи невдач і поразок, а також у мирний період, – так, як, скажімо, християнські обряди підтримують у вірі людей, котрі доволі рідко або усього раз у житті пережили справжній духовний досвід.

Саме під час II Світової війни уповні розквітнули зінституалізовані “релігійні” націоналізми, що підживлювали ентузіазм народів упродовж цілих місяців і років. Під багатьма оглядами II Світова війна становила продовження першої, бо виросла на спричинених нею кривдах, бо викликала до життя подібні союзи, бо застосовувала подібні форми ведення війни. Танк, підводний човен і літак, які так виразно відрізняли II Світову війну від воєн попередніх століть, уперше були використані ще під час I Світової війни. Отож можна визнати, що це продовження, подібне до Тридцятилітньої війни, – така собі “подвійна війна”⁵.

Однак II Світова війна відрізнялася тим, що вимагала *тривалої* емоційної мобілізації народів, які брали у ній участь. По-перше, йдеться про розміри заангажованих у ній армій. Збройні сили Сполучених Штатів, які під час I Світової війни налічували близько 5 мільйонів, у розпал II Світової дійшли до числа понад 16 мільйонів, а інші сторони, що брали участь у боротьбі, вдягли у мундири чи не більшість населення своїх країн.

249

а не взаємного переслідування, а також на засаді рівноправності усіх громадян без різниці віровизнання й національності.

Селянська Партія [Stronnictwo Ludowe]

окреслює своє ставлення до української справи у декларації за квітень 1943 р., в якій проголошує: «Визнаючи повне право українського народу на всебічний розвиток нарівні з іншими народами Європи, ми прагнемо якнайсильніше підкреслити, що український народ близький нам, яко братня, слов'янська, мало не виключно селянська спільнота. Визнаючи за підставу стосунків поміж Польщею та Советською Україною кордон, встановлений ризьким договором, ми вважаємо, що при наданні можливостей вільного розвитку польського населення, яке століттями осіло мешкає на цих теренах, належить забезпечити українському населенню повний і вільний національний, культурний та господарський розвиток. Із цією метою належить запровадити на землях, населених у більшості українцями, самоуправління,

а також створити українські початкові, середні та вищі школи.

У напівофіційних заявах («Через Боротьбу до Перемоги») СП підкреслює, що спільна селянська суспільна база СП та українського народу полегшить взаєморозуміння, особливо перед лицем загрожуючої обидвом суспільствам німецької небезпеки. У справі переслідування неояльних щодо держави українців СП закликає: «Те, що в принципі не містить низьких мотивів, злочинних у самій основі — вибачити і забути».

Під тим оглядом вона суттєво відходить від погляду, висловленого у виданні «Отка» [«Оранка»], де було сказано: «винних належить згідно із законами нашої держави покарати, але на цьому польсько-українська проблематика не вичерпується».

Демократична Партія [Stronictwo Demokratyczne] висуває програму територіальної автономії для мішаного українсько-польського простору в межах ризького трактату, який би охоплював львівське воев. до ріки Сян, воев. станіславське, тернопільське, волинське і південну частину поліського.

Найважливіше, однак, те, що ця війна була “тотальна”. Під час I Світової війни усе ще існували певні застереження супроти нападів на цивільних людей: вони становили 15 відсотків жертв. Під час II Світової війни знищення (і використання) цивільного люду було свідомою політикою усіх сторін. Британці використали повітряні сили з метою “позбавлення житла” німецького населення; Сполучені Штати бомбардували мирне населення Гіросіми, Нагасакі і Дрездена; німці та японці знищували міста, а підкорений люд використовували як підневільну робочу силу. У результаті під час II Світової війни число жертв серед цивільного люду, включно із жертвами Голокосту, зросло до 65 відсотків від загальної кількості вбитих⁶.

Повітряні сили зробили можливим масові бомбардування, але значне втягнення цивільних людей у військову економіку обох сторін зробило з цього стратегічну необхідність. Тенденція, що розвивалася ще від початку вживання вогнепальної зброї, зараз досягла кульмінаційного пункту, отож до її виробництва і забезпечення армій, які щораз більше розрослися, залучали мільйони цивільних осіб. У цій ситуації не було “невинних” цивільних, за винятком хіба дітей, а війна набула людовбивчого характеру. Цим вона відрізнялася від більш джентльменського конфлікту у 1914-1918 роках. Найвиразніше це виявилось у конфронтації американців із расово відмінними японцями. Вільям Гелсі, командир американського військового флоту на півдні Тихого океану, поширював такі заклики як “убивайте японців, убивайте щораз більше японців”. А після японського нападу на Перл Гарбор він пообіцяв, що наприкінці війни про японців буде говоритися тільки у пеклі⁷.

Під час II Світової війни з’явився великий попит на “робочу справу”, проте американські та британські збройні сили використовували їхню працю у штабах та в органах управління. Жінки отримали однострої і брали участь як у помпезних військових парадах, так і в бойових діях. Советські жінки, принаймні деякі з них, на певний час отримали статус звичайних солдатів. Вони “здійснювали бойові польоти, виконували роль снайперів і брали участь у масованих штурмах”⁸. На війні, у якій цивільні піддавалися майже такому самому ризикові, як і солдати, жінки не мали жодних привілеїв. Війна була скрізь, і кожен становив її частину.

Релігійні націоналізми періоду II Світової війни використовували відомі релігійні традиції, проте неодмінно надавали їм “примітивнішого” й вузького характеру. Згадаймо класифікацію релігій Карла Ясперса, що поділяє їх на “до-” і “післяєсові”, при чому “віссю” був античний відповідник просвітництва, період розквіту класичної Греції. Доєсові релігії були племінними, вони постулювали існування божеств з обмеженою владою карати і милувати, натомість релігії післяєсові були, принаймні у теорії, універсалістичні й скеровані до всіх людей. Отож усі сторони — учасники кровопролиття II Світової війни — визнавали або принаймні усвідомлювали цінності, що апелювали до “людського братерства”: американці та європейці

250

мали християнство, японці — буддизм, а Союз — “парарелігійну” атеїстичну ідеологію міжнародного соціалізму.

Проте націоналізм ніщо, якщо він не має племінного характеру. Через свою природу він не може плекати у собі жодних претензій на універсалізм: ніхто не очікує від поляків, щоб вони віддавали свої життя за Перу, ані не переконує канадійців, аби вони присягали на вірність прапора Нігерії. У релігії націоналізму чужоземець завжди трактується як “поганин”, який, окрім хіба що виняткових обставин, не підлягає наверненню. Тією мірою, якою націоналізм замінив універсалістичні (постосьові) релігії, — а саме так, на думку, Тойнбі, і сталося, — люди покинули сміливу мрію про універсальне людство і повернулися до племінних коренів.

Ніде це не виявилось виразніше, ніж у Союзі. Війна змусила Сталіна відкинути універсалістичну ідеологію комунізму на користь вузького і псевдорелігійного націоналізму. Націоналізм, як стверджував Сталін, є “ключем до підтримання моралі громадян”⁹. Сталін закликав людей брати приклад з “наших великих предків”, до яких зачислив не тільки Леніна, але й такі контрреволюційні постаті, як царські генерали, кріпосники-феодалі, ба навіть одного православного святого¹⁰. Водночас радянський уряд став виявляти несподівану прихильність до традиційного російського православ’я, призупинив антирелігійну пропаганду і дозволив Православній Церкві відродити Святейший Синод. У 1944 році явно анахронічний “*Інтернаціонал*” замінив новий державний гімн¹¹.

Зараз коротко розглянемо три приклади своєрідного релігійного націоналізму, які або пов’язані з II Світовою війною, або виникли на її ґрунті: гітлеризм у Німеччині, державний шинтоїзм у Японії та ритуальний “патріотизм”, який з’явився після війни у Сполучених Штатах Америки. Кожен із них виконував для своїх послідовників роль “релігії”, позаяк пропонував певний світогляд, обґрунтовував індивідуальну самовідданість і самопожертву та підтримував піднесені почуття колективної солідарності. У релігійному вимірі кожен із цих націоналізмів сягав углибину часів, до традицій, що давніші від християнства, а у випадку Японії — від буддизму, а саме: до давніх, “доосьових” релігій — дохристиянської релігії Європи у випадку гітлеризму, самого шинтоїзму у Японії й старозавітного юдаїзму у випадку американського націоналізму.

Гітлеризм

Гітлеризм був найближчий до незалежної релігії націоналізму, вільної від зобов’язань, ба навіть ворожої супроти конфесійних релігій. Історик Арно Маєр стверджує, що “гітлеризм мав усі ознаки релігії. Його віра і канон підлягали інституціоналізації через політичний рух, що у певний спосіб нагадує ієрархічну церкву. Фюрер, який самозванцем став на чолі цієї церкви, здійснював суворий контроль над ієрархічним політичним духовенством, а також над вибраним орденом адептів, причому всі утаємничені носили

251

На цьому просторі державними були б дві мови. Польську меншину від тиску більшості захистив би поділ терену на кантони з польською адміністрацією та кантони з українською адміністрацією, згідно з принципом: «стільки ж українців під польською адміністрацією, скільки поляків — під українською». Українське шкільництво усієї рівнин — при цьому програма повинна забезпечувати достатнє знайомство з польською мовою та культурою; український університет у Львові, який би був столицею усієї області та кантону з польською адміністрацією. Польща підтримала б українські прагнення до об’єднання у межах цього автономного терену усіх західноукраїнських земель, а отже й Закарпатської Русі та Буковини. У випадку виникнення незалежної Української держави на руїнах СССР треба рахуватися із можливістю поділу з цією державою мішаних теренів за ціну вступу України до центрально-європейської федерації. **ВРН**, самоназва Польської Соціалістичної партії у період

німецької окупації] стоїть на позиціях незалежності України. Позаяк водночас вона вважає східні кордони РП непорушними, приходимо до висновку, що незалежна Україна повинна — згідно з концепцією ВРН — виникнути на території, яка нині належить Росії. Польський народ повинен співіснувати з українцями, котрі є громадянами РП, на засадах цілковитого рівноправ'я та особистої свободи. Усі лояльні громадяни, без різниці віровизнання та національності, а отже й українці, мають посідати рівні права.

Проголошена ВРН Програма Народної Польщі передбачає, що українське населення, яке мешкає на території Польської Держави, здобуде усю повноту вільного національного, суспільного, господарського та культурного розвитку на засадах співіснування «вільних з вільними, рівних з рівними».

Польські Соціалісти [Polscy Socialisci] обговорюють українську проблему в цілому у своєму органі «Робітник» [«Robotnik»].

мундири з чіткими емблемами і знаками розрізнення. У період народження гітлеризму, та й під час гітлерівського режиму, на різноманітних культурних урочистостях це духовенство виконувало роль і клиру, і вірних, причому деякі з цих урочистостей відбувалися у святинях або святих місцях. Більшість акцій мала масовий характер, а їх метою було захопити, об'єднати і помножити спільноту вірних¹².

Гітлер погодився б із Маєром. «Ми становимо не рух, — сказав він своїм послідовникам, — а релігію». Завданням його міністерства пропаганди й освіти було не стільки надання інформації, скільки навіювання «святої впевненості і безумовної віри»¹³. Гітлеризм мав свого пророка — фюрера, власні ритуали масових з'їздів і парадів і навіть «свята». Історик Роберт Г. Л. Вейт пише: «Гітлерівські свята припадали на 30 січня, себто день, коли [Гітлер] прийшов до влади у році, який він називав «святим роком Божим 1933», а також 20 квітня, тобто день його народження, під час якого гітлерівська молодь підтверджувала свою віру. Найбільше свято відзначали 9 листопада, коли святкували урочистість руху *Свідомства Крови [Blutzeuge]*»¹⁴.

Звичайні громадяни у різноманітний спосіб визнавали нову релігію: ставили у своїх помешканнях на почесному місці *Mein Kampf*, де раніше стояла Біблія, а часом навіть молилися до фюрера. Наприклад, Ліга німецьких дівчат створила свою версію молитви *Отче наш*: «Адольфе Гітлере, ти наш великий вождь. Твоє ім'я кидає ворогів у дрож. Нехай приїде панування твого Третього Райху, а воля твоя нехай стане єдиним законом на землі...» і так далі¹⁵. Гітлерівські церемонії складання присяги нагадували релігійні обряди миропомазання. Це підтверджує інформація з гітлерівської газети: «Учора ми були свідками визнання віри у силу релігії крові у цілому її маєстаті (...): той, хто склав присягу на вірність Гітлерові, урочисто обіцяв до смерті жити цією високою ідеєю»¹⁶.

Гітлер, який отримав католицьке виховання, черпав багатий матеріал для своїх релігійних фантазій із християнських уявлень. Він часто порівнював себе з Ісусом, або ж, у більш жидівському розумінні, з очікуваним Месією. СС він трактував як власну версію Ордену єзуїтів¹⁷. Проте Гітлера і його послідовників не цікавили ні стремління християнства до універсалізму, ні посилення на милосердя. Зокрема, він ужив заходів, аби обмежити роль німецьких Церков. Найвідповідніше релігійне опертя гітлеризм знайшов у германських дохристиянських віруваннях, що їх відкрили і винахідливо реконструювали у ХІХ — на початку ХХ століття інтелектуали націоналістичного спрямування. Згідно з Г'відо фон Лістом, головним популяризатором такої націоналістичної ідеології, християнство з його посланням любови становило катастрофу для давніх германських народів, бо провадило до «ослаблення тевтонського темпераменту і моралі»¹⁸. Гітлеризм був поверненням до чистої войовничої культури давніх германських племен. Свастика належала до символів арійської мітології, а гітлерівська держава мало асоціюватися з поганською чоловічою ордою завойовників, або ж *Maennerbund*.

252

Сам Гітлер був фанатичним прихильником війни і націоналізму як її релігії. Як стверджує Кіган, його світогляд та амбіції найбільшою мірою сформувалися в окопах західного фронту, де він від 1914 до 1917 року служив як солдат піхотного полку. Полк цей, як і багато інших, утратив понад 100 відсотків первинного особового складу. Молодому Гітлерові багаторазово вдавалося вижити під артилерійськими обстрілами. Навколо нього купами громадилися тіла його мертвих товаришів¹⁹, потім знову так само гинули їх наступники. Без сумніву, те, що йому стільки разів удавалося вижити, почасти і спричинило почуття месіянстичного покликання, а безжальна, конвеєрною штибу бійня в окопах, можливо, стала психологічною підготовкою до екстермінації жидів та інших небажаних груп у Німеччині.

Без сумніву, війна становила для Гітлера досвід релігійної сили. У *Mein Kampf* він писав, що на початку війни “пережив порив ентузіазму”²⁰. Згодом згадував: коли їхали на фронт і у поїзді відділи спонтанно заспівали пісню *“Die Wacht am Rhein”*, “відчув, як мене розпирає якась сила”²¹. Він був відважним і відданним солдатом, але дратував своїх товаришів тирадами на теми політики, а також розмовами про небажані наслідки пияцтва і паління. У його відданості справі війни було щось пуританське. Пізніше він назвав окопи “монастирем з мурами із полум’я”²².

Гітлерівці не виправдовували винищення жидів у традиційній християнській спосіб, трактуючи це як помсту за розп’яття Христа. Згідно з гітлерівською теорією, головним злочином жидів було те, що вони зрадили свою країну в часі *Війни*. Не мало значення, що німецькі жиди вірно служили під час I світової війни, як і те, що у тридцятих роках були засимільовані більше, ніж будь-коли раніше. Для Гітлера вони були ненависним, ба навіть знущальним нагадуванням про поразку. В уявленнях гітлерівців жиди несли найбільшу відповідальність за ганебний “удар у спину”, який нібито не дозволив німцям отримати перемогу у I світовій війні. Аби німці змогли відновити свою архаїчну чистоту завойовників, треба було усунути будь-які сліди цього “чужинецького” зла. Тільки за цієї умови народний організм міг подолати приниження поразки і здобути статус світового хижака.

У праці Вейта про Гітлера з’являється дивовижна деталь, що стосується захоплення останнього вовками й ідентифікування себе з ними. Ще хлопцем Гітлер із задоволенням відкрив для себе, що ім’я, яке він отримав при хрещенні, виводиться зі старогерманського *“Athalwolf”*, що означає “шляхетний вовк”. Улюбленому псові він дав ім’я Вовк, СС також називав своєю “вовчою зграєю” і вірив, що юрба реагує на нього з таким ентузіазмом, бо знає, “що вже народився вовк”²³. Юна австрійка Мімі Райтер, яка у 1926 році недовго була пов’язана з Гітлером, згадувала про дивний випадок на цвинтарі. Вони пішли туди на прохання Гітлера, аби провідати могилу матері Мімі: “Дивлячись на гріб моєї матері, він пробурмотів: “Я ще такий не є!” [Ich bin noch nicht so weit!] Потім міцно стиснув долоні на шпідрутені і промовив: “Я хочу, щоб ти називала мене Вовком”²⁴.

253

У статті «Українське питання» вони стоять на позиції національної автономії для української меншини. Демократично керована Польща може стати вітчизною не лише для поляків та українців. У спільній батьківщині українським робітникам і селянам буде забезпечена уся повнота національних прав. ПС декларують: «Ми проголошуємо наше гасло автономії в межах польської державності». Українська проблема займає поважне місце в ідейних деклараціях та програмних висловлюваннях майже усіх політичних угруповань. Аналізуючи вищеописану позицію політичних угруповань краю у цій справі, ми повинні виокремити три принципові напрямки, які в основному відповідають проголошеним ними ідейним та політичним програмам, а саме: 1) націоналістичний напрямок — нехтування українською проблемою, екстермінаційна політика, аж до концепції переселення українського населення включно, представлена націоналістичними угрупованнями,

Національною пар[тією], Шанцем та Конфедерацією Нації;
 2) другий напрямок, який, розв'язуючи українську проблему у межах польської державності, прагне забезпечити українській меншості повне громадянське рівноправ'я за принципом «рівні обов'язки — рівні права». Цей напрямок репрезентують такі партії: Селянська пар[тія], пар[тія] Праці та ВРН, а також ОПВ, КОН і ПВ, а навіть націоналістично-імперіалістична група Меч і Плуг;
 3) напрямок «національної автономії» для українців представлений Демократичною пар[тією] та ПС, причому, коли ПС тільки висуває тезу, то Дем. парт. концепцію автономії проробляє детально, виступаючи з пропозицією утворення окремих польських та українських кантонів. Практично жодне з угруповань не виходить на цей момент поза загальні спрямовуючі лінії. Остаточне кристалізування політичної думки краю без сумніву залежатиме від наступних елементів:
 1) від сили устросевої форми та становища Нової Польщі у Європі та на балтійсько-чорноморському міжмор'ї;

Цей епізод, якщо правильно відтворений, свідчить про світогляд, який визначають найархаїчніші категорії: йдеться тут не про арійців чи неарійців, жидів чи нежидів, а про хижака і жертву. Гітлер бачив надто багато “таких”: надто багато його товаришів перетворилися на м'ясо. Загинути — це бути переможеним, це стати жертвою. Проте у світогляді Гітлера немає нічого посереднього, жодного стану, який би виходив поза рамки цієї кривавої дихотомії. Ті, котрі не хочуть стати жертвами, мусять стати хижакками. І навпаки, ті, що не є хижакками, стають жертвами. Виживання (у випадку Гітлера — виживання у I Світовій війні) дорівнювало здобуттю статусу вовка. Древній європейський завойовник хотів перетворитися на дикого хижака. Подібно й Гітлер: він змирився з невдалим художніми студіями у молодості, вижив у війні і став тим, ким, згідно із його власною візією, повинен був стати — хижим звіром.

Державний шинтоїзм

На момент, коли вибухнула II Світова війна, Японія могла похвалитися уже піввіковою традицією світського націоналізму, що його невпинно поширювали всі інституції японського життя. Публічна освіта, яка у 1900 році охоплювала 90 відсотків японських дітей, включала військовий вишкіл для хлопців і систематичне прищеплення засад мілітаризму й культу імператора представникам обох статей. На уроці математики виконувалися підрахунки, що стосувалися ситуацій на полях битв. Темами уроків із точних та природничих наук були “загальні відомості про рефлектори, радіозв'язок, наземні міни і торпеди”²⁵. Шкільна читанка подавала історію матроса, що не відзначався особливим запалом. Мати картає його: “Ти писав, що не брав участі у битві за острів Тошима. 10 серпня ти ходив в атаку на Вейгайвей, але не відзначився жодним героїським учинком. Я можу лише розпачати з цього. Для чого ти пішов на війну? Ти повинен присвятити своє життя сповненню обов'язку перед нашим усемилостивим Імператором”²⁶.

Серед чинників, що служили завданням японського імперіалізму, знайшла собі місце традиційна релігія — шинтоїзм. Це одна із найдревніших релігій світу, що проголошує культ тисячі божеств, або *kami*, яких ушановують у приватних домах та у тисячах святинь по цілій країні. До періоду Меї, тобто до кінця XIX століття, шинтоїзм був значною мірою аполітичний і мав не надто “релігійне” скерування, навіть згідно із західними нормами. Він мирно співіснував із буддизмом, обмежуючись підтриманням святинь, святкуванням урочистостей, відправленням домашніх обрядів і укладанням шлюбів. Немає нічого дивного, що багато самураїв вибирали буддизм, з його суворою метафізикою і подиву гідною байдужістю до смерті.

Проте самураї становили нечисельну еліту, а їх буддизм ніколи не здобував великого числа прихильників²⁷. Отож поруч із мілітаризацією японського суспільства, яка почалася на початку XX століття, для завдань націоналізму стали використовувати давню “народну релігію” — шинтоїзм.

254

Японські перемоги у першій китайсько-японській (1894-1895) та російсько-японській (1904-1905) війнах, а також пізніша анексія Кореї перетворили самотній острівний народ на головну військову потугу Азії. Шинтоїстські священники були зобов'язані прищеплювати патріотизм у поєднанні із давніми формами поборжності та провадити націоналістичні обряди, такі як віддавання шани портретові імператора²⁸. Натомість шинтоїстське духовенство отримало громадські кошти на підготовку священників та утримання святинь, а також державну підтримку у щораз напруженішому суперництві з буддизмом. На порозі II Світової війни шинтоїзм практично став державною релігією.

На думку історика Гелен Гардакре, завданням державного шинтоїзму була “обрядова гармонізація у масштабі цілої країни” — об'єднання усього населення шляхом одночасного здійснення ритуалів. Діти розпочинали шкільний рік із патріотичних урочистостей, під час яких “святим предметом” культу були офіційні промови імператора на теми освіти²⁹. Коли трамваї проїжджали повз імператорський палац або повз важливі шинтоїстські святині, пасажери “мусили встати і віддати шанобливий поклін”³⁰. Для завдань націоналізму також використовувалися давні шинтоїстські обряди. Згідно з Рут Бенедікт, багато з них були миролюбними і подібними до стародавніх: “Під час частих свят офіційні представники громади приходили і ставали перед священником, а він здійснював обряд очищення з допомогою коноплі і паперових хоругвочок. Священик відкривав двері до зовнішньої частини святині і призивав богів, часто доволі голосно, щоб вони прибули на ритуальну учту. Священик молився, а всі учасники по черзі, відповідно до суспільного рангу, приносили жертву (...) галузку освяченого дерева із причепленими до неї клаптиками білого паперу”³¹.

У державному шинтоїзмі новою була *синхронізація* і централізація ритуалів, у результаті чого ті самі обряди тепер виконували всі одночасно, від імператора у центральній святині до селян у *yohaisho*, або ж “місці віддаленого культу”³². Ніхто, навіть християни чи буддисти, не був вилучений із того, що Гардакре називає “сміливою спробою суспільної інженерії”³³.

Щоб уникнути звинувачень у релігійному тоталітаризмі, державна влада стверджувала, що шинтоїзм узагалі не є “релігією”, що це щось радше світське, що воно глибоко закорінене у японському житті, що це своєрідний “дух народу”. Метафізичною серцевиною нової не-релігії, спільною з більш традиційними прагненнями шинтоїзму, була ідея *kokutai*, що дослівно значить “тіло народу”³⁴. Ідея *kokutai* відповідала ідеї народу як організмові, що її проголошували європейські інтелектуали. Це містична жива істота, що виникла внаслідок з'єднання в одну жертвову масу окремих громадян. *Kokutai*, яке символізував імператор і шинтоїстські святині, вимагало від громадян цілковитої вірності, включно із готовністю віддати життя. Подібно до ідеології європейського націоналізму, смерть не становила трагедії, якщо зміцнювала тіло народу або народ як організм. Документ, який у 1937 році опублікувало японське міністерство освіти,

255

2) від остаточного формування майбутньої долі Советської Росії та пов'язаної із цим відповіді на кардинальне для нас питання: чи постане незалежна Україна;
3) від державотворчої здатності та політично-громадянського формування українців у переломний момент.

Треба особливо підкреслити, що серед численних угруповань, навіть дуже далеких програмно та ідейно, з'являються й кристалізуються доволі відчутно концепції самостійної Української держави, існуючої при діяльній підтримці Польщі. Ця концепція серед очевидно змінних політичних умов, є поверненням до ідеї «незалежної України».

[Переклад з польської. Опубліковано Є. Місілом у підбірці документів «Українське питання у політиці польського уряду та підпілля у 1939-1944 роках. Документи»: *Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty // Zustrzici. — 1990. — N 3-4. — S. 147-151*]

**Спогади Т.Боровця («Бульби»)
про спроби налагодити
стосунки між українським
та польським
антикомуністичним підпіллям
[літо 1942 — весна 1943 рр.]**

[...] Протягом цілого літа 1942 року та взимку 1943 року Головна Команда УПА [загони, контрольовані Т.Боровцем-«Бульбою». — А.П.] всіма силами намагалися нав'язати контакт із польськими підпілльними організаціями в Західній Україні, щоб через них зв'язатися з делегатурою польського екзильного уряду в Польщі. Мета контакту: — припинити українсько-польську ворожнечу, коли обом націям загрожує повне фізичне знищення від тих самих ворогів; — нормалізувати українсько-польські взаємовідносини тимчасовою угодою на час війни, де обидві сторони замість взаємної боротьби мобілізують усі сили проти спільних зовнішніх ворогів; — нав'язати діловий контакт поміж УПА і АК (Армія Крайова).

наводить аргумент, який наче запозичено із творів Гегеля: “Жертвування нашого життя імператорові — це не самопосвята, а відкинення малого “я” для того, щоб жити у високій прихильності, і зміцнення глибинного життя громадян держави”³⁵.

Попри певний зв'язок із минулим, державний шинтоїзм не був віддзеркаленням якоїсь давньої азійської тенденції до підпорядкування одиниці загалові. “Kokutai” — це давнє слово, але “культ kokutai” народився щойно у тридцятих роках ХХ століття. Концепція народу як містичного “тіла” чи організму, зосередженого у реальному тілі конкретного провідника, була плодом сучасної епохи — епохи масових армій. У часах елітарних вершників-завойовників Японія визнавала елітарну воєнну етику — самурайський кодекс, або *bushido*, що нагадував християнізовану “лицарськість” європейських рицарів. Та в епоху масових армій, що застосовували вогнепальну зброю, *bushido* мусило зазнати демократизації, щоби охопити маси, які тепер мали можливість здобути на війні смерть, “овіяну славою”, що раніше належало до привілеїв вищих класів³⁶. Як європейський націоналізм був виявом демократизації давнього етосу елітарного завойовника, так і державний шинтоїзм становив *bushido* для мас.

Як і європейські націоналізми, державний шинтоїзм трактував війну як святу справу. Популярний письменник Токутомі Іхіро описав II Світову війну ритуальною мовою шинтоїстської церемонії очищення: “Для японців, — писав він, — війна на Далекому Сході становить оновний екзорцизм, очищене омовення”³⁷. Інші впливові інтелектуали, професори історії й філософії Імператорського університету у Кіото, додатково ствердили, що війна “вічна” і її належить визнати “творчою і конструктивною”³⁸.

Проте під одним оглядом релігійний націоналізм у Японії таки перевершив свій європейський відповідник, а саме під оглядом прославлення полеглих на війні. Європейці віддавали шану полеглим солдатам, споруджуючи пам'ятники і встановлюючи свята; японці вшановували і далі вшановують їх як богів. У святині Ясукуні у Токіо у цей спосіб вшановується пам'ять майже 2,5 мільйона жертв — не лише пілотів-камікадзе, але й менш відомих солдатів і навіть військових санітарок. Святиня заповнена світлинами та іншими згадками про полеглих. Той, хто віддає їм шану, залишає там маленькі таблички з написаними молитвами. Під час II Світової війни до самогубчих місій добровільно зголосилося 6 тисяч молодих японців, плакаючи переконання, що вони стануть богами, *kami*, до яких звичайні обивателі звертатимуться за покровительством у таких приземлених справах, як шкільні оцінки. Вірш, який знайшли в одного японського солдата після битви під Ату на Алеутських островах, проголошував: “Стану богом, усміхом в густій імлі. Дня смерти чекаю з нетерпінням”³⁹

256

Американський патріотизм

В американському побутовому мовленні ніколи не говориться про американський націоналізм. Націоналізм становить підозрілу категорію, різновид -ізму, такою, як комунізм, і стосується до інших народів — сербів, росіян, палестинців і тамільців. Американці, які люблять свою країну і заявляють про свою готовність віддати за неї своє життя, не націоналісти. Це щось шляхетніше і рідніше: вони “патріоти”.

Під певним оглядом це слушне розрізнення: якщо всі народи є “уявними спільнотами”, то Америка заслуговує назви уявного суспільства. Вона охоплює не якийсь народ (*Volk*), а конгломерат етнічно і расово відмінних людей, отож не посідає феодальної військової традиції, яка могла б становити основу для уявного родоvodu, що його частинкою міг би себе відчутти пересічний обиватель. Проте ніщо не свідчить про націоналістичну пиху американців більше, ніж те, що вони потребують для неї особливої, “американської”, назви. Націоналізм, у теперішньому розумінні, є неамериканський, він криє у собі небезпеку ірраціональних кривавих злочень, тоді як патріотизмові, американському за своєю природою, притаманна тверезість і всякі чесноти. Переконаючи себе у тому, що наш націоналізм винятковий, не мусимо здавати собі справу з його примітивного і кривавого аспекту.

Американці мають право пишатися специфічною світською громадянською традицією. Батьки-засновники подбали про те, щоб відділити Церкву від держави: не тільки тому, що боялися розламів, пов’язаних із релігійним сектантством, але й тому, що не бажали сакралізувати державу. Їхньою метою, як писав Джон Адамс, було забезпечити, аби “влада мала у собі таємничого чи божественного не більше, ніж інші мистецтва і науки”⁴⁰. Однак війна зруйнувала бар’єр між Церквою і державою, між світською владою і тим, що “божественне”. Наприкінці XIX ст. американські імперіялістичні дії за кордоном надали американському патріотизмові нової псевдорелігійної ревності. Потім, у період “холодної” війни, що розпочався одразу після II Світової, американський націоналізм став звертатися до домінуючої протестантської релігії і часто з нею зливався. Американські патріоти протиставилися офіційному атеїзмові ворога, запроваджуючи гордий союз “прапора і віри”. Історик Стефен Дж. Вітфілд ствердив, що йшлося не стільки про релігійну віру, скільки про віру у *цінність* релігії, а насамперед про “переконавання, що релігія рівнозначна з американським націоналізмом”⁴¹.

Та попри борг удячності щодо протестантської традиції, американський націоналізм не шукає релігійного оперття у жодній конфесійній традиції. Практично він становить релігію сам у собі — “громадянську релігію”, якщо ужити формулювання американського соціолога Роберта Беллага. У своїх найфанатичніших і сектантських виявах американський націоналізм співвідноситься із вищстю білої раси, антисемітизмом, християнським міленаризмом і навіть вдається до гітлерівської символіки. Проте нас цікавить типовіша форма націоналізму, що єднає різні раси, класи

257

Посередником у цих переговорах був уже згаданий польський національний діяч на волинському Поліссі Броніслав Ходоровскі. Я знав Б.Ходоровського ще з передвоєнного часу. На полі його земельного наділу був граніт, де наша спілка орендувала ґрунт і організувала велике каменярьське підприємство. Це було в селі Мочулянци Людвипільського району. Ходоровскі був польським патріотом, але не визнавав дикого шовінізму і відстоював дружню співпрацю між українським та польським народами. В той час, як Москва «визволила» Західну Україну, Ходоровскі, замість того, щоб їхати в Казахстан як «буржуй», пішов у підпілля. Він відразу нав’язав контакт із нашою організацією. Коли 1940 року я опинився в Україні, між нами відновився особистий зв’язок на базі спільного руху проти комуні. Контакт мав бути встановлений через Рівне, де в Ходоровського було особисте знайомство з одним членом польської підпільної організації — Яном Камінським та іншими поляками. Він їздив багато разів під охороною наших бойових підрозділів

до Рівного, де за посередництвом Камінського пробував зв'язати нашу делегацію з польськими підпільними організаціями. Однак всі ці заходи були неуспішні. Шовіністичне польське підпілля далі вважало Західну Україну невід'ємною складовою частиною Польщі і на переговори з українськими «зрадниками Польщі» не хотіло дати своєї згоди. Вони називали УПА «бандою», яка бореться і буде боротися проти цілості кордонів Польщі.

Така дивна постановка питання у новій міжнародній ситуації нас дуже дивувала, а Б.Ходоровскі був розчарований позицією своїх земляків. Його совість палив сором за цих незрячих поляків. Події далі блискавично розвивалися. На очах посилювалось польсько-українське напруження, яке підігрівалось із кожним днем шовіністичними елементами з обох боків.

У березні 1943 року після смерті Ходоровського [Б.Ходоровскі зник при загадкових обставинах, на думку Т.Боровця-«Бульби» його закатували радянські партизани.— А.П.]

й етнічні групи Америки. У порівнянні із кривавими риторикою і ритуалами гітлеризму, ця громадянська релігія мирна і невинна, особливо для тих, хто вихований у її літургії пісень, процесій, молитов і привітань. Однак вона становить продовження й апофеозу американського мілітаризму і є не менш войовнича, ніж державний шинтоїзм чи гітлеризм.

Американський патріотизм, як націоналізми інших народів, має спеціальні свята, які найчастіше стосуються конкретних воєн чи пам'яті про війну. Четверте липня, День пам'яті, День прапора і День ветерана стають нагодами для військових парадів, а також для демонстрації націоналістичних емблем і символів, особливо прапора. Під час тих чи тих урочистостей, що нагадують про окремі війни чи битви, грають горни, до пам'ятників і могил урочисто покладаються вінки, ветерани вдягають старі мундири, а політики виголошують промови, у яких прославляють такі національні цінності як почуття обов'язку і самопожертва. Як писав історик Джорж Л. Мосе, завдяки таким ритуалам і обрядам, що характерні для націоналізму як «світської релігії», війна здобуває «святий вимір»⁴².

Проте «релігія» американського націоналізму також особлива з двох причин. По-перше, вона охоплює нетипове ідолопоклонство — «культ прапора»*. Як японці в часі війни фетишизували портрет імператора, так само американці фетишизують свій прапор. Патріотична брошура, видана 1900 року, типово релігійною мовою проголошувала, що Сполучені Штати «повинні встановити, визначити і підтримувати культ національного прапора, а символ цього культу, гимн “Зірчасте знамено”, належить оберігати від профанації, як будь-які інші релігійні символи»⁴³. Провідники Дочок Американської Революції на початку ХХ ст. твердили, що «чим для Церкви є хрест, тим для держави є прапор». І ще виразніше: що прапор «освячено жертвою крові»⁴⁴.

Американський прапор можна зустріти у всіх публічних місцях, у тому числі й у церквах. З ним треба поводитися у докладно визначений ритуальний спосіб — існує навіть спеціальна процедура складання прапора. Йому «віддають честь», вивішуючи його, присягають йому на вірність, а інколи навіть стають на коліна і цілують його⁴⁵. Прапор є темою американського гимну, який прославляє воєнну звитягу і виживання не так американських солдатів, як американського прапора:

*Червоний поблиск ракет,
І бомби вибухають у повітрі.
Але серед ночі
Над нами майорить наш прапор.*

Хто іще сумнівається у тому, що американський прапор є предметом релігійного пошанування, нехай приглянеться до тексту пропонованої у 1995 році поправки до конституції, яку мало не прийняли у Сенаті і який забороняє «профанацію» прапора.

258

Іншою характерною рисою американського націоналізму як релігії, що відрізняє його від націоналізмів більш світської орієнтації, є часте звертання до “Бога”. Ми обіцяємо вірність народам, “відданому Богові”, на наших монетах міститься напис “Віримо в Бога”. Це не є тільки поступкою перед домінуючим в Америці християнством, пояснює Белаг, оскільки Бог, до якого звертаються, не є, властиво, Богом християнським: “Бог громадянської релігії (...) суворий і більше пов’язаний із порядком, законом і справедливістю, ніж зі спасенням і любов’ю (...). Він активно залучений в історію й особливо піклується про Америку. Ця аналогія стосується не так природного права, як стародавнього Ізраїлю. Нерідко трапляється порівняння Америки з Ізраїлем”⁴⁶.

Якщо говорити прямо, то це Бог Старого Завіту, запальний і племінний. Його цікавить не так “порядок, закон і справедливість”, як доля його “вбраного народу”, американців, у часі війни**. “Якщо Бог на нашому боці, — довірливо зауважив у 1980 році Джеррі Фалвел, лідер моральної більшості, — то, попри військового перевагу Советського Союзу, нам нічого не загрожує. Бог чудесним способом врятує Америку”⁴⁷.

По суті, кожен аспект американської громадянської релігії сформувався через досвід війни. День пам’яті і День ветерана служать для того, щоб віддати шану солдатам, живим і полеглим, які воювали у минулих війнах. Військові ветерани також відіграють важливу роль у святкуванні Дня незалежності і в здійсненні цілорічного культу прапора. Культ цей виводиться з іспансько-американської війни, що заповідала перетворення Америки у світову імперіалістичну потугу. Після того, як Сполучені Штати оголосили війну Іспанії, влада штату Нью-Йорк видала розпорядження, яке зобов’язувало дітей у школах віддавати шану прапору. Напередодні І Світової війни подібні постанови прийняли 18 штатів⁴⁸. А у 50-х роках ХХ століття, у розпал “холодної” війни, на монетах було викарбувано слово “Бог”, це слово включено до присяги вірності. У середині століття, упродовж якого Америка воювала у двох світових війнах і брала участь у військових інтервенціях на Карибах, у Центральній Америці, Кореї та на Філіпінах, американський народ став народом, залюбленим у прапори, прив’язаним до військового ритуалу і переконаним, що виконує волю суворого, але прихильного божества.

Проте громадянська релігія американців містить обмеження, яких не мав ні гітлеризм, ані державний шинтоїзм. Демократія гарантує — чи, принаймні, досі гарантувала, — що американці не дозволять, аби до влади прийшла якась центральна божественна постать, фіюрер або імператор, яка б зміцнювала їх націоналістичний ентузіазм. Поза тим, населення Америки етнічно і расово розрізнене. “Америка не є народом, — легковажно зауважив британський посол у момент вибуху І Світової війни. — Це збиранина людей, які одне одного взаємно неутралізують”⁴⁹. Не посідаючи фіюрера чи *Volk’u*, громадянська релігія Америки має змогу зосереджуватись на американських

259

Головна Команда УПА зробила ще одну пропозицію польській стороні. Цим разом за посередника був польський ксьондз із польського села Степанської Гути Костопільської округи (прізвища ксьондза не пам’ятаю). І цим разом поляки вперто називали українців «бандитами» і ні на які переговори не давали згоди. Чули, що в СРСР на підставі договору «Сталін—Сікорські» оголошена загальна амністія для усіх цивільних і військових поляків та що там організовується нова польська армія під командуванням генерала Андерса. Всі вони вірили, що спільними силами західних союзників та СРСР буде розбита потуга Гітлера, після чого вони матимуть змогу знову відновити свою державу ще в ширших кордонах за рахунок нових територіальних анексії. Щоб не загострювати своїх «союзних» відносин із Росією, поляки замість співпраці всіюди протидіяли українському та білоруському визвольному рухові. Давня концепція «рівноваги сил».

По всіх містах України в німців працювало дуже багато поляків — як місцевих інтелігентів, так і завезених із

Польщі. Всі вони знали німецьку мову й позаписувалися як фольксдойчі. Перекладачі, водії, залізничники, сторожі і навіть прибиральниці великою мірою вербувалися серед поляків. Це була спрямована політика Гітлера. У підбитій Польщі в 1939 році так само на подібних роботах були замість поляків українці, білоруси та різні новоспечені фольксдойчі. Нам було відомо, що багато жінок колишніх польських офіцерів та навіть вільних жінок із вищою освітою працювало в німецьких установах служницями та прибиральницями. Це були патріотичні люди, які давали цінні інформації про німців своїм організаціям Опору. Але ці організації, маючи, правдоподібно, фальшиві директиви зверху, поставили цей цінний інформаційний, а потім диверсійний польський апарат не на службу своїй батьківщині, а на службу советським загарбникам, які потім заплатили полякам комуністичною окупацією Польщі і навмисне затрималися за Віслою, щоб німці вигубили палких патріотів у спровокованому Заходом

(і просвітницьких) ідеалах демократії та свободи. Це становить приклад справді виняткового націоналізму: лояльність у стосунку до держави пом'якшується і зміцнюється візією справедливого устрою, що охоплює ціле людство.

Такі глобальні візії, іншим прикладом яких є міжнародний соціалізм, зрозуміло, не мали успіху в епосі націоналізму. У Сполучених Штатах національна лояльність, що спиралася на ідеали просвітництва, знову мусила змагатися з більш ревними і народними (*volkish*) формами націоналізму, підтримуваними ідеями про привілейованість родовитих американців і расизм. Наприклад, християнська правниця становить такою ж мірою рух націоналістичний, як і релігійний, і творить сильне лобі у питаннях війська. “Меч у руках влади — це явище відповідне і потрібне”, — писав під час “холодної” війни Фалвел, непомітно переходячи від холодної зброї до атомної. “Ніде у Біблії не засуджується застосування зброї”⁵⁰.

Проте старозавітні громи і блискавиці, що їх кидає християнська правниця, є тільки особливо яскравою версією громадської релігії переважної більшості американців. Після закінчення “холодної” війни псевдорелігійний американський націоналізм розвивався попри відсутність “безбожного” — чи взагалі будь-якого — ворога. За інших часів та умов вибух націоналістичного ентузіазму часто були приготуванням до війни, однак у Сполучених Штатах щораз частіше діє зворотній причинно-наслідковий зв'язок, а це означає, що війна і військова інтервенція служать або використовуються для того, щоб викликати націоналістичний ентузіазм. Нації провадять війни, і часто це їхня найхарактерніша функція. Однак ми повинні пам'ятати твердження Гегеля про те, що, викликаючи почуття солідарності і трансценденції, *війна зміцнює народи*, або ж, принаймні, оновлює і збадьорює їх.

Сполучені Штати зовсім не є винятком у справі використання війни для реалізації внутрішньополітичних завдань. У 1982 році коротка війна з Аргентиною за Фолклендські острови, яку розпочала Маргарет Тетчер, спричинила вибух британського націоналізму і величезну підтримку для Тетчер при опитуваннях. Сербська агресія у колишній Югославії на певний час уберегла уряд Мілошевича від катастрофічних наслідків його економічної політики.

Розгляньмо дивний приклад Еквадору, який зазвичай не трактують як націоналістичну державу. Після віддання наказу про опір перуанській агресії на початку 1995 року, Сиксто Дюран Бален, доволі непопулярний сімдесятиріхлітній президент Еквадору, несподівано став “оновлюватися у націоналістичному молодильному джерелі”, як висловилося газета *New York Times*. Коли він повертався додому після дипломатичних поїздок, його вітали юрми люду, розмахуючи прапорами. Кожного дня він виходив на балкон президентського палацу, “енергійно підносячи праву руку і керуючи натовпом, що співав пісню “Ані кроку назад”⁵¹. Зрозуміло, що

260

після завершення збройних сутичок еквадорці знову спалювали лялькові подоби президента Сиксто.

Після завершення “холодної” війни ліками від американських внутрішніх недугів стали збройні конфлікти або принаймні “інтервенції”. Рональд Рейган використав марксистський переворот на Гренаді, щоб виправдати напад на цей острів у 1983 році. Джордж Буш уже на початку своєї президентської каденції відкрив живильний ефект військових дій, здійснивши блискавичне вторгнення у Панаму і захопивши главу країни. Через два з половиною роки, в умовах економічного спаду і зменшення підтримки президента, Буш постановив відреагувати на іракський напад на Кувейт: під проводом Сполучених Штатів було проведено масований військовий напад – операцію *“Буря в пустелі”*. Стосовно необхідності війни громадська думка розділилась наполовину, проте коли удари розпочалися, схвалення вторгнення зросло, і показник підтримки Буша піднявся до 90 відсотків, а це такий результат, якого не посоромилося б навіть божество.

Війна у Перській затоці спричинила вибух націоналістичної релігійності, глибокої і спонтанної, попри те, що нею маніпулювали телевізійні повідомлення з поля битви. Скрізь з’явилися прапори, а також наліпки, майки і значки, які закликали американців: “Підтримуйте наші війська”. Неначе для демонстрації лояльності не досить було прапора, тому запровадили ще жовті бантики, які спочатку носили на знак солідарності з американськими в’язнями, яких утримувано в Ірані з 1979 до 1981 року. Ці банти мали вказувати на те, що скривдженою стороною, себто жертвою, тут є Америка. У моему місті скаути почіпляли жовті бантики до кожного дерева і до куща на головній вулиці. Подібні вияви націоналістичного фетишизму відбувалися у цілій країні. Спортивні команди і державні працівники домагалися права носити на своїх одностроях мініатюрні зображення американського прапора, а опозиціонери і люди, які за своїм типом нагадували іракців, ставали жертвами агресії або погроз⁵².

Внаслідок війни багатомільйонний народ став настільки емоційно однастайний, як первісна орда чисельністю тридцять чи сорок осіб. У своїй уяві американці відчували загрозу для себе з боку потужного, майже нелюдського ворога, якого незмінно уособлювала самотня постать іракського лідера Саддама Хусейна. І немов первісна орда перед небезпекою хижака, так і ми стали гарячково боронитися, вимахуючи перед очима звіра фетишами нашої віри – прапорами і жовтими бантиками.

Багато науковців стверджує (прикладом можуть бути слова соціолога П. Стерна), що націоналізм “черпає сили з первісного суспільного інстинкту, що корениться у довгій передісторії людини як члена малих груп⁵³. Механізми згармонізованих ритуалів – масові віче у випадку гітлеризму, синхронізовані обряди у державному шинтоїзмі, телевізійні покази воєнних

261

варшавському повстанні. По польських селах і хуторах більшовицька партизанка знайшла вірного союзника, що дав їй притулок, харчі, зв’язкові та передавальні пункти і засоби транспорту. А по квартирах польських мешканців у містах більшовики мали явочні квартири та кур’єрів і шпигунів для советської розвідки від поляків. Тісна советсько-польська співпраця у німецькому тилу була загальновідома ще навесні 1943 року. Це особливо відчувало наше національне підпілля, коли більшовики оголосили нам офіційну війну. Вони почали масово мобілізувати у свої партизанські відділи поляків, які разом із росіянами відверто воювали проти нас. У польських селах більшовицькі партизани заводили своє засилля, де місцеве населення давало їм всесторонню допомогу, замість того, щоб обмежуватися вимушеною ввічливістю, як це роблять, звичайно, усі люди в подібних ситуаціях. Поляки робили це з ентузіазмом, бо СССР воював проти окупанта Польщі – Гітлера. Що буде завтра, ніхто з поляків не думав.

Треба допускати, що польський уряд у Лондоні мало думав про це, бо всі люди діяли у згоді з його директивами.

Жахливі наслідки згаданої советсько-польської співпраці дуже тяжко відчувало на собі все населення України. За допомогою поляків

Москва почала посилено здійснювати в Україні ту програму, яку пропонував Лукін нам. Ми не бачили жодної користі з тої програми для України, бо ясно усвідомлювали, що вона означає море крові для української нації в ім'я міжнародного марксо-більшовицького комунізму та російського імперіялізму. Поляків так само, як і росіян, доля населення України (а може, і їх власного) зовсім не турбувала. Вони пильнували свою окрему політичну ціль: руками західних союзників та ССРСР знищити Німеччину, а руками росіян та німців знищити національно-визвольний рух України, щоб мати змогу знову окупувати Західну Україну. [...] Шойно в 1950 році ми довідалися зі спогадів Медведєва, чому всі спроби Броніслава Ходоровського нав'язати переговори

подій у Сполучених Штатах у наш час — відтворюють у нас почуття частинки одностайної групи, що нагадує первісну орду. Можливо, як припускав Тойнбі, капіталізм, з його “війною всіх проти всіх”, спричинив те, що одиниці ще більше прагнуть досвіду єдності. Для самотнього “актора на економічній сцені” війовничий націоналізм, з його парадами й ритуалами, нагадуваннями і вимахуванням прапорами, несе звабливу обітницю повернення давно утраченої спільноти.

Проте соціалізм у ХХ ст. не був результативним антидотом супроти сил капіталізму і націоналізму. Він також обіцяв спільноту і злиття “я” із загальними діяннями, однак проєкт “будівництва соціалізму” виявився не таким привабливим, як війна. Люди, що були готові віддати своє життя за вітчизну, не завжди бажали присвятити вихідні праці на полі або ж зведенню греблі. Любов ближнього надихає, проте загроза з боку спільного ворога діє ефективніше.

Усупільний інстинкт первісної орди, ймовірно, корениться у необхідності оборонятися від хижих звірів. Ми можемо втішатися товариством ближніх, але справжній спалах емоцій викликає лише перспектива колективної оборони перед спільним ворогом. У підсумку, соціалізм ХХ століття програв націоналізмові з тих самих причин, з яких зазнали поразки універсалістичні постосьові релігії: він не містив у собі ритуалів крові, захопливого видовища складання людських жертв.

* Інші англomовні країни — Велика Британія, Канада й Австралія — не знають культу прапора. Як писала газета *Wall Street Journal* (7 листопада 1996 р.), британські зусилля щодо створення масового ринку національного прапора не увінчалися успіхом: “Багатьом не подобається те, що репрезентує прапор. Багато обивателів не знає, чи можна його вивішувати і коли. Деякі не мають найменшого уявлення, де гора, а де низ”.

** Хоча я вдаюся до певних тез Белага, проте мушу зауважити, що його концепція американської “громадянської релігії” явно відрізняється від націоналізму чи мілітаризму. Белаг трактує її як невизначену загальну релігію, що “існує побіч церков, відокремлена від них” і забезпечує трансцендентний вимір нашого бачення Америки. І лише тоді, коли стверджує, що “громадянська релігія не завжди служила справедливій справі” і що її використовував нетолерантний націоналізм для “такої ідеології, як ідеологія Американського Легіону”, евфемізми заплутуються, показуючи, що предметом розмови є саме націоналізм.

1. Цит. за: Vagts, *A History of Militarism*, С. 440.
2. Anderson, *Imagined Communities*, С. 10.
3. Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace*, С. 209.
4. Ibid., С. 207.
5. O'Connell, *Of Arms and Men*, С. 270.
6. Strada, “The Horror of Land Mines”.
7. Dower, *War Without Mercy*, С. 36.
8. O'Connell, *Of Arms and Men*, С. 286.
9. Цит. за: Nation, *Black Earth, Red Star*, С. 137.
10. Ibid., С. 129.

262

11. Ibid., С. 138.
12. Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken?*, С. 96.
13. Цит. за: Waite, *The Psychopathic God*, С. 29.
14. Ibid., С. 31.
15. Ibid., С. 31.
16. Ibid., С. 30.
17. Ibid., С. 30.
18. Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism*, С. 68.
19. Keegan, *The Mask of Command*, С. 235-58.
20. Цит. за: Toland, *Adolf Hitler*, С. 77.
21. Ibid., С. 80.
22. Ibid., С. 103.
23. Цит. за: Waite, *The Psychopathic God*, С. 26.
24. Ibid., С. 224.
25. Ienega, *Japan's Last War*, С. 23.
26. Ibid., № 26.
27. "Оскільки його учителі не обіцяли легкої дороги до спасіння, такої, як учителі сект Чистої Землі, то він не став масовим рухом. Він становив, натомість, релігію еліти". Hane, *Premodern Japan*, С. 80.
28. Hardacre, *Shinto and the State*, С. 23-25.
29. Ienega, С. 22.
30. Ibid., С. 109.
31. Benedict, *The Chrysanthemum and the Sword*, С. 88-89.
32. Hardacre, С. 32.
33. Ibid.
34. Fridell, Wilbur M., "A Fresh Look at State Shinto", *Journal of the American Academy of Religion* 44/3 (1976), С. 547-61.
35. Цит. за: Blomberg, *The Heart of the Warrior*, С. 192.
36. Ibid., С. X².
37. Цит. за: Dower, С. 225.
38. Ibid., С. 216.
39. Ibid., С. 231.
40. Cousins, "In God We Trust", С. 95.
41. Цит. за: Sherry, *In the Shadow of War*, С. 159.
42. Mosse, *Fallen Soldiers*, С. 33.
43. Цит. за: Goldstein, *Saving "Old Glory"*, С. 13.
44. Ibid., С. 14.
45. Ibid., С. 93.
46. Bellah, Robert N., "Civil Religion in America" у: Hudson, *Nationalism and Religion in America*, С. 146-52.
47. Falwell, *Listen, America!*, С. 106.
48. Bennett, "... So Gallantly Streaming", С. 72-73.
49. Цит. за: Barnett, *The Rockets' Red Glare*, С. 145.
50. Falwell, С. 98.
51. Brooke, James, "Two Leaders Seek Laurels Along Peru-Ecuador Border", *New York Times*, 9 лютого, 1995.
52. Див., напр.: "It's a Grand Old (Politically Correct) Flag", *Time*, 25 лютого, 1991, С. 55.
53. Stern Paul, "Why Do People Sacrifice for Their Nations?" у: Comaroff і Stern, *Perspectives of Nationalism and War*, С. 99-121.

Переклала Наталка Римська

263

поміж УПА та польськими підпільними організаціями, а особливо з організацією, в якій керівним членом був Ян Камінські, провалилися.

Ось що пише Медведєв: «Кузнєцову пощастило познайомитися у Рівному з місцевим мешканцем польської національності Яном Камінським. Камінські був членом польської підпільної організації. [...] Він радо погодився співпрацювати з Кузнєцовим і скріпив своє слово присягою на письмі». [...]

Так виглядають причини, чому в 1943 році не досягнуто так бажаного Головною Командою УПА українсько-польського порозуміння. Через вороже ставлення поляків до українців українсько-польські відносини ще більше загострювалися. Майже всі поляки пішли разом із більшовиками проти українців. Наслідки цього були жахливі, але про це мова буде далі. Для УПА це означало 3-й відкритий фронт — польський. [...]

[Опубліковано: Бульба-Боровець Т. *Армія без держави*. — Львів, 1993. — С. 157-160]

М А Р К
ПЕЧЕРСКИЙ

© М. Печерский

суперечка німецьких істориків:
між пам`яттю, минулим та історією

**Ухвала Ради Національностей
уряду підпільної Польщі щодо
української справи
[27 січня 1944 р.]**

1. Польський народ, котрий десятиліттями боровся за свою свободу та незалежність, повинен розуміти й визнавати, і він розуміє та визнає прагнення українського народу до незалежності, тим більше, що виникнення у Наддніпрянщині незалежної української держави відповідає національним інтересам Польщі.

*“Schwarze Milch der Fruhe wir trinken dich nachts
wir trinken dich mittags der Tod ist ein Meister aus
Deutschland
wir trinken dich abends und morgens wir trinken und trinken
der Tod ist ein Meister aus Deutschland ein Auge ist blau
er trifft dich mit bleierner Kugel er trifft dich genau
ein Mann wohnt im Haus dein goldenes Haar Margarete
er hetzt seine Rueden auf uns er schenkt uns ein Grab in der Luft
er spielt mit den Schlangen und traueumet der Tod ist ein Meister
aus Deutschland”*

Paul Celan¹

Історики рідко удостоюються чести підняти чи опустити завісу епохи. Ніхто не підозрював, що до об'єднання Німеччини залишаються лічені роки, і так трапилося, що саме історикам випало підводити підсумки півстолітнього досвіду першої в німецькій історії демократичної держави. Несподіваний постскрипtum надав суперечці істориків 1986-1987 років і аргументам її учасників додаткові обсяг і зміст. Це була перша від часів закінчення Другої світової війни по-справжньому відверта розмова про саму війну, про еволюцію політичних і соціальних ідей, які виплекали нацизм, про більшовизм і європейський фашизм, про сенс історії. Кожен, хто захоче довідатися, що зрозуміли і чому навчилися німці упродовж чотирьох десятиліть після катастрофи 1945 року, може звернутися до матеріалів цієї видатної події, важливої не тільки для німецької, але і для європейської культури.

Суперечка викликала величезний міжнародний резонанс. Більшу частину статей, реплік негайно тлумачили, коментували, європейські й американські видавництва наввипередки укладали зі своїми германістами контракти на написання книг. У самій Західній Німеччині полеміка незабаром перекинулася з газетних сторінок на журнальні, у конференц-зали, на кіно-і телеекрани; аргументи аналізували політики в бундестазі, вони були головною темою бесід у студентських клубах, вітальнях і пивних.

Історія ХХ століття усе ще перебуває в зоні затемнення, у чому легко переконатися, погортавши двійко-трійко ювілейних видань, які підводять підсумки сторіччя. Але навіть на цьому тлі історія довоєнних літ і Другої світової війни виглядає достоту чорним проваллям. Мало яка галузь знань зіштовхувалася зі скількома труднощами, зазнавала такої жорсткої та повсюдної цензури. Ніхто не квапиться розсекречувати архіви, і, за обережною оцінкою, історики ще не бачили й половини того, що необхідно для об'єктивного опису дипломатичних, військових, економічних подій епохи.

І, звичайно, самоцензура. Ще живі два покоління людей, для яких перенесені страждання, жертви, шляхетні пориви наповнюють сенсом прожите життя, болять і саднять. Для них об'єктивність — занадто жорстокий іспит.

В описах війни як і раніше важко відрізнити міт від брехні, напівправду від факту. Безліч питань досі залишаються без відповіді: чому Чемберлен підписав Мюнхенську угоду? чи дійсно Рузвельт свідомо провокував Японію на оголошення війни? як вирішувалося питання про поділ Німеччини?..

Скільки радянських людей загинуло у Велику Вітчизняну війну?

Відразу після війни, задовго до будь-яких історичних і демографічних досліджень, Сталін говорив про сім мільйонів. Пізніше, у хрущовські часи, це число зросло майже втричі. І хоча походження його настільки ж сумнівне, як і першого, двадцять мільйонів прижилися, стали частиною національної самосвідомості. Уявіть лише, що одного разу внаслідок копіткої роботи істориків виявиться, що не двадцять, а п'ять мільйонів чи, навпаки, п'ятдесят? Страшно подумати, через яку м'ясорубку доведеться пропустити пам'ять, і невідомо, чи захочеться після цього мати історію замість мітології...

265

2. Український народ у своєму прагненні до незалежності повинен усвідомлювати:

- а) що задля створення незалежної держави треба плекати у власній громаді не елементи злочину й анархії, а державотворчі вартості;
 - б) що українські прагнення до незалежності не повинні спрямовуватися проти Польщі, бо виникнення української держави без існування сильної Польщі неможливе;
 - в) що немає сильної польської держави без її південно-східних воєводства (львівського, тернопільського, станіславського, волинського);
 - г) що незалежну державу треба будувати не на національно мішаних теренах, а на теренах національно одноманітних.
3. Південно-східні воєводства польської держави: Львівське, Тернопільське, Станіславське, Волинське є територіями національно мішаними, позаяк віками там поруч із ослими польським національним елементом мешкає одвіку і національний український елемент.

4. Польський національний елемент на цих теренах є історичною опорою польської державності. Підтримання його кількісного та культурного стану є кардинальним постулатом польської політики.
5. Польська держава своїми законами і практикою політичного, суспільного, економічного та культурного життя покликана забезпечити усім громадянам цих теренів рівні та справедливі шанси життя. Приналежність до тієї чи іншої національності або конфесії не може бути підставою для будь-якого юридичного чи фактичного упривілеювання чи упослідження. Підставу для першости повинен мати лише той, хто здобуде її не юридичними чи фактичними привілеями, а здібностями, волею і працею.
6. У зв'язку з вицезганданими принципами польська держава повинна забезпечити своїм громадянам українського походження повний та вільний національний, економічний, культурний розвиток, зокрема:

Щось подібне сталося на початку минулого десятиліття, коли кілька істориків поставили питання іншої сакральної цифри. З яких джерел, запитували вони, узято число жертв єврейської Катастрофи – 6 мільйонів? Те, що серед цих істориків були люди, м'яко кажучи, не найчесніших правил, як-от англієць Девід Ірвінг², перетворювало тих, хто сумнівався, на блюзнірів. Їх закидали гнівними філіпіками і погрозами, піддавали обструкції. Але “праведний гнів” не заміняє відповіді. Виявилось, що священне число було символічним³, страх торкнутися його перешкодив серйозним джерелознавчим дослідженням. І тоді авторитетний видатний американський германіст Гордон Крег нагадав, що в науці важливі знання, а не чесноти. Так, погляди Ірвінга огидні, але до суті поставленого питання це стосунку не має. Англієць впровадив у науковий обіг чимало нових архівних джерел, і ми повинні бути йому вдячні за виклик загальноновизнаним фактам.

Чи має радію Крег, гадаючи, що завдання вченого – прагнути до істини, а пошук суспільного консенсусу варто залишити політикам і державним інститутам? Питання про суддів аж ніяк не пусте, недаремно добряча половина репортажів і статей про Суперечку присвячена curriculum vitae учасників, наче сертифікат громадянської благонадійності служив доказом компетентності у вирішенні такого важливого питання. Адже заднім числом суть Суперечки вбачається не в інтерпретації тих чи інших фактів німецької історії, а в обговоренні питання про фундамент післявоєнної Західної Німеччини. Чи доволі він міцний, чи добре осів за минулі десятиліття, щоб витримати дивовижну вагу минулого? Ті, кого зараховували до “консервативного крила” (Нольте, Штюрмер, Фест, Хильгрюбер тощо), схилилися до позитивної відповіді; прихильники філософа Юргена Габермаса, чи, як їх іменували, “ліберали”, – до негативної.

Багато писали про політичний клімат 1980-х, який дозволив німецьким історикам висловити голос ідеї, котрі раніше вважалися націоналістичною кривою. І хоча мало хто з коментаторів оминув увагою співчуття тодішньої правлячої коаліції ідеям “консерваторів”, а до імені Міхаеля Штюрмера регулярно додавалося: “радник канцлера Коля з історичних питань”, звинувачень у сервілізмі, бажанні вишикуватися в лаву на потребу дня – не було. Ба більше, більшість учасників скористалися публічним форумом, щоб висловити погляди й оцінки, до яких вони прийшли задовго до описуваних подій. Просто до Суперечки суспільство не усвідомлювало актуальності того, про що думають історики і філософи.

Політичний чинник безумовно відіграв якусь роль. Але він був одним із визначальних елементів усієї післявоєнної німецької культури: і в 1950-1960-х, коли обпалені війною батьки в ім'я громадянської злагоди вважали небажаним торкатися хворого минулого; і в 1970-х, коли діти, відгукнувшись на заклик канцлера Брандта сміливіше шукати демократичних форм, виступили проти батьків.

266

Каталізатором означених подій став показаний по телебаченні за кілька років до того (1979) американський телефільм “Голокост”. Звичайна сухозлітна мелодрама потрясла німецьке суспільство! Фільм подивилися 20 мільйонів (половина дорослого населення Федеративної Республіки); 5 200 осіб подзвонили на телестудію, 12 тисяч надіслали листи, листівки, телеграми; 72,5% дякували, 7,3% висловили невдоволення. Як писав у ті дні журнал “*Der Spiegel*”, “американська *soap opera*, що не переслідувала ніяких цілей, крім комерційних..., зуміла домогтися того, чого не змогли сотні книг, п’єс, фільмів, телепрограм, тисячі документів... за три десятиліття від часу закінчення війни: розповісти німцям про вчинені від їхнього імені злочини проти євреїв. Люди були вражені”⁴.

Ще більшого потрясіння зазнала культурна та інтелектуальна еліта країни. Шокова хвиля йшла відразу в декількох напрямках. Для одних успіх фільму підтвердив факт перетворення країни Гете і Рільке в цивілізацію крамарів; інші скаржилися, що такі фільми крадуть у німців історію; треті вбачали в ньому єврейську пропаганду; четвертим фільм ще раз довів, що біля витоків Освенціма — триумфу механізованого убивства — лежать чужі німецькому духові *ratio* європейської Освіти й аморального за своєю природою капіталізму; і т.д., і т.д.

Вражені інтелектуали зрозуміли, що всупереч усьому, чому їх навчали у школах і університетах і що вони, у свою чергу, передавали новим поколінням, *висока культура*: музика Баха і живопис Дюрера, філософія Канта й архітектура Шинкеля — сама по собі не справляється з функцією *національної культури*.

Реакція населення на фільм поставила перед письменниками, художниками, драматургами, режисерами і, зокрема, істориками питання про їхнє місце в суспільстві. Яким би воно не було, фільм його відняв. І коли б то ще нова *Дев’ята Симфонія*, так ні ж бо, копіячана дешевизна! — і тому було ще болючіше і незрозуміло. Риторичний тайфун, який вибухнув, незважаючи на шквальні полеміки, щирі сльози, сором, здивування, по суті звівся до повторення всіма і кожним уже давним-давно сказаного, написаного, вистражданого. І, як воно й наледиться, банальності породили ілюзію катарсису.

Відповіддю на американський фільм став “*Heimat*” Едгара Рейтца. Цей серіал набув такої популярності, що всі одинадцять серій йшли водночас по телебаченні й у кінотеатрах. Рейтц жахнувся серйозності, з якою німецькі інтелектуали прийняли американську дешевизну, і почав писати спогади про дитинство, за звичкою мислячи текст як сценарій. Назву фільму можна перекласти як *Вітчизна, рідний край*, причому і з рядковою, і з прописної букви. Дія відбувається у райнській глибинці, у вигаданому селі; це сага про кілька родин, долю яких Рейтц простежує від 1919 до 1982 року. Переказувати сюжет про закоханості, весілля, війни, прикросці батьків, дітей і онуків, інколи складні, коли прості взаємини між персонажами фільму я не

267

- а) повну участь у заснованому на демократичних зразках районному, повітовому та воєводському самоуправлінні;
- б) національну початкову і середню школу, а також український університет у Львові задля забезпечення вільного розвитку української національної науки та культури в межах польської держави;
- ц) рівноправ'я української мови у публічній адміністрації та судівництві;
- д) необмежений доступ українського населення до служби в публічній адміністрації та війську;
- е) економічний розвиток українського населення нарівні з польським населенням та справедливу участь українського населення у земельній реформі.

[Переклад з польської. Опубліковано Є. Місілом у підбірці документів «Українське питання у політиці польського уряду та підпілля у 1939-1944 роках. Документи»: *Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty // Zustrzici. — 1990. — N 3-4. — S. 168-169*]

Дані останнього передвоєнного перепису населення у Польщі (1931 р.)

У Волинському воєводстві:
українці - 70 %
поляки 16,6%
гебреї 9,9%

У повітах:

Володимирський:
українці 68,9%
поляки 24,4%
гебреї 2,8 %

Горохівський:
українці 70,6%
поляки 17,9%
гебреї 4,7 %

Ковельський:
українці 79,9%
поляки 11,7%
гебреї 5,3%

буду. Та й як перекажеш сагу?! Й річ не в кожному окремому епізоді, долі, але у філософії фільму.

За винятком алюзій і подробиць, сенс яких нікому, крім німців, не зрозумілий, упродовж п'ятнадцяти з половиною годин поволеньки-поволі розкручується... шкільний підручник історії для п'ятого класу в образах. Як я вже сказав, суть фільму в його ідеї та її послідовному втіленні. Ідея ж, Бог мені суддя, проста як ціпок: кайзери, гітлери, канцлери, соціалісти, нацисти, комуністи, ліберали, консерватори приходять і відходять, а народ зостається, і під тонким шаром шумовиння триває віковичне, непорушне, справжнє народне життя, з його повсякденними турботами, нескінченним циклом народжень, весіль і смертей, із усією людською теплою, на яку раз-у-раз марно точать зуби то байдужий, безликий, жлобський капіталізм, то яка-небудь стороння сволота чи напівкарикатурні розумники, які збивають наманівці марнотою модних ідей. Але люди, поблукавши, повертаються — знаючи усьому ціну і навчившись відрізняти справжнє від шумовиння...

Претендувати на серйозне ставлення фільм міг хіба що у порівнянні з нехитрим американським. Насправді вони близнюки. Так, американська мильна опера дурна і вульгарна, але, як відзначалося, вона вийшла на панель заробити; німецька ж з усіх сил вдавала з себе — “я не така, я чекаю трамвай” — щось високе і нетлінне, й тому була водночас смішною і страшною.

Страшною — бо від ностальгічної Німеччини Рейтца, незважаючи на його безсумнівну щирість і порядність, відчутно відгонило запахом інфернальної сірки, й у глибині багатьох кадрів маячив гордий силует зі спадаючим на чоло чубом і орлиним поглядом, спрямованим углиб минулих і майбутніх століть. Гітлер теж щиро вірив у патріархальні чесноти *Volk* і готовий був піддати все людство тотальній дезінфекції, щоб очистити первозданну німецьку суть від усілякої погані.

“*Heimat*” з'явився на екранах у 1984 році, тобто через п'ять літ після “*Голокосту*”. Як сталося, що два полярні трактування історії викликали майже однаковий ентузіазм у десятків мільйонів?! Що відбулося за ці п'ять років, коли таке стало можливим? Чи, навпаки, нічого не трапилося... ні тоді, ні потім, і німцям просто хотілося одночасно мати *і те, і це*?

Між двома актами симуляції історії затесався третій, який наробив свого часу багато галасу. У 1983 році канцлер Коль умовив президента Рейгана відвідати старий військовий цвинтар у Бітбурзі і покласти вінок на солдатську могилу. Це дійство мало би символізувати похорон німецького минулого. У ході підготовки виявилось, що на цвинтарі поховані не лише солдати вермахту, але й члени Ваффен-СС. Вибухнув скандал. Газети похмуро запитували про мотиви Коля, публіцисти не криючись звинувачували канцлера в реабілітації нацизму. Коль продовжував наполягати, Рейган не зважився порушити дане слово. У промові, виголошеній на цвинтарі, американський президент назвав есесівців жертвами війни нарівні з в'язнями концтаборів.

268

У бітбурзькому епізоді цікаві, однак, не конкретні обставини державного кретинізму і навіть не реакція на нього, що продемонструвала небажання світового співтовариства, включно з багатьма німцями, ховати минуле, але, як і в *“Голокості”*, і в *“Heimat”*, — цілковите нерозуміння самої природи минулого.

Минуле — не що інше, як сировина. Його не можна затвердити, скасувати, пробачити, переписати — усі ці операції відбуваються з історією, яка перетворює сировину на продукт для користування. Займаються цим історики. І ніхто інший. (Як, хто, для чого, чому і навіщо використовує плоди їхньої праці — особлива тема, якої ми в цих нотатках не будемо торкатися.)

Обидва телефільми намагалися в обхід історії ліпити з минулого мітологію, будувати на піску. Тому попередній картковий будиночок проіснував рівно до появи наступного. Люди, які ще недавно ковтали сльози сорому, дивлячись *“Голокост”*, п'ять років по тому з вдячністю приймали з рук Рейтца індульгенцію на відпущення усіх гріхів.

Після всіх цих подій вихід істориків на авансцену видається закономірним.

1986 року був опублікований тоненький збірник робіт відомого фахівця з німецької дипломатичної та військової історії Андреаса Хільгрубера *“Подвійний обвал”*⁵. Одна зі статей, про кампанію 1944-1945 років на Східному фронті, викликала жваву полеміку серед фахівців. Сюжет цієї цікавої та складної статті, очевидно, став тим камінчиком, який зрушив лавину Суперечки.

Хільгрубер відзначає, що в останній період війни число жертв серед мирного населення різко зросло. Крематорії концтаборів працювали з переважанням, тих, кого не встигали спалити, гнали під конвоєм на захід; ті, хто дивом зумів пережити попередні жахи, гинули на маршах смерті. Якщо б німецька армія не боронилася так запекло, рівень руйнувань, втрати воюючих сторін і цивільного населення Східної Європи були б істотно меншими. Однак саме в період відступу німецькі солдати демонстрували чудеса доблесті й завзяття, а офіцерський корпус — завидне тактичне мислення, якого так бракувало в інші часи. Коротко кажучи, у поразці армія явила найкращі риси німецької військової традиції. Чому? Уперше, пише Хільгрубер, йшлося не про Гітлера і його всесвітні плани, а про захист рідної землі. Советська Армія гнала на німецькі війська хвилі біженців, з якими приходили історії про тотальні грабунки та звірства. Приблизно чверть біженців, два мільйони осіб — не солдатів, офіцерів, фашистських апаратників, а переважно мирних жителів, — загинули внаслідок наступу Советської Армії. Цим людям донедавна відмовляли у праві бути історією.

Думаю, німецький історик навіть не здогадувався, наскільки неймовірно складним є теоретичне завдання стосовно включення *цих*

269

Луцький:
українці 67,8%
поляки 18,0%
гебреї 4,3 %

Міста:

Володимир Волинський:
українці 18,6%
поляки 35,9%
гебреї 43,1%

Ковель:
українці 17,6%
поляки 34,8%
гебреї 46,2 %

Луцьк:
українці 17,4%
поляки 30,0%
гебреї 48,6 %

За польськими оцінковими даними на 1941 рік на Волині українці складали 70%, поляки 15%, гебреї 11%

**Лист і рапорт співробітника
польського посольства у Берні
Єжи Стемповского
віце-прем'єру польського
еміграційного уряду професору
Станіславу Коту
[29 жовтня 1940 р.]**

Шановний пане Професоре,
Лист цей я присвячую українським
справам, щодо яких сюди надходять
повідомлення із різних джерел.
**Українці в Німеччині
та в [Генеральній] Губернії**
Під час вересневих подій 1939 року
певна кількість українців зі Східної
Галичини потрапила до Німеччини та
на польську територію, окуповану
німцями. Це: 1) військовополонені,
к[олишні] вояки польської армії, які
частково дотепер перебувають у
таборах; 2) робітники, завербовані до
Німеччини або випущені з таборів для
військовополонених на підставі
розпорядження, яке дозволяє в'язням
вирішувати між працею у Німеччині та
подальшим перебуванням у таборах;

жертв війни в колективну європейську пам'ять. Вчинивши певне зусилля,
можна примирити історичні концепції, що виключають одна одну. Але як
бути з пам'яттю? Моєю, наприклад.

Грабували, тягнули в руїни на розпил кожну зустрічну жінку, забирали
з будинків усе, що можна винести, не якісь абстрактні люди, але: найдорожчий
Василь Ігнатович, столяр з будинку навпроти, котрий подарував мені улюблену
іграшку дитинства, німецький конструктор; мої чудові сусіди по двору у
трофейних обновах... Звідкіля з'явилося в домі татове шкіряне пальто?
З чиєї постелі здерли покривало — облямовані готичною в'яззю буколічні
пагорби, — як опинилося воно у кімнаті реготухи тітки Анюти, чия співучий
український говір донині звучить у моїй пам'яті? Ким були ці люди, ордени
і медалі яких “За взяття...” досі викликають у мені трепет, як найбільші
святині на Землі? Рятівниками людства чи убивцями, гвалтівниками,
мародерами? А може, на долю цього покоління випало усе разом, і тепер
уже пізно відокремлювати одне від іншого, третє від двадцять п'ятого?

Питання не в тому, хто праведніший і чия провина більша, але в
сучасності, яка знаходиться на перетині пам'яті з історією. Один з моїх
друзів, прочитавши рукопис цих нотаток, написав на полях навпроти поперед-
нього абзацу: “занадто емоційно, порушується зв'язність викладу”. Звичайно,
пам'ять не може бути байдужою. Що таке дитинство, прожитий день, як не
вологий екстракт часу — пам'ять про нього?! Чи можемо ми керувати
власною пам'яттю, чи можемо змінювати її в ім'я зв'язності думки, історії,
життя? Так, але для цього пам'ять повинна стати історією — оповіданням,
мітологоєю, культурним артефактом. Давно зазначено: багато спогадів
згодом втрачають особистісне забарвлення і вишиковуються уздовж сюжетів
прочитаних книг, побачених фільмів, полотен відомих художників. Історія
працює на обох рівнях — створені колективної пам'яті і безупинної її
трансформації.

Здавалося б, навіщо стільки непотрібного галасу? Ну, додав історик
до мільйонів загиблих на фронті ще два мільйони жінок, старих і дітей...
Он, потроїли цифру втрат у Великій Вітчизняній війні, або ж з'ясувалося, що
душогуб Айхман записав собі на рахунок майже на один мільйон
погублених євреїв більше, — і що, небо впало на землю? Народи втратили
спокій і сон? Це дуже цікаве питання: хто і що втрачає, коли історія
розходиться з пам'яттю по різних кутах... Але німців воно не стосується,
бо післявоєнній Німеччині було відмовлено у праві на пам'ять.

У перші післявоєнні десятиліття — коли замовчуванням, коли під
прямим тиском окупаційної влади — дванадцять років гітлерівського райху,
а заодно і багато чого з попередньої епохи вимазувалося, вишкрябувалося
з пам'яті німців. Було чітко відомо, про що можна і про що не можна
писати, згадувати, говорити. Вважалося, і, напевне, правильно, що табу
допомагають денацифікувати країну, нейтралізувати минуле. Не знаючи цього,
важко зрозуміти особливий характер німецьких 1960-х і 1970-х років
("покоління 1968 року", фільми Фасбіндера, романи Бьоля, ідеалізм Ульріки

270

Майнгоф тощо). І, зокрема, чому тільки в 1979 (!) році фільм “Голокост” відкрив скільком німцям очі на злочини нацизму.

У міру інтеграції Німеччини в західноєвропейські інститути табу увійшли в суперечність з історичним процесом. Усі розуміють неможливість нормальної торгівлі без вільного обміну валют. У культурі подібну роль виконує взаємна конвертованість пам’яті. Це не означає прощення і забуття, покаяння і самообмеження, інсценованих *a la Bitburg* братань і оркестрованих суботників “ніхто не забутий, ніщо не забуте” — коротше, марнослів’я і політичного балету. Йдеться про буденні людські контакти, можливість розуміти мову іншої культури. Беручи відповідальність за минуле, демократична держава тим самим визначає і *правові зобов’язання* громадянина до минулого. Особисте ставлення — справа самого індивідуума. Коли француз зустрічається зі шведом, вони економічно, політично, історично суверенні й рівноправні стосовно один одного. А єврей із німцем, японець із корейцем, поляк із росіянином, камбоджієць із в’єтнамцем? Тут лише думка про історичну рівність викликає гнівний протест! А... чому? Якщо запитання про те, хто більше перед ким винуватий, не розв’язується ні абсолютним, ні відносним числом безвинно загублених людей, і сльози тисяч немовлят рівні одній сльозі однієї дитини, і усі вважають таку калькуляцію глухим кутом та аморалізмом, — чому вона, нерівність, нікуди не зникає? Коли ніщо не може спокутати заподіяних у минулому страждань, навіщо вимагати за них матеріальну компенсацію? А якщо компенсація все одно нічого не змінює, навіщо її виплачувати? Чи не виникає у цьому випадку невіршене протиріччя між державою і суспільством, що не хоче, а якщо і хотіло б, то не знає як і не в змозі виконати узяті державою від його імені зобов’язання? Підозрюю, що тут ми маємо справу із надзвичайно складною проблемою: наявністю реальності, під якою немає культурного фундаменту. І відсутність історії вкрай ускладнює спроби взаєморозуміння.

Ось чому, на мій погляд, у супереч назвам книг і статей, які із гнітючою сталістю лаяли “тінь Гітлера”, суперечка істориків була не про Гітлера і нацизм, а про необхідність знайти вихід з глухого кута перетворенням пам’яті в історію.

Початком відомої Суперечки можна вважати 6 червня 1986 року, коли нарів, який визрівав усі ці роки, прорвався статтею відомого історика Ернста Нольте “Минуле, що не минає” у газеті *Frankfurter Allgemeine Zeitung*.

Чому, запитував Нольте, нацистське минуле не минає? Ми вже давно спокійно міркуємо про наполеонівську епоху, правління імператора Августа, ці часи втратили владу над умами і віддані під опіку істориків. А питома вага націонал-соціалістського минулого в сучасності, навпаки, безупинно збільшується. Чому? У нинішньої Німеччини немає нічого спільного з гітлерівською: її зовнішня політика спирається на пацифізм і права людини,

271

3) емігранти, котрі обрали перебування під німецькою, а не російською окупацією; ці останні походять переважно з Галичини, є також емігранти з Волині. Емігранти зі Східної Галичини утворили під патронатом губернського керівництва Центральний Український Комітет із садибою у Кракові, про що нижче. Там же, починаючи від серпня, 3 рази на тиждень виходить орган цього комітету «Краківські Вісті». Поза тим, на території Губернії знаходиться осіле українське населення. На малопольському терені це лемки, які досі не брали великої участі у національному українському русі та становлять слабку основу для можливих німецько-українських починань. Значно податливіше під цим оглядом українське населення територій к. Конгресового Королівства. Головні його скупчення знаходяться на Холмщині та Грубешівщині, менші — на Люблінщині та Підляшші. Власне на цих територіях останніми роками мали місце спалення церков та різні

дошкульні безправ'я й адміністративне переслідування, яке сьогодні, як видається, стало підставою для зближення між окупаційною владою та українським населенням.

Залучення цього населення до політичного руху, організованого окупаційним керівництвом та краківським комітетом, натрапляє, однак, на труднощі, що знайшло свій вияв на сторінках «Краківських Вістей». Їхні кореспонденти скаржаться, що православне населення Холмщини та

Грубешівщини вважає емігрантів з Галичини за папистів [прихильників Папи Римського.— А.П.], які прагнуть перш за все повернути усіх до свого віровизнання. Інші нарікають на позірну малу національну свідомість українського населення Конгресівки і т.п. Конфесійні відмінності, як видається, відіграють поважну роль у житті українських мешканців Губернії. Релігійні переслідування останніх років викликали по обидва береги Бугу справжній ренесанс занепадаючого вже там православ'я,

її державна система ґрунтується на принципах загального благополуччя (*social welfare*), ніхто не закликає до гармат замість масла, школярі не скандують цитати з древніх саг про готовність віддати життя в бою. Чому ж німці продовжують вдивлятися у дзеркало Третього Райха, вишукуючи, чи не збереглися, чи не з'явилися риси родинної схожості?

І у Німеччині, і поза її межами є чимало людей, ладних використовувати нацистське минуле у хвилевих політичних цілях. Ті, хто наполягає на “колективній провині німців”, не усвідомлюють, що їхні аргументи нагадують нацистські декларації про “колективну провину євреїв”; зосередженість винятково на гітлерівському “Остаточному розв'язанні” [єврейського питання] нерідко має на меті відвернути увагу від трагедій сучасності, нещодавнього американського геноциду у В'єтнамі чи сучасних подій в Афганістані.

“В історика непроминаюче минуле викликає природний жаль уже з тієї причини, що, працюючи з ним, він змушений відмовлятися від найелементарних засновків справедливих стосовно будь-якого минулого: презумпції складності, означення всіх складових його зв'язків; від прагнення до повної палітри замість чорно-білої в зображенні тогочасних політиків, від перегляду колишніх концепцій. У випадку Третього Райху ці фахові навички виглядають для багатьох підозрілими: а чи не ведуть вони до виправдання Гітлера, зняття з німців провини за вчинене? <...> На це можна відповісти коротко і просто: жоден німець сьогодні не відчуває бажання уневинити Гітлера вже хоча б тому, що в березні 1945 року фюрер віддав наказ про знищення німецького народу. Ні історикам, ні журналістам немає рації говорити про те, що німці зроблять висновки з історії — це уже dokonаний факт. Ми живемо у світі, де місце і роль Німеччини невеликі і наслідки двох поразок у двох світових війнах більш ніж очевидні”⁶.

Звертаючись до історії Третього Райху, Нольте відзначає, що за винятком газу як знаряддя смертіння практично всі інструменти політичного насильства вже існували в 1920-х роках, до приходу Гітлера до влади: масові депортації, страти політичних супротивників, катування, табори смерті, винищення цілих груп населення за заздалегідь заданими критеріями. ГУЛАГ з'явився до Освенціма, більшовицька програма винищення цілих класів (дворянства, буржуазії) мало чим відрізнялася від нацистського геноциду. Чому минуле інших країн може ставати історією, а наше повинно залишатися з нами назавжди?

Настав час звільнити цей період німецької історії від колективістського мислення, пише Нольте у висновку. У ліберальній демократичній державі ні для кого не повинно існувати заборонених тем і запитань, про що і про кого б не йшлося. В іншому разі будь-яка розмова про націонал-соціалізм буде марною. Тільки по-справжньому відкрита суперечка дозволить нам оволодіти нашим минулим.

Першим відгукнувся мюнхенський історик Крістіан Меєр. У вкрай

272

обережній формі: так, злочини нацизму унікальні, але, з іншого боку, “чимало речей, які нам сьогодні... здаються дивовижними, у ті часи були цілком пересічними” — він погодився з Нольте, що “рано підводити ризику”, і закликав до детального, серйозного, без огляду на громадську думку, “як Василій Гроссман у *“Житті та долі”*, дослідження проблеми.

Чи варто дивуватися, запитував професор Ерлангенського університету Міхаель Штюрмер, що в Німеччині тільки 20 відсотків населення пишуться приналежністю до німецької нації супроти 80 відсотків американців і 50 відсотків англійців, які позитивно відповіли на аналогічне питання? Це відбувається тому, що громадяни Федеративної Республіки не мають колективної пам’яті. Огульний негативізм, табу, накладені на вільний історичний пошук, призводять до того, що такий кіч, як телефільм “Голокост”, викликає шок. У народу без історії немає майбутнього. Мова йде не про створення чергових націоналістичних мітів, але про серйозний науковий пошук, який можна було б вести зі спокійною совістю, не очікуючи звинувачень у бажанні реабілітувати минуле. Історія кожного народу складається як з мітів, так і зі справжніх проявів високого духу, і сучасний історик у стані їх розрізнати.

Жодні розбіжності у деталях не знімають центрального питання: про унікальність націонал-соціалізму, писав один з найвідоміших німецьких істориків Йоахім Фест. Він однаково важливий як для розуміння нашої історії, так і сучасності. Ті, хто хотіли б звинуватити Ернста Нольте в релятивізмі, бажанні применшити злочини нацизму, повинні озирнутися на нещодавнє минуле і запитати себе, чому, на відміну від Італії та Франції, *“Архіпелаг ГУЛАГ”* Солженіцина вчинив такий незначний вплив на наших інтелектуалів? Тоді, як і зараз, більше говорили про автора, ухиляючись від обговорення суті. Чому в суперечках німецької інтелігенції так рідко згадують про чимало страшних подій цього сторіччя, від вірменського геноциду до камбоджийської трагедії? Може, діти й онуки катів соромляться згадувати про мотузку в чужому будинку? Але як тоді пояснити гнів, демонстрації протесту, коли йдеться про французькі звірства в Алжирі, американську війну у В’єтнамі, репресії проти політичних суперників у Чилі чи Аргентині? Мабуть, моральний імпульс слідує за політичними переконаннями. Унаслідок цієї сумної обставини виробився нездоровий конформізм, який дозволяє ставити одні запитання і утримуватися від інших.

Як можна порівнювати, обурено запитують прихильники німецької винятковості, советський режим, ідеологія якого ґрунтувалася на одвічних гуманістичних сподіваннях загальної рівності і справедливості, з вузьколюбим гітлерівським націоналізмом?! Вони забувають, що історія судить не тільки наміри, але й дії (а слова найчастіше зобов’язують до дій, стають їх причиною) і що дії можуть анігілювати ідеали.

Вимоги Леніна очистити Росію від загнанаючої буржуазії, натяки Зинов’єва, що заради перемоги революції треба буде винищити десять мільйонів її ворогів, не були даниною одній лише революційній риторичі.

273

свідком чого я був улітку 1938 року. Відмінності політичних традицій — соціалістичної у Конгресівці та націоналістичної в Галичині — не стерлися і досі. Отож, конфесійні та політичні відмінності, які розділяють українське населення Губернії, як видається, становлять значну перешкоду у починаннях окупаційного керівництва та краківського комітету. Церковні справи і далі перебувають у хаотичному стані, що причиняється до виникнення нових політичних розбіжностей у лоні української громади. Православна Церква надалі є полем боротьби між українськими та русофільськими течіями. Останні знаходять підтримку серед ерархів, правдоподібно ця течія зміцнилася внаслідок контакту з емігрантською Церквою в Німеччині. На Лемківщині також відчутні певні словацькі й угорські впливи, як про це можна судити із згадок *«Краківських Вістей»*, що скаржаться на процвітаюче у Словаччині й Угорщині русофільство, як у середовищі унатів, так і православних.

Тактика німецького керівництва щодо українського населення

У кастовій структурі Губернії українці зрівняні у правах з особами німецького походження. Такого роду розпорядженням [німці] намагаються надати найобразливішого для польського населення характеру. Так, скажімо, на краківському вокзалі зала очікування II класу має напис: «Тільки для німців та українців».

Подібний напис, схоже, також знаходиться на дверях однієї краківської кав'ярні.

У описі подорожі губернатора Франка по Люблінщині читаємо, що його вітали по селах і містечках представники німецького та українського населення, які прибули у національних строях і з прапорами.

Губернатор жваво цікавився українськими делегатами, з якими зав'язував розмови. Польське населення вочевидь не брало участі у цих урочистостях, оскільки про це не згадує жоден часопис. Дивує той факт, що присутність українських представників була обійдена увагою у всіх німецьких публікаціях.

Наприкінці 1918 року Мартін Лацис, один з перших керівників Чека, виступаючи перед колегами, настановляв їх: «Ми перебуваємо на стадії винищення буржуазії як класу. Особиста участь тієї чи іншої людини в боротьбі за чи проти революції не має значення. Ваші головні питання до ув'язненого повинні стосуватися його класового походження, освіти і фаху. Відповідь на них мусить вирішувати долю ув'язненого. Це і є квінтесенція Червоного Терору». Як ми знаємо, за словами пішли дії. Наскільки зміниться їхня суть, якщо «клас» замінити на «расу», «буржуазію» — на «євреїв»? В обох випадках мова йде про чинники, на які індивідуум не в змозі впливати, в обох випадках людей розглядають як частину групи, котра підлягає тотальному винищенню. Настільки ж безпідставне прагнення виокремити «технологічні методи» гітлерівської Німеччини. Чи така уже принципова різниця між режимами, один із яких використовував для убивства безвинних людей кулю в потилицю, а інший — газові камери? «В обох випадках ми маємо справу з механічними, повторюваними процесами масового знищення. Їх планувала бюрократична державна система і здійснювали люди, які вірили, начебтослужать великим ідеям». Тому твердження, наче один набір програм та ідеалів пом'якшує злочини, а інший обтяжує, принаймні дивне.

Але якщо судити про дію тільки за результатом — масовим убивством, заперечував американський германіст Чарлз Маєр, у чому тоді різниця між Освенцімом і німецькою колоніальною стратегією в Південно-Західній Африці в 1904-1908 роках, коли народ гереро був виселений у безводну пустелю на неминучу смерть? Історик неодмінно мусить враховувати у своєму аналізі наміри, інакше будь-яка насильницька політика, жертвою якої стали тисячі людей, може бути класифікована як «геноцид»⁸.

Це фундаментальне теоретичне питання. Якщо не знати, що реальною метою мисливських екскурсій у Сполучених Штатах 1860-1870-х років, коли пасажери відстрілювали з вікон вагонів тисячі бізонів, було вигнання з цієї землі індіанців, яких засуджували на голодну смерть, цю історичну трагедію можна записати в аннали туризму, а результат поставити на одну дошку з давнім звичаєм карати вогнем і мечем неплатників данини. І там, і там — сотні тисяч жертв. Однак епізод з американської історії цілком підпадає під поняття *геноциду*, а в застосуванні, скажімо, до каральних експедицій іспанських конкістадорів, яких цікавили — неважливо, з живими індіанцями чи мертвими — тільки золото і срібло, воно буде не більш ніж глухою метафорою.

Характеризуючи нацистський геноцид проти євреїв, Ебергард Якель писав, що вперше в історії держава прийняла рішення про знищення певної групи людей, включно зі старими, дітьми, жінками, немовлятами, і неблаганно втілювала його, використовуючи усі без винятку державні інститути. Більшість істориків погодила з таким визначенням. Деякі учасники Суперечки відзначили, що під нього підпадають також жертви більшовицької диктатури пролетаріату, знищення яких було санкціоновано державою, причому саме

274

як універсальних категорій: “буржуазія”, “дворянство”, “купецтво”; чи жертви сталінських “класових воєн”, репресій і чисток: “куркулі”, “контрреволюціонери”. Те, що в одному випадку певний тип людей (євреїв) вважали метафізичним злом, а в іншому (дворянство, буржуазію тощо) — історичним, з погляду логіки геноциду не принципово.

Питання не в тому, хто більше замордував людей, хто був “кращим”, а хто “гіршим”. На відміну від *минулого*, історичні категорії універсальні.

Ніхто не заперечує того, що події в Камбоджі 1975-1979 років — не що інше, як геноцид, спрямований проти натуралізованих в’єтнамців, міських жителів, письменних людей, службовців колишніх режимів, — кожна з перерахованих груп населення була визначена каральними директивами. Ні в кого також не викликає сумніву, що режим Менг’істу Маріама здійснював політику геноциду в Ефіопії⁹. У випадку із совєцькою історією діяла (і продовжує діяти) нюрнберзька інерція¹⁰. Безпосередньо після війни до політичної доцільності домішувався моральний мотив: як можна було дорікати будь-чим совєцьким людям, які врятували світ від гітлеризму?! Повага рівною мірою поширювалося і на солдатів, і на катів, на глибоко мною шановного Віктора Петровича Астаф’єва, і на глибоко мені мерзенного В’ячеслава Михайловича Молотова. Пізніше... Хто міг пред’явити рахунок організаторам совєцьких геноцидів? Звичайно, жертви. За росіян та інших народів-жертв сталінської винищувальної політики закликав до відповідальності Солженіцин; він так само зняв моральну стигму із західноєвропейського й американського суспільств. Після краху совєцької імперії свободу запитувати здобули народи Східної і Центральної Європи. Але не німці, один лиш натяк яких на трагедію біженців, на втрату чверті території Німеччини (у межах 1937 року!) розглядався як відродження гітлерівської гідри.

Ніхто з учасників Суперечки не заперечував ані самої Катастрофи, ані жахіть нацизму. “Нацистські злочини проти євреїв унікальні у світовій історії, але це не означає, що їх не можна порівнювати з іншими”, — писав згодом Нольте в збірнику статей, присвячених Суперечці. Прикметно, що коли пролунали заперечення: мовляв, які можуть бути порівняння “культурної Німеччини” з “відсталими Камбоджею, Туреччиною, Росією”, — і він, і Фест виступили з протестом проти очевидного расизму подібних зауважень.

Особисто для мене цей мимобіжний епізод був ключовим у Суперечці. Він показав, як міцно вкоренилося сучасне покоління німецьких істориків у загальноєвропейській інтелектуальній традиції. На відміну від батьків і дідів, і навіть *public philosophers* попереднього десятиліття, які усе ще марили *особливою статтю* Німеччини, котра не Європа, і не Азія, але простінок, міст між ними¹¹, у сучасних учених національна телеологія, всесвітність за заздальгідь заданими схемами практично були відсутні. Дивно, але ніхто не зауважив того, що вимога історичної рівності, однакових критеріїв, оцінок, застосованих до російського, американського, камбоджийського минулого, є епохальною подією в німецькій культурі.

275

Починання німецького керівництва щодо українського населення мають виразно подвійне обличчя. Вони прагнуть створити політичну зброю проти Советів і проти Польщі. Офіційно, з метою уникнути зовнішніх неприємностей, німецьке керівництво підкреслює антипольський характер своєї української політики. Розвиток українського середнього шкільництва вочевидь підтримується губернськими органами влади. «*Waschauer Zeitung*» за 28.VIII повідомляє, що в сяноцькій окрузі відкриті 186 середніх українських шкіл і 103 польські. Згромадження відповідних учительських сил для українських шкіл уже наштовхнулося на труднощі. Також існують українські фахові та ремісничі школи. У поточному шкільному році передбачено відкриття українських шкіл із гімназійною програмою, чого для польського населення досі не передбачалося. Українські студенти частково отримали змогу навчатися в німецьких університетах, про що мені відомо від моїх українських учнів, які перебувають у Німеччині.

Останнім часом українська мова допущена до судівництва Губернії у тих місцях, де є принаймні 20% українського населення. Про допуск мови рішення приймають місцеві німецькі керівники.

У серпні було оголошено розпорядження про запровадження в Губернії районного самоуправління, до компетенції якого входять: будівництво і утримання шляхів, опіка над районними ошадними касами, заснування й утримання фахових шкіл, а також створення підрозділів пожежної охорони. Українському населенню рекомендовано брати якнайширшу участь в житті нового самоуправління.

Керівництво Губернії також багато уваги приділяє вихованню української молоді в дусі націонал-соціалізму. Цій меті покликані служити табори праці для молоді, які перебувають під керівництвом делегованих для цього українських фіурерів (провідників). Ці табори вочевидь також займаються військовим вишколом, бо залишаються під наглядом делегованих для цього німецьких військових: майора Роггера,

Для того щоб повною мірою оцінити шок, якого зазнали німці 1945 року, треба пам'ятати про одну обставину: жахи Першої світової війни практично обійшли Німеччину стороною. На її території, за винятком Східної Пруссії, не велися бої, мирне населення не зазнавало реквізицій, не вибухали гарматні, тут не копали багатокілометрових траншей. Ще вчора пропаганда сурмила про перемоги доблесної армії, а вранці в газетах повідомили про поразку у війні. Потрясіння було настільки великим, що мало хто сумнівався у зрадництві, чи, як тоді казали, “ударі в спину”. Гітлер був не першим і не єдиним, але, безумовно, найрадикальнішим з-поміж тодішніх ревізійоністів німецької історії. Хто винен? Звичайно, соціал-демократи, комуністи, євреї, світова капіталістична плутократія, але і – християнство, роздробленість німецьких земель, ідеї Просвітництва...

Катастрофа 1945 року підняла нову хвилю історичного нігілізму. Враз і дах упав на голову, і підлога провалилася під ногами. І якщо примусове відвідування концтаборів, Нюрнберзький процес, неприхована ненависть переможців когось не переконували, перетворені в руїни міста, голод і убогість не залишали сумнівів, що німецької історії, як її розуміли колись, настав кінець.

Відтоді два питання визначали розвиток післявоєнної культури: хто ми і що зробило нас такими?

Формальна логіка забороняє засновок “після того, отже, внаслідок того”, але люди переважно схильні саме до такого розумування. Одного разу включений, негативний причинно-наслідковий зв'язок представляв нацизм останньою ланкою в гріховному тисячолітньому ланцюзі розвитку – від Священної Римської імперії до Ваймарської республіки.

Це так, наче в російській історії поставити спільним знаменником ГУЛАГ, і...

...Революція, ідеали справедливості й рівності? – Винищення цілих груп населення братовбивчою війною, голодом, терором, вирубування під корінь народної культури.

...Шостакович, Айзенштайн, Маяковський? – Пропаганда нелюдських ідей.

...Звільнення Східної Європи від коричневої чуми? – Розширення совецької імперії.

...Наука? – Інструмент підтримки злочинного совецького режиму. І далі, далі, далі!

...Золоте століття російської літератури? – Запитайте поляків про 1830-й!

...Пушкін? – Оспівувач імперії!

...Освоєння Сибіру? – Прообраз майбутньої сталінської національної політики: підкорення незалежних народів, геноцид, знищення самобутніх культур.

Як жити з такою історією?

276

Історію як колективну самоідентифікацію, відповідав філософ Юрген Габермас, треба залишити в спокої.

“Єдина форма патріотизму, яка робить нас частиною Заходу, — заперечував він історикам, — це відданість конституції Федеративної Республіки. На жаль, щеплення на вірність універсальним конституційним принципам стали можливими тільки після — і завдяки — Освенціму. Усяк, хто, оперуючи гаслами про “істеричний синдром непроминаючої провини”, прагне звільнити німців від почуття сорому, усяк, хто кличе німців назад, до традиційних форм самоідентифікації, руйнує основу нашої новознайденної приналежності до європейської цивілізації”²¹. Штюрмера хвилює, що тільки 20 відсотків німців пишуться приналежністю до нації. Але це число свідчить лише про те, що інші вісімдесят не прогавили можливості морального відродження після катастрофи. Якщо звичні національні символи втратили свою владу над новим поколінням, якщо воно відчуває непоправний розрив у історії й ладне прийняти за колективну основу вселюдські цінності, ми присутні при народженні нової німецької самосвідомості.

За кілька років до того Габермас так само безкомпромісно виступив проти історичного романтизму лівих інтелектуалів, наполягаючи на позитивному впливові американської політичної культури на німецьку в перші післявоєнні десятиліття. “Уперше в нашій історії ми відкрилися впливові Заходу, прийняли ідеї Просвітництва, основи плюралізму, спочатку в питаннях релігії, відтак у політичній культурі”, — писав він у журналі *Telos*. Це були грізні часи. Уперше за десятиліття (власиво, після Берлінської блокади 1948 року) советська політика в Європі натрапила на пряму конфронтацію — розміщення ракет на території Німеччини. Розумні люди в Москві не змарнували нагоди пограти на слабких струнах традиційної німецької культури. Так, спецслужби, так, советські джерела фінансування, але тисячі — тисячі німців, які брали участь у демонстраціях, нічого про це не знали — вони повелися на *стару добру* наживку особливої статі, нейтральної — ні Захід, ані Схід — Німеччини. Тому в контексті епохи проголошені тоді Габермасом принципи були аж ніяк не філософською абстракцією...

Наприкінці Суперечки, коли пристрасті вляглися, Габермас сформулював альтернативу: *“Я нікого не звинувачую у лихих намірах. Наші розбіжності визначаються простим критерієм: одні вважають, наче відсторонений аналіз вивільняє енергію думаючої пам’яті для розуміння кожним нашого непростого минулого, інші хотіли б переписати (use a revisionist narrative) історію, щоб підперти нею традиційну самоідентифікацію”*.

Як, чим лояльність конституційним принципам може замінити гордість, почуття приналежності, нарешті, теплоту власної історії?

277

полк. Бізанца (розмовляє українською) та д-ра Арльта. [...] Чи створюються на території Губернії українські військові підрозділи? Тут кружляли чутки про візит до Кракова гетьмана Скоропадського та створення українського легіону. Ця погослока досі не підтверджена. Натомість докладно відомі інші деталі. Отож, одне з ілюстрованих видань опублікувало фото підрозділу української фабричної озброєної міліції, яка стереже зброярні у Стальовій Волі. В одному з номерів *«Краківських Вістей»* я бачив оголошення, яке запрошує зголоситися усіх «колишніх» офіцерів та вояків 6-ї стрілецької дивізії. Таким чином наявні спроби творити збройні сили, що зрештою входять до програми націоналістичної організації (Коновальця), яка сьогодні перебуває найближче до німецького окупаційного керівництва. У останньому дайджесті німецької преси я подав звістку про озброєння та умундирування частини німецького населення Люблінщини.

Можливо такі ж кроки вчинено у деяких місцях і щодо українського населення.

Позиція українського населення

Матеріал, яким я користувався, надто скромний, аби він міг служити підставою для далекосяжних висновків. Отож, у оцінці тих фактів, про які мені вдалося дізнатися, я дотримуюся великої обережності.

Тактика німецького керівництва спрямована на загострення польсько-українських стосунків засобами запровадження кастового устрою та провадження пропаганди. Ця остання тенденція чітко проглядається на сторінках «Краківських Вістей».

Там є згадки про українців, раніше інтернованих у Березі Картузькій, міркування на теми військової поразки Польщі і т.д. Варто однак ствердити, що тон цих статей непорівняно обережніший і пристойніший від викличного тону німецьких газет, які виходять у Польщі.

Орган Українського Центрального Комітету доволі докладно представляє утиски українців польською адміністрацією,

Відмова від історичної ідентифікації, нагадав Габермасові професор Вільного університету в Берліні Гаген Шульце, створювала у німецькій історії прецеденти не менш небезпечні, аніж мітологізація минулого. Згадаймо, нездатність ваймарських конституціоналістів запропонувати емоційну антитезу традиційному націоналізмові стала однією з причин звитяги націонал-соціалізму. Відмова від ідеї колективної історії, крім усього іншого, веде до відмови від колективної відповідальності за злочини нацизму, що ми і спостерігаємо на прикладі НДР. В іншому місці Шульце уточнив, що під колективною історією йдеться про державну: *“Відповідь на запитання, що таке німецька держава, приходить з історії. Тільки завдяки їй ми можемо судити, чим вона була і чим не була у певний відрізок часу, від 1871 до 1945 року. Переваги історії в цій ситуації у тому, що вона дозволяє внести ясність у розуміння, хто ми такі. Наше національне “я” можна визначити, тільки коли буде відома наша історія: ми те, чим ми стали”*¹³.

Закладену в запитанні драму можна простежити за еволюцією поглядів великого німецького історика Фрідріха Мейнеке, автора епохальної книги “Космополітизм і національна держава” (1907), творця концепції, яка трактувала держави як індивідуумів у історичному просторі. Через неминучість конфліктів між окремими державами, писав він, у новому *civium* прихильність громадян до універсальних філософських, релігійних принципів повинна поступатися, підпорядковуватися національним ідеям. Через кілька років, стурбований патріотичним чадом Першої світової війни й ентузіазмом, з яким його колеги описували те, що відбувається, суто в термінах “інтересів нації”, Мейнеке публікує дослідження на цю тему – “Ідея державного інтересу” (*Idee der Staatrasen*), – де, на відміну від попередньої книги, історизує принцип, зводячи його походження до епохи Ренесансу і простежуючи в німецькій історії до Фрідріха Великого. Тут він помікше беззастережність національного в державному, запроваджує нові, загальноєвропейські (!) критерії. Ставши свідком жахів Другої світової війни, патріарх робить ще один крок назад: на його думку, коріння катастрофи сягають перших десятиліть XIX століття, коли німецька культура відкинула ідеї Просвітництва¹⁴.

Позаяк у процесі Суперечки Габермаса постійно звинувачували в поганому знанні історії, не беруся судити, чи був він знайомий із найцікавішою ідеєю одного з німецьких політиків середини 1930-х років, котрий дивувався, чому всі так стурбовані проблемою націоналізації промисловості і банків? Усе простіше, вважав Гітлер, націоналізувати треба людей, решта додасться сама собою!

Свідомо чи стихійно, закликаючи до денационалізації історії, Габермас, незважаючи на позірну абстрактність його тез, так би мовити, дивився в історичний корінь гітлеризму. Не виключено, що якби Фрідріх Мейнеке дожив до наших днів, він визнав би у *філософі* Габермасі продовжувача своєї історичної школи... Мабуть, ніхто з істориків, котрі брали участь

278

у Суперечці, крім Нольте (між іншим, теж філософа за освітою і способом мислення), при усій витонченості аргументів не вийшов на подібний історіософський рівень. Але у взаємозбагачуючому зударі істориків із філософами, політиків із письменниками, до того ж, на найвищому інтелектуальному рівні, — ще одна важлива особливість Суперечки.

У процесі Суперечка розгалужувалася на безліч запитань, тем і підтем, у відповідь на кожну тезу миттєво висувалося кілька контраргументів, які, у свою чергу, породжували потік заперечень з десятками виносок на додачу. (Багатство сюжетів, їхня значимість, глибокий сенс почасти пояснюють, чому багато хто з тих, що бралися писати про цю епохальну подію, задумували статті, а завершували книгою. Дійсно, охопити всю Суперечка в одній статті, не вдаючись до рівня узагальнень, за якими сховається сама подія, неможливо.) Але було б несправедливим не згадати хоча б принагідно про гросмейстерський рівень партій, які розігрувалися між істориками. Їх було чимало, приведу для ілюстрації два приклади.

Нольте висловив гіпотезу, що ідея геноциду спершу була відсутня в націонал-соціалістській доктрині. Згадаймо, писав він, реакцію діяча раннього нацистського руху фон Шрюбнер-Ріхтера, котрий був очевидцем вірменської різанини 1915 року: "...азіатчина, далека від європейської цивілізації". Перепрошуємо, негайно заперечили йому, це вислів з опублікованої в 1938 році офіційної біографії фон Шрюбнер-Ріхтера, і, по-перше, немає жодних підтверджень, що він належить самому фон Шрюбнер-Ріхтеру, а по-друге, навіть якщо припустити, що він дійсно так говорив, то це не стосується Гітлера, з яким вони у гадуваний Нольте період не були знайомі.

Окремий факт? Аж ніяк. І не тільки тому, що вся історія складається з подібних *подробиць*, але, будучи доведеною, теза Нольте зміщує фокус із Гітлера і "*Mein Kampf*" як програмного документа на внутріпартійні процеси, Євіанську конференцію, зсуває феномен нацизму в загальноєвропейський ряд фашистських рухів тієї епохи.

Упродовж десятиліть люди дивувалися схожості між совєцьким і нацистським режимами, слово "запозичення" кочувало з одного публіцистичного нарису в інший. Однак прямих доказів про вплив досвіду одних на інших немає, майже всі відомості про диявольське перехресне запилення носять дуже непрямий характер. Тим уважніше вдивляються в них історики.

Скажімо, і Нольте, і Фест вважають, що начебто на початку 1920-х років Німеччиною циркулювали публікації, розповіді емігрантів про звірства "червоних" у Громадянській війні, і вони зіграли серйозну роль у формуванні ставлення Гітлера до більшовизму. В одній з бесід 1943 року фюрер сказав, що, радше за все, деякі з узятих у полон офіцерів перейдуть на бік росіян заради того, щоб уникнути "щурячої скрині"¹⁵.

Історик Ганс-Ульріх Велер вирішив перевірити, наскільки це доказово, і незабаром знайшов опис катування, яке нібито застосовувала київська

279

однак утримується від т.зв. Greuelpropaganda і брехливих узагальнюючих висновків. У приватній кореспонденції за останні місяці я отримав кілька листів від українців, які перебувають в Німеччині та під німецькою окупацією. Ця кореспонденція, пристосована до вимог цензури, містить заповнення у симпатії від різних осіб, навіть таких, з якими мене не пов'язували жодні особисті стосунки. Дехто з них співпрацює з німецьким керівництвом в українській шкільній управі. Один лист просить подати контакт поза засягом німецької цензури. Звідси можна зробити висновок, що тактика загострення стосунків не знаходить широкого відлуння серед українців. Навіть аналіз окремих неприязних випадків вказує швидше на локальні реакції, які не дають підстав до узагальнення. Так, скажімо, в Угорщині я чув про випадки видачі польських біженців німецькій поліції у прикордонній смузі. Для оцінки цього явища варто зважити, що власне в цій прикордонній місцевості

у 1938/1939 рр. мали місце незаконні страти польською поліцією та КОП українців. Небажаних осіб офіційні особи з поліції та КОП підводили до угорського кордону і там без жодних формальностей убивали. Восени 1939 року, після опадання листя з дерев, у кількох місцях були знайдені трупи українців, жертв цих страт. Один з урядників станіславівської політичної поліції, котрий брав участь у цих операціях і перейшов після початку війни на службу до угорців, зізнався щодо походження знайдених решток. Очевидно, що такого роду насильства і безправ'я завше викликають різку реакцію. Варто, однак, розрізняти безпосередню реакцію, часто локальну, від політичних течій та довготривалих цілей. Зрештою, такого роду реакція не виступала повсюди з однаковою силою. А отже успіху німецької тактики можна було сподіватися особливо на узбережжі Бугу, де в 1938/1939 рр. дійшло до крайнього загострення національних і конфесійних стосунків. У період руйнування польським керівництвом церков у тих околицях поліція

Чека в 1919 році, у *“Червоному терорі в Росії”* С.П. Мельгунова¹⁶. Книга була опублікована в 1925 році, і опис “щурячої скрині”¹⁷ у ній наводиться як цитата з іншого джерела, *“Похмілля більшовиків”* Нілостонського, який, у свою чергу, як припускає Мельгунов, використовував матеріали комісії з розслідування діянь більшовиків денікінського генерала Рерберга. Зокрема, Мельгунов згадує — з обережним застереженням “каже автор”, — що значна частина архіву комісії, включно з фото, “знаходиться у Берліні”¹⁸.

Передмова до *“Червоного терору в Росії”* датована: “Берлін, 15 грудня 1923 р. — 15 березня 1924 р.”. Але у *Volkischer Beobachter* опис “китайської скрині” з’явився в 1920 році, коли вона ще не була нацистською *Правдою*, а всього лише партійним листком маргіналів, який передруковував більшість матеріалів із солідних газет. Іншими словами, жахи Громадянської війни в Росії були на слуху, і Нольте, вочевидь, має рацію: щось у цих описах безсумнівно вразило уяву Гітлера, якщо він згадав про них майже через чверть століття.

Іноді в розпалі полеміки брудну воду вихлюпували разом із дитиною. Обидві сторони подекуди втрачали витримку, давали волю роздратуванню, змушуючи опонентів, як часто буває в суперечках, доводити аргументи до логічного, у даному випадку історичного, абсурду. У певний момент Фест, Нольте і Гільдебранд потрапили в цю пастку і почали споруджувати “оборонну лінію”, згідно з якою виходило, наче, куди не кинь, усе, що відбувалося в Німеччині 1930-1940-х років, було реакцією на ті чи інші події поза межами країни і німецької історії. Страх і ненависть до більшовизму постали не у складному контексті Версальського світу, розрухи, політичного хаосу, короточасних досвідів Берлінської й Баварської республік, а як психологічна проєкція жахів російської Громадянської війни на Німеччину у разі перемоги комуністів. Війна проти Советського Союзу — акція напередження сталінської агресії¹⁹. Майже непоміченою залишилася теза Нольте про ідеологічний і культурний клімат 1930-х, в якому різні праві рухи і партії самостійно приходили до тих самих ідей, що й німецькі націонал-соціалісти. Одноразовим схрещенням клинків, яке не отримало розвитку, виявився його ж аргумент-протест проти трактування антисемітизму як “білого коня”, на якому Гітлер в’їхав у владу. Нольте коротко повторив те, про що писав незадовго до Суперечки в *Der europaeische Burgerkrieg*: розгул антисемітизму у Франції був значно більшим, аніж у Німеччині, в Англії дискримінація євреїв виражалася в таких відвертих формах, які в Німеччині до Гітлера були немислимі, у Сполучених Штатах відбувалося посилення расової сегрегації, у той час як у фашистській Італії євреї були рівноправними членами суспільства (а деякі навіть активними членами правлячої партії). Так, погоджувалися опоненти — висуваючи надзвичайно цікавий теоретичний контраргумент! — але у Франції антисемітизм не піднявся до рівня державної політики, тому що, при всіх застереженнях, тамтешні демократичні інститути виявилися тривкішими завдяки закладеному Революцією фундаментові, у той час як у бісмарківській Німеччині...

280

Уперше в післявоєнній історії, — не в залах наукових конференцій, не в напівтемряві пивних, не в націоналістичних листівках, не у пропагандистських майстернях, — а у відкритому суспільстві, утягуючи учасників з інших країн і околиць, тривала по-справжньому ґрунтовна публічна розмова про історію ХХ століття. Історія — не ковбойський фільм, де Добро денно і ношно поборює Зло; у минулому більше відтінків сірого, аніж яскравих, контрастних кольорів. Тим воно, зокрема, відрізняється від історичних мітів.

Сам факт такого пристрасного, зацікавленого ставлення до подій понад піввікової давнини, бажання добути з них метафізичне зерно можна оцінювати по-різному. Як засвідчила Суперечка, ми ще далекі від розуміння феномену фашизму, еволюції тоталітарних суспільств і їхньої ролі в ХХ столітті²⁰. Поки що зняття табу — одразу пригадуються роботи Генрі Ешбі Тернера про спірну роль німецького капіталу у встановленні диктатури Гітлера, філігранний аналіз Ваймарської республіки Ганса Моммзена, книга інтерв'ю Ганни Серенї зі Шпеєром²¹ — пішло на користь. Але можна зрозуміти і тих, хто волів би тримати німецьке вариво під накривкою, висвердливши у ній дірочку для тоненького струменя пари, щоб каструля не вибухнула. Двічі за останні сто років німецьке вільнодумство занадто дорого обходилося усьому світові, включно з самими німцями, щоб не дуги на воду. Обережні справедливо відзначають, що післявоєнна (Західна) Німеччина йшла від успіху до успіху; за винятком тимчасового надзвичайного стану в середині 1970-х (боротьба з тероризмом) цей історичний період відзначався завидною стабільністю. Тому не зрозуміло, як може повестися суспільство у випадку важкої економічної чи політичної кризи, чи не воскреснуть старі демони німецької ідеології? Інші звертають нашу увагу на ту обставину, що тепер *німецьке* — це не лише нагромаджена піввіковою західнонімецькою демократією реальність, але і влита у загальний потік діаметрально протилежна культурна традиція колишньої НДР, де упродовж усієї післявоєнної історії не було нічого навіть трохи схожого на катарсис, тіль каяття і покаяння за минуле. Можливо, не всім читачам відомо, але, згідно з державною історичною концепцією... НДР від самого початку була оплотом антифашизму і тому зазнала окупації гітлерівської Німеччини. Тих, хто, прочитавши останнє речення, засумнівається у стані моєї психіки, чи, навпаки, захоче зробити комплімент моїй уяві, я відсилаю до книги Джеффри Герфа *“Розділена пам'ять: нацистське минуле у двох Німеччинах”*²².

Погодьмося, у скептиків є свої резони. Кількість накопичених фактів, теорій, інтерпретацій європейського фашизму істотно перевищує усе, що нам відомо про камбоджийських “червоних крмерів” чи перуанський “Осяйний шлях”, але рівень розуміння, чи радше нерозуміння, цих феноменів непропорційно близький.

Отож, “блиск і злидні історизму”? В останні два століття успіхи природничо-наукового знання вселяли в багатьох людей віру в існування

281

забороняла православному населенню ходити на церковні празники і відпустити до церкви, розташованих на правому, волинському березі ріки. З ініціативи ДОК Люблін і за наком волинського воєводи підрозділи поліції у неділі та в празники займали мости на Бузі, не пропускаючи православної людності. Ті, хто прямував до церкви, були змушені переходити вброд глибоку в цьому місці річку, віддалік від постів поліції. Під Устилугом я сам бачив у 1938 році на шосе мокрих жінок, які тільки в такий спосіб могли потрапити до церкви. Ця деталь характеризує тогочасні методи адміністрації та дозволяє судити про роздратування населення.

Однак останні звістки з тих околиць не свідчать про успіх німецької акції на цьому терені. Про низьку рецептивність Холмщини та Грубешівщини на пропаганду краківського комітету у уже згадував вище. Рівно ж немає жодних відомостей про спроби українського населення створити органи самоврядування у цій частині країни.

У численних кореспонденціях звітїля говориться лише про наміри заснувати у деяких місцевостях товариства «Рідна Хата». Варто зауважити, що товариства під такою назвою уже колись існували на околицях і часто служили спробам польсько-українського порозуміння.

Моє приватне листування з Грубешівщиною також не містить жодних згадок, які б дозволяли судити про погіршення стосунків між обома групами населення. Натомість у листах часто повторюється побоювання, що ця частина Губернії може бути віддана Советам.

Орієнтація української еміграції

Насамперед треба диференціювати еміграцію з Великої України та еміграцію зі Східної Галичини.

Діяльність останньої має за першочергову мету повернення до Східної Галичини та визволення її з-під советської окупації. З цієї причини серед галицької еміграції т.зв. німецька орієнтація посідає цілком виправдану вагу. Упродовж XVIII-XIX століть Австрія та Німеччина прагнули відіпхнути Росію від Карпатського хребта,

універсальних, на кшталт ньютонівської механіки, законів історії. Тоді ж узвичаїлося поняття *уроки історії*. Однак і донині ми, як і раніше, не знаємо, чи існують в історичному розвитку закони, або ж навіть звичайні закономірності. Та й бажання довідатися про них, схоже, у другій половині ХХ століття поменшало. Цікаво, що, відмовившись бачити в минулому усього лиш емпіричний матеріал для майбутніх “законів”, люди навчилися висновувати з нього корисний історичний досвід. За прикладами не треба далеко ходити: післявоєнні Німеччина й Іспанія останньої чверті ХХ століття. Виявилось, що *уроки історії* засвоюються не зубрінням прописів, не багаторазовим повторенням пройденого, а безперестанним промацуванням минулого, з якого день за днем і твориться історія.

Не одна на усіх — різні, багато. І німецький післявоєнний досвід підказує можливий підхід: у демократичному суспільстві історія повинна бути плюралістичною. Не французька історія — а історії французів, не історія Європи — а історії європейських цивілізацій. Прецінь нечуваний рівень нарощеного минулого, зліт історичної науки в ХХ столітті, яка напруцювала за сто років у кілька разів більше, аніж за всі попередні часи існування *Homo sapiens*, дозволяють обрати меню на будь-який смак. Насправді так уже давно й відбувається, хоча б тому, що з двох будь-яких навмання обраних точок Землі історія бачиться по-різному. Існують принаймні дві історії взяття Очакова, російська і турецька; кілька історій відкриття Америки; англійська і французька історії наполеонівських воєн тощо. Усе, що єднає їх сьогодні, — це успадкований від минулого століття обруч поняття “нації” і вимога до істориків дати суспільству формули, справедливі, як таблиця множення, від Мису Горн до норвезьких фіордів.

Але, заперечать мені, єдина історія — одна з передумов існування сучасного полісу, народу і нації! Ось і *Штюрмер* каже про це: немає народу без історії, і Гільдебрандт наполягає на необхідності повної німецької історії як критерію рівності німців у європейській родині! Резонно. З одним, втім, застереженням: якщо визнати *народ* і *націю* природними утвореннями, а не історико-ідеологічними конструкціями. А оскільки обидвом поняттям, дай Боже, щонайбільше років триста, а дві третини людей, що мешкають сьогодні на Землі, стали *народами* і *націями* сто з лишком років тому, та ще вкинемо у коло такі не здатні до традиційного вираження у термінах *національного* цивілізації, як Сполучені Штати, Австралія, Південна Африка²³, то мимоволі виникне сумнів: а чи варто притягати за вуха до єдиного знаменника всю пишноту історичного розмаїття плюралістичних суспільств?

У цьому сенсі Суперечка є чудовим (і повчальним) прикладом ар'єргардних боїв епохи, яка минає, прориваючись із боями в майбутнє! Суперечливою була стартова позиція: бажання одних німців мати історію “як у всіх” і вимога інших розглядати її як винятковий, негативний колективний досвід.

Що значить *як у всіх*? Напевне йдеться не про методологічні критерії, стосовно яких німецька історична наука мало відрізняється від будь-якої

282

иншої. Про зняття зовнішньої і внутрішньої цензури, закінчення ідеологічного карантину? Але, даруйте, хто, де і коли бачив повну національну історію, без сотень комірок, де звалено тисячі кістяків?! Нації в особі обдарованих ідеологічними повноваженнями держав не кваліються включати в історичний консенсус неприємні розділи минулого. Не думаю, щоб хтось, відкривши японський підручник історії, знайшов у ньому повноцінний опис розшматування Нанкіна, опис медичних експериментів над військовополоненими чи спалення християн; сумніваюся, щоб аналогічний французький текст розповідав про вакханалію колабораціонізму місцевого населення з німецькими окупантами, англійський — про видачу [донських] козаків Сталіну і співпрацю на Балканах з хорватськими усташами, американський — про кості китайських кулі, які лежать під шпалами Northern Pacific Railroad²⁴. Іншими словами, до моменту Суперечки в німців усе було як у всіх! Хіба що з суттєвою поправкою: право вибору, що виставляти на огляд, а що ховати в комірчину, на відміну від французів та іспанців, не зовсім належало їм. Отож, Суперечка — про свободу вибору? З цього припущення виходив головний опонент історичного табору, філософ Юрген Габермас. На його думку, не переможці, а Гітлер позбавив німців вільного вибору історії.

Про Нюрнберзький трибунал рідко згадували під час Суперечки, але, наче привид Банко в *“Макбеті”*, він був незримо присутній у всіх сюжетах. Чимало фундаментальних запитань, на які не отримали відповіді (і які не були поставлені) під час перших в історії процесів, де судили за злочини проти людства, повертаються які нас сьогодні в новій іпостасі: це вимога визнати винятковість Катастрофи, поділ геноцидів на зовнішні, проти *інших*, і внутрішні — проти *своїх*; бажання встановити кількісні критерії, на підставі яких просто убивства можна відокремити від геноциду, неминучу за всіх часів і у всіх народів пересічну політичну кримінальність — від злочинів проти людства.

Мабуть, їх можна розцінити як внесок ХХ сторіччя у скарбничку вічних запитань, на які ніхто за останні кілька тисяч років не зміг знайти відповідей, але які традиційно лежать в основі кожної культури. Тому, підкреслимо ще раз, що сама Суперечка і наша спроба осмислити її сенс не мають нічого спільного з бажанням знайти правих і винуватих, воздати одним, покарати інших, відшукати *правду*. Це все функції культури, і кожне із поставлених запитань рано чи пізно буде опосередковане у тисячу різних способів у літературі, музиці, філософії, науці й повернеться до нас *новими самоочевидностями*, як нинішні історичні похідні любови, справедливості, співчуття, свободи.

Примітки:

¹ Уривок з *“Фуґи смерті”* (*“Todesfuge”*) Пауля Целана. — Прим. ред.

² Він, зокрема, висловив сумнів у тому, що нацистська верхівка планувала

283

з якого російські війська легко могли зійти на угорську рівнину. Зараз так само можна припускати, що німецька політика буде спрямована на витіснення Росії поза межі Галичини, і галицькі емігранти сподіваються повернутися на батьківщину з німецькою допомогою.

Однак галицьку еміграцію відмежовує від Третього Райху традиція та політичне виховання. Малопольські українці виховані на австрійських традиціях і донині сильно віддані традиціям габсбурзького легалізму та лібералізму. Ці традиції навіть зміцніли під впливом протистояння останніх років, коли власне польська сторона репрезентувала динамічний націоналізм фашистського типу, натомість українська сторона — легалізм і лібералізм. Під час студентських хвилювань у 1938 році польська молодь у Львові крокувала маршем Гетьманськими Валами з вигуками: «Так-як-Гітлер, так-як-Гітлер!» На українському боці такого роду течія мала прихильників лише у середовищі нечисленних політичних угруповань з програмою діяльної

боротьби. Отож втягнення галицької еміграції в простір націонал-соціалістичної ідеології не видається річчю легкою і простою.

Цілком відмінні настрої та розрахунки емігрантів з Советської України. Можливі проекти створення великої України при допомозі німців, як от у 1918 році, видаються сьогодні віддаленими й непевними. Київські емігранти зможуть повернутися на батьківщину лише у випадку падіння советського режиму і заміни його якимось іншим. Таким чином, завданням еміграції є співучасть у поваленні існуючого і приготування наступного політичного режиму. Останніми роками, зокрема в період відверто антикомуністичної орієнтації Третього Райху, питання співпраці з німцями широко обговорювалося у різних емігрантських угрупованнях.

Беручи участь у кількох таких дискусіях, як у варшавській групі (УНР), так і у паризькій (прометеїсти), я мав нагоду запізнатися з головними аргументами за і проти німецької орієнтації.

Найважливішим орієнтаційним пунктом цих дискусій був той факт,

знищення євреїв, і пообіяння винагороду кожному, хто надасть відповідний документ за підписом Гітлера чи Гімmlера.

³ Maier Ch.S. *The Unmasterable Past*. – Harvard University Press. – P. 193, n. 34. Посилаючись на дослідження Рауля Гіллберга (Hillberg R. *The Destruction of the European Jews*. – Vol. 3. – Holmes & Meier, 1985. – P. 1201-1220), проф. Маєр пише: “У найповнішому і на сьогодні найавторитетнішому дослідженні Рауль Гіллберг схиляється до того, що число жертв нацистського геноциду проти євреїв ближче до 5 млн., аніж до 6 млн., цифри, згадані Адольфом Айхманом. ... За країнам: 3 млн. польських євреїв, понад 700 тис. у ССРСР, 260 тис. у Румунії і стільки ж у Чехословаччині, 180 тис. у Угорщині, 120 тис. у Німеччині (за іншими відомостями 135 тис.), 100 тис. у Голландії, 75 тис. у Франції, 200 тис. у Прибалтиці”.

⁴ Іншою і по-своєму не менш цікавою була реакція у Східній Німеччині. По тамтешньому телебаченню фільм, природно, не показували, але багато жителів прикордонних із ФРН районів його дивилися. Англійський письменник Аян Бурума запитав у 1992 р. ендеєрівську вчительку, чи бачила вона “Голокост”. Так, відповіла вона, але обговорювати його відмовилася, позаяк згадка про фільм викривала її у порушенні закону, згідно з яким було заборонено дивитися західнонімецьке телебачення. Тому ми не обговорювали фільм між собою і не розповідали про нього в школі. Навіть зараз діти з великими труднощами намагаються зрозуміти, що такого особливого в євреях, за що Гітлер хотів їх знищити. Розумієте, додала вона, люди тут (у колишній НДР) погано знають Біблію. Buruma Ian. *Wages of Guilt*. – Farrar Straus Giroux, 1994. – P. 88-89.

⁵ Hillgruber A. *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europaeischen Judentums*. – Berlin, 1986. Оскільки Гільгрубер народився в 1925 році, нацистського минулого за ним не було, що в даному випадку істотно.

⁶ Цит. за: *Forever in the shadow of Hitler? Original documents of Historikerstreit*. – New Jersey: Humanities Press, 1993. – P. 20.

⁷ Зворотний переклад з англ. за: *Forever...* (Joachim Fest. *Encumbered Remembrance*). – P. 64-65.

⁸ Maier Ch. S. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. – Harvard Univ. Press, 1988. – P. 189, n. 6 у третьому розділі.

⁹ Трагічні події в Ефіопії не зовсім далекі від російській історії: тамтешню комуністичну хунту надихали “світлі ідеали” сталінської колективізації...

¹⁰ В останні роки перемагає скептицизм у ставленні до Нюрнберзького і Токійського трибуналів, суть якого коротенько можна підсумовувати поширеним виразом “суд переможців”. І хоча поспіхом створене законодавство, закулісні політичні маневри, поведінка прокурорів і суддів викликає багато запитань (у тому числі у автора цих нотаток), скептики забувають запитати себе про альтернативу. Не судити? Судити, як закликали представники захисту, за законами держави, підданими якої були обвинувачувани? Чи, якщо судити, то усіх, включаючи, зокрема, советських суддів, як ще наприкінці 1940-х – на початку 1950-х пропонували деякі, хто з почуття справедливості, хто в ідеологічному ражі холодної війни, яка тільки-но починалася? Скептицизм має право голосу нарівні з іншими переконаннями.

284

Однак інтелектуальна чесність вимагає спробувати відповісти на ці питання насамперед самому, і я поки що не зустрічав розумних відповідей. Про те, наскільки теоретично головоломна ця проблематика, яка сильна політична злоба дня у підході (!) до практичної реалізації подібних проєктів навіть у сучасній, доволі охолодженій атмосфері, можна судити зі спроб створення нового міжнародного трибуналу, див.: Roth K. *The Court the US Doesn't Want* // *The New York Review of Books*. – 1998. – November 19. – P. 45-47, а також: Neier A. *War Crimes: Brutality, Genocide, Terror, and the Struggle for Justice*. – Times Books, 1998.

¹¹ Дивовижно, як багато в Європі кандидатів на звання моста! В останні сто років на цю фікцію претендували Іспанія, Польща, Італія, Німеччина, Угорщина, Австрія, Росія, Туреччина.

¹² Habermas J. *Die Zeit*. – 1986. – 11.07.

¹³ Schulze H. *Fragen, die wir stellen muessen. Keine historische Haftung ohne nationale Identitat* // *Die Zeit*. – 1986. – 26.09. Цит. за: Maier C. *Unmasterable Past*.... – P. 150.

¹⁴ Meinecke F. *Machiavellism: The Doctrine of Raison d'Etat and Its Place in Modern History*. – Yale Univ. Press, 1957, і його ж: *The German Catastrophe*. – Harvard Univ. Press, 1946; обидві книги перекладено з німецької.

Про історіографічні погляди Мейніке і його сучасників див.: Iggers C. *The German Conception of History*. – Wesleyan Univ. Press, 1986, а також: Kuhn R. *Nation, Nationalism, Nationale Frage: Was ist das und was soll das?* – Pahl-Regenstein, 1986.

¹⁵ З контексту зрозуміло, що в даному випадку “шуряча скриня” є метафорою Луб’янки.

¹⁶ Див.: Wehler H.-U. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum Historikerstreit*. – Munich, 1988. – S. 147-154, 237-238. Позиція Нольте в цьому питанні підсумована ним у книзі Nolte E. *Der europaeische Buergerkrieg 1917-1945*. – Berlin, 1987. – S. 115. Опис китайських тортур фігурує в романі Орвелла “1984” (опублікований у 1949 році), але в біографії письменника говориться, що він запозичив її з англійських романів жахів.

¹⁷ “Катованого прив’язували до стіни чи стовпа; потім до нього міцно прив’язували одним кінцем залізну трубу завширшки в кілька дюймів ширини. ... Через інший отвір у трубу садили пацюка, отвір відразу закривали дротяною сіткою і до нього підносили вогонь. Доведена жаром до розпачу тварина починала в’їдатися у тіло нещасного, щоб знайти вихід. Таке катування тривало годинами, іноді до наступного дня, поки жертва не вмирала”. Мельгунов С.П. *Красный террор в России*. – Изд. Brandy. – New York, 1979. – С. 128.

¹⁸ Там само. – С. 48.

¹⁹ Ця тема, яка в Росії набула поширення завдяки книгам В. Суворова, на жаль, лише промайнула в Суперечці – здається, головним чином через те, що до початку Суперечки ніхто нічого сказати про це не міг. Об’єктивність вимагає презумпції сумнінності, і ми допускаємо, що відсутність посилань на джерела в книгах Суворова є наслідком недогляду видавництва. Річ у тому, що в Німеччині питання дипломатичної і військової історії початку війни проти ССРСР перетворилися ледь не в самостійну дисципліну, огляд якої міг би стати предметом окремої

285

що київські емігранти у принципі не вірять, що фашистські течії можуть знайти хоч якихось прихильників на території Советського Союзу. На Україні фашизм і націонал-соціалізм вважають за розчинену форму сталінізму. «Ту ж горілку, але значно міцнішу, ми п’ємо вже 20 років,» — писав звідти один з кореспондентів. Такої ж думки дотримуються, зрештою, усі емігранти, які прибули з Росії упродовж останніх років, скажімо Віктор Серж. Навіть сталінська конституція була інтерпретована як спроба чужинського диктатора зловжити тугою за лібералізмом, яка почала нуртувати у Росії після 20 років авторитарного режиму. Прийняття фашистських доктрин київські емігранти вважають для себе рівнозначним відреченню від будь-якої діяльності, скерованої на советський терен. Врешті уривки відомостей, які надходять останнім часом з советської України здається цілком потверджують даний погляд. Таким чином, для емігрантів з советської України це справа

принципу, і тому переважна більшість цієї еміграції досі виявляла відпорність на будь-які вмовляння та натиск у протилежному напрямку.

Для характеристики стосунків я наведу тут добре відомий мені епізод з історії останніх років. У період т.зв. польсько-німецького зближення, коли німецька сторона робила альянзи до спільних починань супроти Росії, у нашому МЗС постав проєкт застосування для такої спільної акції варшавської групи українських емігрантів і навернення їх на націонал-соціалістичну орієнтацію. Старші, однак, виявилися такими відпорними на ці умовляння, що чиновники МЗС взялися до творення розламу у варшавській групі, виокремлюючи з неї молодше покоління, більш податливе, на їхню думку, для такої метаморфози. Наслідком цієї акції був виданий за кошти МЗС український кварталник «Ми», який містив переклади з німецької націонал-соціалістичної літератури, а також адаптовані до українських умов та настроїв спроби витворення германофільської ідеології.

монографії (якщо вона вже не написана). Вдаючись у подробиці, відзначимо, що відомі факти не дозволяють зробити однозначного висновку і – що істотно! – на сьогоднішній день виключають його. Таким чином, скороминущі аргументу агресії в Супереччі просто відзеркалила патову ситуацію на дошці історичних досліджень. Наскільки мені відомо, у Росії (тоді ще СРСР) першим гіпотезу про агресію, яку Сталін готував проти Німеччини, висловив наприкінці 1970-х років історик М.Я. Гефтер. Будемо сподіватися, його стаття “1940-й”, заснована на цікавих історичних документах (на жаль, незавершена), невдовзі побачить світ.

З численних німецьких публікацій відзначимо: Topitsch E. Stalin's War: A Radical New Theory of the Origins of the Second World War (пер. з нім.). – New York, 1987; Hildebrand K. Foreign Policy of the Third Reich (пер. з нім.). – London, 1973; Hoffman J. Die Sowjetunion bis zum Vorabend des deutschen Angriffs, у четвертому томі Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg (Stuttgart, 1983); короткий виклад поглядів автора див.: Hoffman J. Hitler of Stalin? // Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies. – No. 130. – London, 1985; Gillesen G. Der Krieg der Diktatoren: Ein erstes Resumee der Debatte ueber Hitlers Angriff im Osten // FAZ від 25 лютого 1987.

²⁰ Див. критичну реакцію на дослідження Волтера Лакера (Laqueur W. Fascism: Past, Present, Future. – Oxford Univ. Press, 1996).

²¹ З головними тезами монографії Тернера German Big Business and the Rise of Hitler, яка не залишає каменя на камені від кліше про вирішальну роль німецьких промисловців у приході Гітлера до влади, можна познайомитися в його статті The Legend of Capitalist Support, у збірнику The Nazi Revolution: Hitler's Dictatorship and the German Nation // Heath and Company, 1973. – P. 143-155.

Mommsen H. The Rise and Fall of Weimar Democracy” (translated from German). – Chapel Hill, 1996.

Sereny G. – Albert Speer: His battle with Truth. – Alfred Knopf, 1996.

²² Herf J. Lived Memory: Nazi Past in the Two Germanies. – Harvard University Press, 1997.

²³ Не кажучи вже про реалії сучасного світу: Франція, де сьогодні кожен восьмий – емігрант; Німеччина, у якій без права громадянства живуть кілька мільйонів іноземців; баски і каталанці в Іспанії, ірландці та шотландці в Англії... Якою могла б бути національна історія Сінгапуру, міста-держави, населеної китайцями? Яку історію мали б вважати своєю мешканці Кашміру і шрі-ланкійські таміли? Згадаймо, що ще недавно казахською історією вважалася російська (і/чи советська), але я щось не пригадую, щоб у російську була вкраплена казахська...

²⁴ Задля справедливості відзначимо, що сучасний американський історичний консенсус майже пародійно перегинає палицю в інший бік: Джордж Вашингтон розглядається не як перший президент, а винятково як рабовласник, якому пощастило стати президентом через моральну сліпоту юної нації; войовниче індіанське населення – як добрі, довірливі діти природи, яких обдурили й пограбували злі дядьки тощо.

Переклав Олег Демків

286

Г А Н С

© Jonas Hans

Й О Н А С

принцип відповідальності**Чи можу я поставити на карту інтереси іншого?**

Перша відповідь, яка спадає на думку, така: власне кажучи, не можна ставити на карту те, що тобі не належить (при цьому ще лишається відкритим питання, чи можна ставити на карту все, що тобі належить). Однак навряд чи можна погодитися з такою відповіддю, оскільки – за умов нерозв'язного переплетення людських обставин, та й усіх речей – майже неможливо уникнути ситуації, коли моя діяльність зачіпає долю іншого, а отже, коли те, що ставиться на карту як моє, водночас є чимось таким, що належить іншому, на що я, власне, не маю права. Елементом провини має перейматися будь-яка діяльність (квієтистська бездіяльність була б так само лише однією з її форм); і це стосується не лише невідомої нам провини, про неминучість якої ми ніколи не повинні забувати, це ще

Це видання викликало величезне обурення та здивування усієї української еміграції, котра не без рації сприйняла його за ознаку наближення кінця варшавської групи і даремності усіх сподівань на роль Польщі у еволюції Советського Союзу. Аналогічні спроби МЗС діяти у тому ж напрямі серед паризької, т.зв. прометеїстської, групи викликали не менший спротив. Найвидатніші члени цієї групи, незважаючи на 20-річну співпрацю з МЗС та матеріальну залежність від нього,

погрожували виходом з групи і розпуском усієї організації. Влітку ц.р. уся група потрапила під німецьку окупацію. Найвидатніший учасник групи Олександр Шульгін, здається отримав дозвіл на перебування в Празі за умови відречення від будь-якої політичної діяльності. За останніми даними Шульгін, схоже, перебуває у в'язниці. Наскільки мені відомо, з усієї полонофільської еміграції вцілів лише Вячеслав К.Прокопович, останній член уряду та приятель Симона Петлюри. Прокопович мешкає в Каннах, 1, площа де ля Гар. Германофільськими тенденціями відзначаються два еміграційні угруповання: група гетьмана Скоропадського та організація Коновальця, убитого кілька років тому за таємничих обставин у Амстердамі. Група Скоропадського, відомого своєю співпрацею з німцями у 1918 році, дуже консервативна, вона не має жодних протипольських тенденцій чи спадку (панування гетьмана на Україні було останнім, прощальним періодом блиску польського

більше стосується відомої і передбачуваної провини. “Той, хто діє, — як казав Гьоте, — завжди безсовісний”, і висловив тим самим цілковиту готовність визнати себе винним. До якої міри таку безсовісність може допускати вища етична совість, тобто як далеко в наших намірах ми можемо зайти, свідомо завдаючи шкоди чи хоча б тільки погрожуючи інтересу когось іншого (як “ставка у грі”)? Вирішення цієї проблеми є завданням для прикладного аспекту відповідальності і загалом не може бути встановлене у вченні про принципи. Безперечно, слід відкинути лише пустощі й легковажність у ставці і чужого, і свого, іншими словами, безсовісність не може бути необміркованою. Було б, наприклад, легковажним робити ставкою щось значне задля мізерної мети. Оскільки легковажність щодо власного блага і навіть життя є справді незаперечним правом, то можна сказати, що воно обмежується протилежним обов’язком, але не знімається ним. Лише введення когось іншого в моє парі робить легковажність неприйнятною.

Чи можу я усю сукупність інтересів іншого поставити на карту?

Проте, відповідаючи на само по собі безсовісне запитання — чи можна ставити на карту те, що мені не належить, слід уточнити першу відповідь на нього: така “ставка у грі”, коли на карту поставлено *усю* сукупність інтересів інших, і передусім їхнє життя, є неприпустимою. І насправді, за умови прагнення здійснення моїх власних інтересів, це положення є безперечним, і не лише внаслідок дисбалансу між частковістю актуального інтересу і тотальністю інтересу, яким ризикують, а й тоді, коли йдеться не лише про мою вигоду, а й про моє життя. Та чи означає це те саме при прагненні досягнення мети, яка не стосується тебе самого? Зокрема такої, яка задля досягнення інтересів інших призводить до ризику. Навряд чи можна заперечувати право політика поставити на карту існування нації задля майбутнього, коли насправді дійде до крайности. Так приймаються страшні, проте морально виправдані рішення про війну та мир, коли задля майбутнього ставиться на карту майбутнє як таке. Слід додати, що це можна здійснювати не задля омріяного прекрасного, а під загрозою страхітливого майбутнього: не задля того, щоб досягти вищого блага (що, можливо, є справою завзяття), а лише задля того, аби відвернути найбільше зло. Саме цей ризик завжди має перевагу, і лише він виправдовується необхідністю, оскільки можна жити без найвищого блага, однак не можна жити з найвищим злом. Альтернатива “усе або нічого” не має достатньої підстави; однак намагання врятувати те, що не може бути відчуженим, незважаючи на небезпеку втратити все, може бути виправданим і навіть правити за моральний припис. Отже, із цим застереженням положення, що в парі не може правити за ставку весь загал інтересів будь-кого, не є безумовно значущим.

288

Прагнення ліпшого життя не виправдовує тотальної ставки

Проте це застереження — а саме, що лише захист від найбільшого зла, а не досягнення найбільшого блага, може бути тією обставиною, яка виправдовує те, що тотальною ставкою стають чужі інтереси в їхніх же інтересах — дає можливість уникнути великих ризиків технології. Адже технологія застосовується не задля порятунку існуючого чи уникнення нестерпного, а задля постійного поліпшення вже досягненого, тобто задля *прогресу*, який з усією марнославною спрямований на досягнення земного раю. Він та його витвори є швидше наслідком розбещеності, ніж необхідності, і відмова від своїх домагань стосується відмови від того, що переважає необхідне, тимчасом як його проведення може зачіпати безумовне як таке. Отже, знову набирає чинности положення, що моя діяльність не може ставити на карту “весь загал” інших (тут це — майбутні інші).

Людство не має права знищити себе

Як завершальний штрих додамо до цього лише те, що “весь загал” поставлених на карту інтересів за умов технологічного прогресу має таке значення, яке не можна порівняти із чимось звичним для людських рішень. Навіть коли в доленосну годину політичний лідер ризикує існуванням свого роду, свого міста, своєї нації — то він все одно знає, що і після їхньої ймовірної загибелі тут, на землі, й надалі існуватиме людство і світ життя. Лише в межах цієї фундаментальної передумови окремі великі ризики за певних надзвичайних обставин морально виправдані. Проте й задля порятунку власної нації політик не має права застосовувати засоби, які знищили б усе людство. Йдеться саме про ті можливі витвори технології, які, накопичуючись, мають кумулятивний глобальний характер і глобальні наслідки, а саме — *можуть* загрожувати або існуванню людини взагалі, або її сутності. Політик, ухвалюючи своє доленосне рішення, може в ідеалі розраховувати на розуміння тих, кого він представляє і задля кого приймає це рішення. Та навряд чи можна розраховувати на порозуміння майбутнього людства щодо рішення про його небуття чи не гідне людини буття. Таке прагнення (майже неймовірна гіпотеза) було б неодмінно відхилено: і тому існує (як це ще буде показано) *безумовний обов'язок* людства до збереження свого існування, який не слід плутати з обумовленим обов'язком кожного індивіда до збереження власного існування [...]

Як далеко політична відповідальність сягає у майбутнє?

[...]Тоді виникає запитання, в чому полягає зміст політичної відповідальності, що сягає у майбутнє? [...] політична відповідальність не має свого, обумовленого природою предмета, терміну завершення. Та з огляду

289

поміщення на Україні), і, як видається, вона тримається в розрахунку на реставрацію монархії у Росії. Ця група не має жодного впливу на Україні, однак налічує численних прихильників у Канаді та Америці, де видає кілька газет. Син гетьмана мешкав у Лондоні і, схоже, перебуває там і зараз.

Заснована Коновальцем націоналістична організація діяльної боротьби видається найбільш пристосованою до ідеології та потреб Третього Райху. Вона має прихильників та пресу в Америці. У неї є численні прихильники на терені Східної Галичини, де її діяльність широко відома. Нинішніми керівниками її є плк. Мельник і пор. Ярий, котрі мають тісні стосунки із німецьким штабом. Обидві германофільські групи запекло поборюють одна одну. Розбіжність їхніх тенденцій вказує на неясність німецької програми щодо українських справ.

*Український Центральний Комітет у
Краківі*

Досі мені не траплялися жодні списки членів цього комітету. Вочевидь особи, які входять до його складу, не мають широко знаних чи якимось чином привабливих прізвищ.

У «Краківських Вістях» повторюється прізвище д-ра Кубійовича, етнографа, який віддавна мешкає у Кракові, автора друкованих у працях Академії Мистецтв розвідок про вівчарство у Besкидах. У політичному сенсі його прізвище ні про що не говорить. Ще менше відомий Ярослав Рак. З варшавської групи, наскільки мені відомо, у краківських починаннях не бере участі ніхто. Навіть проф.

Смаль-Стоцький, котрий має найкращі стосунки з німцями, залишився у Варшаві. Варшавський Український Науковий Інститут закрито, що треба розуміти як вияв неласки губернської влади.

Целевич і Мудрий, котрі опинилися у Кракові [В.Целевич був заарештований советською службою безпеки і пропав безвісти.— А.П.], і, схоже, залишаються там надалі, найправдоподібніше надто обтяжені

на те, що радіус практичної дії переважає радіус її передбачення, відповідальність у великих справах виходить далеко за межі того, що формально можна поставити в обов'язок суб'єктові діяльності. І наше останнє спостереження дає такі натяк на відповідь на це запитання. Адже принаймні одне, хоча й загальне, та вельми принципове *положення* ми отримали внаслідок досить скептичних міркувань щодо міри вірогідності передбачення історії, а саме — *положення про необхідність політичної свободи*, яка внаслідок принципової незапрограмованості дійсності завжди залишатиметься актуальною. І саме звідси впливає знову-таки надто загальний, хоча й не позбавлений змісту, імператив саме для політика, діяльність якого свідомо спрямована на переобтяжене невідомим майбутнє: а саме — не робити нічого того, що стане перепорою появі інших політиків; отже, не перепиняти для цього необхідне, а може, й одвічне джерело свободи в суспільстві, з чого мусять рекрутуватися майбутні політики, — відтак ані в меті, *ані в шляху до неї* не створювати ситуації, в якій можливі претенденти на повторення його власної ролі не стали б рабами або роботами. Коротко кажучи, відповідальність політики, і на цьому слід наголосити, полягає в тому, щоб лишалася можливість для майбутньої політики. Ніхто не може сказати, що цей принцип (знання, отримане з незнання) є беззмістовним, його цілком можна свідомо порушити, що і є одним з критеріїв для нетривіального принципу. Цей принцип полягає в тому, що будь-яка всеосяжна відповідальність, хоч які будуть її прояви, є відповідальною за те, щоб завдяки її здійсненню залишалася можливість відповідальності і в майбутньому. Докладніше ми ще розроблятимемо цей принцип відповідальності *за збереження власної передумови у зв'язку з конкретною, економічною, екологічною, технологічною, біологічною, психологічною* (і т. ін.) «політикою», і особливо в прикладній частині. Формальна подібність цього принципу з принципом згоди із самим собою, прикметна для категоричного імперативу, внаслідок його загальнозначущої спрямованості у майбутнє лише позірна [...]

Що ще можна сказати про часовий небокрай політичної відповідальності? Певна річ, вона завжди поширюється передусім на близьке, як того потребує стан справ. Проте до політичної відповідальності так само належить далекоглядність, до того ж вона стає обов'язковою внаслідок збільшення обширу специфічного каузального радіусу сучасної діяльності. Такий обшир далекоглядності має, однак — і це випливає з попередніх міркувань, — два різні горизонти: близький, що в його межах за допомогою аналітичного знання, яке є в розпорядженні й уможливорює екстраполяції, можна з більшою чи меншою ймовірністю прорахувати наслідки окремих починань (Einzelbeginnens) (скажімо, підвищення або зниження ефективності керування) поза безпосередньою ситуацією; і далекий горизонт, в якому чинник, що започатковується тепер, кумулятивно

290

нарощується у взаємодії з усіма чинниками *condition humaine**, щодо яких, у випадку рівняння з багатьма невідомими, власне, не можна дійти більшого умовиводу, ніж двоякого висновку: 1) існуватимуть певні досяжні *можливості* (випадковості), які виходитимуть за межі контролю; 2) ці можливості матимуть колосальне *значення* стосовно долі всіх людей. Цей, поки що тільки окреслений, далекосяжний горизонт людської могутності, а отже, і людської відповідальності (з особливими небезпеками, а саме — нехтуванням людиною, що спирається на добрі наміри), ми лишаємо на потім, коли розглядатимемо тільки окреслені різні можливості й обговорюватимемо актуальні етичні імплікації — у пошуках етики за умов відомої (а тому включеної в політичну відповідальність) переваги могутності над знанням.

Однак, що стосується близького горизонту, то ми вже говорили про те, що сьогодні і він виходить за межі колишньої політики й людського планування загалом. Проте важливо не прогледіти тут парадокс. З одного боку, ми знаємо про майбутнє більше, з іншого — менше, ніж наші пращури, які жили в домодерних суспільствах. Більше — оскільки наше аналітично-каузальне знання з огляду на його методичне застосування є значно більшим; менше — оскільки ми маємо справу із ситуацією конститутивних *змін*, тимчасом як наші пращури мали справу з тим, що в цілому залишалось (чи вважалося таким) незмінним. Колись можна було бути впевненим, що звичаї, почуття й погляди, відносини владарювання, форми господарювання і природні ресурси, способи ведення війни й збереження миру не зазнають суттєвих змін у наступних поколіннях порівняно з теперішніми. Ми ж, навпаки, знаємо напевне, що більшість речей стане *іншою*. У цьому полягає відмінність між статичною й динамічною ситуацією. Динаміка є гаслом модерну, вона є не акцидентною, а іманентною властивістю цієї доби, а врешті-решт, і нашою долею [...]

... передбачення перетворюється на практичну політику, а саме в розумінні, що зумовлена передбаченням діяльність повинна сприяти або завадити тому, щоб ці передбачення виправдалися. Здебільшого останнє стає першопричиною (*prima causa*), оскільки передбачення як застереження порівняно з обіцянкою справді є переконливішим мотивом політичних заходів, коли йдеться про нагальнішу вимогу відповідальності [...]

Непередбачувані наслідки, які виникатимуть через такий розвиток, потребуватимуть політики, спрямованої на своєчасне уникнення катастрофічного напрямку розвитку. Віщування біди робиться для того, щоб уникнути справдження пророцтва; і доволі несправедливо висміювати заднім числом тих, хто б'є тривогу, якщо найгіршого не станеться: їхню ганьбу можна поставити їм у заслугу.

291

декларацією 3 вересня 1939 року, аби брати участь у політичному житті. Значно діяльнішими мали б бути Кедрин, к[олишній] редактор *«Діла»*, і Мілена Рудницька, але, як мені казали, вони сьогодні також перебувають на узбіччі. Головну роль повинні б відігравати у Кракові прибулі з Німеччини інтегральні націоналісти з табору Коновальця. Як впливає з *«Краківських Вістей»*, їм доручено виховання молоді у таборах праці.

Таким чином, виглядає, що німецькі починання спираються на дуже вузьку політичну основу.

Польсько-українські стосунки у Східній Галичині

На окупованих територіях у минулому та поточному роках советська влада офіційно заборонила проведення будь-якої пропаганди і національних дискусій. Репресії та депортації схоже рівною мірою стосуються поляків, українців та гебреїв. Досі немає жодних звісток про те, що советський уряд провадить у Галичині якусь окреслену національну політику.

У додатку я надсилаю рапорт про стан шкільництва у Східній Галичині, який я отримав з Будапешту. Цей рапорт свідчить, що в навчальних закладах, підпорядкованих київському керівництву, провадиться сильна українізація, натомість в закладах, підпорядкованих московському керівництву, панують ліберальніші тенденції. Практично, це означає, що київські сталіністи з метою хоч якось задовільнити своє українське населення намагаються представити ситуацію у такий спосіб, буцім Сталін здобув Східну Галичину для України, натомість московські сталіністи вважають себе вільними від такого обов'язку.

З інших джерел довідуємося, що київські українці шукають у Львові польських контактів і вступили у переговори з різними особами. З огляду на цензуру, помину усі нюанси цих розмов. Вони точилися, зазвичай, довкола спільних завдань народів, які мешкають на просторі поміж Німеччиною і Росією. З них випливає, що після смерті Петлюри на советській Україні небагато змінилося.

Чому “відповідальність” досі ще не була в центрі етичної теорії

[...] І тут ми маємо першу відповідь на порушене й поки що залишене без відповіді запитання, чому поняття відповідальності, якому ми хотіли б надати головного значення в етиці, не відіграло цієї ролі і взагалі не відіграло якоїсь виразної ролі в традиційних теоріях моралі, внаслідок цього також почуття відповідальності як афективний чинник морального формування волі ніде не виявляло себе, а цю функцію перебирали на себе інші почуття, такі як любов, благоговіння абощо. Відповідальність, як ми бачили, є функцією влади й знання, відношення між якими аж ніяк не можна назвати простими. Проте досі і перша і друге були такими обмеженими, що все те, що стосувалося майбутнього, мало віддаватися на відкуп долі й незмінності природного порядку і вся увага була спрямована на приведення до ладу теперішнього становища. Правильна поведінка найкраще вдається за умов істинного існування. Тому етика передусім мала справу з “чеснотами”, які становлять власне, усе найкраще з можливого буття людини, і майже не зазірала у віддалене майбутнє. Певна річ, існувало піклування володарів про “вічне” продовження династії, але те, що задля цього робилося, переважно полягало у зміцненні інституціональних і соціальних відносин панування (включаючи їх ідеальну легітимацію), які забезпечували б таке продовження, отже, в консолідації теперішнього стану, а окрім того – у правильному вихованні спадкоємця трону, який мав і далі робити те саме, що і його попередник. Зрештою, наступне покоління завжди готується, а майбутні покоління розглядаються як його повторення, які можуть мешкати в тому самому будинку і з тим самим умеблюванням. А той самий будинок з самого початку має бути добре збудований; і на мету його збереження орієнтується й поняття чесноти. Те саме можна спостерігати і при спадкоємній, і при республіканській системі врядування. Хоч би де класичні філософи, яким ми загалом завдячуємо наукою про державу, міркували про порівняну перевагу конституцій, вирішальним критерієм була довговічність, а правильна рівновага свободи й дисципліни – тільки відповідним засобом.

Найліпша конституція – це найдовговічніша, а чесноти є кращою гарантією довговічності. Таким чином, добра конституція мусить сприяти доброчесності громадян. Той факт, що при цьому істинне благо індивіда (хоча й не доконечно всіх індивідів) і прагматичне благо держави збігаються, робить державу іманентно моральною, а не тільки утилітарною інституцією. Доброчесний громадянин розвиватиме свої кращі сили (для цього необхідна свобода) і в разі необхідності віддаватиме їх на благо держави, водночас він може використовувати їхню наявність і їхнє застосування per se також і задля власного самоствердження. Політична

292

сфера від цього тільки виграє, не заступаючи місце евдемонії особистості. Усі чесноти — показники особистісної вищості — демонструють цей подвійний аспект. Мужність надає в розпорядження держави захисників від зовнішніх ворогів, а честолюбство — претендентів на вищі посади; розсудливість утримує її від відчайдушних авантур; стриманість приборкує жадібність, яка може до цього спонукати; мудрість звертає свій погляд на сутності, які не можуть бути об'єктом суперечок (таке становище згодом суттєво змінила “єдиноістинна” релігія!); справедливість, яка “кожному віддає належне”, стримує або зменшує почуття несправедливості, яке могло б призвести до заколотів та громадянської війни. Справедливість взагалі є умовою довговічності, проте не слід задля абсолютної справедливості нівечити усю споруду; вона є тільки чеснотою, а не ідеалом об'єктивного соціального ладу. І все ж цілком зрозуміло: те, що є благом для людини (і для особи, і громадянина) тепер, має існувати і в майбутньому; відтак краща підготовка майбутнього міститься в добротності теперішнього стану, який обіцяє продовжуватися зі своїми внутрішніми властивостями. Отже, державна політика не може переносити це благо на наступне або на ще наступне покоління, а повинна дбати про нього таки тепер, коли воно є, і таки тепер втілювати його, коли його бракує. Щодо іншого слід усвідомлювати ненадійність людських речей, роль випадку й талану, які не можна попередити, стосовно яких можна тільки озброїтися доброю конституцією душі і в міру можливості здатністю протистояти цьому конституцією суспільства [...]

Передумовою для цього розрахунку на те саме, яке суттєво не змінюється і якому може загрожувати тільки доля (остання ж не піддається обрахунку), звісно, є *відсутність тієї динаміки*, яка панує над усім сучасним буттям і свідомістю. Людські справи постають не інакше як у плині самої природи, тобто як усе у світі становлення: цей “плин” не має певного напрямку, зокрема й до занепаду, і попри цей плин саме існуюче слід стверджувати через добрі закони (так само як і космос стверджує своє існування циклічними законами того, що залишається незмінним). Тому для нас, сьогоднішніх, уже не прийнятна традиційна державна мудрість, оскільки наше буття перебуває під знаком змін, що прогресують, відтворюючи самих себе; завдяки цим постійно і “природно” створюється щось справді нове, ніколи-досі-неіснуюче (*Nie-Dagewesenes*). І тому для тих, що їхнє сьогодні не мало такої проєкції майбутнього, а належало тільки їм самим, “відповідальність за прийдешнє” зазвичай не була нормою діяльності. Вона не мала предмета, який можна було б порівняти з нашим, а без цього предмета вона і була б швидше пихатістю, ніж чеснотою [...]

293

Очікування та політичні розрахунки українців залишилися такими ж. Традиції 1920 року, затерті на території Польщі пізнішими подіями, там збереглися краще, і полонофільські тенденції живі надалі.

Висновки

Рік німецько-російської окупації не викликав жодних принципових змін у польсько-українських стосунках.

Німецькому керівництву не вдалося втягнути до своїх організаційних кадрів ані спільноти емігрантів з радянської України, ані тієї частини галицької еміграції, котра упродовж останніх років тяжіла до порозуміння із польською стороною.

Однак німці монополізують зараз усю українську політичну еміграцію у Європі. У їхніх руках зосереджено усі можливості політичної ініціативи. Можливість здійснення з польського боку якоїсь діяльної української політики всередині країни видається надміру мізерною.

Від 1920 року польське суспільство не цікавилось українськими проблемами, не знає їх і за умов, витворених німецькою окупацією,

не можна сподіватися з його боку жодних самостійних починань.

Суперечності та помилки нашої української політики не відіграли великої ролі у долі Польської держави останніх років, однак вони можуть відіграти значно більшу роль у її можливій відбудові. Польське суспільство було настільки байдужим до українських справ, що найважливіші політичні факти з цієї галузі пройшли мимо його уваги. Мало хто у Польщі був докладно ознайомлений із договором з урядом Пеллори, мотивами і перебігом т.зв. пацифікації Галичини у 1930 році, політикою Юзевського на Волині, акцією зруйнування церков у 1938 році і т.п. Молодий інженер, делегований молодіжною організацією Озону [Озон — Обуз з'єднання народowego, польська організація паранацистського типу.— А.П.] з політичною місією на Волинь, якого я зустрів у Луцьку в 1938 році, був твердо переконаний, що мешканці Волині були спершу католиками і перейшли на православ'я за урядування там ренегата Юзевського. З цієї причини і сучасна польська

Могутність людини — підгрунтя вимоги відповідальності

Однак, визначаючи поле відповідальності, ми водночас намагалися відповісти на порушене з самого початку нашого дослідження запитання, яке і є, власне, “критичною точкою теорії моралі”, а саме — як узагалі перейти *від воління (Wollen) до належності (Sollen)*: від наявного воління, що приводить у рух природну доцільність, а відтак є “благом” самим по собі, до належності, яка тільки й може приписувати або забороняти волінню ту чи ту мету. Перехід опосередкований властивим тільки людині феноменом *могутності*, коли активність поєднується зі знанням та свободою. Певна річ, “могутність” як активна цілеспрямована сила властива усьому живому [...]

Лише у людини могутність через знання і свободу волі (Willkuer) стає незалежною від цілого і може стати щодо нього і щодо себе згубною. Спроможність людини є її долею, яка що далі, то більше перетворюється на долю універсуму. Отже, в людині, і тільки в ній, із воління виникає належність (Sollen) як самоконтроль над своєю усвідомленою могутністю, своїм власним буттям. Оскільки в людині принцип доцільності внаслідок свободи покладати собі мету, а також внаслідок спроможності її здобувати, сягає вищого, водночас небезпечного для неї самої, рівня, то з огляду на цей принцип вона, щоб не спалювати усе те, що в ній досягнуто (а це вона *також може*), робить саму себе предметом обов'язку, славнозвісною “першою заповіддю”, тобто формою застосування цього принципу. На додаток до цього людина стає захисником усіх інших самоцілей (Selbstzwecke), які так чи так підпадають під закон її могутності. Ми не говоримо про те, що виходить за межі цього збереження: належність з огляду на мету, яку вона створює, так би мовити, з ніщо; оскільки творення міститься поза колом відповідальності, яка поширюється не далі своїх можливостей, тобто — на піклування про людське буття як таке. Це є її найвирішальнішим і найстрогішим “приписом” (Soll). Відтак те, що взагалі об'єднує воління (Wollen) і належність (Sollen), тобто *могутність* (Macht), є саме те, що ставить відповідальність у центр моралі.

* ситуація людини (фр.)

Переклали Анатолій Ярмоленко та Володимир Ярмоленко

294

НАТАЛЯ

© Н.Яковенко

ЯКОВЕНКО

**Польща та поляки в шкільних
підручниках, або відлуння давнього
й недавнього минулого***

Незаперечним є той факт, що стереотипні уявлення про свій народ, його героїв / зрадників і його добрих / злих сусідів здебільшого формуються у підлітковому віці: почасти — через історичну белетристику, а головню — через шкільний курс історії. Коли поглянути на “шкільну історію” під таким кутом зору, то вона набуває ширшого значення, ніж ординарна пізнавальна дисципліна, бо, по суті, є чинником потужного впливу на колективну свідомість нації у найзагальнішому сенсі. Наскільки небезпечним може стати цей “мирний атом”, показує сумний досвід першої половини ХХ ст., коли накидання шкільній історії екзальтованого патріотичного запалу призвело до “отруєння історією” (Уеллс) — на жаль, уже в кривавих, а не в словесних битвах за минуле.

еміграція не знає і не додає ваги українського питання. Головні факти польської української політики, однак, набули широкого розголосу і відомі далеко поза межами Польщі. Навіть у Берні я останнім часом познайомився з кількома особами, чудово зорієнтованими у цих справах. По-англійськи та по-французьки існує на цю тему значно розлогіша література, аніж польською мовою.

З цієї причини польські територіальні постулати, які охоплюють простір, який знаходиться на схід від т.зв. Interessengrenze, зараз не знаходять розуміння і симпатії у громадської думки на Заході та в Америці. Досі нам у цьому сприяв антагонізм між Західною Європою та Сходом; кожна спроба пересунути на схід совєцькі кордони була бажаною. Військова кон'юнктура може сьогодні засадничо змінити ці обставини. Тому мені видається, що певне польсько-українське порозуміння, втамування антагонізмів та координація політичних постулатів можуть виявитися необхідною умовою успіху усіх польських спроб територіальних відшкодувань на схід від Interessengrenze, як і інших спроб задовільного влаштування цієї частини Європи.

З цієї точки зору перебування в німецьких руках усіх особистостей, які могли б репрезентувати в еміграції українські інтереси (Целевич, Мудрий, Шульгін) видається мені невідшкодуваною втратою. З метою принаймні частково заповнити цю прогалину

Дискусії над концепцією викладання “шкільної історії” у повоєнній Європі точаться давно. До певної міри їх підсумувало ухвалення Радою Європи у середині 1990-х серії проєктів під гаслом “Історія без кордонів”. Коли не заглиблюватися в деталі, то запропонована тут концепція “відкритої історії” має на меті пропагувати толерантність, наголошуючи те, що несхожі (зокрема – сусідні, “історично ворожі”) культури постійно перебували в стані діалогу та взаємопроникнення. А у викладанні національних історій, можливо, найсуттєвішою є пропозиція про перехід до так званої “інтегрованої” національної історії – з підкресленням того, що кожна новітня нація є витвором численних іноетнічних та інокультурних допливів, а не тільки свого замкнутого розвитку. Очікується, що це допомагатиме учням усвідомити розмаїття коренів власного етносу, зрозуміти всю повноту спадщини, створеної попередніми поколіннями, врешті – виховуватиме повагу до етнічних, релігійних та культурних меншин держави, у якій вони живуть. Морально-етичної гуманізації історичної освіти передбачається досягти, змінивши акценти у змістовій частині викладу: вводити учня в атмосферу співпереживання і співчуття, зосередивши увагу не на історії воєн та соціальних катаклізмів і конфліктів (на чому досі будувалася вся європейська історія), а на “культурі миру” – на повсякденному житті людини. Значні новації пропонуються і з суто аналітичного боку: запровадження нових, зокрема ігрових, методик має навчити учня розрізняти факт і погляд на факт, розуміти суб'єктивний характер будь-якої інтерпретації історичного феномена, події чи особи, формулювати незалежні судження тощо.

Буде перебільшенням сказати, що комплекс згаданих ідей залишився в Україні непоміченим. У той чи інший спосіб вони обговорюються (особливо в контексті дебатів про необхідність трансформації гуманітарної освіти), і навіть почасти закладені в проєкти Державних стандартів освіти. Не вдаючись до критики вразливих місць цих проєктів, зазначу, що шкільні підручники з історії України (рекомендовані тим-таки Міністерством освіти, яке нібито хоче зреформувати зміст освіти) поки що, на жаль, мають надто мало спільного з “відкритою історією”. Серед іншого, це стосується й інтерпретації більшості сюжетів, пов'язаних з образом Польщі як історичного сусіда України. Втім, варто підкреслити, що не тільки поляк на сторінках шкільних підручників “несимпатичний”: чи не гірші за нього історичний татарин і німець; перепадає в останні роки й росіянам! Що ж до іноетнічних груп, які століттями жили на українській території поруч з українцями, то їхня присутність здебільшого просто не фіксується, навіть за гостро конфліктних обставин. Показовий приклад: у більшості шкільних підручників гайдамаки під час Уманської різанини 1768 р. винищують не євреїв, а “орендарів і корчмарів”. Цей елегантний евфемізм, за моїми спостереженнями, вперше оприлюднено в “Нарисах з історії України” 1937-1941 рр. – першій “колективній праці” академічного Інституту історії України, що його створено 1936 р. на уламках наукових інституцій, ліквідованих під час репресій;

296

показово, що остання перед розгромом син-теза української історії (“Історія України в стислому нарисі”), яку написав марксист Матвій Яворський (3 вид. з 1929 р.), ще має численні прикмети “відкритої історії”, в тому числі й у сюжеті, згаданому вище². Перегук між опусами кінця 1930-х і сьгоднішніми підручниками — річ промовиста й вимагає пояснення. Саме його й спробую — бодай схематично — подати. Але передовсім з’ясуємо, чим є і яку мету переслідує нинішній шкільний підручник з історії України.

Як і переважна більшість теперішньої навчальної продукції шкільного рівня в Україні, підручник з історії має статус абсолютного, “єдино правильного” знання. Відтак, його автори *volens-nolens* змушені обмежуватися селекціонованою й препарованою добіркою історичних “фактів” (подій, явищ, персонажів тощо), викладеною на кшталт неминуче спрощених постулатів-аксіом. Зрозуміло, що ракурс селекції та виховні акценти, закладені в текст уже самою процедурою добирання матеріалу, зумовлюються не стільки особистими інтенціями автора конкретного підручника, скільки панівними на даний момент поглядами чи настроями, доволі далекими від історії як такої. Сьогодні дороговказом до згаданого добору найчастіше служить звичне бачення себе, науковця чи освітянина, “бійцем ідеологічного фронту”. Зміна об’єкта, на який спрямовано цю “бійцівську” саморефлексію, — фактор другорядний. Ось один із найвиразніших прикладів: перенесення центру ваги з класової боротьби на “боротьбу за національне визволення” аж ніяк не порушило стилістики пропагандистсько-наступальних інтерпретацій, на які спиралася радянська наука, реалізуючи виховну функцію історії. В унісон цьому автори сьгоднішніх підручників і далі асоціюють сукупний образ минулого а) з безкомпромисним конфліктом як рушієм історичних перемін, б) з надособовими соціологічними загальниками, котрі нібито наділені здатністю колективно й свідомо прямувати до раз і назавжди визначеної високої мети (тут, щоправда, колишній “клас” замінено на “націю”, а “соціальне визволення” на “державотворчі змагання”), в) з образом підступного зовнішнього ворога, котрий перешкоджає рухові до згаданої мети.

Варто зупинитися трохи детальніше на тому, як усталювалася демонізація цього ворога. Парадигма кожної “національної історії” спирається на романтичну ідею унікальності й культурної самодостатності конкретної нації. Цієї закономірності не минула й українська “національна історія”, найповніше представлена у схемі Михайла Грушевського. За Грушевським, як відомо, життєвий простір українського етносу становить певну позачасову цілість, де “зустрічаються дві великі творчі сили в житті кожного народу — етнос і територія”³. Відтак, усе не-українське, що опинилося на просторі “нації”, асоціювалося з агресором, котрий бажає заволодіти “нашою” землею, підкорити собі “нашу” віру, “наш” народ тощо. Жорстка дихотомія “нашого/чужого” на короткий час захиталася у 1920-х, з одного боку, завдяки тому, що сформулювався погляд на Україну

297

я пропонував би заопікуватися і можливо вивезти В.К.Прокоповича [помер у 1942 році.— А.П.], як останнього автентичного представника уряду Петлюри, з яким Польща уклала відому угоду. У Швейцарії та Франції перебувають кілька емігрантів, котрі дещо дистанційовано належали або симпатизували прометеїстській групі. Коли б Ви вважали за потрібне, я міг би зібрати їх разом у обережній формі, скажімо швейцарського товариства приятелів Східної Європи. Це було б спробою інвентаризувати решту емігрантів, котрі перебувають поза засягом німців, та започаткувати корисні дискусії. Серед інтернованих тут польських вояків [польські підрозділи, які воювали у складі французької армії.— А.П.] є певна частина українців. Чиняться кроки у напрямі створення їхнього списку та ближчого з ними знайомства. Врешті, мені видається, що актуально було б зайнятися єдиним доступним для нас українським тереном, а саме Канадою.

Тамтешніми українцями досі цікавилася головою Німеччина.

Українські германофільські угруповання мають там власну пресу і товариства. Наскільки мені відомо, там досі не було жодних політичних польсько-українських контактів. Я пропонував би вислати до Канади д-ра Станіслава Вінченза, автора книги «На високій полонині». Др. Вінценз посідає необхідні українські контакти і часто бував у Англії, де має добрих приятелів. Отож мені видається, що його особа була б приязно зустрита англійською стороною. [...] Ця місія вимагає прийняття якнайшвидшого рішення, поки ще відкрита дорога через Туреччину.

На цьому закінчую; сподіваюся, що Пан Професор не буде гніватися за надмірну довжину цього листа.

Найсердечніші вітання та вирази глибокої пошани, залишаюся щиро відданий
Ежи Стемповскі.

*[Переклад з польської. Опубліковано у:
Stempowski J. W dolinie Dniestru.
Listy o Ukrainie. — Warszawa, 1991. —
S. 257-274]*

як цивілізаційне перехрестя “між Сходом і Заходом”, а з іншого — через бурхливий розвиток у підрадянській Україні сходознавчих дисциплін, зокрема тюркології та гебраїстики, які логічно вводили в поле “нашого” степових сусідів України та численну єврейську меншину. Проте вже упродовж першої половини 30-х, одночасно з фізичним винищенням науковців, ці дослідницькі галузі були дощенту викорчовані як “буржуазні”; тоді ж по суті припинилися візантологічні й західноєвропейські студії. Проскрипція саме тих дисциплін, що виводили гуманітарну науку за рамки україністики як такої, звісно ж, не була явищем випадковим. Ідеологічний зсув у Москві, котрий поставив на перший план русоцентризм як основу монолітної тоталітарної держави, залишав за гуманістикою республік тільки чітко обмежене поле досліджень — місцеву історію та культуру, причому з обов’язковим акцентом на їхньому зв’язку з історією та культурою Росії. Не можна оминати увагою і того факту, що в українській науці, котра після арештів маститих учених та їхніх учнів різко втратила на професіоналізмі, далися ознаки такі психологічні симптоми радянської, як ізоляціонізм і ксенофобія. Внаслідок цього партійна цензура, сказати б, “зросталася” з внутрішньою несвободою, а коридор наукового пошуку вужчав не тільки з наказу, але й через переконаність в “істинності” ізоляціоністської парадигми. Це напозір ніби повертало українську гуманістику до схеми “національної історії” з її чітким розмежуванням на “чуже/наше”, проте схожість ця доволі поверхова. По-перше, у зв’язку з несамостійним, запрограмованим характером мислення зник концептуалізм дихотомії “наше/чуже”; по-друге, сфера “нашого” втратила принципово важливу для “національних історій” жорсткість, розмиваючись у ритуальних славослів’ях на честь “братерської дружби з російським народом”; врешті, по-третє, сфера “чужого” перетворилася з певної метафізичної категорії — неодмінної умови “буття нації” — на злободенну даність, яка дзеркально відбивала коливання зовнішньої політики СССР⁴.

Відтак, територія України стала тлумачитися як масив споконвічного та суцільного розселення (з найдавніших часів!) етнічно однорідного східнослов’янського етносу⁵. Що ж до взаємин із зовнішнім світом, то тут запанували формули “зазіхання” та “загроза існуванню” (саме в цьому руслі традиційно описувалися — й досі описуються! — династичні чвари давньоруських князів із залученням своїх братів та свояків із західних династій; показово, що втручання “північних” Рюриковичів у справи Рюриковичів “південних” ще й досі не отримало статусу “загарбання” — очевидний недогляд патріотів!). Відповідно, перехід тих чи тих територій під берло котрогось із західних родичів руського династа діставав стандартну налічку “іноземного загарбання”, а всім землям України, що не належали російському цареві (а такі, як відомо, становили більшість), було присвоєно статус “гноблених” і, сказати б, “тимчасово окупованих” — у почекальни перед “возз’єднанням”. Нині профетична візія щасливого

298

майбутнього шляхом “возз’єднання” у складі Російської держави втратила актуальність, але зловісний образ “загрози”, “зазіхання” та “загарбання” вистояв: саме із “загарбниками” й “зазіхачами” героїчно бореться на сторінках шкільних (і не тільки шкільних!) підручників страдницька українська нація впродовж багатьох століть — від Калки до Крутів. У цьому, зрештою, за великим рахунком немає неправди — оборонні війни оминули хіба ті народи, на чийй землі більше нікому, крім них самих, жити й не хотілося. Неправда в іншому — в ототожненні, метафорично висловлюючись, битви на Калці з битвою під Крутами, тобто у перенесенні модерних понять народу і його визвольних ідеологій на ті часи, коли ще ні самого новітнього “народу”, ні, тим більше, його сукупної ідеології не існувало.

Біди поняттєвого забезпечення сьогоднішньої української історіографії, котра й досі, з одного боку, не розпроцалася з рецидивами “єдино вірної методології”⁶, а з іншого — сприймає дискурс романтично-позитивістської історіографії XIX ст. за “несфальшоване” прочитання історії, призводять до фатальної плутанини в базових соціологічних категоріях, передовсім таких, як “державна” і “народ/нація”. Відтак, середньовічні та ранньомодерні державні організми разом із характерними для них сітками влади/підпорядкування та уявленнями про політичну відособленість території та обсяг її суверенності автоматично ототожнюються з державами новітньої доби, що породжує “загарбників” там, де людям минулого й на думку не спало б їх шукати. Мало того, до операцій “загарбання” та “опору” залучаються — достоту як у тотальних війнах XX століття — цілі “народи/нації” у повному складі мешканців певної країни, хоча таке широке тлумачення “народу” народилося, як відомо, лише в добу Французької революції для окреслення політичної спільноти всіх “громадян” держави з власною, окремою від династичного простору влади суверенністю, і тільки після цього зусиллями романтиків було перетворене на самостійний суб’єкт історії, що мав самоствердитися на “історичних доказах” свого славного минулого, одне слово, перетворився на новочасну “уявлену спільноту” (Бенедикт Андерсон). Ба більше — ворожим “державам” та їх “націям” домодерної доби приписують методичну планомірність дій, спрямованих на “денаціоналізацію” українців, вочевидь навіяну паралеллю з ідеологічними маніпуляціями лідерів тоталітарних режимів того-таки XX століття.

У цій потрійній причині — а) через демонізоване сприйняття кожного сусіда як ворога, породжене “закритістю” (а точніше, герметичною закупоркою) радянської історіографії, б) через панування анахронізмів “національної історіографії, в) через поняттєву плутанину, зумовлену браком фахових знань сучасного рівня, — ховаються властиві сьогоднішнім підручникам з української історії агресивні фобії.

Тепер повернімося до стереотипу Польщі та поляка, що репродукується у рамках цих фобій. Зазначу, що зосереджуся лише на найновіших підручниках і посібниках, написаних упродовж 1997-1998 років.

299

З анонімного “Повідомлення поліцейського”

(назва публікаторів Гжегожа Мотики і Марка Вежбіцко)

1 червня 1942 р. був створений польський батальйон поліції, т.зв. Schutzmannschaftsbatallion 202. То мав бути батальйон польської поліції в одностроях, згідно з анонсом, який ми вичитали в газеті, де було сказано: чоловіки від 18 до 30 років можуть зголошуватися до польської поліції в Кракові. Однак нас завербували до Дембці і поселили в кошарах в таборі 44/SS (Truppenuebungsplatz d. Waffen SS) і до кінця нашого перебування в таборі нам брехали, що нас навчають на польських поліцейських.

Батальйон переважно складався з молодих людей віком 18-24 років, яких переважно переслідувало гестапо за різні правопорушення, скажімо втечу з Баудінсту чи Німеччини, спекуляцію, крадіжки; не бракувало також тих, хто зголосився, бо кинув працю, якою не міг прогодуватися, а відтак йому загрожували примусові роботи в Німеччині. До таких належав і я. Після приїзду до Дембці ми відразу зрозуміли, що нас навчають для боротьби проти партизанів, але відмовлятися було вже пізно. [Сформований з поляків батальйон командування СС скерувало до Білорусі на пошуки советських партизанів. Тут частина їх дезертирувала, інші брали участь у великих каральних акціях в районі Борисова].

Загалом їх вдалося переглянути 14, і то відбираючи лише апробовані або Міністерством освіти, або науково-методичними радами різних освітніх структур. За винятком двох наскрізних, усі вони присвячені періодові, що мене тут цікавить — давній історії України (до кінця XVIII ст.). Один із-поміж них переміг у конкурсі Міністерства освіти й Ліги українських меценатів, а ще один відзначений серед кращих у конкурсі Міжнародного фонду “Відродження” у рамках програми “Трансформація гуманітарної освіти”. Нагороджені книжки концептуально майже не відрізняються від решти, а ліпші хіба тим, що містять менше фактографічних помилок і не демонструють такої прикροї й нудної мовної безпомічності. Авторами згаданих 14 підручників — часто в парі з учителями-методистами — є науковці з Інституту історії України Національної Академії наук, викладачі Київського державного університету та Київського педуніверситету, викладачі вузів з обласних міст; двох прізвищ мені зідентифікувати не вдалося. Цитуючи підручники, я умисне не називатиму авторів — із тієї простої причини, що всі проаналізовані книжки, на жаль, однаково погані. Тож нехай хоч формула *nomina sunt odiosa* прикриє цей невеличкий скандал усередині нашого цеху.

Наявні у підручниках стереотипні кліше (в тому числі лексичні) такою мірою повторювані, що надаються до об’єднання як за рівнем агресивності, так і за змістовим наповненням.

Отже, перший стереотип, найнепримиренніший за своїм словесним оформленням: *поляки — це окупанти, які провадять планомірну політику підкорення й денаціоналізації України* (делікатна синоніміка, з допомогою якої збірний образ “поляків” підміняється то “польським урядом”, то “польською шляхтою”, не повинна вводити в оману: адже Хмельницький — до чого провадити уся оповідь! — повстав таки “проти поляків”). Той факт, що в описувані часи “поляк” — це не етнонім, а політонім, причому дотичний тільки до шляхти, й то будь-якого етнічного походження, тоді як люди нижчих станів дізналися, що й вони теж “поляки”, либонь на пару століть пізніше, наших авторів не турбує. Відтак, у шкільних підручниках у найспримітивізованішому вигляді виявляється згадувана вище поняттєва біда сьогоднішньої української історіографії: анахронічне ототожнення середньовічних і ранньомодерних соціологічних категорій з їхніми новочасними аналогами. Це пересмикування — на перший погляд невинне, бо нібито суто фахове — розв’язує руки авторам підручників, уможливаючи прозорі паралелі з добре знайомими їм часами комуністичного режиму: наприклад, школяр дізнається, що “політика уряду Речі Посполитої відносно України... була настільки послідовною й цілеспрямованою, що на середину XVII ст. виникла загроза *етноциду*”.

Заходи “уряду Речі Посполитої” на впровадження цих людожерних намірів виявляються напрочуд схожими з політикою перемішання народів Сулова: “Польський уряд заохочував переселення в українські землі польських ремісників і купців та німецьких колоністів, щоб за їх допомогою

300

закріпити своє панування”. (Автори цього пасажу “чули грім, та не знають, де він”: насправді йдеться про поступ урбанізації, що на початкових етапах реалізувалася через надання ексклюзивного “німецького права” групам колоністів-переселенців із німецьких земель; згодом — у вигляді маґдебурзького права — це поширювалося на мешканців українських міст “різних націй”, що, звичайно, не виключало міжнетнічних і міжконфесійних конфліктів всередині міської громади).

Подібно до советських “денаціоналізаторів”, “католицька церква і Польська держава насаджували латинську та польську мови, позбавляючи народ його рідної”, а тим часом “польська шляхта *планомірно і цілеспрямовано* насаджувала українському населенню католицизм, забороняла вживати українську мову в установах та учбових закладах” (щодо “заборони на мову” — то тут можна тільки руками розвести, бо джерело цього “відкриття” — цілком у фантазії авторів; щодо “католицизму” — то, як можна здогадуватися, вони розуміють під ним унійне православ’я, котре, по-перше, “католицизмом” не є, а по-друге, так встигло себе “історіографічно реабілітувати”, чого автори якось не догледіли).

Такий “нестерпний колоніальний гніт” (постійно повторюване кліше) закономірно призводив “до загострення національно-визвольної боротьби” (таке саме кліше). Далі, цілком у дусі комедійно відомих закономірностей “назрівання” революційної ситуації серед широких мас⁸, формулюються “характер, завдання і рушійні сили Визвольної війни”: “Визвольний рух українського народу в першій чверті XVII ст. підготував сили для рішучої боротьби проти шляхетської Речі Посполитої, визволення України від іноземного панування. [...]”

Основною рушійною силою в боротьбі було *українське селянство* — найбільш безправна маса населення, що й виявила найбільшу активність у боротьбі за своє соціальне та національне визволення. Поряд із селянством стояли козацькі низи, міська біднота й частина нижчого духовенства”. (Тут ще один кумедний анахронізм, спричинений уже “зміною віх” у сьогоднішній офіційній історіографії, де “основною рушійною силою” проголошене козацтво⁹).

“За своїм характером цей всенародний рух був національно-визвольним і антифеодальним. Рушійними силами Визвольної війни були ... [далі див., як вище. — Н.Я]. Головною метою, що всіх об’єднувала у боротьбі, була ліквідація польсько-шляхетського панування в Україні”.

Не випали з арсеналу наших авторів і такі шановані в советській історіографії категорії, як “зміст” та чітко окреслені “завдання” боротьби, щоправда, дещо змодифіковані на користь нових пріоритетів:

“Зміст національно-визвольної війни полягав у розв’язанні завдань: знищенні польського панування, створенні в етнічних межах України власної держави, відстоянні національної незалежності, ліквідації середньої і великої власності на землю, скасування кріпацтва й утвердженні козацького типу

301

Під час цієї акції ми отримуємо звітку про убивство під Катинню [інформація про віднайдення поховань польських офіцерів була поширена у квітні 1943 року], і з кожної роти виїжджає делегація на місце злочину. Решта ж повертається, і через два тижні батальйон виїжджає до Луцька. В Луцьку поляки приймають нас із справжнім ентузіазмом. Розповідають нам про терор українців. Розповідають, що німці численним делегаціям поляків, які скаржаться на українців, відповідають — уже цілий рік — “Прийдуть ваші, будуть вас захищати”. Через кілька днів перебування в Луцьку наша рота виїжджає до Клевани. Наша дорога пролягає лісом. По усіх кушах і галузках дерев ми бачимо розвішані білі картки паперу. Здивовані, ми зупиняємо авто і знімаємо пару листівок з кущів.

Вони написані українською, адресовані українським шуцманнам, які втекли до лісу зі зброєю, і звучать більш-менш так: “Укр. шуцманни, ви довірилися злочинній комуністичній агітації. Повертайтеся до своїх підрозділів, вас не покарають, якщо до визначеного терміну ви повернетесь”. Через кілька хвилин їзди ми натрапили на укр. шуцманнів, які розвішували ті листівки.

У Клевани перебуває на постої той сам батальйон укр. шуцманнів у чорних мундирах – зненавиджені поляками, бандити. Після приїзду к-р промовляє до нас: “Зараз ви знаходитесь на іншому терені. Про все, що було в Росії, забудьте, оскільки місцеве населення культурніше, тут немає партизанів. Ми приїхали для захисту поляків, але це не означає, що задля того, аби хтось із вас зводив тут особисті порахунки з українцями”.

господарювання”. Сформульовано, як бачимо, з незабутньою чіткістю, властивою програмним документам КПСС.

Зі стереотипу поляка-окупанта, який, немов магніт, скупчує довкола себе народний гнів, випливає наступний, другий за частотністю повторень, стереотип: *Польща та Україна – засадничо окремі, нічим, окрім ворожості, не пов’язані політичні, соціальні та культурні організми.*

На словесному рівні це реалізується у той спосіб, що, наприклад, усі конфлікти козаків із коронними загонами тлумачаться як війни проти “польського війська”, очолюваного “польським гетьманом”. Згадане військо постає з контексту оповідей не інакше, як щось принципово відособлене й вороже Україні, ба навіть як окрема від українців сила у спільній боротьбі з татарсько-турецькими нападами: поразки під Цецорою зазнає “польське військо”, зате перемога під Хотином стала можливою завдяки тому, що “польському війську” допомогли козаки Сагайдачного. Коментуючи цей справді геройський в історії козацтва епізод, мушу все-таки нагадати, що козаки не “допомагали”, а билися у складі армії Речі Посполитої, половину якої становило “польське” (себто коронне) військо – до нього входило щонайменше з десяток українських етнічних формувань, а половину – “литовське” (з теренів Литви та Білорусі) та наймане німецьке¹⁰. Не стомлюватиму читача оповіддю про засади комплектування коронного війська і про відсоток у ньому етнічних українців, особливо у прикордонних (так званих кварцянних) загонах, із якими, до речі, й стикалися переважно козаки під час збройних виступів. Нагадаю лише, що своєю “милою отчизною” козаки вважали таки Річ Посполиту, а не Україну, про що автори могли б дізнатися, якби не полінувалися заглянути бодай у хрестоматійні вірші “на зацний погреб” Петра Сагайдачного. Втім, польське/наше категорично протиставляється не лише в козацькій сфері життя. Наприклад, навіть серед уповні лояльних – на відміну від козаків – міських братчиків точилася, як не без подиву можна прочитати в одному з підручників, боротьба “двох ідейних течій щодо *відносин з Польщею*” – компромісної і збройної.

Синдром Польщі як “ворожої країни” породжує такі, можливо неусвідомлювані, лексично-сміслові штампи, як ось цей заголовок до підруничкового розділу: “Українські землі *у складі* Литви та *під владою* Польщі”. Ще один приклад: про Польщу говориться як про зарубіжжя, іншу державу: “Багато відомих церковних і культурних діячів України закінчили *зарубіжні* вищі навчальні заклади. Так, у *польській* Замойській академії навчалися Касіян Сакович і Сильвестр Косів”. Залишається хіба додати, що через “зарубіжну” Замойську академію за весь час її існування (1595-1784) пройшли сотні українців, і то саме тому, що вона була “своя” – близька територіально, дешева, індиферентна в конфесійному плані й демократична за складом¹¹.

Трапляються і крутіші засоби навіювання згаданого синдрому “ворожої країни”. Приміром, в одному з підручників у рубриці “Документи”,

302

яка завершує оповідні розділи, наведено “Історичну пісню про Судиму, Павлюка ще й про Яцька Острянина”, нібито записану 1928 р. Прикмети советських часів у цій “народній пісні” видно неозброєним оком, проте вона такою мірою суголосна інтенціям автора (додам: за дослідницьким фахом – джерелознавця!), що він не вагається назвати цей текст піснею, “в основі якої лежать реальні події”, і навіть уміщує його серед автентичних документальних джерел. Ось характерні пасажи з цієї “історичної пісні”, які, гадаю, не потребують коментаря, особливо в частині вибору “геополітичних орієнтирів”:

Знайшов Павлюк побратима
Орла Остряницю,
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровіцю [...]
Та й повів свій кіш
Отаман Остряниця
У московські землі,
Щоб там поселиться.
Уклонився Остряниця
Воеводі Білогородському,
Та все ж таки не смердючому
Ляхові Потоцькому.

А ось як закликає школярів до подорожі в минуле підручник, що виграв конкурс у програмі “Трансформація гуманітарної освіти” Міжнародного фонду “Відродження”:

“Давайте й ми сьогодні помандруємо до уявного дерева нашого народу, дерева пам’яті. Уявімо себе очевидцями подій, що відбувалися тоді, коли, як пише автор Літопису Самовидця, “все живе піднялося в козацтво”. Самовидець тільки констатує причини козацького повстання, а інший літописець – Григорій Граб’янка пише про них образно. Послухайте його розповідь про те, чому Хмельницький повстав *проти поляків*. [Далі опускаю Граб’янчині пасажи про утиски козаків магнатами, наводжу лише знаменитий завершальний акорд цього образного фрагмента, прокоментувати який автор підручника не вважав за потрібне, отже – сприймав за “підтверджену джерелом” правду?!] “...Хіба могли фараони у тортурах з поляками зрівнятися? Ці ж дітей у казанах варили, груди жінкам деревом припікали та всілякі інші біди творили”.

Як бачимо, залишається хіба що привітати читача з поверненням нашої історичної свідомости до щабля “Історії Русів”: її автор 200 років тому теж апелював до створених похмурою фантазією Граб’янки бідолашних діток, що їх “безбожні поляки” варили у казанах.

Окреслені вище два стереотипи, немов рама, тримають на собі всю канву шкільної української історії XIV-XVII ст., а стосовно Правобережної

303

Відтак він закликає нас, аби ми чинили з українцями справедливо, забороняє з ними конфліктувати. Український терор після нашого приїзду аж ніяк не припиняється. Поляки й далі сплять в костелі, їхні помешкання доценту грабують чорні круки укр. шуцманни. Вдень під будь-яким приводом вони арештовують поляків, які пропадають безвісти. Характерно те, що над ними немає ніяких німецьких начальників. Командир їхній – майор-українець, який є справжнім богом у Клевані. Населення зі сльозами благає нас допомоги, якої ми не можемо надати. Адже наш к-р не має права втручатися в українську адміністрацію. Ми вирішили діяти на власний розсуд. Починаємо бити українців по морді за те, що вони не знімають шапок перед нами.

Українських шуцманнів також завертаємо, змушуючи їх віддавати честь. Через певний час надійшов спеціальний наказ, який заборонив такі дії в делікатний спосіб. Наш командир стверджує, що якщо вони не віддають честі, то це свідчить про їхню культуру і низьку дисципліну. Наказує нам також не вітатися з ними. А це вже щось зовсім нове – відповідаємо ми йому. Досі ми мали наказ віддавати честь усім вищим за званням огляду на мундир. Невдоволення між нами дедалі зростає. Щодня ввечері ми чуємо зі школи, де розташовані українці, спів “Смерть ляхам”. Ми доповідаємо про це нашому командирові, котрий викликав тих, хто чув це, і каже, що надіслав рапорт. Справа ця залишається без відгуку.

України – ще й XVIII ст. (щоправда, оповідь про Правобережжя традиційно обмежується цинічно інтерпретованими гайдамаччиною і опришківством, але це вже тема іншої розмови). В такій історії – войовничо антипольській (адже на цьому будеється її виховна героїка) – звичайно ж, самою логікою оповіді не передбачено бодай найменшого натяку на те, що сусідні етноси зі схожою мовою та звичаями, силою випадку поселені під одним державним дахом, таки мусило щось єднати, як-от: оборона степового прикордоння, рицарський етос, форми міського життя, канони політичної культури еліт, звичаї щоденного побуту, приватні родинні зв'язки, спільний тип освіти й багато іншого.

На цьому тлі ледь не революційним проривом виглядають кілька щойно зароджених (в останні роки) новацій, і їх поява дозволяє дивитися у майбутнє з деяким оптимізмом. Маю на увазі:

- примирливе ставлення до церковної унії як спроби діалогу православних і католиків (вочевидь, прищеплене зарубіжною історіографією);
- спокійну (а не істеричну, як досі) оцінку Люблінської унії¹²;
- визнання за Польщею ролі моста між Україною і “справжнім Заходом” – терену, через який в Україну проникали “ідеї гуманізму та реформації” (втім, цей сюжет поки що належить до рідкісних і покликаний радше доводити “західність” української культури);
- визнання права на існування в давньому українському письменстві латино- і польськомовної спадщини, створеної авторами різної конфесійної належності (тут врешті отримала перемогу акція істориків літератури, започаткована в 60-70-х, коли було бурхливо “натуралізовано” літературу польсько-українського пограниччя; щоправда, часами не обходиться без наївної “приватизації” чужого, але все-таки йдеться не про те, що розділяє, а про те, що спільне).

Підсумовуючи, можна сказати: становище загалом хоч і не дуже втішне, але й не безнадійне. Обидва агресивні стереотипи у сприйнятті Польщі й поляків мають прозору підкладку, зумовлюючись тягарем застарілих історіографічних і світоглядних штампів; тим часом в очах молодшої – більш незалежної, та й освіченішої Генерації дні цих штампів таки злічені. З іншого боку, тяжіння до “героїчної історії” – це неминуча данина часові від суспільства, яке ще не встигло поховати привиди минулого. Зміна поколінь, слід думати, і тут поставить інакші пріоритети перед істориками, і це рано чи пізно переплине на сторінки шкільних підручників. Принаймні, поява кількох цілком нових, поміркованих нюансів у ставленні до сусіда-поляка показує, що “процес пішов”.

*З книги: *Н.Яковенко* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К.: Критика, 2002

304

¹ Пор. огляд підручників під таким кутом зору: Гончаренко Н., Кушнарєва М. *Школа тишування* // Критика. – 2001, ч. 4 (42). – С. 20-23.

² Детальніше про заміну “відкритої” парадигми на “закриту” в українській радянській історіографії див. “Україна між Сходом і Заходом...” у цій книжці.

³ Грушевський М. *Історія України – Руси*. – К., 1991. – Т. 1. – С. 8.

⁴ Пор. у цьому контексті розпиток історіографічної формули про нібито одвічне тяжіння історичних регіонів України до “возз’єднання”: Яковенко Н. *Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міту в історіографії* // Дух і Літера. – К., 1998. – № 3-4. – С. 113-124.

⁵ Пор. в останній перед розвалом СРСР багатотомній синтезі: *Історія Української ССР*. – К., 1982. – Т. 2. – С. 325.

⁶ Детальніше – у моїй рецензії на монографію В.А. Смолія і В.С. Стенанкова *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)*:

Яковенко Н. *У кольорах пролетарської революції* // Український гуманітарний огляд. Вип. 3. – К., 2000. – С. 58-78.

⁷ Тут і далі цитовано різні підручники, загалом у цій статті наведено цитати з усіх 14 проаналізованих праць. Курсиви скрізь мої. – Н.Я.

⁸ Пор. у згаданій вище рецензії: Яковенко Н. *У кольорах пролетарської революції*. – С. 61-67.

⁹ Там само. – С. 64-66.

¹⁰ Див. компут війська під Хотиним: Podhorodecki L., Raszba N. *Wojna chocimska, 1621*. – Kraków, 1979. – Aneks, s. 333-339.

¹¹ Пор. списки студентів: *Album studentów Akademii Zamojskiej. 1595-1781* / Opracował H. Gmiterek. – Warszawa, 1994. Див. також сумарну вибірку числа студентів з Київщини (зауважу, представленої в Академії набагато скромніше, ніж територіально близькі до Замостя Волинь і Галичина): Gmiterek H. *Młodzież Kijowszczyzny w Akademii Zamojskiej (1595-1784)* // УАЩ. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 230-241.

¹² Принагідно не можу втриматися від зауваження, що з приємністю натрапляла у багатьох підручниках на цитати – щоправда, без лапок – із моєї популярної статті у “Київській Старовині” під назвою “Здобутки і втрати Люблінської унії”, і це остаточно переконало мене в корисності науково-популярного жанру.

305

Аж одного разу гостював у нас лейтенант Шуп, командир польського Шуцманншафту. Після доброї гулянки він запропонував нам спільний “Einsatz” [акцію]. Наступного дня вирушає від нас одна чота. Приходимо на двір кошар до наших колег, котрі уже чекають на нас. Це мішанка селян різного віку в цивільному одязі, фатально озброєних, які палають ненавистю до українців за їхні злочини. Коротка промова лейтенанта одразу припала нам до серця. Він каже: “Не стріляйте в невинних людей, але знайте, що на селі кожен українець – бандит, чи жінка, чи дитина”. Отож, пам’ятаючи про його слова, ми чинимо спустошення в селі, кожного укр. селянина ми вивели і застрелили. Це все нічого у порівнянні з лейтенантом.

Й О А Н Н А Т О К А Р С К А Б А К І Р

© J. Tokarska-Bakir

історія як фетиш

Він не віддає жодних наказів, тільки особисто стріляє українців, прагнучи перевершити нас усіх.

Ми повертаємося з великою здобиччю, ведемо корів і коней, веземо свиней на хурах, які пізніше наш командир терпляче віддавав усім українцям, які приходили з плачем і скаргами.

Українці пишуть скаргу до штатдгауптманна.

В ім'я “дослідницької нейтральності” історик ніколи не визнає, що події, про які він пише, справляють на нього якесь враження — зворушують, вражають, переслідують чи, боронь Боже, схиляють до зміни методології. Який результат дає така позиція, коли історикові доводиться стикнутися з настільки травматичним епізодом, яким є Єдвабне¹?

Останні кілька тижнів по Європі прокотилися дебати щодо воєнного минулого. Їх масовість, регулярність, постійний поділ ролей і, що найважливіше, їх безнадійна нескінченність виразно вказують на присутній у них елемент міту, який вимагає розпізнання.

Звичайно, спершу з'являється фільм (такий, як *"Шоах"* Клода Ланцмана, що його було недавно повністю показано на польському телебаченні, або ж *"Сусіди"* Агнешки Арнольд), книжка (*"Ревні кати Гітлера"* Данієля Гольдгагена чи *"Сусіди"* Яна Томаша Гроса або ж вистава (*"Злочини вермахту"* Гамбурзького Інституту соціальних досліджень). Фільм, книжка чи вистава становлять провокацію – певні факти у них висвітлюються надзвичайно сміливо, і це викликає шок. Інколи висновок будується на хибних засновках (напр., у Гольдгагена подибуємо концепцію "вродженого" німецького антисемітизму) або на обмежених чи хибно зінтерпретованих джерелах (на виставі *"Злочини вермахту"* демонструвалася велика кількість світлин, на яких зафіксовано масові убивства, які насправді здійснила Червона армія, а також обійдено мовчанкою злочини німецької армії у 1939-1940 рр., що, з польської точки зору, є неприпустимим).

Фактографічні помилки дратують істориків – частина їх за будь-яку ціну прагне скомпрометувати саму тему. Пам'ятаємо, як у дискусії про Єдвабне по черзі з'являлися аргументи на зразок "відсутности майстерности" чи "підприємства Голокосту"². Однак, коли говорить загал, ніхто не прислухається до закидів істориків. Галас наростає, слово беруть митці й інтелектуали (у Німеччині найбільш характерним у цьому контексті було висловлювання Юргена Габермаса про "проникливість і моральну силу" книжки Гольдгагена як "джерела суттєвих імпульсів для публічної свідомости"). Їх заяви остаточно виводять істориків з рівноваги, вони ображаються і відходять убік.

Позаяк дискусії, про які йде мова, як правило містять у собі елемент критики стосовно до традиційної історіографії, нервозність істориків зрозуміла. Проте їх виступи виявляють цілковите нерозуміння того, чим є публічний дискурс і яку роль відіграють у ньому вони самі – з одного боку, і ми, їх читачі – з іншого.

Якщо через 60 років після війни у якійсь країні раптом розкупувають цілий тираж книги, виданої в елітарному видавництві, у якій говориться про спалення людей у stodoli (Грос), якщо в іншій країні населення купує книгу, яка годує читача сценами карнавальної жорстокости і приписує їй щось на зразок "гену антисемітизму" (Гольдгаген) – одне слово, якщо десь із кількадесятирічним запізненням вибухає посттравматичне шаленство, той, хто

307

Внаслідок цього ми отримали сувору догану від нашого командира.

Варто додати, що ми квартируємо в замку та займаємо тільки частину в ньому. Одне крило займає укр. управа та інші укр. органи влади. Цілий день, попри те, що початок травня дуже холодний, вони слухають через відкрите вікно, про що в нас говорять на кожних зборах. Наш командир не тільки не забороняє цього, але й свідомо голосно нас вичитує, аби вони чули. Регулярно ми отримуємо догани, аби довести що з німцями все гаразд, що вони нам забороняють це, а винні ми самі. Після кожного випадку, після повернення, на дворі, на очах укр. він проводить особистий обшук, чи хто чогось не забрав з укр. халуп. Віддає смішні накази. Він забороняє нам – під час дій – входити в будинки українців;

обшуки проводять самі німці, що виглядає наступним чином: німці входять до халуп, гречно вітають їх словом “Здрастуйте”, відтак питає “Keine Bandit?”. На що ті засипають його цілим потоком виправдань і запевнень у своїй невинності. В такому разі все уже добре, каже дати їм молока, хліба з маслом, а пізніше частує укр. дітей цукерками (які належаться нам, але яких нам не дають), і виходить, прощаючись, і йому по-приятельськи кажуть до побачення. В такий спосіб вони хочуть здобути собі приятельство українців, аби колись пощадили тільки їх.

Далі ідіотський наказ: нам не можна стріляти, хіба що по нас стрілятимуть першими. Звичайно, ніхто не виконує цих розпоряджень. Щодня ми чуємо про звірячі убивства поляків у навколишніх селах.

займається суспільними студіями, повинен двічі замислитися, перед тим як знехтувати подібним явищем.

Постпам’ять

Що криється у непроминальності трагедії шістдесятилітньої давности, у з’яві, що, немов нав’язливий сон, впливає у кожній новій сцені, попри те, що актори вже давно покинули театр? Що є причиною того, що, як висловився Клаус Гарпрехт, публіцист “*Ді Цайт*”, “час минає, війна і Голокост відходять, але мертві стають щораз ближчі до нас”? Чи ж можливо, аби й через понад пів століття рани не зарубцювалися?

На ці запитання ніхто не відповідає сам. Тут належить брати, не питаючи, хто що дає. Соціолог повинен слідкувати за психологом, антрополог – за філософом, літературознавець – за істориком. І навпаки.

У категорії “постпам’яті”, з якої я хотіла б розпочати свою відповідь, якоюсь мірою відображена кожна з тих дисциплін, як також світ, у якому ніщо вже не є таке, як було. Нинішня пам’ять – це вже не пам’ять. “Постпам’ять, - пише Маріянна Гірш (Marianne Hirsch, *Family Frames. Photography, Narrative and Postmemory* (1997)), - характеризує досвід тих, що виростали у тіні розповідей про події, які відбулися до їх народження. Їхні власні спогади мусили поступитися місцем історіям попередніх поколінь, що формувалися у травматичних умовах, яких ані до кінця не зрозуміли, ані не відтворили”.

Постпам’ять цілком зрозуміла у родинах, обтяжених травматичним минулим. Проте, чому сьогодні вона виривається поза межі свого кола? Чому, попри давній інстинкт ізоляції “заражених нещастям”, постпам’ять перевалює через стіни госпісів чи психіатричних закладів і передається не лише окремим особам, а й цілим суспільствам?

Явище це має характер переміщення – воно відбувається у замінному, символічному просторі і часі. В іншому місці й зі значним запізненням стосовно до подій, на які покликається.

Насправді постпам’ять приводить у рух факт поступового відходу первинних жертв травми. Масовість постпам’яті, її багатоголосся, феномени на зразок Вількомірського – людини, яка перфектно, хоча не відомо для чого, присвоїла собі чужу травму, а також такі явища, як тривала присутність Голокосту у свідомості американського

308

суспільства (у Вашингтоні існує Музей Голокосту, хоча немає музею чорних невольників чи винищених індіан) — усе це вказує на те, що у гру вступає особливий, мітотворчий елемент³. Постпам'ять — це пам'ять замінна, привласнена, це пам'ять не на своєму місці. Саме тому вона не може померти своєю смертю. Постпам'ять радше вибухне, аніж відійде у непам'ять, а зібравшись після вибуху, знову розпочне свою сізфову, *par excellence* мітичну, працю.

Це явище досконало вписується у горизонт “посттравматичної культури”, яка бурхливо розвивається з кінця 80-х років як реакція на попередню героїчну “культуру мовчання”. Посттравматична культура збирається навколо центральної травми, задавненої і витісненої, яка несподівано повертається і піддає ревізії цілу поточну дійсність. Культура ця не бажає зцілення — вона радше сповнюється в обсесивному придивлянні до незагоєної рани. Травма стає фетишем, маскою “чогось іншого”, таємницею, яку культура, сама несвідома, не зможе повідомити інакше.

Дім із привидами

Одна із метафор, до яких удаються дослідники цієї дивної травми, є метафора “кістяків у шафі” або “будинку з привидами”. “Духи минулого, — пише Домінік Ля Капра, автор важливої книги про посттравматичну культуру (Dominick LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*), — це мотиви, які навідують нас і які через замішання у символічному порядку, через відсутність ритуалів або випадків смерті настільки трансгресивні і незрозумілі, що їх важко або й неможливо перетерпіти у жалобі, отож вони блукають, нічийні, по нашому посттравматичному світі. Якщо вже про це зайшла мова, то ніхто, жоден індивід чи група, не може мати на них виключного права. Коли вони вже навідують чийсь дім (народ, групу), то хвилюють усіх його мешканців, навіть тих, які бувають у ньому лише мимохідь”.

Ля Капра не належить до тих, які дивляться на посттравматичну культуру без підозри. Навпаки. Критицизм щодо її зловживань (приклади Вількомірського-імітатора, Гольгагена-“расиста” чи Ланцмана-месника, який навмисне висміює своїх нацистських співбесідників) і фальсифікацій (елементи “спасенного кічу” у “Спискові Шиндлера” Спілберга, у “Ковші” Вайди і в “Життя прекрасне” Беніні), усвідомлення перекручень, які виникають із надмірного болю і добрих намірів або, навпаки, через апатію і перебільшену обережність, її причетність до всякого роду перебільшень

309

Ми надаємо їм першу допомогу, тобто діти, юнаки, котрі зуміли втекти, отримують їжу, ночують, відтак ми доправляємо їх до Луцька, де ними пізніше мають заопікуватися німецькі органи влади. Після кожної такої звістки ми негайно вирушаємо на місце злочину. Але це даремна втрата часу. Приїжджаємо фірманками при повному озброєнні (3 гранатомети, 2 важких кулемети, 7 легких кулеметів), але командир не має ніякого плану, до певної міри уникає сутичок, оскільки німці панічно бояться укр. Ми входимо до села, коли укр. всі втікають полями у протилежному напрямку, а нам не можна в них стріляти. Залишаються тільки старі баби й діди, котрі не можуть втікати, і зі сльозами на очах лементують, кленучи своїх синів і братів.

Закінчується тим, що ми рекувізуємо з порожньої хати 2-3 свині, пару корів і коней, і караваном повертаємося назад.

Так виглядає кожен виїзд.

Одного разу прибігла до нас дванадцятирічна дівчинка з плачем, що усю її родину повбивали і близько двадцяти польських родин блукають лісами й полями. Ми швидко підняли тривогу і вирушаємо фірманками на місце. Це село Стрільки, 4 км від

Клевані, тут нашим очам постає жахлива картина. Згарища ще димлять. Напад стався о другій ночі. В одинадцятій ранку ми були на місці. Після нашого прибуття починають сходитися люди, котрі

зуміли втекти. З плачем вони припадають до своїх малих дітей, які лежать в калюжі крові. Більшість убитих лежить спалена серед руїн. Також ми знаходимо багато жертв, які лежать поблизу будинків.

— ось вихідний пункт його роздумів. І тому Ля Капра істориків вважає людьми, які найбільшою мірою призначені, через свої свідчення, запобігати ексцесам повторної, виродженої постпам'яті.

Проте, це призначення не є безумовне. “Метою історичного розуміння є не лише цінне з професійного огляду реєстрування минулого, але також підтримка критичної, точної і цілком доступної пам'яті про значні події, які стають частиною публічного простору. Із цим пов'язаний складний, інколи неможливий до виконання, обов'язок праці задля повернення — принаймні символічного, посмертного — гідності жертвам, якої їх позбавили виконавці злочину. Часом історичний дискурс утягується у сам процес оплакування і приготування похорону”.

Підтримувана істориками “докладна, критична “робота пам'яті” була б пов'язана з варіантом активного забування, коли минулому дозволяється відійти”, аби суспільна енергія, зв'язана відпиханням жаху, могла нарешті звільнитися.

Якщо погодитися з позицією Ля Капри, то на питання, чому сьогодні масова публічність огульно відкидає “порядну” історіографію, належало б відповісти, що таке відбувається, бо історіографія не забезпечила “критичної, докладної, цілком доступної пам'яті” і так і не вийшла із ролі “жалібниці”. У книгах Гросса і Гольгагена люди шукають того, чого не знаходять деінде: морального кисню, який вивільняється тоді, коли ставляться запитання, на які немає відповіді.

Стратегії витіснення

Що відбувається, коли дослідник (як також будь-яка інша людина) замість протиставитися впливові, який справляє на нього минуле, намагається цей вплив зігнорувати? Поточний погляд, що виражається максимом “очі не бачать — серце не болить”, суттєво відрізняється від позиції психологів, які повторюють за Зигмундом Фройдом, що витіснення психічних змістів не тільки не означає їх позбуття, а навпаки — провадить до ще глибшої, ще складнішої від них залежності. Якраз про це свідчить *“Нездатність до жалоби”* Александра і Маргарети Мічерліх, із її невивплеканою німецькою любов'ю до сильних людей, а також спостереження Данієля Кон-Бендіта і Герда Конена (*“Das rote Jahrzehnt”*), що лівий тероризм 60-х років у Німеччині становив реакцію затаєної пам'яті про гітлерівське минуле.

310

Історична травма, яку з якихось міркувань заперечено, викликає до життя два патологічних явища. Нагорі, у молодшій верстві, з'являється уже згадувана постпам'ять, а навколо її джерел простягається огорожена територія історичних табу. Історичні табу виникають навколо слідів історії, які визнано руйнівними для психічної рівноваги чи ідентичності, у зв'язку з чим їх придушують доти, доки вони не зникнуть у підсвідомості. Те, що книга Гроса, а ще раніше стаття Міхала Ціхого (Michai Cichy, Polacy – Żydzi: czarne karty Powstania //Gazeta, 29 січня 1994 р.), наштовхнулися на таке сильне несприйняття, можна пояснити, у тому числі, й порушенням названих табу.

У дискусії про Єдвабне виступили всі чотири варіанти оборонних стратегій, властивих історичним табу:

заперечення, що провадить до навмисного ідеологічного витіснення (затушовування правди або просто звичайна брехня);

несвідоме витіснення (забування на зразок того, що допомагало німцям після війни, які прагнули утекти від минулого);

витіснення когнітивного типу (пошук псевдораціональних виправдань);

витіснення мітичного типу.

Найбільш яскраво виявилось останнє з названих витіснень. Воно стало відомим після твердження Томаша Стшембоша про те, що масові вбивства у Єдвабному чинили “23 виродки і колаборанти, з передбачуваною імплікацією, що хто здійснює подібні злочини, дефінітивно стає виродком, отож народ, з якого він походить, залишається незаплямований. “Теорія виродків” могла так само знайти застосування до польського шмальцовництва явища, яке у першу чергу заслуговує на табування (шмальцовниками називали людей, що у часи Другої світової війни спекулювали на продажі продуктів харчування євреям у гетто. - Прим. ред.). Подібну функцію також виконували досі нічим не підтвержені пошуки доказів присутності німців у містечку 10 липня 1941 р.

Дальший засяг висновку Стшембоша – сугестія, що антисемітські настрої у Єдвабному були результатом співпраці місцевих жидів із НКВД під час советської окупації – міг би знайти собі місце поміж мітичним і когнітивним типами витіснення. Подібно й спроби скомпрометування Яна Гроса як “соціолога” чи здевальвування автора першого повідомлення про злочин Шмуля Васерштайна як агента UB мали на меті зменшення пізнавального

311

Всіх їх жорстоко мучили. Чоловіки з відтягненими геніталіями, жінкам повпихали пляшки, камені. Обрізають пальці, язики, носи, вбивають дерев'яні кілки у мозок чи в шию. Усталити кількість убитих неможливо. Ми конфіскуємо укр. фірманки і евакуюємо на них решту поляків (близько 30 осіб). Дорогою приєднуються інші поляки. Колона дедалі видовжується, небезпека нападу дедалі зростає. Українці, котрі, побачивши нас, відступили не далі як на 300 м у поле, спостерігають за нами. Побачивши велетенську колону хур, вони мають час випередити нас і влаштувати засідку, тим більше, що ми щоразу зупиняємося і забираємо нових. Доїжджаємо до цвинтаря, звідки лунає несподіваний вогонь з трьох боків. Українці стріляють із самих лиш автоматів (російські фінки).

Підрозділ ослони гине на місці.
 Зав'язується важка сутичка –
 позаяк ми перебуваємо на голому
 та рівному шляху – яка триває три
 години. Ми вистрелили всі ракети,
 кличучи допомогу, але марно.
 З безнадійної ситуації нас рятую
 тільки літак, який випадково
 зауважив бій. Але ми вже не
 маємо ракет і не можемо вказати
 йому ціль. Отож той літак
 починає скидати бомби легкого
 калібру і стріляти з кулемета
 всліпу. Дві бомби падають на
 заплілі нашого табору
 і смертельно ранять двох наших
 фірманів, цивільних. Літак більше
 стріляє по нас, аніж по бандитах,
 котрі добре сховані, але сам
 престиж робить своє, і українці
 безладно починають втікати.
 Тепер ми маємо і відкриту ціль, і
 бачимо досконало масу чорних
 шущманнів, наших сусідів, у
 шоломах і при повному озброєнні.

дисонансу між тим, що відомо про власне минуле (убивства польськими руками), і власною думкою про себе (поляки не вбивають, хіба лише у потребі самозахисту, натомість самі стають жертвами). Убивства у Єдвабному хотілося б пам'ятати як криваву помсту колаборантам, почасти виправдану, а тому не треба вірити “соціологам” і “агентам”.

У категорії несвідомого витіснення у контексті дискусії про Єдвабне останні два місяці встановився і підтримувався збірний образ, до якого ввійшли усі історики, які, займаючись районом Ломжі, до моменту появи фільму Агнешки Арнольд і книги Гроса не цікавилися темою убивств у Єдвабному, Радзілові чи Вонсоці.

До тієї самої категорії витіснення можна зачислити аргумент Томаша Шароти (Szarota), який прозвучав у розмові з журналістами тижневика *“Tygodnik Powszechny”*: “Я не (...) певен, чи підтримка Ліги Польських Родин на останніх виборах не була якоюсь мірою спричинена затьятою реакцією на дебати про Єдвабне”. Хоча аргумент цей і сформульовано *ex post*, він мав би подібну нормативну силу, як і приказка “тихше їдеш – далі будеш”, яку так уперто повторюють у польському і закордонному дискурсі, що стосується жидів. Його імплікацією є застереження перед фуріями національної ворожнечі. Якщо розглянути цей аргумент у психоаналітичних категоріях – Фройд писав, що порушення табу “має бути піддане суворій карі або ж усі члени спільноти мають його спокутувати, позаяк вони всі не повинні внаслідок цього постраждати” – то він може допровадити до висновку, що у зв'язку із не таким уже зразковим, не надто одностайним покаранням Яна Гроса наслідки його блюзнірства на наших очах падають на цілий народ (у ролі фурії виступала б Ліга Польських Родин).

Останній тип витіснення, подекуди найменш цікавий, презентують тексти істориків, що їх публікує *“Nasz Dziennik”* і популярна преса. Вони окреслюють справу Єдвабного як “фальсифікацію історії” і “попередню гру”, після чого перед Польщею буде висунута “вимога сплатити максимальні відшкодування за жидівські посілості”. До цих голосів долучилася частина ієрархів Католицької Церкви, які, як єпископ ломжинський Станіслав Стефанек, стверджували, що причиною звинувачень були матеріальні претензії жидів. Голоси ці не вартували б уваги, якби не те, що вони пов'язуються зі старим мітом про “жидівську хитрість” і “жидівський список”, історичною конкретизацією якого ставали звинувачення у

312

затруєннях криниць, профанації гостії і ритуальних убивствах. Виверження цього поліморфного міту відбуваються у випадках, що порушують почуття безпеки його носіїв і спонукають до насильства (погром у Кельце у 1946 р.).

Згадані чотири типи витіснення дозволяють описати патологію мислення, яке запрезентували польські історики у дискусії про Єдвабне. Проте, справа тут не обмежується патологією. Набагато поширеніша, небезпечніша і водночас важча для виявлення позиція “професійного одеревіння”, яку представив mainstream дослідників, що висловлювалися публічно. Його причини, надзвичайно складні, криються у науковому формуванні цієї групи і виражаються у ревному дотриманні специфічно потрактованих засад професіоналізму. Їм буде присвячено наступну частину цього тексту.

Хвора людина Європи

Згідно з класичним визначенням, травма викликає розщеплення “афекту” (досвіду) і “репрезентації” (пізнавальних дій). Ля Капра пише: “Втративши орієнтацію, людина відчуває щось, чого не може собі уявити, і водночас, задеревівши, намагається уявити собі щось, чого не здатна відчути”. Спостерігаючи за історією дискусії з приводу книги Гольдгагена чи Гросса, важко позбутися враження, що громадськість та історики — це два окремих аспекти людини, що слабує на постпам’ять. Аспекти, які настільки прецизійно розділили між собою “досвід” і “пізнання”, що, коли вдатися до певного перебільшення, перше цілком опинилося на боці громадськості, а друге — на боці істориків.

Яка травма криється у постпам’яті цього “хворого”? Не досить сказати, що це ущільнена воєнна травма. Властиво, це переплетення травм, а постпам’ять — це кілька взаємно ворожих, хоча тісно між собою пов’язаних пам’ятей.

З одного боку, маємо тут пам’ять жидівську — про зростання антисемітизму у передвоєнному часі, про трагедію польських жидів, асимільованих і неасимільованих, покинутих у геті, від яких відмовився народ, який вони обрали, та й “вибраний народ” теж не поспішив на допомогу. Далі йде Шоах, а потім повторювані, перервані кількома періодами ілюзій, вигнання.

З іншого боку, маємо не менш складну польську пам’ять — пам’ять “зраджених на світанку”. З цього боку список зрад довший, а винуватці менш схильні до спокутування. У списку, окрім німців

313

Ми скеровуємо різкий вогонь на безладно втікаючих. Видно, що багато хто з них падає, але ми не можемо їх дістати, маємо п’ять убитих і двох поранених. Не рахуючи цивільних, між якими літак також вчинив спустошення. Повертаємося до кошар, дорогою стріляючи у вікно кожної халупи. На місці довідуємося, що відгомін бою було добре чути, але командир наказав вартовому виглядати на горизонті червону ракету, яку перекидали узгір’я й дерева.

Наступного дня з Луцька виїжджає командир батальйону, ми розповідаємо йому про перебіг бою і помилки командира, котрий висилає в небезпечне місце чоту людей, а після нападу на них чекає ракету, замість негайно послати підмогу.

Відтак ми розповідаємо йому про наші спостереження, що серед бандитів був цілий батальйон

чорних шуцманів з Клевані. У той час люди свідчать, що бачили чорних того дня, як вони вирушили через півгодини після нас у протилежному напрямку, де пізніше окружною дорогою опинилися навпроти нас. Далі люди свідчать, що безпосередньо перед нападом бачили масу українців із недалеких сіл, котрі входили до кошар українців і виносили звідти зброю та набої.

Усе це ми розповідаємо командирові батальйону; він починає слідство у цій справі, яке – наскільки нам відомо – не мало жодних наслідків. У тому бою загинуло шість українських шуцманнів.

Аби їх виправдати, українці влаштували випад і надіслали рапорти до керівництва про те, що нашттовхнулися на бандитів і в бою втратили шість осіб.

і росіян, також найближчі союзники Польщі у вересні 1939 року і в Ялті. Союзники, які не тільки пасивно погодилися із сталінською анексією країни, але, як доводить історія катинської брехні, активно її підтримували. Можна дискутувати, чи жиди, які саме у цей час з'являються у переліку зрад (восени 1939 р., коли вони “хлібом і сіллю вітали більшовиків”, а потім як “жидокомуна” і “кати з UB”), справді завинили найбільше. Запал, із яким їх оскаржують, наводить на здогад, що у звинуваченнях на їхню адресу можуть знаходити вихід також і ті жалі, непорівняно більші і набагато важчі для артикулювання.

Вражає симетрія цих “двох пам'ятей” і “двох правд” з їх уїдливими запереченнями. Наскільки першу з них пригнічує і мобілізує брехня освецімска, настільки другу раниць і під'юджує брехня катинська. Змагання обох цих правд увиразнилось у встановленні на одній і тій самій варшавській вулиці двох нових пам'ятників, що символізують сегрегацію польської і жидівської пам'яти: на початку Ставків знаходиться пам'ятник Umschlagplatz, а в кінці – пам'ятник вивезеним на схід. Як на освецімському гравії польська пам'ять боролася з жидівською, так само й на території колишнього варшавського гета воюють один з одним два вивози, дві травми.

У суперечці про “Сусідів” ці різні пам'яті зіткнулися і взаємно одна одну витіснили, після чого кожна з них стала галасливо домагатися виключності. “Людина”, в нутрі якої відбулося зіткнення, захворіла, її хвороба виявилася у згаданому вже кардинальному розщепленні: увесь “досвід” опинився у громадськості, а все “пізнання” залишилося історикам.

Наскільки громадськість під час дискусії про Єдвабне переважно ототожнювала себе то з жертвами, то з виконавцями убивства, настільки й позиція професійних істориків нагадувала післятравматичну апатію.

Якби це порівняння суперечки про Єдвабне з психікою людини, що пройшла через випробування, повести ще далі і поставити питання про можливість лікування пацієнта, то результат напевно б залежав від надання йому ліків, які б змогли, з одного боку, витягнути його з апатії, а, з іншого, навчили б його критицизму. Якби ми раптом уявили собі якийсь інший, ліпший світ, такими ліками могла б бути емпатія. Пишу це, усвідомлюючи, що у контексті дискурсу Єдвабного кожна згадка про емпатію видається похмурим жартом.

314

Насамперед окреслимо, чим така емпатія не є. Це не повна ідентифікація, така собі безумовна “симпатія”, у якій, хай які шляхетні були б її наміри, інший завжди зникає, а замість нього з’являється сам медик-симпатик, що несвідомо привласнює собі чужий голос й чужі ознаки. На відміну від такої “симпатії”, емпатія була б співчуттям, у якому ніхто не виступав би у ролі лікаря, а лікарями, що склеювали б травматичне розщеплення, були б уважність і повага, як також усвідомлення, що чийсь болісний досвід ніколи не стане нашим. Не будучи механічним компромісом, емпатія мала б шанс дійти до рації обох сторін спору, ніколи їх при цьому не нівелюючи.

Такий *harpu end mig* би бути у постпам’яті. Завдяки посередництву емпатії, досвід громадськості і пізнання істориків могли б знову поєднатися. Громадськість збагатилася б “критичною, докладною і цілком доступною пам’яттю, а історики відновили б утрачене чуття.

Звучить воно — на жаль — як відомий уривок зі Святого Письма: “Милосердя й вірність зустрілися разом, справедливість і мир поцілувалися між собою” (Пс. 85, 11), і напевно, так само важко це здійснити.

Мова істориків, мовчання жертв

На думку Ля Капри, “історик повинен бути водночас критичним інтелектуалом”, а аналіз правдивості історичних джерел “є необхідною, але не достатньою умовою для історіографії”, бо пошуки правди повинні супроводжуватися “емпатичним, пристосованим до явища розумінням і діалогом”. У Польщі цей погляд викликає радше посміх, аніж зацікавлення. Дослідник докладає чимало методичних зусиль для того, аби “не знати, що знає” і “не чути, що чує”. Якщо чуйність історика інколи притуплена, то це через те, що він з усіх сил намагається відповідати вимогам свого фаху.

Прикладом може служити текст Анджея Пачковського (Andrzej Paczkowski, *Debata wokol “Sasiadow”. Proba wstepnej typologii* // Rzeczpospolita, 24 березня 2001 р.). Ця типологія, що налічує чотири основні точки зору у дискусії про книгу Гросса, проведена бездоганно і цілком відповідає вимогам наукового фаху. Погляди автора, одного з найважливіших істориків сучасності, у ній практично невидимі.

Проте дивним чином невидимість поширюється також на саму справу, до якої стосується згадана дискусія. Оскільки говориться

315

Це була вкрай незугарна брехня, бо всім було відомо, що вони їздили на село, щоб забезпечити своїх зброєю та набоями, і поверталися п’яні, ніде не натрапляючи на жодну перешкоду. Ми були всі певні, що після усього цього їх роззброять і всіх вишлють до табору. Але ми помилялися.

Похорон наших п’яти колег був дуже гарний. Навіть німці доклали всіх зусиль, аби похорон виглядав урочисто. Момент перед вирушенням походу виглядав прегарно. Наші полеглі колеги лежать на підвищенні, вони достоту потопають у повені квітів і вінків, які пожертвувало безмежно вдячне польське населення. Навколо них юрмляться нескінчені натовпи поляків, аби віддати останні шану і честь тим, хто загинув, захищаючи поляків.

Одні голосно схлипують, інші закидують їх квітами, ще інші мовчки стоять навколішки, застигнувши в молитві. Входить командир роти і лейтенант командир другого польського Шуцманншафту, якого ми звали Жбіком [дикий кіт]. Випробуваний приятель, який не раз давав доказ своєї приязні полякам. Єдиний німець, який знався на зрадливості й підлості українців, але й не боявся демонструвати це на кожному кроці, і невтомно косив українців, не зважаючи на протести своїх командирів. Промовляє наш командир роти. Промовляє він так, як зазвичай промовляє командир у такий момент – про жаль за колегами, які були добрими воювачами. А далі він каже: “Вони загинули від рук людей, котрі були збаламучені жидо-більшовицькою агітацією, і нашим завданням є не воювати власне з тим збаламученим

так, аби не було видно місця, з якого долинає голос, то в результаті не відомо, до чого власне стосується сама дискусія. Є тут якісь поляки, якісь жиди, німці, є також їх мотиви, проте нічого не названо по імені. Автор тільки раз відважився повідомити щось від себе: це спростування, яке торкається... походження автора “Сусідів”. Цей виняток із правила, яким керується текст, виглядає наче обмовка, але, як це буває з обмовками, стосується він до абсолютного *meritum*.

У польському публічному дискурсі інформація про те, що хтось є або не є жидом, і далі відіграє значну роль – досить згадати тут результати останніх досліджень СВОВ (“*Gazeta*”, 6 серпня 2002 р.). Професор Пачковскі, який “захищає” Гросу так, як свого часу один із церковних ієрархів “захищав” Тадеуша Мазовецького⁴, діє згідно з правилами цього дискурсу. Я не збираюся приписувати йому поганих намірів, а хочу лишень показати, що, попри найліпші прагнення, навіть найбільш стриманий історик підлягає суспільним умовностям, і то тим більше, чим більше це заперечує.

Це заперечення знаходить цікаве висвітлення у цитованій книзі Ля Капри. На його думку, метою самоцензури, що її можна зауважити у працях істориків формалістичного і позитивістичного спрямувань, є “заперечення наслідків, які, на основі перенесення, досліджувана проблема могла б мати для актуальної ситуації дослідника”. У класичному фрейдівському розумінні, перенесення звичайно полягає у повторенні або програванні у власному дискурсі травм минулого (так само того, що є предметом дослідження). Людська психіка трактує як присутні всі минулі ситуації – і то тим більше, чим сильніше вони витісняються. Тому у розповідях навіть найбільш дистанційованих істориків Голокосту щохвилини чути відголоски аналізованих жахів, з’являються випадкові слова, алюзії, оцінки. Історик бере участь у тих сеансах, виступаючи поперемінно у двох ролях: то він свідок, якого мучать докори сумління (і він намагається їх позбутися; для цього служать чотири стратегії боротьби з історичними табу), то винуватець зла, демон або ж іграшка у руках “історичної необхідності”. Якщо навіть, хоча трапляється таке доволі рідко, історик ідентифікує себе із жертвами, то однак – аби уникнути звинувачення в упередженості (цікаво, що лише представлення позиції жертв розцінюється як упередження) – не може цього ані прийняти, ані виявити. Тому точки зору, які не представлені у його оповіді, увесь час проникають на нові екрани постпам’яти, а отже млин міту працює на повну потужність.

316

На думку Ля Капри, оминання позиції жертв – це патологія загалом зрозумілих захисних механізмів, до яких підсвідомо вдаються історики. Ці механізми відіграють важливу роль, бо захищають особисту територію дослідника від уторгнення змістів, які перевищують його витривалість. Проте коли процес наближення до межі цієї витривалості вчасно не усвідомлений, то він набуває патологічного характеру, перетворюючись у “зацитькування” жертв.

Нехтування голосів жертв – це не тільки рутинна риса історіографії, а й *par force* вимір справедливості. Це яскраво видно на прикладі повоєнного процесу вбивць із Єдвабного, про який Анджей Желлінські говорить так: “Потерпілі взагалі [на процесі] не виступають (...), немає прізвищ ні імен тих людей. Навіть коли суд і має перед собою у залі потерпілого, то як потерпілого його не трактує” (“*Gazeta*”, 20-21 липня 2002 р.). Отож “уникання упередженості” і “стремління до повного об’єктивізму” має свою ціну. Під час того повоєнного процесу нехтування позиції жертв зазнало значного, не лише мовного, спрощення, перетворившись у решті-решт у нехтування самих жертв. Професор Желлінські: “Не зроблено ексгумації. На тому процесі не було жертв. Увесь злочин полягав у тому, що мешканці Єдвабного та його околиць загнали жидів на ринок і там їх стерегли. У виroku немає спалення жидів”.

Нехтування голосів жертв, особливо коли вони належать до національної меншини, не є особливістю лише польської історіографії. Консервативні історичні школи, які ще у XIX ст. сформувалися у Німеччині та інших європейських країнах, заангажовані у побудову і зміцнення національної ідентичності, так само їх не вислуховували. На критику науки, особливо ідентифікації історика зі сильнішим, тривалий час здобувалися лише митці – такі, як Міцкевич (“наука гниє швидко”), Мілош (“наука не здатна говорити про цінності”), Герберт (“Метаморфози Лівія”). Вальтер Беньямін у своєму резонансному есеї “Про розуміння історії” писав: “До кого властиво прислухається літописець історизму? (...) До переможця. (...) Немає такого документу культури, який не був би водночас документом варварства. І як він сам не є позбавлений варварства, так само не є від нього вільний і процес переказу, під час якого переходить з одних рук в інші”.

317

народом, а саме з тими більшовицькими підбурювачами”. З цим ідіотизмом не міг погодитися навіть його колега, лейтенант Жбік, котрий виступав з енергійним протестом і закидає йому в очі брехню. Виводить з-поміж своєї свити перекладача, котрий слово в слово перекладає: “Тут не йдеться про жодну більшовицьку роботу. Тут винуваті лише бандити, укр. націоналісти, саме з ними ми й будемо боротися, і смерть наших братів помстимо сторицею”. Далі дорікає нашому командирові, котрий також сказав, що ми знаходимося на Україні і нашим обов’язком є підносити тут культуру, котра була деформована більшовицьким режимом. Він каже: “Тут немає жодної української культури. Тут є лише одвічна польська культура, західна культура, а українці були і є тут бур’яном, здатним лише до

бандитизму”. Він закінчує свою промову пропозицією вшанувати пам’ять полеглих трихвилинною мовчанкою. Наш командир стушувався, віддає дальші команди, і похорон відбувається без жодних особливих інцидентів.

Невдовзі трапився випадок, який нас цілком заламав. Ми отримали

звістку від поляків, що залізничник-українець має вдома вибухівку, якою висаджує потяги. Ми провели у нього обшук, але не знайшли нічого. Ми почали бити

його так довго, поки він не признався, вибухівку має

закопану поруч із своєю будкою.

Ми вимагали, щоб він нас туди привів.

Наша дорога пролягала повз школу, де кошарував український Шуцманншафт. Біля тієї школи

підбігли до нас поляки, скаржачись, що українські шуцманни обстріляли з подвір’я цвинтар неподалік, де саме ховали кількох убитих поляків.

Про це говорять на базарі

Ля Капра зауважує, що тією самою мірою, якою історик заперечує факт перенесення і відкидає “афективний, емпатичний компонент розуміння”, він опиратиметься навіюванню, що стосовно до минулого сам відіграє роль свідка. Він неохоче буде ангажуватися у цю роль, провокуючи, збираючи і співтворючи усні свідчення.

Причину, чому польські історики так довго легковажили усні свідчення, можна вбачати у специфічному уявленні про фаховість. “Грос не може зрозуміти, - говорив Томаш Шарота, - чому раніше ніхто не зайнявся Єдвабним. Прецінь, каже він, досить було туди поїхати, зайти до кнайпи і порозмовляти з людьми. На це можно відповісти: історію не пишуть, відвідуючи бари. Це питання фаховости” (“*Tygodnik Powszechny*”, 2002, ч. 17).

Неважко реконструювати причини, через які дослідник нехтує кнайпову oral history. Кожен, хто “їздив по барах”, знає, що участь у виникненні усного свідчення ангажує нас значно більше, ніж це дозволяють повсюдно прийняті моделі досліджень. Позаяк кожна розмова — і навіть така її специфічна відміна, якою є допит чи іспит (не кажучи вже про розмову за чаркою) — оголює ОБОХ співрозмовників, історики неохоче у неї вступають.

Зрозуміло, що історики у жодному разі не повинні зупинятися на таких розмовах, проте зневажливому відкиданню нагоди запізнитися з тим, що говорять люди у кнайпах, себто із довільно вираженим самоусвідомленням групи, годі знайти раціональне пояснення. Кшиштоф Чижевські говорив мені, що у теперішній Сербії побутує вислів: “Чаршія знає”. У перекладі це може звучати так: “Про це говорить базар”. Для того щоб оцінити чаршію, не треба бути етнографом — досить читати детективи.

У того, хто розмовляє із жертвою злочину, з його винуватцем чи навіть зі свідком, набагато менше шансів вийти з цієї розмови не змінившись, у порівнянні з кимсь, хто у тиші архіву читає протоколи допитів, написані у третій особі. Той, хто слухає, хоче чи не хоче, дізнається, наскільки велике значення має те, у який спосіб ставиться питання, а звідси вже зовсім близько до того, щоб збагнути й оцінити “афективний, емпатичний компонент розуміння”. Як вправно підібраними питаннями зі співбесідника можна витягнути певні речі, так, розчарувавши його і збентеживши, можна легко позбавити бажання розповідати, особливо якщо предмет розповіді психологічно

318

обтяжливий. Нагадаю слова Леона Кереса, директора Інституту Національної Пам'яті: “Власний професійний досвід дозволяє мені ствердити: те, що готові розповісти свідки, великою мірою залежить від особистості того, хто приймає їх повідомлення” (у: *Jacek Zakowski, Rewanz pamiec*). Хто не ставить перед собою певних питань, не почує і відповідей на них.

Жести сегрегації

Як усе це стосується до професійного самоусвідомлення дослідників минулого? Гейден Вайт стверджує, що професійні історики становлять “екстремальний приклад пригніченої чутливості”. У Польщі цей погляд усе ще сприймається як єресь, якою не варто морочити собі голову. Проте якщо прийняти варварську ідею, що на світі існують речі, які не підлягають контролю нашої свідомості, і що опанувати їх зможемо лише тоді, коли виявимо бажання їх пізнати, то у провокативному твердженні Вайта можна відчитати намір, із яким після розмислу погодився б не один зацікавлений.

Я вже згадувала про гіпотезу Ля Капри, що антирефлексивність, методологічна стриманість і дистанціювання традиційної історіографії породжені страхом перед травмою. Як лікар вдягає перед операцією фартух, так само й історик натягає на себе щось на зразок панциря, і це має оберігати його особисту територію від проникнення небезпечних змістів. З цієї причини він тяжіє до максимального об'єктивізму, що має такі вияви:

опредметнення того, що досліджується, у прагненні відсунути його на максимальну відстань (табування мови, несвідоме запозичення мови винуватців);

вилучення позиції жертв (у спорі про Єдвабне їх мова була названа “мовою нещастя”);

віддання переваги “самоочевидним” свідоцтвам, які залишили винуватці (чому служили гарячкові пошуки у німецьких архівах фільму, який нібито відзняли гітлерівці у Єдвабному, а також документів, які стосувалися “командо⁵ Шапера”, Біркнера чи будь-якого командо взагалі);

зосередження на винуватцях.

Постає питання: скільки шансів бути об'єктивним залишається у дослідника, який, здійснюючи такого типу “об'єктивний” вибір джерел, ізолює себе принаймні від половини дійсності. І ще: якби

319

Нас було семеро і восьмий – командир експедиції, німець, котрий взяв чотирьох і пішов перевірити сказане в українців. Тоді укр. шуцманни дали знак нашому в'язневі, аби той втікав до них, позаяк їх розділяло 30 кроків. Вони підійшли до нас, утворивши таким чином прохід у дві лави, і в певний момент в'язень, якого ми ескортували, почав утікати, на що один із нас негайно, як належить за приписами, прицілився і вистрілив за ним, поранивши його в ногу. Побачивши, що він і далі втікає, побіг за ним, і влучив вдруге. Бачачи, що той далі тікає, він поціливі його смертельно уже на укр. подвір'ї. Тоді українці кинулися на нас усіх, відібрали нам зброю і з прокляттями почали бити нас кольбами по головах і плечах куди очі бачать. Закривавлених і побитих, вони повкидали нас до пивниці, куди невдовзі привели

решту – чотирьох наших разом із німцем, і почали нас усіх бити з дикою лютьтю, вигукуючи: “Ви, прокляті ляхи, ви будете убивати наших невинних братів? Ми вас усіх виріжемо. Ви сюди приїхали на Україну і думаєте, що повернетесь до Польщі, на вас вже вирок підписаний” – і один із них вийняв різницького ножа і кинувся на одного з нас, на що наш німець відреагував, ставши на захист нас. Але й з ним не панькалися, побили його до крові ланцюгом. На це увійшов їхній командир і начебто наказав їм припинити нас бити і вийшов, а товариш його, офіцер, зостався і відгукнувся: “Не бийте тих проклятих ляхів, ми їх живцем припікатимемо разом із їхніми німцями!” – і вийшов. Звироднілі українці і далі шаленіли, плюючи нам в обличчя, б’ючи і копаючи нас нелюдськи.

дослідник так швидко не виключив “чуття”, чи був би він справді задоволений із несвідомого *fascinatio*, яке, внаслідок співвідношення допущених позицій, виникає між ним і його читачем – з одного боку, і винуватцями зла – з іншого.

Про ціну пригнічення чутливості, а також про те, що “повернення витісненого” заторкує навіть найсумлінніших дослідників, свідчить один виразний приклад, узятий із розмови Яцека Жаковського і Томаша Шароти (“*Rewanz pamięci*”).

Жаковські: “Зрозуміло, це надзвичайно важко собі уявити, але дуже багато до роздумів про напруження терору і страху може дати факт, що у перші дні – ще перед приходом гестапо – не лише поляки бездіяльно спостерігали за злочинами, які здійснювано супроти жидів. Інші жиди також”.

Шарота: “Не беруся того пояснити. Можна, звісно, послатися на негативні стереотипи. (...) Але стереотипи ніколи не пояснюють історії, натомість часто її фальсифікують. Так чи інак, важко зрозуміти – Грос у своїй книзі також не намагається це пояснити, - чому 1500 здорових, уповні сил осіб, яких вело на смерть менше сотні озброєних лише киями злочинців, не пробували боронитися ні навіть утікати. (...) У книзі Гроса описано ситуацію, яка може трохи відкрити таємницю. Це історія Міхала Куропатви – жидівського фірмана, який за советських часів ховав у себе польського офіцера. Перед ворітьми стодоли хтось висмикнув його з юрби, щоб урятувати йому життя. Він вибрав смерть разом з іншими. Грос порівнює вибір Куропатви до позиції Януша Корчака, але не наводить фрази, яку, згідно з повідомленнями свідків, Куропатва тоді вимовив: “Куди піде равин – я піду за ним”. Ці слова також варто зрозуміти, коли є бажання збагнути феномен Єдвабного”.

Професор Шарота, здається, дає зрозуміти, що, “коли є бажання збагнути феномен Єдвабного”, належить, по-перше, взяти до уваги те, що самі жиди спричинилися до того, що так багато їх загинуло, а по-друге – що дії Куропатви не варто прирівнювати до рішення Корчака, бо той, хто йде за своїм равином, на таке порівняння не заслуговує. Отож у своїй інтерпретації Шарота йде услід за тими, які – часом із підлости, а частіше з жалю до самих себе – від непам’ятних часів звинувачують і стигматизують жертв.

Подібні звинувачення раз по раз падали з боку нашої християнської традиції. Відштовхуючи тих, поділяючи смерть на

320

героїчну і негероїчну, наші співвітчизники тим самим відштовхували самих себе, власні історичні трагедії, а також несвідомо повторювали жест сегрегації, підсумком якого колись стали гето і Голокост. Погано, коли подібному “примусові повторення” підлягають нинішні історики.

У клубі істориків

Уявлення істориків про те, що таке сумлінність у їхній дисципліні, раз по раз перетинається з тим, що Ганс Георг Гадамер називав найпідступнішим передсудом — з ілюзією дослідницької нейтральності. Саме вона є причиною того, що дослідники підлягають як історичним табу, так особистим передсудам і стереотипам, що у результаті піддає їх спокусі цинізму. Так звана нейтральність, яка полягає у пригніченні того, що насправді думаємо і відчуваємо, спричиняє напад із засідки: передсуди повертаються, ще більше укріплені, а сили, які можна було б застосувати для їх розпізнання, зараз спрямовані на маскування й обґрунтування поглядів, від яких не бажаємо відмовлятися.

Європейська філософська традиція дуже добре знає цю небезпеку називає її *vis a tergo* — ударом із найменш сподіваного боку. Саме під її впливом порада Таціта — *sine ira atque studio* — перетворюється на свою протилежність — на відмову від критицизму і напівсвідоме обґрунтування неслухності.

У Польщі історик володіє неймовірною силою. Як писав Юзеф Чапські, він в одному ряду з провісниками, важливість яких небезпідставно порівнюють із вагою пророків у стародавньому Ізраїлі.

Воістину велика відповідальність польського історика. Він є тим, кому довірено скарб ідентичности, хто повинен пронести його через хаос і зберегти. Проте аби скарб цей не пропав, його не досить добре сховати. Закопані гроші тліють, валюта девальвується, металеві частинки біжутерії вкриває іржа. Наші історики так рідко переглядають депозит, що я, як людина малої віри, уже впала у сумнів, чи хтось із них ще за мого життя зможе на це здобутися. І навіть на гадку не могло мені спасти, що хтось підніметься не тільки на історичні табу, а й поставить під питання сам “принцип дискретности”, що зобов’язує у клубі істориків. У рамках цього принципу визнання, що події, про які пише дослідник, справляють на нього враження — зворушують, жахають, переслідують, змушують покинути тему або, боронь Боже, змінити методологію, — є чимсь

321

[Командир польських поліцейських спробував визволити своїх людей, а після відмови випустити їх викликав із Луцька командира батальйону гауптмана Вайдліха, котрий особисто побив командира українських поліцейських і випустив ув’язнених поляків. У конфлікт втрутилося керівництво СС із Рівного і перевело загін польських поліцаїв до Торчина.] (...)

Ще кілька випадів на укр. села, де ми ніколи не натрапляємо на бандитів. Ми безцільно нипаємо селами, бачачи, що кожного разу бандити втікають із села, побачивши нас, у протилежному напрямку, попри це наш командир ніколи не намагається оточити села — всупереч тому, що має точні повідомлення, що в цьому селі перебувають бандити. У селах, якими ми переходимо, ми бачимо земляні насипи для кулеметів,

рейки чи автомобільні колеса, підвішені на деревах, за допомогою яких в селі здійснюють тривогу при нашому прибутті. У кожному селі ми бачимо пагорби з хрестами, на яких видно написи:

“Пам’яті героїв, полеглих у боротьбі за самостійну Україну”.

Одного разу ми хотіли зрівняти такий пагорб, у чому перешкодив наш командир, кажучи, що це укр.

національний пам’ятник, і не можна його нищити. (...)

В Торчині на одній з вулиць є маленька шильда “Ukrainische Schutzmannschaft”, а в будинку цьому три шуцманни. Ми довідуємося, що незадовго до нашого приїзду втекла до лісу ціла рота тих шуцманнів, і тільки троє повернулися на німецьку відозву.

До кінця нашого перебування не повернувся жоден.

У червні 1943 р. увесь наш батальйон виїжджає на нове місце.

нечуваним. Таке пасує хіба соціологам і жінкам, бо соціолог має таке відношення до історика, як жінка до чоловіка.

Заслуга Яна Гросса полягає у тому, що він здобувся на відвагу зрозуміти, яку роль у вивільненні досвіду, ув’язненого у постпам’яті, відіграє нині історик. Після чого зробив те, що повинен був зробити. Можна його вигнати за це з клубу істориків — або змінити правила.

Щодо правил іще додаю, що принцип дискретності — “про нас самих радше помовчимо” — спершу з’явився в Європі як вимога аристократичної етики, а не міщанського *savoir vivre*. Його функцією була боротьба із нарцисизмом, а не уникання ризику або замовчування того, що лежить на думці чи на сумлінні, бо інакше це вступало б у суперечність із принципом правдивості, який стоїть понад принципом дискретності. Лише у міщанській етиці гідним стало те, що етика попередніх епох вважала за ганьбу — замовчування того, що є на думці і що є нашою суттю. У поєднанні з ідеологією позитивізму, потрактований у такий спосіб принцип дискретності став справжньою трутизною для духа, не кажучи вже про тіло. Тривале розрізнення “досвіду” і “пізнання” — це його робота.

Мені вже не раз доводилося чути, що принцип дискретності демасковано як “продукт чоловічої аскетичної традиції”, вияв “прагнення у пошуках правди переступити тілесні межі” (Robin May Schott). Проте я ніколи не здавала собі справи, що хтось, хто у пошуках істини “переступає тілесні межі”, може спіткнутися об чиєсь тіло — і навіть його не зауважити. Коли професійна апатія стає нормою, історія перетворюється на “розповідь шаленця — голосну, верескливу, позбавлену сенсу” (Шекспір).

Коли у світі, у якому панує подібна візія історії, з’являється така книга, як “Сусіди”, а услід за нею “посттравматичний шал”, цей факт належить трактувати не як вияв хвороби, а як ознаку здоров’я, ба навіть “доказ існування” — у тому значенні, про яке пише Ганна Краль.

322

¹ Єдвабне — село у Польщі, де у час Другої світової війни польські мешканці замордували своїх сусідів євреїв

² “Підприємство Голокост” — це назва провокаційної книги Нормана Фінкельштейна, яка з’явилася у 2000 році і звинувачувала жидівське лобі у США у тому, що воно “робить собі на Голокості капітал”. (Прим. ред.)

³ Bruno Doessekker, або ж Benjamin Wilkomirski — швейцарець, який у 1995 році опублікував книгу “Bruchstuecke”. У ній він описав своє дитинство — дитинство жидівської дитини, в’язня Майданека та Освенціма. Через три роки виявилось, що ці спогади — цілковита вигадка автора. (Прим. ред.)

⁴ Пояснюючи, що його предки не були жидами. (Прим. ред.)

⁵ Командо (нім. Kommando) — у гітлерівських концентраційних таборах робоча група із в’язнів, що підпорядковувалася німецькому наглядачеві. (Прим. пер.)

Переклала з польської Наталка Римська

323

Ми приїжджасмо до Янової Долини, де розквартируємося разом із штабом батальйону. Ми замінимо литовський Шуцманншафт, який — як ми пізніше довідалися — продавав українцям зброю за горілку. На відтинку Янова Долина — Степань були два литовські батальйони. Згідно з їхніми рапортами, що відтинок повністю очищений від бандитів, наша рота займає Штютцпункт в Яновій Долині, а III рота в Степані, тоді як між Яновою Долиною і Степанем Штютцпункт в Яполочі ліквідують. В такий спосіб ми потрапили в добре підготовлений центр укр. банди. Янова Долина повністю спалена, вцілили тут три вулички. Згідно з повідомленнями поляків, на Великдень 1943 року українці напали на це містечко, спалили його дощенту, натомість населення перебили.

А Н Д Р Е
 В Е К М А Н

© A.Weckmann

Dementia senilis

Тут загинуло майже півтора тисячі поляків [бл. 600; за неперевіреною версією у нападі 21/22 квітня 1943 р. УПА допомагала рота литовської допоміжної поліції. – Прим. публікаторів]. Укр. оперували там тоді усілякою важкою і легкою зброєю, навіть гранатометами. У таку от місцину ми потрапили, начебто цілком очищену. Під час чотиримісячного перебування в терені ми втратили 48 осіб – через

Вони увінчали буквий паркан колючим дротом. Вони добре постаралися. Натягнули п'ять рядів. Тепер він не прошмигне, сказали вони після завершення роботи. Він – це я. Коли вони до мене звертаються, то говорять „тато”. Так, вони не хочуть нічого поганого. Вони не хочуть, щоб я потрапив під машину чи швидкісний потяг. Позавчора вони стягли мене з насипу за мить до того, як там промчав Орієнт-експрес . “Ти нас погубиш, тату” – злостилися вони. Вони ж не хочуть нічого злого. Але нічого б і не сталося. Мені ж зовсім не набридло жити, і власне саме зараз, коли я так насолоджуюся своїм буттям. Я ж тільки пригнувся, щоб мене не знесла повітряна хвиля від руху потягу. А коли б він зупинився, що

зазвичай стається саме тут, оскільки за кілька метрів попереду червоне світло, я б скочив. І одним стрибком опинився б у поштовому вагоні. Поштарі - вони ж мене знають. Хіба я не працював довго на пошті? Вони б мене також заховали у поштовому мішку і таємно перевезли б через кордон так, як ми це робили з поляками та французами, що втікали з полону. Інколи це були навіть росіяни. Втікачів зав'язували у поштових мішках у Цаберні, завантажували на поштові машини, пильнуючи, щоб на посту не було штурмовика із загонів СА (*штурмові загони нацистів. - Прим. пер.*), потім переховували на поштових складах, а вночі вивозили у ліси. Саме тоді починалася моя робота. Я повинен був супроводжувати їх кривими стежками до Донону. На кордоні їх переймав хтось інший з тих, хто допомагав втікачам. Гарні були часи. Тоді ти мав майбутне. Ти знав, що відіграєш важливу роль, ти боровся, ти жив. .. А тепер вони стягають мене з насипу. Хіба тоді я не робив усе для того, щоб вони могли жити вільно? Вони вже це забули. Хоча мені говорять: тату, ти став такий забудькуватий. Та ні, я не забув нічого. Не забув і того гестапівця, що однієї ночі виринув у світлі мого ліхтарика. Він розгорнув плаща і я побачив смуги. Ходімо, сказав я до нього. Він пішов зі мною без вагань. Це був німець. Я сказав йому: я радий, що серед вас є ще такі, як ти. Мушу сказати, свою роботу я тоді виконував добре. Я щасливо перевіз їх усіх і ніхто ніколи не боявся йти зі мною. І син не боявся, коли я переховував його, забравши з Вермахту. Упродовж трьох місяців я був коло нього на варті, завжди тримаючи наготові заряджений 08 калібр... Тоді я таки виграв війну. Але для решти переможців я був чужим. Вони говорили французькою, я — ельзаською, то ж ми не розуміли один одного. Але ж до того часу, у лісах, ми чудово розумілися. Цікаво тут виходить з тими мовами, чи не так? Питаєш себе: чому?

П'ять рядів колючого дроту натягнули вони поверх паркану. Аби він не робив дурниць. У нього ж є подвір'я і сад для прогулянок. Не біда, навіть якщо він повириває головки салату і гратиме ними у футбол. Бідний батько. Він не сповна розуму. Вони так говорять, і думають, що я не чую, коли сиджу за столом і прикидаюся, що сплю. Проте, я все чую. Я міг би сказати їм правду, що вони, як і лікар, помиляються з діагнозом. Я при здоровому глузді, і ще ніколи не був таким здоровим, як тепер. Тільки дещо змінилося. Я більше не сам. У мені живе Інший

325

шаленство нашого командира батальйону, котрий посилав чоту людей в патруль. Патруль потрапляв у тяжку засідку, з нього поверталось шестеро людей. Одного разу ми отримали важливий наказ встановити зв'язок із відтятою III ротою в Клевані. Ми вирушили на двох авто, у складі 30 осіб, в тому числі 20 нім. підфіцерів і 10 нас. Дорогою ми натрапили на розібраний міст, внаслідок чого мусили повернутися. Повертаючись, в Яполоці ми підірвалися на міні, яка вибухнула перед автомобілями. Засідка оточила нас із трьох боків. Із засідки нас вийшло шестеро, в тому числі троє поранених. Допомога, яка підійшла, спізнилася. Вона позбирала тільки трупи, роздягнуті з мундирів та понівечені.

Кожен був поранений, а пізніше убитий – мали повідривані носи, пальці, які їм пізніше впили до уст – або їх повкидали в палаючі авта. Із засідки дивом врятувався разом із нами наш командир роти,

котрий, прагнучи затерти враження фатальної поразки, влаштував у роті пиятику, під час якої виголосив до нас промову про нашу поразку. Він закінчив її обіцянкою, що віднині ми не матимемо жалю до українців.

Байдуже, чи то буде жінка, чи дитина. Поклялися в цьому і ми. Від того дня ми криво значимо наш слід.

Село Родлужне оточене і спалене, населення перестріляли. Злазно – спалили до одної халупи.

Село Ставки, напівспалене нами, здобулося на контратаку і змусило усю нашу роту відступити. Село

Яполюць, місце триразової засідки, спалене, жінок, дітей перестріляли.

і деколи ми міняємося місцями. Це Він, Той, що прикидається дитиною, коли вони поруч. Він – це також Той, хто ковтає пігулки. Інколи я правда питаюся себе, чи він насправді не є дитиною. Головне, що він допомагає мені збити з пантелику рідних. Давай, біжи вздовж паркану і махай руками так, ніби ти дуже нещасний, бо не знайшов жодної шпарини, у яку можна було б прошмигнути. Вони саме стоять біля вікна і спостерігають за мною. Мушу визнати – їм зі мною непросто. Це лікар також сказав священику, коли вони минулого тижня зустрілися на вулиці перед ворітьми, за якими я стояв поруч з Іншим. Священик співчуваюче похитав головою і сказав: “Погано, погано... Бідний чоловік. *Dementia senilis*”. Я одразу зрозумів, що це латинська. Латинська, до речі, єдина іноземна мова, яку я більш менш знаю: *Et cum spiritu tuo*. Проте, *Dementia senilis* я ніколи не чув у церкві. Останнім часом латинської в церкві взагалі не почуєш. Шкода, що від нас відходить двомовність. Все у них тепер французькою. Ця мова пожирає всі інші. Я мав колись таку квітку, що поїдала комах, які опинялися на її території. Вона просто знищувала їх. Саме так зараз нашим ельзасцям. Я запитався у свого сусіда Сєпа, чи він знає це слово. *Dementia senilis* – це має бути якась квітка або рослина, вони всі мають латинські назви. Я так не думаю, сказав я. Це слово має у собі щось медичне. Тоді це має бути якась хвороба, відповів Сєп. Існує лікарська латинська мова, якою вони приховують недуги. Яка ж ця мова різноманітна: в одному випадку це дим кадила, в іншому – запах квітки, а ще в іншому – сморід карбиду. *Dementia senilis*... А звучить гарно. І так гарно заритмовано. Можна танцювати: раз-два-три, раз-два-три... Тату! - кричить хтось, - припини, не поведься як дитина. Люди озираються, що вони подумують? Ха-ха, це був не я, це був Той, Інший. Мій любий Інший, що водить усіх довкола пальця поки я насолоджуюся своєю великою свободою. Я ще ніколи не був таким вільним. Ще ніколи я не бачив так чітко і так далеко. Вільний від усього. І від них також? Я їх дуже любив. Я жив тільки для них. Тепер я дозволю собі жити для себе. Перелазити через паркан. Видиратися на дерева. Чекати на Орієнт-експрес. Зупиняти його. Заскакувати у нього. Ховатися за поштовими мішками. Вийти у Пфдорцгаймі. Там розшукати польового жандарма, що нишпорив за моїм сином, аби повісити його на груші. Я лежав у хліві за купою сіна і тримав націлений карабін. Зерно і тирса. Нерішучість. Злегка

326

зігнутий палець на курку. Підеш праворуч, де синова схованка, я тебе уб'ю. Підеш ліворуч - житимеш. Він пішов ліворуч. На розі вулиці він потрапив у руки французам. Ви його знаєте? – спиталися французи. Він вам щось зробив? Я похитав головою. Хоча знав, що називається він Мюллер Цво, що він з Пфорцгайму, і він хотів убити мого сина, там, біля груші. Так, я таки зйду з потягу у Пфорцгаймі. Він мабуть став там великим цабе. Поліцейських нишпорок – тих завжди бракує, чи не так? Ні, я таки їду далі. Я зйду у Штутгарті і відшукаю гестапівця. Я запитаюся його, скількох ти перехопив у мене з тих, кого я мав схвати, але які до мене так і не дійшли? Він хихотітиме: війна давно закінчилася, слід було би вже забути. Забути. Я багато забув. Зараз я б не сказав вам, як називаюся, скільки у мене дітей, чи жива ще моя мати, який сьогодні день. Але іншого я не забув. І воно все більше наближається до мене. Гестапівець сміється. Він має на це право. Він може забути... Ні, нехай собі Орієнт-експрес їде. Краще зупини швидкісний потяг до Парижа. У поштовому вагоні сидить інспектор. Він не захоче мене схвати і сміятиметься по-французьки, коли я запитаю його, чому ви ніколи не давали мені завдань? Чому ви передчасно відправили мене на пенсію? А він скаже: бо ти неписьменний. Я? Хіба я не знаю ельзаської, хіба я не знаю німецької, хіба у мене не гарне письмо, найкраще у цілому класі, як казав колись шкільний учитель. Я так і напишу інспектору – латинським і готичним шрифтами, і він не зможе цього прочитати. І я висмію його, кажучи: ти неписьменний. Дивися, як він світиться... Ось стоять вони переді мною: тату, тобі слід прийняти ліки. Добре, кажу я і підштовхую Іншого. Їж ти, кажу я йому тихо. Тоді вони заспокоються. Хоч кілька годин він не робитиме дурниць. Незабаром він сяде у фотель у саду і засне. Тоді ми зможемо працювати далі. Мої любі, вони справді хочуть мені тільки добра. Тато нікуди не піде, кажуть вони до лікаря. Ну, тоді бажаю вам міцних нервів, відповідає той. Ану, Інший, стань-но переді мною, щоб вони мене не бачили. Мусимо діяти швидко, поки не почала діяти пігулка. Все, вони пішли. Я встаю з землі, прошмигую через паркан, беру Іншого за голову і перетягаю його за собою. Який же він легенький, мов тінь. А тепер швидко геть, поки вони нічого не помітили. Насип? - питається він. Ні, це безглуздо. Це нікуди нас не приведе. Польовий жандарм мертвий, гестапівець також. Може знайдеш того з концтабору? - пропонує

327

Ми нападали з лісу зненацька на села і робили ґрунтовні чистки. Міцне бандитське вогнище, село Головин, так само після засідки, було частково спалене. У кожному селі ми палимо насамперед млини і церкви, отож невдовзі у радіусі кільканадцяти кілометрів ніде немає млина, ані церкви, ані попа, так само нищимо пагорки-пам'ятники. Однак врешті українці сказали своє. Вони зосереджують свої сили і паралізують наші рухи. Рота стає занадто малою операційною одиницею. Командування батальйону переносить свою садибу до Костополя. Відтоді щонаочі нападають українці, сильно обстрілюючи наші бараки. Вони воюють тільки автоматами. Ми переживаємо справжнє пекло.

Нас вистачає тільки на спорадичні
випади з лісу на найближчі села.

Ми влаштуємо добрячу
стрілянину, завантажимо пару
коней чи свиней на хуру
і відступаємо.

Втрачаємо зв'язок із Костоподем.
(...)

*[Пізніше батальйон польських
поліцаїв зазнав значних втрат
у боях із советськими
партизанами, узимку 1944 року
був розбитий регулярними
частинами советського війська,
рейтки його перебазувалися
до Львова, а потім через Німеччину
до Франції.]*

Анонімний автор,
поліцейський-поляк на німецькій
службі

він. Де? - питаюся я. Він забився у нору, він мабуть і не помітив, що час переслідувань закінчився. А поштовий інспектор? Він став поштовим міністром, до нього ти не проб'єшся. Ні, нехай потяги собі їдуть, немає сенсу зупиняти котрийсь з них. Ходімо в ліс. Я його добре знаю. Від Цаберну до Дону. Хіба я не полював тут під час війни на оленів і косуль? Біженці ж мусили щось їсти. Десь тут я закопав карабін. Я викрав його разом з ящиком боєприпасів якраз під час наступу у червні 1940 у п'яного баварського піхотинця. Де ж я його закопав? Це мало бути десь на п'ятій ділянці. З якою легкістю я піднімаюся вгору, незважаючи на мої 80 років. Мені хочеться співати від щастя. Тепер я згадав. Це було на Гексенпляц. Там ще мав стояти дуб. Але ж він виріс. Дивно, що його ще не зрубали. Вони ж тепер усе зрубують. Дідько, треба було взяти зі собою лопату. Тут я роками здирав кору з дерев для лісників. Вони більше не можуть тут працювати, сказав поштовий інспектор. Чому, вони також не знають французької? Compris, сказав я. І пішов здирати кору з дерев по-ельзаськи, щоб хоч якось утримувати сім'ю. Тобі слід було сказати їм, що ти в опозиції, розмірковував лісник. Колишнім опозиціонерам зараз дуже добре. Але ж у мене й сліду не було від опозиції. Розумієш, опозиція по-ельзаськи це не те саме, що Опір по-французьки. Я завжди бачив різницю між нацистами і німцями, вони ж — ніколи. Чи слід було мені брати це близько до серця? Ні, я мав свій спокій у лісі. Сюди приходили олені і косулі, їли у мене з рук. Вони знали, що я закопав карабін під дубом на Гексенпляц. Що ж мені тепер, розпорпувати землю руками? Я питаюся Іншого. Але ж він уже ковтнув пігулку і спить. З лісових хащ виходить лісник. О, а ти ще й досі на службі? Так, на добровільній. Я пильную нового француза-лісника, щоб він не занапастив ліс. Він знищує усі листяні і покладається лише на хвойні. Що у тебе в мішку? - питаюся я його. Жолуді і букові горішки, а ще саджанці ялинки. Розумієш, я вириваю його ялинкові саджанці і запахаю туди листяні. Він здивується. Але, ти, що тобі тут треба? Мій карабін, відповідаю я. Ти ще пригадуєш, як ми застрілили королівського оленя просто під носом у гауляйтера? Тоді його засмажили на вогні поляки у партизанській землянці. Він сміється. Так, ото були часи. Тоді ти ще мав майбутнє. Я власне також так думаю, кажу я. А кого ти там маєш біля себе? - питається він. Мого Іншого. Того, хто ковтає пігулки. Ага, Dementia senilis,

328

сказав той. Що це? - питаю я. Це коли роздвоєння. У мене також такий є. Він хропе он там. Ти знайшов гетсапівця? - питає він Так, він отримує грубу пенсію. Правда йому це не допомагає. Він також має свого Іншого. Але той зовсім дикий. Як це ти щойно сказав? А так, Dementia senilis. Слухай, скажи, а як це виходить, що у нас з'являються такі от створіння-тіні? Це наше щастя, каже він. О, так, велика воля. Ходімо, викопаємо твій карабін. Вони до крові калічать собі пальці, але таки знаходять карабін з боеприпасами. Він навіть не заіржавів. Свої тіні вони відпустили додому, де ті незабаром мирно померли у ліжках. Вони ж зібралися у дорогу до Донону. Чи дійшли вони? Одна подорожуюча пара з Західної Німеччини нещодавно розповіла жандарму, як вони загубилися у гірському лісі і як раптом з лісової гущавини з'явилося двійко напівздичавілих старих. На одному була обшарпана форма лісника, інший був озброєний карабіном збройних сил. Вони запиталися, чи ми бува не ті, хто втекли з табору, і через який кордон нас слід перевести: французький чи німецький. Туристам зі страху серце пішло у п'яти і вони відповіли, що німці і хочуть додому. Тоді обидві постаті виивели їх кривими стежками до ельзаської території. Тоді той, що з карабіном, сказав: уникайте вулиць. Гестапівець завжди наготові разом зі своїм польовим жандармом. На гірській річці зачекайте, поки стемніє. Тоді йдіть на пост і спитайтеся Шанга. У нього сьогодні нічна зміна. Він допоможе вам далі. Жандарм послав патруль у ліс. Після кількадечних пошуків вони знайшли залишене вогнище, поблизу якого лежала шкура і кості зайця. У рапорті стояло, що йшлося мабуть про даксбурзьких дикунів. Це схоже на них. Подивися униз, в ущелину, сказав лісник. Там живуть рослини, про які я тобі говорив. Я дивлюся униз і бачу їх — величезні, палаючі, жовті суцвіття, як сонця. Ми виберемо собі два найбільших, каже лісник. Побачиш, це буде як сп'яніння до забуття. А ми не хочемо почекати, поки настане мир? - питаю я. Для чого? - майбутнього ж більше немає, відповідає він. Що це за квіти? - питаю я. Dementia senilis*, каже він.

* Dementia senilis — старече слабоумство

Переклала з німецької Катерина Магдиш

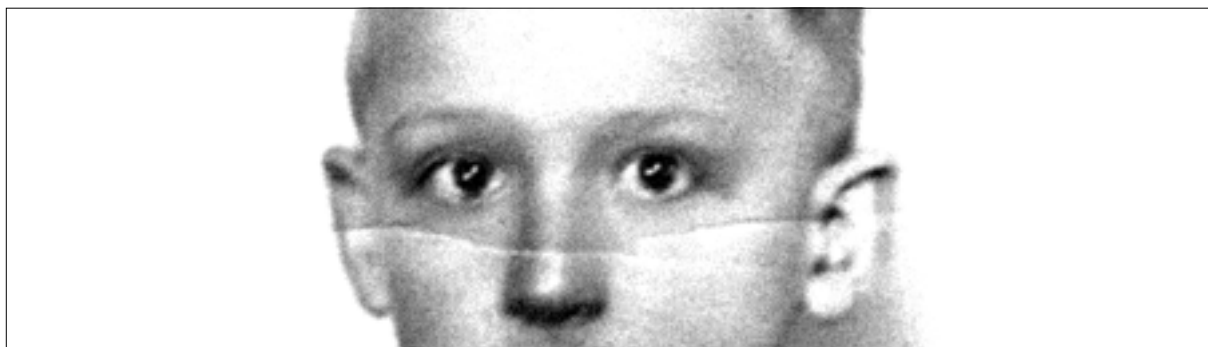

329

(батальйон польської “зеленої” поліції Schutzmannschaftsbatallion 202), написав цей текст у березні 1944 року у Львові для потреб польського антикомуністичного підпілля (Східне Бюро при Департаменті Внутрішніх справ Делегатури Уряду в Краї)

Relacja policjanta // Karta. – 1998. – #24. – S. 132-138.

*Переклав з польської
Андрій Павлишин*

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ

із Послання «Не убий»
(21 листопада 1942 року)

Андрей Шептицький
Божою Милістю і Святого Апостольського Римського
Престолу Благословенням Митрополит, Архієпископ Галицький
і Львівський, Єпископ Кам'янецький Духовенству й вірним Мир
о Господі і благословенство

НЕ УБИЙ!

[...] Дивним способом обманюють себе і людей ті, що політичне вбивство не вважають гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов'язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі. Так не є. Християнин є обов'язковий заховувати Божий закон не тільки в приватному житті, але й в політичному та суспільному житті. Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку, і так само заслуговує на кару Божу і на клятву Церкви.

Християнин, і не тільки християнин, а кожна людина обов'язана з людської природи до любови ближнього. І не тільки християн, але й усіх людей буде Всев[вишній] Бог І[сус] Христос, справедливий Суддя, судити по всім ділам життя, а передусім по ділам милосердя і любови ближнього, як це описане в притчі про страшний суд (Мат. XXV). Чоловіковбивник не тільки, що не мав милосердя до вбитого, терплячого, ув'язненого, але ближньому зробив найтяжчу кривду, яку тільки міг зробити, відбираючи йому життя, і то може в хвили, коли той ближній, на смерть не приготований, стратив через неї всяку надію на вічне життя! Тим вчинком скривдив він усі діти вбитого, жінку, старих батьків, які без помочі вбитого, засуджені, може, на голод і нужду. Та не тільки вбив ближнього, але й свою душу позбавив надприродного життя, Божої благодаті, та ввів її у

332

пропасть, з якої, може, вже й не буде спасіння! Бо прокляттям неповинної крові викликав, може, в своїй душі демонів пожадливість, які кажуть йому в терпіннях і болях ближнього шукати власної радості.

[...] Світ гине з браку любови, гине з людської ненависти! Не переставаймо ж благодати Всевишнього про обильні, теплі дощі його святої благодати з неба.

Вкінці звертаюся ще до вас усіх, Дорогих Братів, вірних та усильно взиваю до заховання якнайбільшого супокою. Воєнні часи приносять нам не одно терпіння і не одну спокусу. Йде лиш про це, щоб з Божою благодаттю тривати при Божому законі і сильно надіятися на Всевишнього, що його пресвята ласка оберне на наше добро всі терпіння, які нам зіслав. Досвіди приймаємо з Божих рук; нічого не діється без волі Небесного Отця, Бог, добрий Батько, змилюється над нами, простить наші гріхи і дасть діждатися благословенного часу миру.

333

[Опубліковано: Львівські Архієпархіальні Відомості. — 1942, листопад. — Ч. 11. — С. 179-180, 183.]

АВТОРИ ЧИСЛА:

Айненкель Анджей

доктор історії, професор
(Варшава, Польща)

Андерсон Бенедикт

політолог, професор
Корнельського університету, автор
класичного твору “Уявлені
спільноти: роздуми про
походження та поширення
націоналізму” (США)

Баран Зоя

кандидат історичних наук, доцент
кафедри нової та новітньої історії
Львівського національного
університету імені І.Франка (Львів,
Україна)

Бердиховска Богуміла

журналістка, громадський діяч
(Варшава, Польща)

Боровець Тарас

(“Тарас Бульба”, 1908-1981)
генерал-хорунжий, отаман
“Поліської Січі”, автор книги “Армія
без держави”

Векман Андре

письменник, пише ельзаською,
французькою та німецькою
мовами (Ельзас)

Гунчак Тарас

історик, професор Ратгерського
державного університету (США)

Дрозд Роман

доктор історії (Польща)

Еренрайх Барбара

дослідниця питань соціальної
та національної проблематики
(США)

Ільюшин Ігор

кандидат історичних наук, доцент,
автор досліджень
з українсько-польських стосунків
періоду II Світової війни
(Київ, Україна)

Ісаєвич Ярослав

академік НАН України, директор
Інституту українознавства ім.
І.Крип'якевича (Львів, Україна)

Йонас Ганс (1903-1993)

німецько-американський
філософ, професор, почесний
доктор багатьох університетів

Куронь Яцек

польський політик та громадський
діяч, один з лідерів
«Солідарности», Лауреат
нагороди Капітули Українсько-
Польського Поєднання 2002

Кучерепа Микола

кандидат історичних наук, доцент
Волинського університету імені
Л.Українки (Луцьк, Україна)

Макарчук Степан

доктор історичних наук, професор
кафедри етнології Львівського
національного університету імені
І.Франка (Львів, Україна)

Менджеці Влодзімеж

доктор історії (Варшава, Польща)

Мотика Гжегож

доктор історії, спеціалізується на
історії українсько-польських
взаємин (Люблін, Польща)

Павлишин Андрій

історик, голова Української
асоціації “Amnesty International”,
редактор відділу коментарів
“Львівської Газети”, підготував до
друку більшість документів числа
№ 28 (Львів, Україна)

Печерський Марк

майстер епістолярного жанру
та культурологічної есеїстики
(Сан-Франциско, США)

Резмер Вальдемар

професор історії (Польща)

Токарска-Бакірі Йоанна

антрополог культури, есеїстка,
викладає в Інституті прикладних
суспільних наук
(Варшава, Польща)

Трофимович Володимир

доктор історичних наук, професор
Національного університету
“Острозька Академія”
(Острог, Україна)

Шептицький Андрей (1865-1944)

Митрополит Української
Греко-Католицької Церкви

Яковенко Наталя

доктор історичних наук, професор
Університету Києво-Могилянська
Академія, авторка численних
досліджень з історії України
(Київ, Україна)